

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXV
HEFTE 1/2
SIDE 1-276
1972

Indholdet af Fortid og Nutid kan opdeles i fem hovedgrupper. Der er de to specielle afsnit: Institutionsberetninger og Årsmødereferater og det egentlige læsestof: Artikler, Anmeldelser og Historiske Noter. Det sker imidlertid at redaktionen modtager manuskripter som ikke rigtig hører hjemme i nogen af disse grupper. Der kan for eksempel være tale om debatoplæg som ikke har karakter af artikler, eller manuskripter som – uden at være »rigtige« anmeldelser – tager deres udgangspunkt i en eller anden bog og behandler et specielt synspunkt eller fører over i principielle betragtninger.

I sådanne tilfælde kan man vælge mellem at afvise manuskriptet (hvad der er kedeligt, hvis manuskriptet er godt) eller at bringe det i en gruppe, hvor det sådan set ikke hører til. Og det sidste er synd for manuskriptet, som derved let bliver bedømt forkert af læseren. Det er denne erfaring der er baggrund for at Fortid og Nutid nu indfører en ny rubrik: *debat*. Her kan anbringes det nævnte stof som ikke hører naturligt hjemme andetsteds i tidsskriftet, men måske kan nydannelsen også føre til at vi modtager nye former for indlæg. Lad os give nogle eksempler.

Man har læst en artikel i Fortid og Nutid og tænker: Hvor er det dog ærgerligt at forfatteren ikke vidste dette eller hint, eller: det er dog en urimelig opfattelse af tingene, eller: disse synspunkter får jo de og de konsekvenser. I de fleste tilfælde beholder man sin mening for sig selv, fordi man ikke i øjeblikket orker at skrive en afrundet artikel herom. I stedet kan man nu nedfælde sine tanker – kort eller langt – og få dem optaget under *debat*.

Man har læst en bog der har virket igangsættende og inspirerende. Man ønsker ikke at give en anmeldelse af den, men vil blot fortælle hvorfor bogen og dens tanker er værd at beskæftige sig med. Uanset om man vil skrive ½ side eller 10 sider er man velkommen i *debat*.

Man har gået og tumlet med et problem, fået en idé til en bog der fortjente at blive udgivet, en undersøgelse der burde gennemføres eller en nyskabelse inden for vore organisationer. Man vil gerne føre tanken frem for et større forum og høre hvad folk med andre erfaringer mener om den. Stedet herfor er *debat*.

Eller man går og ærgrer sig over et og andet, men brænder inde med sin kritik. Det ville være langt bedre at få problemerne draget frem og måske få en frugtbar drøftelse i gang. Nu kan man få luft i *debat*.

Der kan sikkert være mange andre anledninger til et indlæg. Fælles for

dem skulle gerne være, at man har et eller andet på hjerte som ellers vanskeligt kunne komme frem. En af fordelene ved den nye rubrik bliver, at bidragene hertil ikke nødvendigvis behøver at være fuldstændigt afpudsede og gennearbejdede. De skal ikke ses under evighedens synsvinkel, men være oplæg til en debat eller indlæg i en debat. De må gerne være livligt skrevet og skulle i hvert fald gerne skabe liv på tidsskriftets sider.

Det bliver næppe hvert nummer af Fortid og Nutid der kommer til at indeholde den nye rubrik, men læserne skal være klar over at der i hvert hefte er mulighed for at komme med indlæg, små eller store, fordringsløse eller banebrydende. Man må søge emnerne blandt alt der ligger inden for Fortid og Nutids gebet: kulturhistorie og lokalhistorie, og man er lige velkommen, enten man vil gøre vrøvl over museernes åbningstider, foreslå udarbejdelsen af et værk som dansk lokalhistorisk arbejde gennem 100 år eller starte en debat om den redaktionelle linje i Fortid og Nutid.

Debat optræder første gang i dette hefte, det vil i høj grad afhænge af læserne om vi vil kunne fortsætte debatten.

Knud Prange

Den senmiddelalderlige krise i nordisk belysning

AF SVEND GISSEL

På det nordiske historikermøde i Bergen 1964 foreslog professor Knut Mykland, at den voldsomme agrarkrise i 13- og 1400-tallet blev gjort til genstand for et tværvideenskabeligt studium på lokal-historisk basis, og 1968 igangsattes da Det nordiske Ødegårdsprojekt. Lederen af undersøgelsens danske arbejdsgruppe, førstebibliotekar, dr. phil. Svend Gissel, gennemgår og drøfter den litteratur, der har behandlet krisen og de problemer, den rejser for forskningen: antallet af øde gårde, folketallet i de nordiske lande, en ændret »vægtfordeling« mellem landsdelene, forholdet til den sorte død, jordprisernes fald, landgildenedgangen og meget andet.

I 1300- og 1400-tallet hærgedes Norden ligesom det øvrige Vesteuropa af en langvarig krise, der radikalt ændrede agrarsamfundets struktur. Et karakteristisk træk ved denne krise var en udtalt mangel på arbejdskraft. Så vidt er der overensstemmelse mellem de nyere håndbøger i dansk, norsk og svensk historie; men iøvrigt holder ensartethed og enighed hurtigt op.

Agrarkrisens udbrud dateres af Andreas Holmsen¹ med stor præcision til ca. 1350 og sættes derfor i forbindelse med Den sorte Død, der hjemstogte Norge i et års tid fra sommeren 1349. Til Island nåede pesten ikke (og vistnok heller ikke til Grønland), fordi sejladsen lå stille. I Sverige tidsfæstes krisens begyndelse ikke lige så eksakt som i Norge,² og for Danmarks vedkommende er det tydeligt, at nedgangen satte ind allerede i årtierne forud for Den sorte Død.³ Finland synes at have undgået såvel pest som krise⁴.

Når bortses fra Finland, har agrarkrisen vistnok gjort sig gældende næsten overalt i Norden, især dog i det vestnordiske område, men må allerede efter det anførte have haft forskellige årsager. Den sorte Død kan formentlig lades ude af betragtning i de nordatlantiske områder og betragtes også i Danmark og Sverige kun som et blandt flere momenter⁵.

I Norge fastholdes Den sorte Død som den væsentligste faktor⁶, omend der også her er kommet andre opfattelser til orde. Et af de vigtigste indicier på krisen og specielt på mangelen på arbejdskraft er ødegårdsproblemet, og om

dette er der i 1960-årene påbegyndt en nordisk debat. 1968 igangsattes Det nordiske Ødegårdsprojekt som en konsekvens af den meningsudveksling, der fandt sted om »Ødegårder og ny bosætning i de nordiske land« på det nordiske historikermøde i Bergen 1964. Professor Knut Mykland udtalte her som sit indtryk af forskningssituationen: »Norsk forskning har i noen grad blandet sammen spørgsmålet om a) gangen i processen, b) årsakene og c) følgene. Rapportene og diskussionen har vist, at en ennå bare står ved inngangen til studiet av ødegårdsproblemet. Tiden må nå være inne til å studere problemet på nordisk basis; enhver side av problemet må studeres for seg og i relasjon. Arkeologi og stedsnavnforskning må trekkes inn i bildet i sterkere grad enn hittil. Med disse utgangspunkt må så hvert land utforskes på lokalhistorisk basis og siden må resultatene sættes sammen til ny rikshistorisk kunnskap«. Erstatte man i dette citat ordet »Norsk« med »Nordisk« har man i disse profetiske ord så at sige projektets program udtrykt⁷. At de er utdelt af en norsk historiker, er ikke noget tilfælde. Det er i Norge, at ødegårdsstudiet er nået længst, og ødegårdsprojektets oplæg er derfor blevet en broderlig norsk udfordring til dansk og svensk, såvel som til finsk og islandsk forskning. Ved uafbrudt mundtlig og skriftlig diskussion er man i 1972 nået til en mere intim forståelse af hinandens synspunkter, end den har været kendt siden de nordiske tvillingerigers dage. Hertil har bl. a. bidraget den i projektet indbyggede tværvideenskabelige debat med inddragelse af nordisk eller internationalt anlagte discipliner.

Pioneren frem for alle andre, når det gælder udforskningen af den senmiddelalderlige krise i Norden, er den norske jordbrugshistoriker S. Hasund, som 1920 publicerede den banebrydende afhandling *Ikring mandedauden*⁸. Beskeden i omfang og ydre fremtræden præsenterer denne undersøgelse for første gang de synspunkter og de fakta, der den dag i dag dominerer norsk ødegårdsforskning, og som dermed nu er sat på dagsordenen i Det nordiske Ødegårdsprojekt.

Det er Hasunds fortjeneste at have givet studiet af Norges nedgang i senmiddelalderen den afgørende drejning i landøkonomisk retning og på en meget slående måde at have sandsynliggjort krisens årsagssammenhæng med Den sorte Død. Af særlig betydning var det herved, at han ud fra samtidige norske skøder kunne påvise et brat fald i ejendomspriserne ved år 1350, især i Vestlandet; en endnu større, men tidsmæssigt mere uklar reduktion af landskylden iagttoges i landet som helhed. Af interesse er endvidere Hasunds stadig citerede kronologiske statistik over ødegårde omtalt i *Diplomatium Norvegicum*. Endelig skal nævnes hans tilslutning til oplysningen i de islandske annaler om, at kun en tredjedel af Norges befolkning overlevede pesten. Der har i Danmark, Norge og Sverige været gjort forskellige forsøg

på at beregne befolkningens størrelse i middelalderen. Fra dansk og norsk side foretoges 1841 og 1859 beregninger af folketallet ca. 1250 ved henholdsvis H. M. Velschow⁹ og P. A. Munch¹⁰ på grundlag af oplysninger om ledingsopbud og havnetal. Velschow benyttede som udgangspunkt Hallandslisten i Kong Valdemars Jordebog, og da der på gammel dansk grund ikke foreligger andre muligheder, vendte forskerne i deres »dristighed eller letsindighed«¹¹ atter og atter tilbage til denne – også efter, at W. Scharling 1890 havde erklæret sig »renonce over for Spørgsmaalet om Danmarks Folkemængde til de forskjellige Tider forud for 1735«¹².

For Sveriges og Norges vedkommende er oplysningerne om Peterspengene (såvel påligning som provenu) fra perioden 1320–1353 så udførlige, at en række forskere i disse lande har ment ud fra denne afgift til paven at kunne danne sig et overblik over folketallet og dets svingninger, i Sverige først O. Montelius¹³ og Hans Hildebrand¹⁴ 1870 og 1879. 1882 forelå Ernst Sars' beregning for Norge¹⁵ efter Hildebrands mønster; men denne forkastedes 1920 af S. Hasund, de svenske forsøg 1940 af Erik Lönnroth¹⁶.

Det synes nu fra alle sider erkendt, at summerne for Peterspengene ikke kan udnyttes i demografisk øjemed. Erik Lönnroth tilføjer: »Med dessa slutsatser torde alla förhoppningar att över huvud taget beräkna Sveriges medeltida folkmängd böra skrinläggas. Inga andra bevarade siffror än de för peterspenningen kunna ens teoretisk tänkas utnyttjade för dette ändamål«¹⁷. Heller ikke i Danmark har historikerne i de sidste årtier vovet at foretage nye primærundersøgelser af den middelalderlige befolknings størrelse.

1938 udkastede den norske historiker Oscar Albert Johnsen en ny metode til at udfinde det middelalderlige folketal i Norge, nemlig en multiplikation af tallet på gårdsbrug med gennemsnitshusstandens formodede størrelse¹⁸. Denne tanke blev 1968 taget op af Jørn Sandnes i afhandlingen *Garder, bruk og folketall i Norge i høgmiddelalderen*¹⁹. Sandnes beregnede her først antallet af navnegårde ved år 1340²⁰, derpå brugstallet ved regionalt afvigende multiplikanter (ca. 1,5) og endelig folketallet ved multiplikanten 6²¹.

Holdbarheden af Sandnes' beregninger, der muliggør en talmæssig sammenligning med forholdene i 1500- og 1600-tallet og for så vidt betyder en virkningsfuld illustration af krisens styrke²², skal ikke drøftes her, da en sammenligning med befolkningsudviklingen i Danmark og Sverige under alle omstændigheder må opgives (se herom ovenfor).

Derimod kan en anden beregningsmåde måske vise sig mere frugtbar ud fra et fællesnordisk synspunkt: En opgørelse af den ændrede vægtfordeling mellem landsdelene. En sådan er foretaget for både Danmarks, Norges og Sveriges vedkommende og må i alle tre lande betragtes som relativt sikker,

da den kan udlæses direkte af kilderne, men ganske vist på et grundlag, som veksler stærkt fra land til land.

Kilderne til en sådan forholdstalsberegning er i Norge så gode, at materialet også tillader en vis kontrol af beregnede folke- og brugstal. Det drejer sig om Magnus Lagabøters testamente af 1277²³ indeholdende en fordeling af ialt 279 skipreider på Trøndelag, Viken og de øvrige kystdistrikter (Opplandene og Jämtland mangler), suppleret med oplysning i den samtidigt kodificerede Hirdskrå om, hvor mange mænd der skulle stilles til kongens tjeneste fra hver skipreide, alt efter hvor folkerige skipreiderne var²⁴. Reduceres brugs- og folketal fra senere perioder (1520, 1663–65), kan de jævnføres med forholdstallene fra 1277²⁵.

For Sveriges vedkommende meddeler landskabslovene fra Mälärlandska-berne antallet af ledingsbønder ca. 1250. Ligesom i Norge (og Danmark) er relationerne mellem kildernes repræsentative tal og antallet af bondebrug på samme tid usikkert; men landskabernes indbyrdes proportioner lader sig i Sverige kontrollere gennem sognetallene og størrelsen af Viennetienden til paven 1314. Forholdstallene mellem de svenske stifter kan måske udfindes ved hjælp af Peterspengene. Det eftermiddelalderlige sammenligningsgrundlag er hemmantallet 1560²⁶.

I Danmark findes der visse holdepunkter for en vurdering af forholdet mellem Øerne og Jylland, især antallet af middelalderlige kirkebygninger (mere problematiske er Knýtlinga Sagas skipæn- og kirketal) og bebyggelsesnavne sat i relation til gård- og decimantttallene 1570, 1650 eller 1688²⁷.

I Norge antager en enig forskeropinion en vægtforskydning mod de gode jordbrugsbygder og tillige mod nord, p. gr. a. Lofot-fiskeriet. I Danmark må man nøjes med at fastslå, at Jylland er blevet svækket over for Øerne²⁸. Nærmest den norske opfattelse står i Sverige Lars-Olof Larsson²⁹ hvorimod Erik Lönnroth regner med en forskydning mod syd og nord fra de gode jordbrugsbygder i Midtsverige³⁰, hvilket Lars-Arne Norborg³¹ og Lars-Olof Larsson³² har bestridt; endelig har man i Sverige drøftet muligheden af en bebyggelsesekspansion i Bergslagen³³.

De enkelte kildekomplekser tillader således, omend med væsentlige forbehold, iagttagelse i grove træk af de forskydninger inden for landegrænserne, som skyldes, at såvel afgang som tilgang har gjort sig gældende med uens styrke i de forskellige landsdele. Sammenligning over landegrænserne (snarest regionsvis) kan eventuelt foretages ved benyttelse af Peterspengene (Norge og Sverige) og kirketallene. Hertil kommer imidlertid ændringer i antallet af navngivne bebyggelser registrerede af stednavneforskere. Ved anvendelse af forholdstal skulle det være muligt at overvinde den metodiske vanskelighed, der er forbundet med i samme undersøgelse at måle mængden af

både gårde (for eksempel de norske navnegårde) og byer³⁴, hver for sig af vidt forskellig type og størrelse.

Bortset fra spørgsmål forbundet med materialets anvendelighed til sådanne forholdsregninger er disse i nærværende forbindelse behæftede med den svaghed, at de ikke direkte kan benyttes til belysning af tilbagegangens styrke. Herom vidner først og fremmest antallet af ødegårde.

Den nyeste, mest omfattende og mest konsekvente undersøgelse af ødegårdsfrekvensen i Norden er foretaget af Jørn Sandnes og omhandler Trøndelag. I dette landskab tilhørte ca. 1435 omtrent en fjerdedel af gårdbrugene ærkestolen, og heraf angives i Aslak Bolts jordebog 13,7 % at være øde. Da imidlertid kun ca. 60 % af brugene ses at være bygslet bort (jvfr. dansk: bortfæstet) som ordinære brugenheder, beregner Sandnes i tilslutning til Hasund³⁵ og Holmsen³⁶ den virkelige ødeprocent til 39,7 og når med fradrag af de bortbygselede ødegårde frem til frekvensen 33 $\frac{1}{3}$ %; Sandnes antager imidlertid ud fra nyere påtegninger og senere jordebøger, men først og fremmest tiendepengeskattedetallet 1520, at ødeprocenten i det næste par menneskealdre steg til 56, vel vidende, at minimaltallene for ødelægningen derved forandres til maximaltal³⁷. I andre norsk-svenske undersøgelser har man derimod holdt sig til minimaltallene. Således har Hasund bl. a. beregnet ødefrekvensen for Kastelle klostres gods i Ranrike 1485 til 10,4 %³⁸. For årene 1480–98 foreligger fra Varend en frekvens på 13,9 %, 1502 fra Vadstena klostres gods en frekvens på 15 %, og disse procenter betegnes af Lars-Olof Larsson³⁹ og Lars-Arne Norborg⁴⁰ som minima; disse to svenske forfattere opgiver altså at præcisere ødelægningens virkelige intensitet⁴¹.

For Danmarks vedkommende har C. A. Christensen⁴² konstateret, at 10 % af Roskilde bispestols jordegods lå øde omkring 1370, men lægger hertil 20 %, fordi en sammenligning mellem Roskildebispens jordebog og kilder fra nyere tid viser en reduktion af gårdtallene på ialt ca. 30 %⁴³.

Heroverfor har Svend Gissel anført, at de sjællandske tal fra 1370 indbefatter et stort antal gårdsæder, som på det angivne tidspunkt ikke var gårdbesiddere, men husmænd, egentlig endda uden jord, hvorfor reduktionen langtfra kan have haft det angivne omfang; der ses da også i adskillige landsbyer en tydelig stabilitet i antallet af landboer. Gissel tilføjer, at gårdtallene ikke siger særlig meget om omfanget af den dyrkede jord⁴⁴.

Er således alle implicerede forskere enige om, at de fra middelalderlige kilder hentede ødegårdstal er minimaltal, er der dyb uenighed om, hvilken konsekvens der bør drages af denne iagttagelse. Inden for Det nordiske Ødegårdsprojekt synes man ganske vist overalt nået frem til den opfattelse, at det må være berettiget at måle de store linjer i udviklingen ved sam-

menligning mellem kildestof fra middelalderen (1400-, 1300- eller helst 1200-tallet) og fra nyere tid (helst 1500-tallet); men medens man i dansk og svensk bebyggelseshistorisk tradition indtil 1968 har foretrukket en sammenligning af samme gods til forskellige tider og kun nølende giver afkald på samtidigt belæg for middelalderbebyggelserne, kræver regionalanalyserne i norsk udformning en rekonstruktion.

Her er Andreas Holmsen den store læremester, idet han »som den første historiker konsekvent udnyttede det vældige materiale i Oluf Rygh's Norske Gaardnavne i denne sammenhæng, satte det i relation til jordfund og landskyld og betragtede det på en landskabelig og agrarøkonomisk baggrund. Denne Holmsens metode optræder tildels i bogen om Sogn 1937, fuldt udviklet i Eidsvoll bygds historie 1941 og med forøget stringens i undersøgelsen af Osloherad 1963⁴⁵. Med Holmsen kommer det topografiske moment ind i studiet af agrarkrisen, og det bliver for alvor til ødegårdsforskning«⁴⁶. Den af Holmsen udviklede regionalundersøgelse har dannet forbilledet for Sandnes' analyse af Trøndelag og søges nu inden for Ødegårdsprojektets rammer tillempt de danske og svenske principper. Fra dansk og svensk side har man i store træk fastholdt, at en væsentlig middelalderlig kildefrekvens må være en forudsætning for udvalget af områder til punktanalyse, hvorimod projektets norske medarbejdere lægger større vægt på den geografiske repræsentativitet⁴⁷.

Hovedprincipperne for Sandnes' rekonstruktion af et højmiddelalderligt bebyggelsesmaximum er 1), at alle gårde, som er nævnt i skriftlige kilder før ca. 1600, har eksisteret i højmiddelalderen, og 2), at gårde, som først nævnes efter 1600, ligestilles med de under 1) omtalte, hvis stednavneendelser indicerer rydning senest i højmiddelalderen, samt hvis arkæologiske fund, landskyld, topografiske forhold eller ejendomsforhold taler for dette; metoden forudsætter, at der ikke skete nogen virkelig nyrydning mellem ca. 1350 og 1600⁴⁸. Gissel har i en anmeldelse af Sandnes' værk om Trøndelag kritiseret forfatterens anvendelse af disse principper. Ad 1) har Gissel ytret tvivl om, hvorvidt alle stednavne i den middelalderlige hovedkilde, Aslak Bolts jordebog, kan betragtes som bebyggelsesnavne. De tvivlsomme navnegårde måtte i så fald være nogle af de 1435 ubyggede gårde, som tit bærer navne på -eng eller -sætr, ofte anføres uden »gammel landskyld« og i adskillige tilfælde er sporløst forsvundne⁴⁹. Sandnes har i en replik⁵⁰ erkendt, at visse af jordebogens navne må anses for naturnavne, men finder ikke, at der kan rejses tvivl om mere end 10–12 af ialt ca. 4.000 navnegårde, hvorimod Gissel betragter de fremlagte tilfælde som eksempler på en langt hyppigere foreteelse⁵¹. Ad 2) mener Gissel, at Sandnes' datering af stednavne ad arkæologisk, statistisk og topografisk vej ikke yder samme

sikkerhed som belæg i samtidige skriftlige kilder⁵², og viser hen til Johan Sveinung Mo's skelnen mellem sikre, sandsynlige og mulige højmiddelaldergårde som en mulig løsning på problemet⁵³. Sandnes er i sit svar af letforståelige grunde ikke gået ind i en detaïldiskussion af det omfattende emne, som han ved flere lejligheder har taget op til indgående prøvelse⁵⁴, og som fra første færd har stået på dagsordenen på projektets internordiske møder, hvor en dansk-svensk opinion i denne sag har stået over for en norsk. Ved en drøftelse på det nordiske ødegårdssymposium på refugiet Fuglsang 7.–10. september 1972 blev det drøftet, hvor langt man kan komme hinanden i møde. Omend man nok inden for projektets rammer vil følge noget afvigende principper i de forskellige lande, må det på længere sigt være af betydning, at der nu er indledt en nordisk debat om spørgsmålet. Ikke mindre vigtigt er det vel, at læsere af almindelige håndbøger fremover mærker sig den meget store principielle og numeriske difference mellem minimal- og maximaltal og således får mulighed for selv at vurdere den forskellige valør, disse tal har rundt om i Norden.

Fra svensk område haves et typisk eksempel på historisk og kulturgeografisk behandling af ødegårdsprocessen i samme egn, nemlig Lars-Arne Norborgs⁵⁵ og Staffan Helmfrids⁵⁶ undersøgelse af Östergötland »Västanstång«; Norborgs fremstilling omfatter tillige Vadstena klostets gods i andre egne af Sverige.

Östergötland »Västanstång« er slettelandet mellem Vättern, Motalastrømmen og Stångå; af større lokaliteter mærkes Linköping stad mod øst, Vadstena mod vest og Skänninge i midten. Bygdens 9 herreder har nutildags et agerareal på mere end $\frac{2}{3}$ af overfladen, hvilket kun er tilfældet med 2,5 % af hele Sverige; heraf ligger 10 % i nærværende egn og 50 % i Sydvestskåne og Halland. Mod syd strækker skovbygden sig ind i undersøgelsesområdet⁵⁷.

Grundstammen i Norborgs materiale er Vadstena klostets jordebøger fra årene 1447, 1466, 1480 og 1502⁵⁸, samt udgivne jordebøger fra 1450, 1457 og 1461. De herfra hentede ødebelæg må betragtes som minimaltal, når de sættes i relation til godskompleksets samlede gårdtal. De i materialet givne muligheder for et kronologisk studium af ødegårdsprocessen søges som påpeget af Jörgen Weibull⁵⁹ og Lars-Olof Larsson⁶⁰ kun i ringe grad udnyttet af Norborg, hvilket kan undre, da der forud for jordebøgerne findes en anelig række af adkomstdokumenter tilbage til 1370, hvorfor det samlede kildemateriale antagelig er fyldigere end for noget andet godskompleks i Norden. På Helmfrid har det virket så overbevisende, at de fleste bebyggelser efter hans mening findes nævnt første gang i 2. halvdel af 1300-tallet⁶¹. Larsson betvivler imidlertid, at de middelalderlige adkomstdoku-

menter kvalitativt og kvantitativt giver tilstrækkelige holdepunkter for et kronologisk studium af ødegårdsprocessen, men mener dog, at et forsøg i hvert fald af metodiske grunde burde gøres⁶².

Helmfrid forsøger at jævnføre middelalderkilderne med kronjordebøger, kortmateriale etc. fra nyere tid og for så vidt at beregne maximaltal for ødelægningen. Til dette formål inddrager han ikke alene eksempler på »Totale Ortswüstung«, ialt ca. 30⁶³, men som eksempler på »Partielle Ortswüstung« tillige »utjordar« og »tvebolade« gårde i de senere kilder⁶⁴. At »utjordar« ofte svarer til forsvundne gårde, er senere på overbevisende måde godtgjort af Larsson, som også har fremdraget andre ødeindicerende betegnelser i 1500-tallets jordebøger⁶⁵. Antallet af »utjordar« er betydeligt i området, i herrederne Gullberg, Göstring og Lysing gennemsnitlig 25,43 ‰, såfremt 1540-tals-jordebøgerne benyttes, og 17,87 ‰ (23,9 ‰ med inddragelse af »ängar« (»utängar«), »åkrar«, »torpstäder« og »tomter«), hvis der regnes efter 1560-tals-jordebøgerne⁶⁶. Efter Larssons beregning er frekvensen af »utjordar«, »tomter« etc. normalt betydeligt ringere 1540 end 1560 og efter hans opfattelse for lav⁶⁷.

Som ovenfor, s. 7, anført regner Norborg med en ødefrekvens på 15 ‰ på Vadstena-godset som helhed. Norborgs tal for Västanstång er vanskelige at meddele p. gr. a. hans henvisningers summariske karakter; men de andrager i året 1502 for hele Östergötland kun 4,26 ‰ (med en anden beregning ca. 3 ‰) af samtlige landejendomme tilhørende klostret, hvilket for så vidt underbygger hans konklusion, at de centrale slettebygder i Sverige, herunder Östergötland, kun i meget begrænset omfang er blevet ramt af ødelægningen, hvorimod det er gået hårdere ud over kuperede og skovrige egne⁶⁸.

Som det ses af Helmfrids og Larssons ovennævnte tal, er billedet ved deres inddragelse af senere tiders materiale i væsentlig grad blevet ændret, omend Helmfrid alligevel tilslutter sig Norborgs ovennævnte konklusion⁶⁹. Larsson understreger⁷⁰, at Helmfrid ikke har foretaget en systematisk udnyttelse af materialet vedrørende Östergötland, og efterlyser en kronologisk fixering af processens forløb. Det er værdifuldt, at nu både svenske historikere og kulturgeografer har taget ødegårdsstudiet af dette område op. Et nyt bidrag til diskussionen er et i 1972 udkommet værk af Lars-Olof Larsson⁷¹. Der må stilles store forventninger til den fortsatte tværfaglige diskussion i Sverige på dette felt, eventuelt udvidet til flere fagområder⁷². Nordisk »ødeby«-studium i Sydsandinavien kan kun gennem bredt anlagte analyser nå videre frem⁷³, hvadenten det sker i intern eller ekstern vekselvirkning mellem meninger og fag.

Med henblik på den vanskeligt gennemførlige periodisering af ødegårdsprocessen har man især søgt at udnytte diplommateriale, på grundlag af hvil-

ket følgende tal for ødelægningen er fremlagt af henholdsvis S. Hasund⁷⁴ og C. A. Christensen⁷⁵:

Norge		Danmark		
Før 1350.....	43 gårde	1361–1380....	33 gårde	10,6 %
1351–1400	16 -	1380–1400....	103 -	15,7 %
1401–1450	23 -	1401–1420....	264 -	26,0 %
1451–1500	92 -	1421–1440....	92 -	17,4 %
1501–1570	275 -	1441–1460....	43 -	8,0 %

De optalte tilfælde af uspecificeret ødegods viser samme billede.

Medens endnu Halvard Bjørkvik i sin norske rapport til historikermødet i Bergen 1964⁷⁶ og senere⁷⁷ finder den tidsmæssige fordeling af de norske ødegårdstal så interessant, at han først regner med en kulmination efter år 1500, har Jørn Sandnes derimod præciseret, at antallet af ødegårde i virkeligheden intet siger om ødegårdsintensiteten uden at blive sat i relation til det totale antal i det samme materiale⁷⁸. Her er C. A. Christensen gået endnu et skridt videre, idet han kræver ødegårdstallet sat i relation til ikke alene det totale antal gårde, men til det antal gårde, der i diplomerne *udtrykkeligt angives som besatte*, og det er denne relation hans procentsatser viser. I betragtning af diplomernes i bedste fald usystematiske omtale af ødegårde er der næppe tvivl om, at Christensens opfattelse betyder en vigtig metodisk landvinding.

C. A. Christensen daterer ødegårdstallets kulmination til de første årtier af 1400-tallet, medens Lars-Arne Norborg⁷⁹ regner med århundredet 1350–1450 som ødegårdsprocessens kronologiske tyngdepunkt. S. Hasund som senere Johan Schreiner⁸⁰ og Jørn Sandnes⁸¹ mener derimod, at ødeprocenten efter 1450 var stigende endnu et stykke tid, og Andreas Holmsen fremhæver, at det tog Norge meget længere tid end Danmark og Sverige at komme på fode igen⁸².

Peger således ødegårdstallet mod en i forhold til Den sorte Død meget sen datering af agrarkrisens højdepunkt, synes andet materiale i højere grad at fremhæve pesten som den store ulykkesbringer.

Som ovenfor (s. 4) omtalt var S. Hasund den første, som benyttede jordpriserne til at belyse den økonomiske udvikling i Norden i senmiddelalderen, idet han for Vestlandet i Norge beregnede, at prisen pr. jordenhed (månedsmatbol) omkring 1350 faldt til 40,9 % af sin tidligere højde⁸³. Senere er undersøgelsen udvidet, således af Asgaut Steinnes til Romerike⁸⁴ og af Jørn Sandnes til Trøndelag⁸⁵, og disse egne viste samme billede som Vestlandet.

For Danmarks vedkommende foretoges tilsvarende studier af C. A. Christensen⁸⁶ og Aksel E. Christensen⁸⁷, og nedgangen dateredes her til ca.

1340⁸⁸. I Sverige er der tegn til et vistnok forbigående prisfald efter Den sorte Død⁸⁹; men det egentlige jordprismateriale viser at en mere varig konjunkturændring først indtrådte i tiden 1400–1420⁹⁰.

Fra ca. 1390 har jordpriserne i Danmark og Norge en stigende tendens, som fra ca. 1400 bliver stabil eller vigende.

Til vurdering af jordprismaterialet som helhed skal indledningsvis anføres Andreas Holmsens rammende karakteristik, der ganske vist kun tager sigte på hans eget land: »Jordprisene gir oss full visshet for at en økonomisk katastrofe av fantastiske dimensjoner rammet Norge i umiddelbar tilknytning til manndauen. Men ellers er disse opgavene avgjort den minst utsagnskraftige del av det svære tallmaterialet som forteller om følgene av sammenbruddet. De enkelte prisene er nemlig uhyre skiftende, og det samlede antall bevarte skjøter med brukbare priser er svært lite. De utregnede gjennomsnittene gir derfor rom for betydelige feil«⁹¹. Materialet er ikke sjældent af så ringe omfang i forhold til sin spredning, at det må være risikabelt at bygge derpå.

Dette gælder priserne fra de norske landskaber Trøndelag og Romerike, men i realiteten også dem fra Danmark som helhed, fordi man her med tvivlsom ret har føjet pantessummer til salgssummerne⁹². Endvidere er omregningerne til værdienhederne kyrlag (i Vestlandet efter 1400) og mark sølv (i Danmark før 1330) behæftede med alvorlige metodiske svagheder⁹³. Hertil kommer imidlertid for Danmarks og Sveriges vedkommende, at man først efterhånden er blevet klar over den rolle, sølvets egenverdi har spillet⁹⁴. Sluttelig må anføres, at de danske salgs- og pantessummer er behæftede med momenter (beliggenhed, prioriteringsforskel, pantets varighed), som gør dem delvis inkommensurable i nærværende forbindelse⁹⁵.

Må der således, og dette gælder i særlig grad Danmark, sættes spørgsmålstegn ved jordprismaterialets anvendelighed, refterer dog den kendsgerning, at det i hvert fald i Norge placerer Den sorte Død stærkt i sammenhængen. I Danmark derimod indicerer ikke alene jordpriser, men også ødelægning, at nedgangen er begyndt tidligere, antagelig allerede inden år 1300⁹⁶. Omend det nok ad forskellige veje lader sig fastslå, at pesten såvel i Danmark⁹⁷ som også i Sverige⁹⁸ har spillet sin rolle, kan det altså ikke være den, der har sat krisen i gang i Danmark. Selv i Norge har der iøvrigt været rejst tvivl på dette punkt, idet Johan Schreiner daterer landflugt og ødegårdsproblem tilbage til ca. 1250⁹⁹. Den almindelige opfattelse i Norge går imidlertid ud på, at ødegårdene ikke har været noget alvorligt problem før 1350¹⁰⁰. Dog har Andreas Holmsen i 1971 givet udtryk for den opfattelse, »at det bare var på Østlandet svartedauen kan ha betydd et klart omslag i utviklingen; i Trøndelag og sannsynligvis store deler av Vestlandet begynte en tilbakegang eller stagnasjon i jordbruket og folkemengden tidligere«.

(Audun Dybdahl: Høymiddelalderens bosetningsmaksimum ved poengberegning, 1972 (utrykt), s. 22).

I Eriks sjællandske Lov, som med nogle årtiers margin kan dateres til ca. 1250¹⁰¹ behandles ejendomsretten til øde torper og øde udmarksjorder¹⁰², og dette er det ældste vidnesbyrd om, »at landet ikke længere formåer at udfylde rammerne«¹⁰³. Det kan i denne forbindelse anføres, at lettelser i de danske bønders ordinære ydelser til det offentlige hånd i hånd med en kraftig pengeforringelse tager fart fra ca. 1260, hvilket normalt tilskrives privilegiepolitik og krigstilstand¹⁰⁴; hvorvidt disse omstændigheder tillige kan tjene til belysning af den almindelige økonomiske udvikling, skal der ikke tages stilling til her. Nedsættelsen af landgilden tog efter det hidtil foreliggende først sin begyndelse efter år 1300.

Af det her anførte turde fremgå, at agrarkrisen ikke er fremkaldt af en enkelt faktor, men af et årsagskompleks bl. a. omfattende Den sorte Død; dette må stå klart alene af kronologiske grunde. For Danmarks vedkommende er der næppe tvivl om, at dele af landet over en længere periode er blevet ramt af vandringer mod Øresund¹⁰⁵, samt i en kortere tid inden Den sorte Død af krigene med holstenerne¹⁰⁶, Sønderjyllands vestkyst også af stormfloder¹⁰⁷. Hvad der har været den dybere årsag til de vandringer, der med større eller mindre klarhed kan konstateres ikke alene i Danmark, men ligeledes i Norge og Sverige, står derimod hen i det uvisse, og det må være en af Det nordiske Ødegårdsprojekts mest påtrængende opgaver at give en plausibel forklaring herpå.

Da krisen ikke har hærget alle egne lige hårdt, har man i nogen tid haft opmærksomheden henvendt på de geografiske variabelers mulige indflydelse, og en lille dansk-svensk arbejdsgruppe har i de senere måneder søgt at danne sig et overblik over de herhenhørende momenter, som derefter så vidt gørligt vil blive prøvet mod de sparsomme og ofte utilstrækkelige kilder. Man vil i denne forbindelse beskæftige sig med bl. a. højde over havet, afstand til lokale og regionale centre, terræn- og jordbundsforhold, samt klimatiske forhold. Disse undersøgelser foretages i Danmark i nøje sammenhæng med en minutiøs kortlægning af nedlagte såvel som bestående bebyggelser og marker set på baggrund af kulturlandskabet, som det fremtræder i 1600- og 1700-tallets langt rigere materiale. Med udgangspunkt i geografiske variabler m. v. vil endelig den økonomiske baggrund og udvikling blive søgt belyst.

Det materiale, som står til rådighed ved bedømmelsen af de enkelte faktorer indbyrdes vægt i agrarkrisen, består foruden af oplysninger om ødegårde og ødebyer først og fremmest af data vedrørende landgilden. Især fra svensk side er det blevet betonet, at ødelægningen er sidste stadium af en proces, hvis tidligere trin kan iagttages ved landgildenedsættelser¹⁰⁸. Der er

imidlertid ikke enighed om, hvorledes disse reduktioner skal fortolkes. Over for det primære synspunkt, at nedgangen i landgilden er en rent negativ foreteelse fremkaldt af et mindsket udbud af arbejdskraft¹⁰⁹, er det fremhævet, at nedsættelsen af hovedlandgilden (korn, smør, penge) er blevet helt eller delvis udlignet ved pålæg af andre afgifter¹¹⁰. Der kan således rejses tvivl om, hvorvidt der er sket en ændring af ejendommens brugsværdi for godsejer og bonde, især hvis det antages, at driften er blevet helt eller delvis omlagt fra agerbrug til kvægavl; denne tvivl, som kun kan have relevans for dele af Norden (således næppe i Norge), gælder såvel forandringerne i landgilden som ødelægningen. Medens det om øde sjællandske bymarker yderligere kan betvivles, om ejendomsretten dertil virkelig er blevet opgivet¹¹¹ eller blot omtvistet, synes det sikkert, at kulturlandskabet på tilsvarende steder i norske og svenske skove eller på jyske heder så godt som helt er tilbagegivet naturen, hvorimod der i mere frugtbare norske egne fortrinsvis kan konstateres overgang fra agerbrug til kvægavl, en udvikling, der heller ikke forekommer usandsynlig i Sverige¹¹². Det må imidlertid pointeres, at disse iagttagelser fortrinsvis bygger på tilstanden i 1600- og 1700-tallet, samt at krisens følger for det sjællandske kulturlandskab ikke nødvendigvis medfører, at en omlægning af landbruget (f. eks. til trevangsbrug og vangelag) fra først af har haft driftsøkonomiske motiver¹¹³. De såkaldte »Ballungen« (sammenlægninger af bebyggelser), som er iagttaget bl. a. på Falster¹¹⁴, behøver ikke at være opstået før omkring år 1500. Så meget synes imidlertid at stå fast i både Danmark, Norge og Sverige, at de store, gamle landsbyer og gårde har klaret sig bedst, og at tilbagegangen er mest udtalt i marginalbyggerne. Utvivlsomt er der samtidig med kontraktionen forekommet ny eller udvidet bosættelse på steder, der nød godt af jomfruelig jord og gunstig beliggenhed, samt fiskeri og bjergværksdrift.

På dette højst generelle grundlag må man i de kommende år arbejde videre. Det eksakte norske forskningsoplæg skulle gerne føre til visse konkrete nordiske resultater.

NOTER

Der er benyttet følgende forkortelser:

- DHT (Dansk) Historisk Tidsskrift
- DN Diplomatarium Norvegicum
- KL Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
- NGL Norges gamle love
- NHT (Norsk) Historisk Tidsskrift
- SHT (Svensk) Historisk tidskrift

1 Norges historie fra de eldste tider til 1660, 1939, s. 269 f.; 3. udg. 2. oppl., 1964, s. 331 f.

- 2 Jerker Rosén, *Sveriges historia I. Tiden före 1718*, 3. uppl., 1969, s. 208 f.
- 3 Erik Kjersgaard, *Borgerkrig og Kalmarunion. Politikens Danmarkshistorie* bd. 4, 1963, s. 306.
- 4 Eino Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna*, 1963, s. 94 ff. Jfr. Arvo M. Soinen i *Problemer i nordisk historieforskning*, 1964, s. 32 f.
- 5 Erik Kjersgaard, *anførte værk* s. 304; Jerker Rosén, *anførte værk* s. 208.
- 6 Jørn Sandnes, *Ødetid og gjenreisning*, 1971, s. 94.
- 7 Beretning om det nordiske historikermøte i Bergen 10.–13. august 1964, 1966, s. 27.
- 8 I Beretning om Norges Landbrukshøiskoles virksomhet 1918–1919. Genoptrykt i *Or Noregs bondesoge*. Glytt og granskinger II, 1944, s. 82–161.
- 9 Om Folkemængden i Danmark i det 13. Aarhundrede. DHT IV, s. 1–52.
- 10 *Det norske Folks Historie* IV, I, s. 439 f. Se endvidere 2. Hovedafdeling, I. s. 889 f.
- 11 Aksel E. Christensen, *Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen*. *Nordisk Kultur* II, 1938, s. 34.
- 12 Kirketallet og Folketallet i Danmark i det 13. Aarhundrede. DHT 6. rk. II, s. 318.
- 13 *Sveriges skattskyldighet under Rom*. *Svensk Tidskrift* 1870, s. 205 ff.
- 14 *Sveriges Medeltid* I, s. 59 ff.
- 15 Til Oplysning om Folkemængdens Bevægelse i Norge fra det 13. til det 17. Aarhundrede. NHT 2. rk. III, s. 281 ff.
- 16 Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Göteborgs Högskolas Årsskrift XLVI, s. 8–12.
- 17 *Anførte værk*, s. 12.
- 18 *Norges folk i middelalderen*. *Nordisk Kultur* II, s. 89.
- 19 NHT 47, s. 280 f.
- 20 I hovedsagen på grundlag af Rygh's Norske Gaardnavne; se videre nedenfor.
- 21 Multiplikanten 1,5 bygger på en lang række data i kilderne; men de regionale kvotienter er dog »nok så runde og arbitrære« (Sandnes, *anf. afh.*, s. 276); Kåre Lunden har (NHT 48) i en undersøgelse Om gardtal og folketal i Noreg ca. 1340 og ca. 1665 kritiseret tallene for brugsdelingen i visse dele af landet. Multiplikanten 6 anerkendes af flere forskere, men hviler på et væsentlig løser grundlag (Sandnes, *anf. afh.*, s. 278 ff.).
- 22 Der kalkuleres af Holmsen med tab af halvdelen af bondebefolkningen eller mere (*Norges historie* I, 1939 s. 274; 1964 s. 337), og Sandnes' resultater forandrer ikke meget ved denne opfattelse.
- 23 DN IV, 3.
- 24 NGL II, s. 431. – Jfr. Jørn Sandnes: *Ødetid og gjenreisning* 1971, s. 61.
- 25 Fuld sikkerhed for forholdstallenes konsekvenser haves dog ikke. Jfr. Halvard Bjørkvik: *Skipreide*. KL XV, 1970, sp. 546–551, med litteraturliste.
- 26 Erik Lönnroth: *Statsmakt och statsfinans*, 1940, s. 12–27; jfr. Y. Briloth: *Den påfåliga beskattningen af Sverige*, 1915, s. 339 f. Lars-Olof Larsson: *Det medeltida Varend*, 1964, s. 80 f. Lars-Olof Larsson: *Kronans jordeböcker från 1500-tallet och den senmedeltida ödegårdsprocessen. Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod*. SHT 1970, s. 27. Lars-Olof Larsson: *Översikt över det svenska forskningsläget inom projektets arbetsfält. Det nordiske Ödegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter*, 1972, s. 195, 215.
- 27 Se især Aksel E. Christensen: *Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen*, 1938, s. 20 f., 41 f.; Aage H. Kampp: *The Agro-Geographical Division of Denmark and the Time Factor*. (*Dansk*) *Geografisk Tidsskrift* 66. bd., 1967.

- 28 Aksel E. Christensen, anførte sted; Andreas Holmsen: Norges historie I, 1939, s. 272 f., 3. udg. 2. opl., 1964, s. 299, 337; Jørn Sandnes: Ødetid og gjenreisning, s. 198 ff.
- 29 Det medeltida Värend, s. 176 f. Den svenske debat står i nøje sammenhæng med problematikken omkring forholdet mellem agerbrug og kvægavl, der også har spillet en betydelig rolle i norsk forskning; herom henvises til det følgende.
- 30 Statsmakt och statsfinans, s. 27–29, 208.
- 31 Storföretaget Vadstena kloster, 1958, s. 188 ff.
- 32 Anførte værk, s. 160 f., 176, 181.
- 33 Se herom Lars-Arne Norborg i Problemer i nordisk historieforskning, 1964, s. 69 f.
- 34 Se Andreas Holmsen: Det nordiske ødegårdsprojekt, SHT 1971, specielt s. 545.
- 35 Ikring mandedauden, s. 52.
- 36 Norges historie I, 1939, s. 272; 1964, s. 335.
- 37 Ødetid og gjenreisning, s. 133, 138 ff., 158.
- 38 Ikring mandedauden, s. 53; se også Halvard Bjørkvik: Problemer i nordisk historieforskning, s. 50.
- 39 Det medeltida Värend, s. 157.
- 40 Storföretaget Vadstena kloster, s. 172.
- 41 Jfr. Lars-Olof Larsson, anførte værk, s. 158. Senere har Larsson forsøgt at inddrage eftermiddelalderligt materiale; se herom nedenfor.
- 42 Problemer i nordisk historieforskning, s. 17.
- 43 Jfr. DHT 12. rk. I, s. 277 f., hvor antallet af bevarede bygte gårde sættes til 71,8 pct.
- 44 Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie, 1968, s. 274 f.
- 45 Ødegårder i Osloherad. St. Hallvard XLI, 1963, 1964, s. 289–338. – Desertion of Farms around Oslo in the Late Middle Ages. The Scandinavian Economic History Review X, 1962, s. 165–202.
- 46 Svend Gissel i NHT 1972, s. 186.
- 47 Længst i denne retning går Kåre Lunden, som af statistiske grunde har foreslået valg ved lodtrækning mellem en række småområder inden for hver landøkonomisk zone (Fremlegg til utval av granskingsområde i Noreg, 1970 (utrykt)). Lundens forslag har ikke fundet tilslutning inden for den norske projektledelse.
- 48 Ødetid og gjenreisning, s. 32 f.
- 49 NHT 1972, s. 188 f.
- 50 Sst., s. 203 f.
- 51 Når Sandnes i sin begrundelse fremfører, at de norske jordebøger principielt ikke (som de danske og svenske) meddeler konkrete *jordparter* men ideelle *skyldparter* (af navnegårdene), og for de sydsandinaviske jordebøggers vedkommende henviser til den lundsenske paltebog, må det hertil bemærkes, at de danske middelalderkilder også som regel anfører ideelle skyldparter (af landsbyerne), omend disse skyldparter da som senere har bestået af konkrete jordparter. Modsætningen mellem det norske »skylddeiesystem« og det danske-svenske ejendomssystem (se herom Holmsen i SHT 1972, s. 542) bør ikke stilles for skarpt op.
- 52 NHT 1972, s. 192 ff. Som udgangspunkt for sin argumentation benytter Gissel Vibeke Christensen og J. Kousgård Sørensen: Stednavneforskning I, 1972. Sandnes bemærker (NHT 1972, s. 205) om de to danske stednavneforskere metodiske principper følgende: »En slik teoretisk klargjøring har vel sin interesse. Men jeg er mer

- og mer kommet til at det her er *vel* så viktig å få fastslået grensene for den erkjennelse vi kan nå fram til gjennom rent språklig-filologisk stedsnavnforskning. Utover disse grenser kan den »rene« navneforsker ikke hjelpe oss synderlig mer enn en gårdbruker eller tannlege. De historiske dateringskriterier må testes gjennom bosetningshistoriska granskinger . . .«
- 53 Johan Mo: Agrarkrise. Åsen i Nord-Trøndelag, 1970 (utrykt). Se senere Audun Dybdahl (i samråd med Jørn Sandnes): Høymiddelalderens bosetningsmaksimum ved poengberegning, 1972 (utrykt).
- 54 Sandnes henviser NHT 1972, s. 206, til sin artikkel i Heimen XIV 1967, s. 3–20: Kilder til busetningshistorien i eldste tida.
- 55 Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitikk och ekonomiförvaltning, 1958. Om Lars-Olof Larssons senare indlæg se nedenfor.
- 56 Östergötland »Västanstång«. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese. Geografiska Annaler XLIV, 1962, s. 277 + kortbilag.
- 57 Helmfriid, anførte værk, s. 2 f.
- 58 Vadstena klostets jordebok 1500 jemte tillägg ur klostrets äldre jordeböcker utg. . . . genom Carl Silfverstolpe. Historiska Handlingar XVI: 1, 1897. Samling utg. av Svenska Fornskriftssällskapet. – Se tillige Anna Larsson: Vadstena klostets äldsta jordeböcker. Samling utg. av Svenska Fornskriftssällskapet, 1971. Jeg takker arkivar Thelma Jexlev for henvisning til sidstnevnte publikation. – Nogle af de bevarede jordebøger medtager ikke området »vestan Stang«.
- 59 Ödegårdar och avraddssänkning i senmedeltidens Sverige. Studier i Vadstena klostets jordeböcker. Scandia XXV, 1959, s. 100 f.
- 60 Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s. 198.
- 61 Anførte værk, s. 77.
- 62 Nasjonale forskningsoversikter, s. 198.
- 63 Anførte værk, s. 78–82.
- 64 Anførte værk, s. 86–93.
- 65 SHT 1970, s. 27–40.
- 66 Gårdtallet, som med henblik på procentberegningen er sammenlagt med antallet af »utjorðar« etc., er hentet fra 1560-årene (Larsson i SHT 1970, s. 33); det findes ikke meddelt hos Helmfriid (anførte værk, s. 87 f.). Iøvrigt bemærkes det af Helmfriid, at de allerfleste »utjorðar« var langt mindre enheder end gårdene (mantal), samt at en ødegård undertiden kan deles i flere »utjorðar« (anførte værk, s. 87, 90; jfr. Larsson i SHT 1970, s. 37 n. 1).
- 67 SHT 1970, s. 39 f.
- 68 Storföretaget Vadstena kloster, s. 186, jfr. tabel 2, s. 292. Møller o. l. medregnes ikke.
- 69 Anførte værk, s. 83.
- 70 Nasjonale forskningsoversikter, s. 201.
- 71 Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640. Det har af tidsmessige grunde desværre ikke været muligt at placere denne bog i nærværende sammenhæng.
- 72 Helmfriid tager (anførte værk, s. 79) sit udgangspunkt i excerptregistret i Svenska Ortnamsarkivet, Uppsala, hvorfra omfattende afskrifter tillige er tilgået projektet Det medeltida Sverige i Stockholm.
- 73 Jfr. Andreas Holmsen: Det nordiske ødegårdsprosjekt. SHT 1971, s. 549.

- 74 Ikring mandedauden, s. 50.
- 75 Problemer i nordisk historieforskning, 1964, s. 18. – Samme i DHT 12. rk. I, 1964, s. 346.
- 76 Problemer i nordisk historieforskning, s. 48. – Samme i Beretning om det nordiske historikermøte i Bergen, 1966, s. 17.
- 77 Kulturhistorisk leksikon XIII, 1968, sp. 244 f.
- 78 Ødetid og gjenreisning, 1971, s. 135.
- 79 Storföretaget Vadstena kloster, 1958, s. 184.
- 80 Pest og prisfall i senmiddelalderen. Et problem i norsk historie. Avhandlinger utg. av Det norske videnskaps-akademi i Oslo 1948. 11. No. 1, s. 62.
- 81 Ødetid og gjenreisning, 1971, s. 139 f., 192.
- 82 Norges historie I, 1939, s. 275; 1964, s. 339.
- 83 Ikring mandedauden, 1920, s. 28–30.
- 84 Romerike: Økonomisk og administrativ historie. Norske bygder III, 1932, s. 91.
- 85 Ødetid og gjenreisning, s. 91, 129 f.
- 86 Nedgangen i Landgilden i det 14. Aarhundrede. DHT 10. rk. I, 1930–31, s. 448 f., 457 ff.
- 87 Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen Nordisk Kultur II, 1938, s. 40.
- 88 Erling Ladewig Petersen har senere fortsat prisundersøgelsen fra 1400 til 1540 (Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 219–244).
- 89 Johan Schreiner: Pest og prisfall, s. 69.
- 90 Det mere markante prisfald, som Erik Lönnroth antager fandt sted i denne periode (Statsmakt och statsfinans, 1940, s. 208), er modificeret gennem Folke Dovrings studier (Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige, 1947, s. 207 f. Jfr. Johan Schreiner: Pest og prisfall, 1948, s. 66, 68 – Ingrid Hammarström: Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540, 1956, s. 388 n. 1. – E. Ladewig Petersen: Jordprisforhold, 1966, s. 235).
- 91 Norges historie I, 1939, s. 270; 1964, s. 332.
- 92 E. Ladewig Petersen: Jordprisforhold, s. 222. – Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i middelalderen, 1968, s. 200 f.
- 93 Schreiner: Pest og prisfall, s. 65 f., 70 n. 17 (efter oplysning fra Steinnes). – Svend Gissel: Landgilde og udsæd, 1968, s. 251 f.
- 94 Dovring: Attungen och marklandet, s. 200 ff., samt de n. 90 omtalte steder hos Ingrid Hammarström og E. Ladewig Petersen.
- 95 Gissel: Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1600. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, 1970, s. 33–47. – Ulsig, anførte sted.
- 96 Tilbage til ca. 1290 findes eksempler på såvel indskrænkning af dyrket areal som opgivelse af bebyggelser, tildels af betydeligt omfang (C. A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. DHT 12. rk. I, 1964, s. 343 f.).
- 97 Aksel E. Christensen i Nordisk Kultur II, 1938, s. 39 f. – C. A. Christensen: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352–1437. DHT 11. rk. VI, 2/3, 1960, s. 235.
- 98 Se bl. a. n. 89.
- 99 Pest og prisfall, s. 63.
- 100 Halvard Bjørkvik i Problemer i nordisk historieforskning, 1964, s. 41 f.
- 101 Erik Kroman i Kulturhistorisk leksikon IV, 1959, s. 35.

- 102 III 8.
- 103 Udtrykkets er C. A. Christensens (DHT 12. rk. I, s. 344); efter Christensens mening er marginaljordsproblemet opstået med torpdannelsens ophør omkring år 1200 (Anf. afh., s. 342, 345).
- 104 Om immunitetens udvikling se Aksel E. Christensen: Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden, 1945, s. 102–107. – Jfr. Jerker Rosén: Frälse i Kulturhistorisk leksikon IV, sp. 671–674, 685–687.
- 105 C. A. Christensen i Problemer i nordisk historieforskning, s. 22. – Samme i DHT 12. rk. I, s. 306 f. Svend Gissel: Landgilde og udsæd, s. 280–283.
- 106 Se Svend Gissel i Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s. 61 f.
- 107 Svend Gissel, Nasjonale forskningsoversikter, s. 46.
- 108 Lars-Arne Norborg: Ödegårdar och avradssänkning. Ett gensvar, Scandia XXV, 1959, s. 201. – Lars-Olof Larsson: Det medeltida Varend, s. 165.
- 109 Se f. eks. C. A. Christensen i Problemer i nordisk historieforskning, s. 16.
- 110 Om kompensasjonsteorien se E. Ladewig Petersen i Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, s. 230, samt Lars-Olof Larsson i Nasjonale forskningsoversikter, s. 211 f., begge steder med henvisning til vedkommende litteratur.
- 111 C. A. Christensen i Problemer i nordisk historieforskning, s. 11 med henvisning til DHT 12. rk. I, hvor emnet (striden om ejendomsretten til det øde Kunderslevs mark) er specielt behandlet s. 331, 341; jfr. Svend Gissel i Nasjonale forskningsoversikter, s. 72.
- 112 Andreas Holmsen: Norges Historie I, 1939, s. 274; 1964, s. 420 f. – Lars-Arne Norborg: Storföretaget Vadstena kloster, s. 178. – Lars-Olof Larsson: Det medeltida Varend, s. 176 f. – Jørn Sandnes: Ødetid og gjenreisning, s. 198.
- 113 Svend Gissel: Landgilde og udsæd, s. 284; nærværende forfatter, som lægger vægt på strukturelle og kulturgeografiske følger af krisen, bestrider ikke, at udviklingen i første række kan have været bestemt af negative faktorer.
- 114 C. A. Christensen: Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning. DHT 12. rk. IV, 3, 1970, s. 417–420.

LITTERATUR OM DET NORDISKE ØDEGÅRDSPROJEKT:

Andreas Holmsen og Knut Johannessen: Det nordiske ødegårdsprojekt, Heimen 1971, s. 223–233.

Andreas Holmsen: Det nordiske ødegårdsprojekt, SHT 1971, s. 533–550.

Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter. Ved Halvard Bjørkvik, Audun Dybdahl, Svend Gissel, Eino Jutikkala, Lars-Olof Larsson, Wolfgang Prange, Magnús Stefánsson og Björn Teitsson. Med fortale af Andreas Holmsen. 1972.

Manuskriptet afsluttet 15. september 1972.

Købmændene i Sakskøbing og Maribo i 1700-årene

– deres økonomiske og sociale placering

AF GREGERS HANSEN

Lokalt afgrænsede artikler optages normalt ikke i Fortid og Nutid, men denne regel har dog været brudt, når der var tale om artikler med et bredt perspektiv. Redaktionen har derfor gerne villet bringe fhv. kommunaldirektør, cand. polit. Gregers Hansens studie over købmænd i Sakskøbing og Maribo. Gennem grundige analyser af især skatteligninger, brandtaxationer, skifter og obligationsprotokoller er det lykkedes at kaste et skarpt lys over økonomiske forhold i 1700-årene, hvor byernes købmænd skiller sig ud som en altdominerende gruppe. Købmændenes afstamning og slægtsmilieu undersøges, og det ses, at de i utrolig høj grad er indbyrdes beslægtede – bilagets 11 slægtstavler viser hvorledes. Det er stort set en enkelt »familie«, der har været økonomisk bestemmende i Sakskøbing og Maribo i 1700-tallet. Man må håbe der vil blive foretaget tilsvarende undersøgelser om andre byer.

Såvel indberetninger af 1735 fra lollandske byfogeder¹ som en klage af 1762 fra lollandske købmænd² fortæller om købmændenes økonomiske vanskeligheder som følge af at godsejere og deres funktionærer tiltog sig en del af den næring, som efter lov og ret tilkom købmændene. Det synes vel godtgjort, at godsejere og forvaltere trængte ind på købmændenes gebet, men hvorledes var købmændene stillet sammenlignet med deres bysbørn?

Uden at tegne noget lyst billede af købmændenes forhold viser byfogedindberetningerne, at resten af befolkningen var ringere stillet. Men noget mål på forskellen anføres ikke. Den undersøgelse, som her skal beskrives, vil belyse denne forskel.^{2a}

I afsnit I gennemgås Sakskøbings befolkning på grundlag af skattelister, brandtaksationer og skifter, afsnit II beretter tilsvarende om Maribo, afsnit III beskriver realkreditten i begge byer og afsnit IV handler om købmændenes familieforbindelser. I afsnit V drages konklusionen af undersøgelserne.

I. Købmændenes placering blandt Sakskøbings befolkning

De kilder, som giver det social- og personalhistoriske råstof, begynder for Sakskøbings vedkommende et stykke ind i det 18. århundrede at flyde så rigeligt, at man ret nøje kan analysere byens befolkning i de sidste to trediedele af århundredet.

Der skal først på grundlag af skattelisterne redegøres for erhvervsgruppernes indbyrdes økonomiske stilling i 1737 og 1789. Derefter ses fra 1725 og århundredet ud på de højest beskattedes andel i det samlede skattetilsvaret og fra 1761 på de største grundejeres og købmændenes andel i den samlede brandtaksationssum. Og endelig betragtes skifterne.

Hovedparten af de benyttede skattelister omhandler skatten til kommunen – byskatten. Denne skat lignedes i Sakskøbing, som i de fleste andre byer, med halvdelen på fast ejendom – grundskat – og halvdelen på næring – næringskat. (Som det vil ses i det følgende var ligningsgrundlaget i Maribo noget anderledes).

Basis for påligningen af den kommunale grundskat var den grundtakst – taksation af grunde og bygninger – som blev foretaget til påligning af grund- og lejeskat til staten efter forordning af 28. jan. 1682, en skat, som ophævedes ved forordning af 29. dec. 1694. Det er usandsynligt at denne grundtakst har været uforandret gennem hele det 18. århundrede. Spørgsmålet er dog ikke undersøgt, da det er uden betydning for afhandlingens formål.

Næringskatten pålignedes, som betegnelsen angiver, alene personer, der drev handel, håndværk eller anden borgerlig næring. Personer i offentlig tjeneste og folk, der levede af deres kapital, var fritaget og betalte altså kun skat til byen, hvis de ejede fast ejendom, jvfr. Danske lov 3–6–2.

Efter at grund- og lejeskatten til staten var ophævet i 1694 betalte købstædernes indbyggere gennem hele det 18. århundrede ingen anden permanent statsskat end konsumtionen. Men der pålignedes ofte ekstraordinære skatter, eengangsskatter, og flere af disse er medtaget i undersøgelsen.

Skattelisten for 1737³ rummer 97 indenbysboende skatteydere, der tilsammen betalte 131 rdl. i byskat. Hertil kommer skat af 4 formentlig udenbysboende husejere og af den på Femø boende købmand Mads Læsøe, der havde borgerskab i byen, ialt 4 rdl., således at det samlede skattetilsvaret udgjorde 135 rdl.

Nedenfor angives de indenbysboendes fordeling efter erhverv samt for hver enkelt gruppe det gennemsnitlige skattetilsvaret:

9 købmænd	6 rdl. 3 m. 8 sk.
3 skipper	1 rdl. 4 m. 6 sk.
5 i offentlig tjeneste	1 rdl. 1 m. 4 sk.

51 håndværkere	0 rdl. 5 m. 7 sk.
2 øltapper og værtshusholder	0 rdl. 5 m. 0 sk.
11 mænd med uoplyst erhverv ⁴	0 rdl. 3 m. 8 sk.
8 kvinder, antagelig alle enker ⁴	0 rdl. 1 m. 13 sk.
8 daglejere	0 rdl. 1 m. 0 sk.

97 ialt

Den store økonomiske ulighed er iøjnefaldende. De 9 købmænd betalte 45 % af de indenbysboendes skat, men inden for gruppen var der en ret stor spredning:

Niels Jensen betalte	11 rdl. 0 m. 3 sk.
Ole Rasmussen	10 rdl. 1 m. 12 sk.
Jørgen Toft	9 rdl. 3 m. 11 sk.
Hans Christensen	6 rdl. 1 m. 4 sk.
Lars Rasmussen Rostocker	5 rdl. 4 m. 11 sk.
Jochum Blich ^{4a}	5 rdl. 3 m. 2 sk.
Niels Christensen	4 rdl. 2 m. 4 sk.
Peder Jensen Bert	3 rdl. 5 m. 15 sk.
Peder Henriksen	2 rdl. 2 m. 12 sk.

Inden for de øvrige erhvervsgrupper var skatteyderne ret ens stillede. Blandt de 3 skippere var Morten Jensen den største skatteyder med 3 rdl. 2 m. 3 sk.

I denne forbindelse skal peges på, at byfogedindberetningen af 1735, som kun nævner to skippere, fortæller, at købmændene i vid udstrækning selv fragtede deres varer, idet 7 af de i byen hjemmehørende 9 skibe – 3 små galioter og 6 små jagter – tilhørte købmændene Hans Christensen, Lars Rasmussen Rostocker, Niels Jensen, Ole Rasmussen, Peder Jensen Bert og den på Femø boende købmand Mads Læsøe og de to resterende skibe skipperne Morten Jensen og Johan Hartvig. Galioterne var på 14–16 læster, jagterne kun halvt så store. Galioterne tilhørte Morten Jensen, Lars Rostocker og Hans Christensen. Denne ejede tillige en jagt. Også købmand Niels Caspersen Siøe, der var død, da byfogedindberetningen blev afgivet, har ejet skib⁵. Dette at købmændene ejede skib er en naturlig konsekvens af, at mange af dem – som borgerskabsregistrene udviser – er begyndt som skipper.

Men tilbage til skatlisten af 1737: De 5 personer i offentlig tjeneste var byfoged Morten Hammer, byskriver Niels Rasmussen, vicedommer Espen Tommesen, organist Mouritz Lyssing og klokker Hans Abrahamsen Mule. Af disse betalte Hammer den største skat med 1 rdl. 5 m. 2 sk. Kun Espen

Tommesen var sat i næringsskat. Hvad næring, han drev, vides ikke. Han havde i 1728 løst borgerskab og havde da blot oplyst, at han »agtede sig at ernære, hvad gud og lykken hannem i fremtiden vil tilføje«. De øvrige fire betalte alene grundskat. De levede vel udelukkende af deres indtægter fra tjenesten, om hvis størrelse i forhold til de øvrige indbygges man således intet kan slutte ud fra skattelisten.

Af de 51 håndværkere betalte 3, Peter Feldbereder, skomager Morten Hasling og tobaksspinder Samson Hansen mellem 2 og 3 rdl. i skat, alle de andre mindre.

Kun 28 af de i byen boende 97 skatteydere betalte ikke grundskat og ejede altså ikke hus. Men af de 8 daglejere – den dårligst stillede gruppe – var kun een husejer. Af de 8 kvindelige skatteydere var derimod de 7 sat i grundskat og kun i grundskat, den ottende kun i næringsskat.

1737-skattelistsens oplysninger suppleres gennem Sakskøbings byfoged Morten Hammers indberetning af 1735. Denne indberetning er ret udførlig og indeholder bl. a. en fortegnelse over familieoverhoveder og enlige i byen, ialt 106 personer⁶, med oplysning om hver enkelt's erhverv og økonomiske stilling. Desuden giver indberetningen sammenfattende bedømmelser af de enkelte erhvervsgrupper.

Af de 106 personer betegnes 66 som fattige (eller armelige). Herudover er een (klokkeren) »i ringe tilstand« og om Jørgen Snedker siges blot, at han ikke kan fortsætte håndværket. Han må vel så antages at være nær fattigdommen. 5 daglejere må herudover henregnes til de fattige, ialt altså 73 fattige af 106.

Et andet supplement til 1737-skattelisten haves gennem en formueskat af 1743^{7a}. Da der var fare for krig med Sverige, blev der ved forordning af 20. aug. 1743 pålagt forskellige ekstraskatter, herunder en formueskat på 2 %. Skatteyderne har afgivet erklæring om deres formues størrelse, men den høje skat har nok i mange tilfælde haft for lave angivelser til følge.

Sakskøbings købmænd havde opgivet disse beløb:

Niels Jensen	800 rdl.
Ole Rasmussen	1000 rdl.
Jørgen Toft	700 rdl.
Hans Christensen	300 rdl.
Lars Rasmussen Rostöcker	100 rdl.
Jochum Blich ^{4a}	400 rdl.
Peder Henriksen	0 rdl.

Niels Christensen var fraflyttet byen og Peder Jensen Bert var afgået ved døden. Købmand Hans Christian Fritscher, der 1740 havde nedsat sig i

Sakskøbing, havde opgivet 400 rdl., købmand Chreinhof Junior, som havde været købmand i Nysted fra 1736 og i begyndelsen af 1743 havde nedsat sig i Sakskøbing, 800 rdl. og skipper Morten Jensen 200 rdl. Herudover havde meget få opgivet formue og kun meget små beløb.

Skattelisten for 1789⁷ rummer 104 indenbys skatteydere, der tilsammen betalte 274 rdl. 5 m. 14 sk. i byskat. Når hertil lægges grundskat af 3 ejendomme, som var i fælleseje, formentlig blandt indenbysboende, grundskat af en ejendom, som ejedes af udenbysboende, og næringskat af 14 udenbysboende skipper, fås et samlet skattebeløb af 297 rdl. 5 m. 8 sk.⁸

Byens 11 købmænd betalte følgende skat:

	Næringskat	Grundskat	Tilsammen
Jørgen Junior	12-4- 8	8-0- 0	20-4- 8
Peder Wandel	7-0- 8	8-4- 5	15-4-13
Lars Junior	8-4- 7	4-2- 0	13-0- 7
Andreas Stadager	7-0- 8	5-3- 3	12-3-11
Jens Hansen	8-4- 7	2-5-15	11-4- 6
Jens Carlsdorph	2-0-13	8-3- 1	10-3-14
Jens Blichs enke	2-2- 4	6-0-12	8-3- 0
Peder Albretsen Boye	3-3- 5	2-5- 4	6-2- 9
Christen Boye	2-0-10	1-0- 2	3-0-12
Niels Just	1-5- 6	0-2- 4	2-1-10
Alexander Ballin	1-5- 6	0	1-5- 6
eller gennemsnitlig			9-4- 4

Købmændene betalte i 1789 kun 39 % af de indenbysboendes byskat mod 45 % i 1737.

Lægger man til købmændenes skat i 1789 den skat, som betaltes af de øvrige i byen boende næringsdrivende uden for håndværkerstanden: 1 skipper, 1 værtshusholder og følgende næringsdrivende, som ikke var repræsenterede i 1737: 1 galanterihandler, 2 møllere og 2 bagere – ialt 7 personer – kommer man op på 43 % af de indenbysboendes samlede skat, en andel, som betaltes af 18 af 104 skatteydere, medens de 45 % i 1737 betaltes af 9 af 97 skatteydere.

En sammenstilling af erhvervsgruppernes gennemsnitlige skat i 1789 viser følgende:

11 købmænd	9 rdl. 4 m. 4 sk.
7 andre næringsdrivende, jvfr. ovenfor	1 rdl. 4 m. 9 sk.
8 i offentlig tjeneste	3 rdl. 5 m. 3 sk.

58 håndværkere	1 rdl. 5 m. 2 sk.
9 enker	1 rdl. 3 m. 8 sk.
11 daglejere	0 rdl. 2 m. 0 sk.

104 indenbys skatteydere.

I 1737 var den gennemsnitlige håndværkerskat 13,8 % af købmandens, i 1789 19,1 %.

De 8 personer i offentlig tjeneste var kirurg, birkeskriver ved Berritsgård birk. exam. jur. Johan Christian Backhausen, byfoged, postmester, exam. jur. Christen Holm Colding, klokker Johan Friderich Kunchel, konsumtionsforvalter Oluf Olufsen, organist Frederik Ostenfeld, strandkontrollør Mathias Rosfelder, brandmester Peiter Peitersen og trommeslageren. I modsætning til hvad der var tilfældet i 1737 er denne gruppes medlemmer meget uens stillet, idet Colding og Olufsen hver betalte godt 9 rdl. i grundskat, mere end nogen anden person i byen, medens Kunchel kun betalte 3 m. 6 sk. og Rosfelder og trommeslageren, de eneste i gruppen, som foruden grundskat betale næringskat, ialt kun betalte henholdsvis 5 m. 2 sk. og 4 m. 3 sk. i samlet skat.

Af de 58 håndværkere betalte 14 mere end 3 rdl. i skat. Feldbereder Jens Hansen Sahl lå højest med et skattetilsvær på 6 rdl. 4. m. 8 sk., hvoraf 4 rdl. 3 m. 14 sk. var grundskat.

Antallet af håndværkere var nogenlunde det samme som 50 år tidligere, men fordelingen på fag var anderledes:

	1737	1789		1737	1789
Skomagere	14	25	Pottemagere	1	1
Skrædere	5	3	Bødkere	2	1
Handskemagere	3	3	Tobaksspindere	4	0
Vævere	2	2	Murere	1	3
Hattemagere	1	0	Tømrere	0	4
Parykmagere	0	1	Snedkere	8	4
Feldberedere (garvere)	1	2	Smede	5	4
Farvere	0	1	Glarmestre	1	1
Sadelmagere	1	2			
Kobbersmede	1	1	ialt	51	58
Drejere	1	0			

Det virker ret forbløffende, at der i 1789 var 25 skomagere, at altså mere end hver fjerde af de i byen boende mandlige skatteydere var skomager. Herudover skal peges på, at tobaksspinderfaget, som i 1737 havde 4 ud-

Sakskøbing – gengivet efter Erich Pontoppidan: Den danske Atlas, bd. III, 1767.

øvere, synes forsvundet i 1789, hvorved dog bemærkes, at Niels Just, der i skattelisten for 1789 er opført som købmand, i 1786 andetsteds betegnes som tobaksplantør⁹.

1789-skattelistsens 9 enker betalte kun grundskat. Af de 11 daglejere betalte 8 kun næringskat, 2 kun grundskat. Af samtlige 104 indenbys skatteydere var der kun 31, der ikke betalte grundskat, altså nogenlunde det samme forhold som i 1737.

Ved en sammenligning mellem antallet af erhvervsudøvere i de forskellige grupper i 1737 og i 1789 må man være opmærksom på, at der i 1737 var 11 mænd, hvis erhverv var uoplyst, medens i 1789 alle er grupperet efter erhverv. Og man må være forsigtig med af skattetallene at drage for vidtgående konklusioner m. h. t. personernes økonomiske stilling. Hverken skønnet over skatteevnen eller evnen til at skjule den kan tænkes at have været ganske ens i to år med 50 års mellemrum.

Befolkningens økonomiske forhold i 1789 belyses yderligere gennem en ekstraskatteliste, idet der ved forordning af 11. marts 1789 blev pålagt ekstraskatter til staten – ligesom i 1743 under fare for krig med Sverige¹⁰. Det drejede sig dels om en formueskat på ½ %, dels om en skat på 5 % af indtægt af borgerlig næring samt af embedsindtægt, anden løn

og pension. Embedsindtægt og pension på under 100 rdl. var dog fritaget. Fra indkomstskatten var endvidere fritaget private funktionærer, købmandskarle m. v., hvis lønnen var under 20 rdl. Tyende og daglejere var helt fritaget. Definitionen af skattepligtig formue svarede til vor tids (bohøve o. l. medregnedes ikke). Indtægt af formue beskattedes ikke. Gennem denne regel opstod et problem m. h. t. de næringsdrivende, idet deres formue normalt er anbragt i bedriften, således at rente af formuen ikke kan udskilles af indtægten. Dette problem løstes ved en regel om, at den der betalte formueskat af 4000 rdl. eller derover var fritaget for næringsskat, og at formue indtil 4000 rdl., som en næringsskattepligtig havde stående i sin bedrift, var fritaget for formueskat. Som følge heraf kan hverken formue eller indkomst belyses tilbunds. For personer, der ikke betalte næringsskat, omfatter de i det følgende anførte indkomstbeløb ikke formueindtægt.

Ligesom i 1743 måtte skatteyderne afgive erklæring, som urevideret optoges i skattelisten, hvis indhold nu skal gengives:

Sakskøbing købmænd:	Formue	Indkomst
Jørgen Junior	4000 rdl.	
Peder Wandel		200 rdl.
Lars Junior		360 rdl.
Andreas Stadager		240 rdl.
Jens Hansen		360 rdl.
Jens Carlsdorph		100 rdl.
Jens Blichs enke		100 rdl.
Peder Albretsen Boye	800 rdl.	200 rdl.
Christen Boye	300 rdl.	100 rdl.
Niels Just	300 rdl.	100 rdl.
Alexander Ballin		60 rdl.
Jochum Blich ^{4a}	400 rdl.	
Embedsmænd o. l.:		
Sognepræst Jochum Halling		350 rdl.
Landinspektør Peder Jensen Wiborg		250 rdl.
Konsumtionsforv. Oluf Olufsen	500 rdl.	235 rdl.
Byfoged Christen Holm Colding	700 rdl.	217 rdl.
Birkedommer Thomas Dall		200 rdl.
Strandkontrollør Mathias Rosfelder		150 rdl.
Kordegn Hans Rostrup		148 rdl.
Konsumtionskontrollør Husum		139 rdl.
Klokker Johan Friderich Kunchel		120 rdl.

	Formue	Indkomst
Organist Frederik Ostenfeld	300 rdl.	110 rdl.
Birkeskriver Joh. Chr. Backhausen	1000 rdl.	100 rdl.
Birkeskriver Frederik Dall	100 rdl.	
Øvrige formueskatteydere:		
Sognepræst Cort Jørgen Werløs' enke (dtr. af kbmd. Ole Rasmussen)	600 rdl.	
Birkedommer Christen Kølles enke	1300 rdl.	
Forpagter Carlsdorps enke	3750 rdl.	
Kbmd. i Saksjøbing Peder Olsens enke	1000 rdl.	
Krambodkarl Poul Hellemann	600 rdl.	30 rdl.
9 umyndiges midler tilsammen	5048 rdl.	
Formue ialt	20698 rdl.	

Herudover giver skattelisten følgende oplysninger om indkomst: 52 håndværkere gennemsnitlig 48 rdl., en møller 100 rdl., en anden møller 20 rdl., 2 bagere hver 60 rdl., en værtshusholder 60 rdl., en slagter 30 rdl., en matros 20 rdl., en galanterihandler 10 rdl., en skoleholder (David Thuge) 50 rdl., en møllersvend 60 rdl., en fuldmægtig 40 rdl., en vægter 30 rdl., 3 brændevinskarle og 2 købmandskarle hver 30 rdl., og en købmandskarl 25 rdl.

Set med nutidens øjne var skattesystemet besynderligt. Der toges ikke meget hensyn til skatteevnen. Den ordinære statskat, konsumtionen kunne være større for den fattige håndværker med de mange børn end for den rige enke. Og i byskat betalte de nogenlunde det samme. I 1789 betalte den gennemsnitlige Saksjøbing-håndværker 1 rdl. 5 m. 2 sk., enkemadam Carlsdorph 2 rdl. 1 m. 12 sk. Men i en ekstraordinær situation trådte hun til – som byens næststørste formueskatteyder.

I 1725 blev der pålignet bidrag til det grønlandske kompagnis lotteri, i 1729–31 til Københavns genopbygning efter branden 1728⁵ og i 1757 bidrag »formedelst store udgifter til adskillige anstalter, som til landets sikkerhed og bedste er føjede samt formedelst et og andet indfaldet ulykkeligt tilfælde«¹¹, en skat, hvis baggrund var oprustning i forbindelse med den preussiske 7-års krig.

Af tabellen nedenfor fremgår for hver enkelt af disse skatter samt for byskatten for 1737, hvem der var de 5 største skatteydere samt hvor stor en del af den samlede skat disse 5 betalte.

	1725	1729-31	1737	1757
Kbmd. Niels Caspersen Siøe	x	x		
Kbmd. Hans Christensen	x	x	x	
Kbmd. Niels Jensen	x	x	x	
Kbmd. Ole Rasmussen	x	x	x	
Kbmd. Lars Rostocker	x		x	
Student Carl Hans Rodriguetz		x		
Kbmd. Jørgen Toft			x	x
Kbmd. Peder Olsen				x
Kbmd. Chreinhof Junior				x
Kbmd. Jens Blich				x
Kbmd. Hans Christian Fritscher				x
	34 %	36 %	32 %	45 %

Nedenfor meddeles tilsvarende oplysninger angående byskatten for 5 år i århundredets slutning¹².

	1772	1782	1787	1792	1800
Kbmd. Jens Blich (1792 enken)	x	x		x	
Kbmd. Jochum Blich d. yngre ^{4a}	x	x			
Kbmd. Peder Olsens enke	x				
Kbmd. Chreinhof Junior	x				
Byfoged exam. jur. Knud Møller	x				
Kbmd. Christen Søndahl		x			
Kbmd. Peder Wandel		x	x		
Kbmd. Lars Junior		x	x	x	x
Kbmd. Jørgen Junior			x	x	x
Kbmd. Andreas Stadager			x	x	x
Kbmd. Jens Hansen			x	x	x
Kbmd. Jens Carlsdorph					x
	38 %	34 %	25 %	23 %	37 %

Brandtaksationsværdien af byens gårde og huse kendes for 1761, 1771, 1781 og 1791¹³. (For 1787 og følgende år haves taksation til sprøjte- og vægterskat)¹². Nedenfor ses for 1761 og 1791 taksationsværdien af de 5 største ejendomsbesidderes ejendomme, den samlede taksationsværdi af private ejendomme og hvor stor en del af denne værdi der tilhørte de 5 største ejere.

	1761	1791
Kbmd. Jørgen Tofts enke	3370 rdl.	
Kbmd. Peder Olsen	2990 rdl.	
Kbmd. Jens Blich	2650 rdl.	
Kbmd. Chreinhof Junior	2450 rdl.	
Kbmd. Jochum Blich den yngre	1550 rdl.	
Købmd. Jørgen Junior		5600 rdl.
Konsumtionsforv. O. Olufsen		5160 rdl.
Kbmd. Peder Wandel		4200 rdl.
Kbmd. Andreas Stadager		3350 rdl.
Sognepræst Jochum Halling		3070 rdl.
<hr/>		
tilsammen	13010 rdl.	21380 rdl.
Samtlige private ejendomme	36340 rdl.	69050 rdl.
De 5 størstes i pct. heraf	36	31

I 1771 var byfoged Knud Møller den største ejendomsbesidder med 4450 rdl. taksationsværdi. I 1781 var Jens Blich størst – og meget stor – med 9810 rdl. og næststørst købmand Christen Søndahl, Peder Olsens svigersøn, med 4270 rdl. I 1798 førte Lars Junior an med 5720 rdl., hvorefter fulgte de 4 største fra 1791 med samme beløb som da.

Johan Jørgensen har undersøgt taksationsværdien af ejendommene i Køge¹⁴ og oplyser, at de 5 største ejere i 1791 ejede fast ejendom til en samlet taksationsværdi af 22740 rdl., altså nogenlunde det samme som de 5 største ejere i Sakskøbing. Men sætter man byens samlede taksationsværdi i 1791 i forhold til indbyggertallet i 1787, finder man i Sakskøbing en taksationsværdi på 130 rdl. pr. indbygger mod kun 82 i Køge. Selv med en bred margin for afvigelser i skønnet ved værdiansættelserne må det vel formodes, at man i Sakskøbing har haft bedre boliger og arbejdsrum end i Køge. I Maribo var tallet 95 rdl.

I 1761 fordelte ejendommene i Sakskøbing sig således efter ejerforhold:

16 ejendomme til værdi 14750 rdl. tilhørte 7 købmænd
58 ejendomme til værdi 11360 rdl. tilhørte håndværkere
29 ejendomme til værdi 10230 rdl. tilhørte andre
<hr/>
ialt 36340 rdl.

De to købmænd, som ikke er anført i tabellen over de største, var Jochum Blich den ældre og Hans Christian Fritscher.

I 1791 ejedes ejendomme med samlet taksationsværdi 21630 rdl. af byens 7 købmænd (Peder Wandel, Jørgen Junior, Lars Junior, Jens Carlsdorph, Jens Hansen, Christen Boye og Andreas Stadager). Medens købmændene i 1761 ejede 41 % af den samlede taksationsværdi ejede de i 1791 kun 31 %.

Skifteprotokollerne er gennemgået for årene 1728–1800, og i nedenstående to tabeller er i tidsfølge anført de dødsboer, som enten havde fast ejendom, vurderet til mindst 1000 rdl. eller udviste et overskud på mindst 2500 rdl. Boerne nr. 5b, 5c og 7b opfylder dog ikke dette krav, men er medtaget som et naturligt supplement til nr. 5a og 7a. Den første tabel indeholder købmandsboerne, den anden de øvrige boer.

Købmandsboer 1728–1800.

Skifte efter	Påbeg. år	Vurd. sum for fast ejd.	Overskud
1. Niels Caspersen Siøe	1735	?	4430 rdl.
2. Hans Christensen	1746	2138 rdl.	2616 rdl.
3. Ole Rasmussen	1751	2210 rdl.	12378 rdl.
4. Jochum Blichs 1. hustru ^{4a}	1755	1867 rdl.	5000 rdl.
5a. Chreinhof Junior 1. hustru	1756	660 rdl.	4821 rdl.
5b. Chreinhof Junior 3. hustru	1778	350 rdl.	insolvent
5c. Chreinhof Junior	1786	0 rdl.	insolvent
6. Niels Jensens enke	1757	1320 rdl.	8679 rdl.
7a. Jens Blichs 1. hustru	1763	1700 rdl.	2500 rdl.
7b. Jens Blichs enke	1797	826 rdl.	insolvent
8. Hans Christian Fritscher	1766	1100 rdl.	514 rdl.

Andre boer 1728–1800.

1. Birkedommer Christen Kølles hustru	1763	1300 rdl.	1181 rdl.
2. Møller Rasmus Hansen	1782	1300 rdl.	563 rdl.
3. Sognepræst Jens Vandels enke	1787	130 rdl.	4215 rdl.
4. Feldbereder Jens Hansen Sahls hustru	1797	1400 rdl.	385 rdl.
5. Møller Jens Jochumsen	1799	1250 rdl.	800 rdl.

Det vil ses, at købmandsboerne er væsentligt bedre end de andre boer. Købmandsboerne har i gennemsnit ejendomsbesiddelse til værdi 1571 rdl. og et overskud på 5117 rdl.¹⁵ For de andre boer er de tilsvarende tal 1076 og 1429.

Langt de fleste boers tilstand er meget ringere. Man får ved gennemgangen af skifteprotokollerne indtryk af udbredt fattigdom. Mangfoldige boer

er insolvente eller udviser blot balance mellem indtægter og udgifter. Omkring halvdelen af samtlige boer med fast ejendom udviser en ejendomsværdi på 100 rdl. og derunder. Den laveste vurdering, 20 rdl., forekommer i to tilfælde¹⁶.

Møllerne synes at ligge købmændene nærmest, men ligger dog langt under disse. Også skipperne synes nogenlunde godt stillede. Derimod er flertallet af den store håndværkergruppe meget ringe stillet.

Embedsmændene er gennemgående dårligt stillede. Boerne efter byfoged Oge Dahlstrøm, død 1731, birkedommer Cornelius Kradeohl, død 1736 og landsdommer Nicolai Adeler, død 1737 var insolvente. Byfoged Morten Hammer, død 1757 efterlod sig 80 rdl. Boopgørelsen 1765, da byfoged Knud Møllers hustru Margrethe Lemvig var død, viste et overskud på 150 rdl. Birkedommer Mouritz Mouritzens enke (Lars Rostockers datter), død 1780 efterlod sig 251 rdl.

Væsentligt bedre stillede var dog den i tabellen over andre boer optagne birkedommer Christen Kølle og kirurg, birkeskriver Johan Christian Backhausen, der ved sin død 1794 efterlod sig 2000 rdl.

Og bedre stillede end domstolenes embedsmænd var adskillige præster. I flere tilfælde drejer det sig her om arv efter købmænd. Den ovennævnte præst Jens Vandel var således købmandssøn. Det samme gjaldt sognepræst i Vaabensted Edvard Hincheldey, hvis enke døde 1787, efterladende sig 1280 rdl.¹⁷ Af andre gejstlige kan nævnes sognepræst i Saksøbing Mogens Hosum, død 1745, boets overskud 894 rdl.¹⁸, hans enke, død 1768, boets overskud 568 rdl.¹⁹ og sognepræst i Slemminge Niels Hjort, død 1778²⁰, boets overskud 1049 rdl.²¹

II. Købmændene og Maribos øvrige befolkning

Til belysning af Maribos befolknings forhold foreligger stort set tilsvarende materiale som for Saksøbing. Dog findes skifter kun fra og med 1770, og en systematisk gennemgang af disse skifter er ikke foretaget.

Byskattelisterne for Maribo giver et bedre bidrag til belysning af indbyggernes økonomiske stilling end Saksøbing-listerne. Medens man nemlig i Saksøbing lignede det samlede byskattebeløb med halvdelen på næring og halvdelen som grundskat på fast ejendom, lignede man i Maribo en del af byskatten på alle byens betalingsdygtige indbyggere »efter deres vilkår«²². Ikke blot blev på denne måde personer, som hverken drev næring eller ejede fast ejendom, inddraget under ligningen, men der kunne i det hele tages skyldigt hensyn til at næring og ejendomsbesiddelse ikke er fyldestgørende udtryk for skatteevnen. Den omhandlede del af skattelisten må antages i ikke ringe

grad at være præget af takserborgernes formodning om personernes formueforhold. Som hjemmel for denne ligningsmåde henviste byfogeden over for stiftamtmanden til Danske Lov 3-6-3²³.

I 1737 lignedes ca. tre femtedele af byskatten efter Danske Lov 3-6-3 som, hvad jeg i det følgende vil kalde »almindelig skat«. I århundredets slutning var den almindelige skats andel mindre, i 1787 kun ca. en syvendedel.

Skattelisten for 1737²⁴ viser, at 138 indenbysboende skatteydere tilsammen betalte 168 rdl. i byskat.

Maribos 12 købmænd betalte 1737 følgende beløb i skat (rdl. – m. – sk.):

	Alm. skat	Næringskat	Grundskat	Samlet skat
Knud Pedersen Sølling	7-0-0	1-4- 8	3-0- 4½	11-4-12½
Benjamin Linds enke	6-4-0	1-4- 8	2-2-10	10-5- 2
Hans Reimer	3-0-8	1-4- 8	1-2- 7	6-1- 7
Johan Reimer	5-0-0	0-5- 4	0-1- 6½	6-0-10½
Niels Toft	3-0-8	0-5- 4	0-5- 5½	4-5- 1½
Johan Glochsin	3-0-8	0-5- 4	0-5- 1	4-4-13
Mathias Nicolai Huusbye	3-0-8	0-3- 8	0-4-14	4-2-14
Mathias Møller ²⁵	1-3-8	0	1-4- 2	3-1-10
Jøderne ²⁶	1-0-0	1-1- 0	0-2- 4	2-3- 4
Peder Jensen	1-4-0	0-3- 1	0-1-11	2-2-12
Jørgen Jensen	1-1-0	0-2- 3	0-3-15	2-1- 2
Thomas Reimer	0-1-8	0-1-12	0	0-3- 4
Købmændene gennemsnitlig				5-0- 1

I modsætning til hvad der var tilfældet i Sakskøbing var der imidlertid i Maribo andre større skatteydere end købmændene. Nedennævnte personer betalte 2 rdl. eller derover i skat.

	Alm. skat	Næringskat	Grundskat	Samlet skat
Farver Peter Willumsens enke med søn				
Peter Willumsen	6-4-0	1-4-8	2-4-14	11-1- 6
Landfysikus dr. med.				
Balthazar de Buchwald	4-0-0	0	1-1-14	5-1-14
Apoteker Henrik Nicolai Hoffmann	3-3-0	1-0-0	0-0-13½	4-3-13½
Byfoged Niels Siersted	3-0-8	0	0	3-0- 8
Rektor Heiche	1-2-0	0	0-5- 1	2-1- 1
Provst Henrik Roth	2-0-0	0	0	2-0- 0

Dersom man ikke havde pålignet en del af skatten som almindelig skat, havde byfogeden og provsten været skattefri. Johan Reimer ville naturligvis have fået næringskat og grundskat forhøjet med 150 %, men ville dog være sluppet med under halvdelen af den nu pålignede skat.

De 12 købmænd betalte 36 % af den samlede byskat. De 12 største skatteydere betalte 46 % af skatten eller nogenlunde det samme som den tilsvarende del af Sakskebings skatteydere betalte.

Byens største erhvervsgruppe var naturligvis håndværkerne. Det er lykkedes at identificere 55 af skatteyderne som håndværkere. De 55 betalte gennemsnitlig 4 m. 7 sk. i skat, altså nogenlunde som i Sakskebing.

Om de ovennævnte Mariboborgeres formuesforhold i 1743 foreligger følgende oplysninger^{26a}:

	Formue rdl.
Købmand Knud Pedersen Sølling	9600
Købmand Johan Reimer	4750
Købmand Niels Toft	0
Købmand Mathias Nicolai Huusbye	0
Købmand Mathias Møller	500
Købmand Peder Jensen	1090
Peter Willumsens enke	10100
Apoteker Hoffmann	700
Byfoged Siersted	0
Rektor Heiche	0
Provst Roth	0

Benjamin Linds enke var afgået ved døden, ligeledes købmændene Hans Reimer og Johan Glochsin, hvis enker var gift med hhv. købmand Niels Staal, der opgav sin formue til: 384 og købmand Mathias Knudsen, der opgav: 367.

Dr. Buchwald og købmand Thomas Reimer var fraflyttet byen. Købmand Jørgen Jensens skæbne kendes ikke.

Herudover forefandtes flg. formuer:

Landsdommer Høserich	9460
Provinsialmedikus, dr. med. Vilhelm Hahn	800
Købmand Mads Læsøe	1800
Købmand Mads Reimer	200
2 præsteenker tilsammen	960
3 andre skatteydere tilsammen	1623
Hos formyndere indestod for 5 umyndige	7825
<hr/>	
Formue ialt for alle de nævnte Mariboborgere	50159

De 10 købmænd med formue ejede tilsammen 18691 rdl. eller 37 % af den samlede formue. De 5 umyndige og den ene præsteenke var børn af Maribokøbmænd. De ejede tilsammen 17 % af den samlede formue.

I 1787 betalte 117 indenbysboende skatteydere tilsammen 320 rdl. i byskat²⁷. Nedenfor anføres skattebeløbene for byens 8 købmænd samt for øvrige skatteydere, for så vidt de betalte mere end 1 rdl. 3 m. 15 sk. i alm. skat eller over 6 rdl. 2 m. i samlet skat.

	Alm. skat	Næringsskat	Grundskat	Samlet skat
Farver Hans Chr. Erreboe	2-1-0	5-4-0	14-0-9	21-5-9
Kbmd. Lorentz Johan				
Møller	2-1-0	8-3-0	10-4-10	21-2-10
Kbmd. Christian Krøyer	2-1-0	8-3-0	8-3-9	19-1-9
Kbmd. Edvard Sidenius	2-1-0	9-5-8	2-0-½	14-0-8½
Kbmd. Christopher Holm	1-4-0	6-2-4	5-0-4	13-0-8
Kbmd. Niels Staal	1-5-0	5-4-0	4-4-8½	12-1-8½
Kbmd. Peder Jensens enke	2-2-0	0	8-4-15	11-0-15
Inspektør Jacob Petersen	2-4-0	0	6-4-9	9-2-9
Apoteker Joh. Christoph. Hoffmann	0-2-0	0	9-0-5	9-2-5
Kbmd. Bertel Wichmand				
Suhr	0-5-0	4-1-8	1-2-15	6-3-7
Provincialmedikus				
dr. med. Vilhelm Hahn	2-4-0	0	3-4-5½	6-2-5½
Kbmd. Søren Trie	0-4-0	2-5-0	0-1-6	3-4-6
Kbmd. Elias Mendel	0-1-4	1-4-10	0-1-6	2-1-4

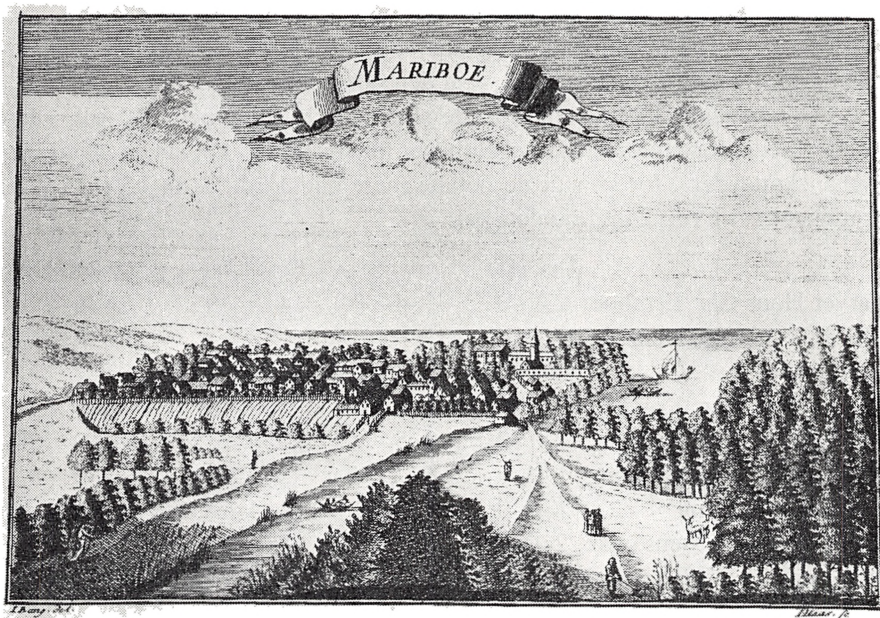
Erhvervsgruppernes gennemsnitlige byskat var i 1787 følgende:

8 købmænd 11-3-8

Øvrige skatteydere udover de 8 købmænd og de 5 ovenfor anførte:

6 i diverse erhverv	2-1-15
54 håndværkere	2-0-7
14 i offentlig tjeneste og lign.	1-1-0
10 daglejere ²⁸	0-3-6
10 fattige (heraf 3 enker)	0-3-1
6 præsteenker	1-3-9
4 andre enker	0-4-8

Ialt 117 indenbysboende skatteydere.

Maribo – gengivet efter Erich Pontoppidan: *Den danske Atlas*, bd. III, 1767.

I 1737 var håndværkernes gennemsnitlige skat 14,8 % og i 1787 17,9 % af købmændenes. Købmændene betalte i 1787 29 % af den samlede indenbys skat, og sammen med 5 store skatteydere uden for købmandserhvervet (Erreboe, Peder Jensens enke, Jac. Petersen, Hoffmann og Hahn) betalte de – 13 af 117 skatteydere – 47 % af skatten. Som i Saksøbing betalte i Maribo købmændene nu en mindre del af skatten end i 1737.

Ingen af de 10 fattige var sat i almindelig skat, kun en enkelt var sat i næringsskat, men de var alle sat i grundskat. For så vidt angår 9 af dem var altså ejendomsbesiddelse årsagen til at de figurerer på skatlisten. Der må antages i byen at have været adskillige fattige uden fast ejendom. Folketællingen 1787 indeholder 136 husstande, skatlisten som nævnt 117 indenbysboende skatteydere. Differencen mellem de to tal angiver vel nogenlunde antallet af sådanne fattige. Tilsvarende var der i Saksøbing 1787 99 indenbys skatteydere, men 125 husstande. At således i Saksøbing 21 % af husstandene var fri for skat mod kun 14 % i Maribo, kan ikke tages som udtryk for mere udbredt fattigdom i Saksøbing. Det er måske udelukkende en følge af at skatten dér kun lignedes som grundskat og næringsskat.

Vi ser derefter på formue- og indkomstforholdene som belyst i ekstraskatlisten 1789¹⁰:

Købmænd m. v.:	Formue	Indkomst
Købmand Lorentz Joh. Møller		300 rdl.
Købmand Christian Krøyer		400 rdl.
Købmand Edv. Sidenius	4000 rdl.	
Købmand Christopher Holm	4000 rdl.	
Købmand Niels Staal	4200 rdl.	
Købmand Elias Mendel	800 rdl.	50 rdl.
Købmand Bertel Wichmand Suhr		150 rdl.
Farver Hans Chr. Erreboe		300 rdl.
Apoteker Hoffmann		100 rdl.

Personer i offentlig tjeneste:

Sognepræst Jørgen Stauning		332 rdl.
Provinsialmedikus, dr. Hahn	2000 rdl.	320 rdl.
Konsumtionsforvalter Trane		283 rdl.
Adjungeret provinsialmedikus, dr. Wiwet		200 rdl.
Konsumtionskontrollør Riegels		181 rdl.
Birkedommer Claus Kølle	1133 rdl.	148 rdl.
Byfoged Mathias Reimer		138 rdl.
Kapellan Poul Lyngbye	600 rdl.	134 rdl.
Forvalter Fach		100 rdl.

Enker og umyndige:

	Formue	Indkomst
Købmand Peder Jensen enke	30000 rdl.	
Sgpr. Joh. Bernt Suhrs enke (dtr. af købmd. Peder Jensen)	1000 rdl.	200 rdl.
Sgpr. H. Chr. Schierns enke		175 rdl.
Sgpr. Jørgen Sebbelovs enke (dtr. af kbmd. Benjamin Lind)		150 rdl.
Sgpr. H. Hornemann Suhrs enke	2700 rdl.	130 rdl.
Sgpr. Isak Sidenius' enke (dtr. af kbmd. i Nykøbing Edv. Hincheldey)	5000 rdl.	119 rdl.
Sgpr. Mathias Müllers enke	8500 rdl.	
Sgpr. Thøger Stistrups enke	1000 rdl.	
Umyndige børnebørn af kbmd. Peder Jensen	2600 rdl.	
Byens 11 øvrige formueskatteydere tilsammen:	2000 rdl.	

Formue ialt 69533 rdl.

Herudover figurerer i skattelisten:

En møller	60 rdl.
55 håndværkere gennemsnitlig	60 rdl.
En brændevinsmand og 2 værtshusholdere gennemsnitlig	43 rdl.
En bager	40 rdl.
2 slagtere gennemsnitlig	40 rdl.
2 husjomfruer hver	16 rdl. 4 m.

Medens den samlede formue (bortset fra de mindre næringsdrivendes) i Maribo var 69533 rdl., var den i Sakskøbing kun 20698 rdl. Forskellen skyldtes for en stor del enkerne, som i Maribo ejede 48200 rdl., i Sakskøbing kun 5650 rdl.

De følgende to tabeller viser henholdsvis for ekstraskatterne 1725, 1729–31 og 1757 samt byskatten 1737 og for byskatten 1764²⁹, 1772, 1782, 1787 og 1798²⁷, hvem der var de 5 største skatteydere og hvor stor en del af den samlede skat de 5 betalte.

	1725	1729–31	1737	1757	
Kbmd. Benjamin Lind (1737 enken)	x	x	x		
Kbmd. Lauritz Reimer	x				
Kbmd. Johan Reimer	x	x	x		
Kbmd. Peder Knudsen Sølling	x	x			
Kbmd. Farver Peter Willumsen (1737 enke og søn)	x	x	x		
Dr. med. Buchwald		x			
Kbmd. Hans Reimer				x	
Kbmd. Knud Pedersen Sølling			x	x	
Kbmd. Niels Staal				x	
Kbmd. Peder Jensen				x	
Kbmd. Mathias Møller				x	
Kbmd. Mads Læsøes enke				x	
	35 %	43 %	27 %	36 %	
	1764	1772	1782	1787	1798
Kmd. Peder Jensen	x				
Kbmd. Niels Staal	x	x	x		
Kbmd. Mathias Møller (1772 enken)	x	x			
Kbmd. Johan Groth	x	x	x		
Farver Jens Feilberg (1772 enken)	x	x			

	1764	1772	1782	1787	1798
Kbmd. Christian Krøyer		x	x	x	x
Kbmd. Lorentz Johan Møller			x	x	x
Farver Erreboe			x	x	x
Kbmd. Edv. Sidenius				x	x
Kbmd. Christopher Holm				x	
Kbmd. Christian Lund					x
	25 %	26 %	26 %	27 %	28 %

Ved brandtaksationerne 1761 og 1791 var de 5 største ejere:

	1761	1791
Kbmd. Knud Pedersen Søllings enke	2690 rdl.	
Apoteker Hoffmann	2500 rdl.	
Kbmd. Peder Jensen	2440 rdl.	
Kbmd. Niels Staal	2290 rdl.	
Kbmd. Mathias Møller	2260 rdl.	
Farver Erreboe		4060 rdl.
Kbmd. Lorentz Johan Møller		3860 rdl.
Kbmd. Chr. Krøyer		3200 rdl.
Inspektør Jacob Petersen		3200 rdl.
Kbmd. Hans Gregorius Scherning		3040 rdl.
Tilsammen	12180 rdl.	17360 rdl.
Samtlige private ejendomme	38390 rdl.	62510 rdl.
De 5 største i pct. heraf	32	28

I 1761 ejede byens 7 købmænd (Peder Jensen, Niels Staal, Niels Toft, Mathias Møller, Johan Groth, Peter Theisen og Hans Smith) 17 ejendomme til samlet taksationssum 11940 rdl. eller 31 % af den samlede værdi.

I 1791 ejede byens 8 købmænd (Jochum Blich^{4a}, Chr. Krøyer, Edv. Sidenius, Hans G. Schierning, Lorentz Johan Møller, Mathias Lysholt, Christopher Holm og Bertel Wichmand Suhr) 13 ejendomme til samlet taksationssum 20770 rdl. eller 33 % af den samlede værdi.

I brandtaksationerne for Maribo er anført, hvilke ejendomme der var »lejevåninger«. På disse faldt i 1761 og 1791 henholdsvis 7 og 6 % af taksationsværdien.

III. Realkreditforhold i Sakskøbing og Maribo

Købmændene som panthavere

I Sakskøbing blev 1728–60 tinglyst 311 obligationer³⁰ med pant i fast ejendom inden for jurisdiktionen eller i løsøre tilhørende en inden for jurisdiktionen boende person. Obligationernes samlede pålydende var 42808 rdl. eller gennemsnitlig 138 rdl. pr. obligation.

I Maribo blev 1738–60 tinglyst 267 obligationer³¹ med et samlet pålydende af 53415 rdl. eller 200 rdl. pr. obligation.

Begge steder var ca. 60 % af obligationerne på 100 rdl. eller derunder. Men medens i Sakskøbing kun 12 af obligationerne var på 500 rdl. og derover, var dette i Maribo tilfældet med 24 obligationer. Og gennemsnitsstørrelsen af disse store obligationer var i Sakskøbing 682 rdl. men i Maribo 1165 rdl.

Gennemsnitsstørrelsen af obligationerne på under 500 rdl. var derimod stort set den samme i de to byer.

At der var flere store obligationer i Maribo end i Sakskøbing, og at disse obligationer i Maribo var væsentligt større end i Sakskøbing, afspejler forskelle i de to byers befolkningssammensætning og næringsliv, forskelle, som allerede de to foregående afsnit har givet en fornemmelse af. De to byer var nogenlunde lige store (indbyggertal 1769: Maribo 506, Sakskøbing 424), men Maribo har med sin centrale beliggenhed og som følge af at den i flere henseender var landsdelens hovedby haft et livligere næringsliv end Sakskøbing. Maribo var sæde for landstinget og her boede provinsialmedikus og apoteker (disse har udstedt hver en af de store obligationer). Maribo havde en farvergård, som i den omhandlede periode skiftede ejer tre gange, hvilket medførte tinglysning af ialt 5 store obligationer. Og Maribos byfoged, Niels Siersted gav sig, skønt tilsyneladende ubemidlet, af med at være godsejer – uden noget gunstigt resultat³². Fra ham var der tre store obligationer. I Sakskøbing var alt mere på det jævne.

Hvem var kreditor?

Lånebeløbenes³³ fordeling efter kreditor fremgår af følgende tabel:

	1728–60 Sakskøbing	1738–60 Maribo
Dødsbomidler	0 rdl.	1597 rdl.
Umyndiges midler	7056 rdl.	14265 rdl.
Fattiges midler	367 rdl.	1151 rdl.
Kirkemidler	612 rdl.	1164 rdl.

	1728–60 Sakskøbing	1738–60 Maribo
Skolemidler	867 rdl.	40 rdl.
Geistlig enkekasse	0 rdl.	414 rdl.
<hr/>		
Ialt offentlige og lign. midler	8902 rdl.	18631 rdl.
Købmænd, indenbys	7856 rdl.	12794 rdl.
Købmænd, udenbys	7879 rdl.	2434 rdl.
Præster ³⁴ og præsteenker	4137 rdl.	6069 rdl.
Andre personer	14034 rdl.	13487 rdl.
<hr/>		
Tilsammen	42808 rdl.	53415 rdl.
Heraf udenbys personer	23768 rdl.	15135 rdl.

Offentlige og lignende midler er næsten udelukkende midler, hjemmehørende i vedkommende by. For de tre grupper personlige kreditorer (købmænd, præster og andre) er forholdet anderledes – og forskelligt i de to byer, idet der er langt flere udenbys midler i Sakskøbing end i Maribo.

Procentvis er fordelingen således:

	Sakskøbing	Maribo
Offentlige o. lign. midler	21	35
Indenbys personer	24	37
Udenbys personer	55	28
	<hr/>	<hr/>
	100	100

Købmændenes dominerende rolle fremgår af følgende tabel:

	Sakskøbing	Maribo
Købmænd	15735 rdl.	15228 rdl.
Købmandsdødsbo	0 rdl.	1597 rdl.
Myndige arvinger efter købmænd	1320 rdl.	1800 rdl.
Umyndige arvinger efter købmænd	3862 rdl.	11418 rdl.
<hr/>		
Købmandspenge ialt	20917 rdl.	30043 rdl.
Andre kreditorer	21891 rdl.	23372 rdl.
<hr/>		
Tilsammen	42808 rdl.	53415 rdl.

I Maribo havde nedennævnte kreditorer fået tinglyst obligationer med større samlet pålydende end 1000 rdl.:

Købmand Johan Reimer, Maribo	6974 rdl.
Købmand Peder Jensen, Maribo	3398 rdl.
Sognepræst Christian Poulsen, Nr.-Vedby	2600 rdl.
hans enke, Maribo	2200 rdl.
Forvalter Laurs Nielsen, Frederiksdal gods ved København	4500 rdl.
Jacob Flindt, ejer af Nielstrup	2434 rdl.
Købmand Andreas Riegelsens enke, Nakskov	1500 rdl.
Ialt	23606 rdl.

hvilket svarer til 44 % af den samlede Maribo-obligationsmasse.

For Saksjøbing ser den tilsvarende opstilling således ud:

Købmand Niels Jensen og hans enke, Saksjøbing	4794 rdl.
Købmand Ole Rasmussen, Saksjøbing	1670 rdl.
Gårdmand Hans Rasmussen, Hjelm, Møjbølle sogn	2301 rdl.
Birkeskriver, kromand Rasmus Clausen, Oreby	2104 rdl.
Sognepræst Oluf Schytte, Taars	1114 rdl.
Jacob Flindt, ejer af Nielstrup	4973 rdl.
Købmand Johan Reimer, Maribo	2116 rdl.
Ialt	19072 rdl.

hvilket svarer til 45 % af den samlede obligationsmasse.

Af hensyn til sammenligninger mellem de to sidste tabeller og de foregående skal her indskydes, at Jacob Flindt i disse (som overalt i redegørelsen) er henregnet blandt købmændene.

De to sidste tabeller muliggør opstillingen af følgende procenttabel:

	Saksjøbing	Maribo
Offentlige og lign. midler	21	35
Personer med samlet portefølje over 1000 rdl.	45	44
Andre kreditorer, indenbys	8	13
Andre kreditorer, udenbys	26	8
	100	100

De to procenttabeller viser, at Saksjøbings beboere i langt højere grad end Maribos har måttet ty til udenbys lånemidler, og at disse midler for Saksjøbings vedkommende i vidt omfang er stillet til rådighed af mindre långivere.

Om forholdet mellem de to byer kan oplyses, at der i Sakskøbing blev udlånt 3161 rdl., hjemmehørende i Maribo og i Maribo 994 rdl., hjemmehørende i Sakskøbing.

Lad os nu se lidt nærmere på de ovennævnte kreditorer. 4600 rdl. af sognepræst Christian Poulsen og enkes obligationsbeløb på tilsammen 4800 rdl. bestod i to obligationer i farvergården i Maribo. Forvalter Laurs Nielsens 4500 rdl. var to obligationer i samme farvergård og Andreas Riegelsens enkes 1500 rdl. var en obligation i farvergården. Både for Christian Poulsens og for Laurs Nielsens vedkommende var låneforholdet opstået som følge af svogerskab til ejere af farvergården³⁵. Da de nævnte personer praktisk taget kun finansierede denne ene ejendom – ganske vist med store beløb – kan der ses bort fra dem ved en betragtning af det almindelige låne-marked i Maribo.

Af store panthavere i Maribo-ejendomme er der da kun købmændene Johan Reimer, Peder Jensen og Jacob Flindt. Johan Reimers samlede prioritetstilgodehavende i Maribo-ejendomme har ved udgangen af 1741 beløbet sig til i al fald 5300 rdl. og ved hans død 9 år senere til i al fald 4700 rdl.³⁶ Johan Reimer drev, som vi har set også udlånsvirksomhed i Sakskøbing, men i væsentligt mindre omfang. Ved hans død var hans prioritetstilgodehavende i denne by højst et par hundrede rdl. Skifte efter Johan Reimer er ikke fundet.

Så længe Johan Reimer levede, var Peder Jensens samlede udlån meget beskedent, men det steg derefter til et betydeligt omfang. Han døde 1777. I hans bo, som skiftedes 1779, var aktiverne følgende:

Faste ejendomme	4245 rdl.
Udlån	27424 rdl.
Rede penge	624 rdl.
Indbo	2050 rdl.
Arveforskud, ydet børnene	15051 rdl.
Ialt	49394 rdl.
Der var ingen passiver, men til enkens begravelse, til den yngste datters udstyr og til omkostninger ved skiftet afsattes	718 rdl.
Til deling mellem enke og børn	48676 rdl.

Skiftet viser en udpræget rentier-status. Købmandsforretningen er altså på dette tidspunkt afhændet eller afviklet.

Udlånene fordelte sig således:

15 simple obligationer	18187 rdl.
28 panteobligationer	6837 rdl.
7 vekselobligationer	2400 rdl.
	<hr/>
	27424 rdl.

Vekselobligationslån er ganske korte lån (veksellån). Forskellen på panteobligationer og simple obligationer er formentlig kun den, at der ikke ved simple obligationer gaves pant – vel fordi kreditor ikke har fundet pant strengt fornødent og har tænkt sig, at det ville være fornærmeligt at fordr pant. Debitorerne efter de simple obligationer var nemlig ikke simple folk. 8 simple obligationer med samlet pålydende 15430 rdl. var udstedt af de lollandske godsejere Poul Abraham Lehn, ejer af Berritsgård, Højbygård og Orebygård, C. G. v. Wallmoden, ejer af Fuglsang og Priorskov, Jørgen Wichfeld^{36a}, ejer af Engestofte og Ulriksdal og Henrich Flindt, ejer af Nielstrup, søn af Jacob Flindt.

Hovedparten af de øvrige simple obligationer var fra medlemmer af Reimer-slægten. Peder Jensen var gift med en broderdatter af Johan Reimer.

Panteobligationerne fordelte sig lokalt således:

17 obligationer fra debitorer i Maribo, ialt	3430 rdl.
5 obligationer fra debitorer andetsteds på Lolland-Falster	1477 rdl.
6 obligationer fra debitorer på Fejø	1930 rdl.
	<hr/>
	6837 rdl.

Der er en tydelig sammenhæng mellem Johan Reimers og Peder Jensens udlånsvirksomhed og de store beløb der er pålignet Johan Reimer og Peder Jensens enke i almindelig skat.

Jacob Flindt, som havde prioriteter både i Maribo og i Sakskøbing, døde 1750. Han var 1712 blevet købmand i Nysted, men købte 1732 hovedgården Nielstrup ved Sakskøbing og havde derefter bopæl på gården. Skifte efter ham er ikke fundet.

Lad os se på de øvrige større panthavere i Sakskøbing. Niels Jensens udlånsvirksomhed var i mange år sideløbende med Jacob Flindts, men uvidedes efter dennes død. Niels Jensen døde 1755. Hans enke, som hensad i uskiftet bo, døde to år efter. Af den efterladte formue, 8679 rdl. var kun 2678 rdl. panteobligationer, heraf 12 på tilsammen 1548 rdl. i Sakskøbingejendomme og 7 på tilsammen 1080 rdl. i ejendomme på Fejø, Femø og Askø. Niels Jensens søn, sognepræst på Fejø Jens Vandel, som arvede 2049

rdl. efter forældrene, døde 1770. Da enken 1778 skiftede med børnene, så boet således ud:

Indbo m. v.	351 rdl.
Obligationer, ikke specificerede	4236 rdl.
Arveforskud til børnene	1612 rdl.
	<hr/>
	6199 rdl.
Passiver	115 rdl.
	<hr/>
Til deling	6084 rdl.

Heraf fik enken halvdelen samt en broderlod, ialt 4259 rdl. Da hun døde 1787, var den samlede formue 4215 rdl. I hendes bo fandtes følgende panteobligationer:

2 obligationer i ejendomme i Rødby	400 rdl.
3 obligationer i ejendomme i Sakskøbing	300 rdl.
2 obligationer i ejendomme på Askø og Femø	666 rdl.
16 obligationer i ejendomme på Fejø	2242 rdl.
	<hr/>
Ialt	3608 rdl.

Niels Jensens svigersøn, købmand i Sakskøbing Ole Rasmussen døde 1751. I dødsboet var panteobligationer med et samlet pålydende af 1513 rdl.: 10 på tilsammen 1153 rdl. i Sakskøbing-ejendomme og 2 på tilsammen 360 rdl. i ejendomme på Femø.

Hans Rasmussen var broder til Ole Rasmussen. Han var fæster af en Abraham Lehn tilhørende gård i Hjelm, vel hans og broderens fødegård. Hans Rasmussen døde 1744 eller 1745.

Rasmus Clausen døde 1771. Skifte er ikke fundet, men ved skiftet efter hustruens død to år før forefandtes kun tre små panteobligationer, alle i Sakskøbing-ejendomme³⁷.

Brandtaksation og behæftelse

Pr. februar 1761 (tidspunktet for den første brandtaksation) har vi søgt opgjort pantegælden i Sakskøbings faste ejendomme. Opgørelsen er foretaget ud fra den forudsætning, at alle panteobligationer fra tiden forud for 1728 (den ældste bevarede skøde- og panteprotokols begyndelsesår) var ude af verden, hvilket må være berettiget, når henses til den korte levetid for obligationerne fra tiden efter 1728³⁸. En større usikkerhed ved opgø-

relsen er, at ikke alle indfrieede pantebreve fra årene efter 1728 er blevet udslettet af panteprotokollen. Adskillige må antages at være gået tabt ved ildebrande. Det er dog i de fleste tilfælde muligt at danne sig et skøn over, hvorvidt pantebrevet stadig er i kraft. I de ikke få tilfælde, hvor der efter vedkommende ikke udslekkede obligations tinglysning er blevet tinglyst et skøde og samtidig dermed et 1. prioritets pantebrev på et beløb svarende til – eller op imod – købesummen, kan man således trygt betragte den gamle obligation som indfriet.

Opgørelsens resultat ses af følgende oversigter:

I 2 af købmænd ejede ejendomme indestod ialt	650 rdl.
I 50 af håndværkere ejede ejendomme indestod ialt	6024 rdl.
I 15 af andre ejede ejendomme indestod ialt	2895 rdl.
<hr/>	
Tilsammen	9569 rdl.

Behæftelsen, 9569 rdl., udgjorde 26,3 % af den samlede taksationsværdi af byens private ejendomme, 36340 rdl. For købmandsejendommene var procenten 4,4, for håndværkerejendommene 53,0 og for andre ejendomme 28,3. Af den samlede taksationsværdi af private ejendomme faldt 41 % på købmandsejendommene, men i disse indestod kun 7 % af den samlede pantegæld.

På kreditorer fordelte gælden sig således:

Umyndiges midler, fattig-, skole- og kirkemidler	1822 rdl.
Indenbys købmænd	748 rdl.
Andre indenbys personer	152 rdl.
Udenbys personer	6847 rdl.
<hr/>	
Tilsammen	9569 rdl.

Tabellen viser et meget ringe prioritetsstilgodehavende 1761 for Sakskebings egne indbyggere. Deres prioritetsstilgodehavende var langt mindre end deres andel i det 1728–60 tinglyste obligationsbeløb, jvfr. følgende opstilling af procenttallene:

	Tinglysning 1728–60	Tilgodehavende 1761
Offentlige og lign. midler	21	19
Indenbys personer	24	9
Udenbys personer	55	72
<hr/>		
	100	100

Ved skifterne efter Ole Rasmussen og hans svigermøder, henholdsvis 1751 og 1757 var byen blevet tappet for kapital, idet langt de fleste af deres arvinger boede andetsteds.

Sammenlignet med de kapitaler, private personer havde indestående i panteobligationer, var de lokale offentlige fonds små, og naturligvis kunne kun en del af disse fondsmidler udlånes som prioriteter.

De lokale offentlige fonds havde følgende størrelse:

Fattigmidler	
Sakskøbing 1792/93 ³⁹	933 rdl.
Maribo 1719/20 ⁴⁰	790 rdl.
1759 (hospitals- og fattigvæsen) ⁴¹	1346 rdl.
Kirkemidler	
Sakskøbing 1750 ⁴²	1904 rdl.
Maribo 1750 ⁴³	1000 rdl.
Skolemidler	
Sakskøbing 1739 ⁴⁴	863 rdl.
Maribo 1731 ⁴⁵	490 rdl.
Loll.-Falsters geistl. enkekasse ⁴⁶ 1750	10750 rdl.
Loll.-Falsters geistl. enkekasse 1760	13183 rdl.

Ingen del af enkekassemidlerne var i 1750 udlånt i Sakskøbing eller Maribo. I 1760 var 313 rdl. udlånt i Maribo.

Rente, lånegrænse m. v.

Som indledningsvis anført blev der i Sakskøbing 1728–60 tinglyst 311 panteobligationer med et samlet pålydende af 42808 rdl. 30 obligationer til et samlet beløb af 2704 rdl. havde alene pant i løsøre. Af de 281 obligationer med pant i fast ejendom var 27 anden prioriteter og 2 tredje prioriteter. Disse 29 obligationer beløb sig til ialt 4254 rdl. Resten, 35850 rdl. eller 89 % af den i fast ejendom pantesikrede gæld var første prioriteter.

Obligationerne kunne i de fleste tilfælde opsiges med et kvart eller et halvt års varsel. Afdragsbetaling var sjældent aftalt; dog forekommer obligationer, som skulle afvikles over 1–2 år gennem halvårslige ydelser. Rent faktisk var de fleste obligationer af kort varighed³⁸.

Et renteproblem i nutidens forstand eksisterede ikke. Renten var ved forordning af 19. februar 1695 fastsat til 5 % (»vi . . . ville, at alle obligationer og pantebreve, som herefter udgives eller imodtages . . . til fem af hundrede skulle indrettes«). Og denne bestemmelse var gældende indtil 1767,

dog »lempet« ved forordning af 17. marts 1751 for så vidt angår det offentlige og umyndiges midler, idet disse da – for at tab kunne undgås – tillodes udlånt til 4 %, når 5 % ikke kunne opnås. Denne adgang til lavere rente har det kun været nødvendigt at benytte for et af de 14 lån af denne art, som i de følgende 10 år blev tinglyst i Sakskøbing.

Intet tyder på afvigelser fra renteforskriften gennem underkurs på obligationerne. Snarere synes der på det lokale marked at have været overflod af udlånskapital, den situation, som var baggrunden for 1751-forordningen. Kapital udbødes ofte til lån ved tinglysning ved landstinget. Eksempelvis kan nævnes at Nykøbing latinske skole i 1737 tilbød 2400 rdl. samlet eller delt mod pant i »godt jordegods eller andet nøjagtig og tilstrækkelig pant«⁴⁷, at Falsters ryttergods' kirker i 1738 tilbød 5000 rdl. samlet eller delt mod »godt og fornøjelig jordegodspant«⁴⁸ og at købmand Nicolai Østrup i Nakskov i 1752 som lavværge for sin kones mormoder tilbød 2000 rdl. til rente 4 % mod »nøjagtig og tilstrækkelig pant«⁴⁹.

At der var rigelig med kapital til rådighed kunne også den omstændighed tyde på, at Peder Jensen efter Johan Reimers død straks kunne tage dennes udlånsvirksomhed op, skønt han ikke var arving efter ham.

Kapitalejerne i den tids små byer har åbenbart, skønt brandforsikring ikke eksisterede (før 1761), betragtet fast ejendom og obligationer i fast ejendom som en af de sikreste pengeanbringelser.

Intet tyder på, at der blandt købmandsobligationerne var konverteret købmandsgæld. Alle pantebrevene synes at hvile på udlån, bortset fra de få tilfælde, hvor der er tale om sælgerprioriteter. Det er købmændenes opsparing der anbringes på denne måde. Købmanden ville kunne se, hvor han havde sine penge, og ville som debitorer have folk, han kunne holde øje med. Det har også været nødvendigt, så højt som købmanden gik op med sine lån. Ejerne kan i virkeligheden i mangfoldige tilfælde betragtes som fæstere. Det synes at have været købmanden der var interesseret i høje ejendomspriser og stimulerede disse gennem store lån. Han turde ikke forsøge andre anbringelsesmuligheder, og jo højere han da kunne prioritere ejendomsværdierne i vejret, des større renteindtægt fik han.

Hovedparten af Sakskøbing-obligationerne indestod i byens småhuse. I tiden 1728–60 har der i Sakskøbing fundet 82 salg sted af sådanne huse, huse med købesum under 200 rdl. (ved 51 af handelerne var købesummen under 100 rdl.).

Den gennemsnitlige købesum ved de 82 handeler udgjorde 94 rdl. Heraf blev gennemsnitlig 15 % berigtiget ved udstedelse af obligation til sælgeren og gennemsnitlig 77 % ved optagelse af lån hos andre, i de fleste tilfælde i realiteten blot udstedelse af ny obligation for den gæld, som i forvejen inde-

stod i ejendommen. Efter handelens afslutning var ejendommene altså gennemsnitlig behæftede ud til 92 % af købesummen. At kreditor i de fleste tilfælde tillige fik pant i ejerens løsøre har sjældent forøget hans sikkerhed væsentligt. Det viser skifteprotokollernes registreringer af håndværkerboerne. Kun yderst sjældent var der til yderligere sikkerhed stillet kaution.

Priserne på disse små huse har ligget ret fast gennem den undersøgte periode. På de større ejendomme – byens gårde – har der været større udsving i priserne, en naturlig følge af at det er et tilfælde, om der på et givet tidspunkt er købere til sådanne ejendomme.

På grund af de små huses høje prioritering kunne selv små udsving i købesummens størrelse give tab for panthaveren.

Dette var Jacob Flindt ude for. Han havde i 1729, da et hus i Søndergade solgtes for 104 sletdaler, sat 100 sletdaler⁵⁰ ind som prioritet. Dette lån blev ved 4 efterfølgende salg – i 1731 for 70 rdl., i 1734, 1738 og 1740 for 100 sletdaler – stående med 100 sletdaler, hver gang mod udstedelse af ny obligation. Men engang i 1740-erne gik det galt. Jacob Flindt måtte overtage pantet og solgte det i 1747 for 80 sletdaler, som han lod indestå i ejendommen. I 1756 solgtes den igen, denne gang for 96 sletdaler⁵¹.

Rasmus Clausen synes derimod at have tjent på en tilsvarende transaktion. Han havde i 1755 med et lån på 130 rdl. muliggjort købet af et hus for 136 rdl. Året efter blev huset solgt for 139 rdl. og lånet hos Rasmus Clausen fornyedes. I 1758 kom huset til auktion, og Rasmus Clausen overtog det som ufyldstgjort panthaver. Et år efter videresolgte han det for 150 rdl., som han lod indestå⁵². Ved en bedømmelse af sagen må man være opmærksom på, at vi ikke ved, om Rasmus Clausen har haft lejetab eller istandsættelsesudgifter.

Som ovenfor anført udgjorde i 1761 den samlede gæld i håndværkerejendommene 53 % af summen af samtlige håndværkerejendommers taksationsværdi. For de behæftede håndværkerejendomme er procenten beregnet til 61, at sammenholde med de 92 %, som er konstateret som småejendommenes behæftelse i forhold til købesummen. Denne forskel kan ikke forbavse. Også i vor tid ligger brandtaksationsværdi væsentligt over salgsværdi.

IV. Købmændenes familieforbindelser

Hvilket milieu tilhørte købmændene? Vi har fået en fornemmelse af det ved at se, i hvor høj grad de økonomisk skilte sig fra byernes øvrige befolkning. Vi vil nu søge at komme nærmere ind på livet af problemet ved at undersøge deres slægts- og svogerskabsforbindelser: Hvilken profession havde deres fædre og svigerfædre, brødre og svogre og hvor virkede de?

Dette vil pr. 1757 for de to byers ialt 14 købmænd – 7 i hver af byerne – fremgå af de som bilag gengivne 11 tavler A–L^{52a}, der hver har en af købmændene som proband. 3 af de 14 købmænd – Jochum Blich den yngre, Mathias Nicolai Huusbye og Niels Toft – indgår i andre købmænds tavler (henholdsvis som nr. D2, F2 og F3), der indeholder sådanne oplysninger, at selvstændige tavler er overflødige.

Lad os først se på afstamningen: Probandernes fædre samt deres og deres søskendes svigerfædre fordeler sig efter erhverv således:

	Fædre	Svigerfædre	Tilsammen
Købmand	6	10	16
Skipper	0	1	1
Landmand	0	1	1
Håndværker	2	0	2
Prokurator	0	1	1
Præst	0	4	4
Degn	1	1	2
Arrestforvarer	0	1	1
	9	19	28

At der i tabellen kun indgår 9 fædre, skønt der er 14 købmænd, beror på at – som nævnt – kun de 11 af købmændene optræder som probander, samt på at fædrene til 2 af disse ikke kendes. Alle 9 fædre var hjemmehørende på Lolland-Falster. Af svigerfædre var kun skipperen, prokuratoren, degnen og arrestforvareren hjemmehørende andetsteds.

Ser vi dernæst på probandernes egen generation, kan vi gøre op, at kredsen af deres brødre og svogre består af 14 købmænd, 1 konsumtionsforpagter, 1 skipper, 1 apoteker, 3 landmænd, 1 læge, 12 præster, 1 degn, 1 skoleholder, 2 officerer, 7 andre i offentlig tjeneste o. lign. (B3, C4, K2, L2, L6, L8 og L9) samt 1 rentier, ialt 45 mænd.

Uden for Lolland-Falster boede kun 3 af præsterne, de 2 officerer, skoleholderen og 4 andre i offentlig tjeneste – 2 af disse sidste i Stege. 3 svogre (A9 K3 og K4) er holdt uden for opgørelsen, da de om dem foreliggende oplysninger er mangelfulde.

Det falder i øjnene at der er en stærk binding til Lolland-Falster og at der er mange slægts- og svogerskabsforbindelser med andre købmænd og med præster. Købmændene er stærkt dominerende blandt fædrene, mindre blandt svigerfædrene og endnu mindre blandt brødre og svogre. For præsterne gælder det modsatte: ingen blandt fædrene, nogle blandt svigerfædrene og mange blandt svogrene.

Man vil ved gennemgangen af tavlerne have bemærket, at det ikke er lykkedes at finde frem til alle de personer, som hører hjemme i dem. At denne mangel i væsentlig grad skulle have indflydelse på det talmæssige forhold mellem købmænd og præster er dog usandsynligt, idet oplysninger om disse to erhvervsgrupper er nogenlunde lige let tilgængelige.

Ud over det bidrag, som bilagets tavler giver til belysning af købmændenes sociale placering, afdækker de slægts- og svogerskabsforbindelser købmændene imellem. Sådanne forbindelser er væsentligt talrigere end tavlerne viser. Et net af slægts- og svogerskabsforbindelser griber de 14 købmænd, som i 1757 levede i de to byer, således at de kan siges at have tilhørt een og samme familie.

Det vil blive for vidtløftigt her at komme nærmere ind på disse familierelationer. 1757 er valgt for at gøre status op midt i perioden. Det skal dog anføres at samtlige Saks København-købmænd 1737 og næsten alle Maribo-købmændene samme år hørte til »familien«, men at dennes repræsentation i købmændsstanden i begge byer var mindre sidst i århundredet.

V. Købmandsfamiliens dominerende stilling

»Familien«s økonomiske stilling var følgende: I 1737 hørte i Saks København alle byens 9 købmænd til familien og de betalte 45 % af byens skat. I 1757 var der kun 7 købmænd, alle medlemmer af familien. De 5 højst beskattede blandt dem betalte 45 % af en pålignet ekstraskat. De samme 7 købmænd ejede 1761 16 af byens 103 ejendomme. På de 16 ejendomme faldt 41 % af taksationsværdien af byens private ejendomme. Kun 2 af de 16 ejendomme var belånt og kun 7 % af den i byens ejendomme indestående gæld hvilede på de 2 ejendomme. Skifteprotokollerne viser, at købmændenes boer var langt de største. Maribos skattelister tyder på, at familiens stilling der var knap så stærk i forhold til den øvrige befolkning. Men inden for realkrediten har købmandskapitalen i Maribo spillet en endnu større rolle end i Saks København, idet købmænd og købmænds arvinger i Maribo var kreditorer for 56 % af pantegælden mod 49 % i Saks København.

Til den kapitalkoncentration, som undersøgelsen af skifterne, behæftelsen og ejendomsbesiddelsen afdækker, må have svaret en helt dominerende magtstilling.

En magistrat eksisterede ikke på denne tid i nogen af disse to små byer. Byfogeden var alene om at administrere byen, men købmændene var de naturlige indehavere af hverv som overformynder, kirkeværg og fattigforstander. Ganske interessant er det, at de derimod delte hvervet som takserborgere med andre. Takserborgerne, som valgtes af borgerskabet for et år

(Danske Lov 3.–6.–1.), pålignede byskatten. I Sakskøbing valgtes 4 takserborgere, i Maribo 8. I Sakskøbing var i 1737 takserborgerne tre købmænd og en håndværker. Det foregående års kærner, som skulle deltage i ligningsarbejdet, var også en købmand. I 1787 var to købmænd og to håndværkere takserborgere. I Maribo var såvel i 1737 som i 1787 kun een af takserborgerne købmand. De øvrige 7 var i 1787 – og antagelig også i 1737 – håndværkere. Det må herved erindres, at skatterne var minimale sammenholdt med købmændenes økonomiske evne.

Købmændenes magtstilling styrkedes gennem slægts- og svogerskabsforbindelser med købmænd i andre byer, bl. a. med de meget indflydelsesrige familier Flindt, Hincheldey og Wichmand. En familiekreds, omfattende en væsentlig del af landsdelens købmænd toner frem.

Når henses til at købmandsskab har været den eneste af byernes næringsgrene, som har muliggjort en rimelig levestandard, må købmændene have haft alvorlige bekymringer m. h. t. anbringelsen af de sønner, som der ikke var plads til i købmandshandelen eller som ikke havde anlæg for handel. Og tilsvarende bekymring for overtallige døtre. Her er godsejerne kommet til hjælp. »Familien« havde nær forbindelse med godsejere. To af »familiens« medlemmer var blevet godsejere: Nykøbing-købmanden Bertel Wichmand havde 1726 købt Engestofte, og Nysted-købmanden Jacob Flindt havde 1732 købt Nielstrup. Men der var også anden forbindelse. Godsejere var debitorer hos købmænd. Det er rimeligt at antage, at forholdet mellem gods-ejer og købmand undertiden har været et sådant, at godsejeren ved udøvelsen af kaldsretten har hjulpet søn eller svigersøn af købmand til præstekald.

En købmandsdatter kunne dog blive præstekone uden godsejerhjælp. Sognepræsten i Vester Ulslev Cort Jørgen Wærløs havde været enkemand i et helt år, da han d. 19. april 1751 holdt samfrændeskifte med sine børn, hvorved det fastsloges, at boets værdi var 2 rdl.^{52b}. 9 dage forinden var købmand Ole Rasmussen blevet begravet, og en måned efter, d. 22. maj giftede præsten sig med den afdødes datter, som ved skiftet efter faderen arvede 2578 rdl.

Man må forestille sig købmændene som socialt hævede over byernes jævne håndværkerbefolkning. De var præsterne socialt jævnbyrdige og havde desuden forbindelse – også slægts- og svogerskabsforbindelse med de mere velstillede indbyggere i Maribo uden for købmandsstanden. Og de omgikkes tillige godsejerne.

NOTER

Henvisning til skifteprotokol for købstadsskifter er undladt, hvor det af sammenhængen fremgår, hvilket skifte det drejer sig om, idet skiftet da kan findes gennem protokolens register.

Nykøbing betyder overalt Nykøbing på Falster.

Af de i noterne anvendte forkortelser skal iøvrigt nævnes:

L-F. årb.	Lolland-Falsters historiske samfunds årbog.
L-F. St. a.	Lolland-Falsters stiftamts arkiv.
M. S. og P.	Maribo skøde- og panteprot. 1738–84.
Ms. h. g. Spr.	Musse herreds provstis skifteprot. II. 1744–68, III 1768–88, IV 1787–1823.
r-a.	rådstuearkiv.
S. k. b.	Sakskøbing købstads breve.
S. S. og P.	Sakskøbing skøde- og panteprot. 1729–77.

- 1 Indberetningerne blev afgivet som led i en forud for Kommercekollegiets genoprettelse iværksat undersøgelse af den økonomiske tilstand i købstæderne og på landet. De lollandske er trykt i L-F. årb. 1918, 34.
- 2 Erhvervshistorisk årbog 1954, 126.
- 2a Hovedkilderne er kærnerregnskaber i Sakskøbing og Maribo rådstuearkiver, skifteprotokoller og skøde- og panteprotokoller i byfogedarkiverne, kirkebøger og forskellige arkivalier i Lolland-Falsters stiftamts arkiv, således brandtaksationer, ekstraskatter til staten og byskatterne for 1737. Forholdet er det, at de to byers kærnerregnskaber, hvorved byskattelisterne ligger som bilag, kun er bevaret fra 1772. Fra de foregående år findes nogle få byskattelister i stiftamtsarkivet.
- 3 L-F. St. a. S. k. b. 1738.
- 4 Gennemsnittene for mænd med uoplyst erhverv og for kvinder gælder kun for henholdsvis 10 og 7 personer, idet der i hver gruppe er bortset fra en person, som uden at betale nogen meget stor skat dog betalte væsentligt mere end gruppens øvrige medlemmer.
- 4a Der optræder i artiklen 3 personer ved navn Jochum Blich: Den ældste J. B. fik borgerskab i Sakskøbing 1728 og døde 1766. Han nævnes i omtalen af skattelisterne 1737 og 1743 samt af brandtaksationen 1761, hvor han kaldes J. B. den ældre. Skiftet 1755 efter hans 1. hustru anføres i fortegnelsen over skifter. – Deres søn J. B., kaldet J. B. den yngre fik borgerskab i Sakskøbing 1757 og døde 1785. Han nævnes i omtalen af brandtaksationen 1761 og af skattelisterne 1772 og 1782. Sidstnævntes brodersøn Jochum Blich (søn af Jens Blich) fik borgerskab i Sakskøbing 1788, men flyttede allerede året efter til Maribo. Han optræder i Sakskøbing ekstraskatteliste 1789 og i Maribo brandtaksation 1791.
- 5 L-F. st. a., Varia, pakken: Extraskat-Ligninger m. v. 1725–29, lægget: Ligning af bidrag til Kbhvns. genopbygning e. branden 1728.
- 6 Byens indbyggertal på denne tid kendes ikke. I 1672 var det 272, i 1769 424 og i 1787 533.
- 6a Rentekammeret 2244.258. – Der findes hverken for Sakskøbing eller for Maribo byskattelister, der ligger nærmere på 1743 end listerne for 1737.
- 7 S. r-a., kærnerregnskab 1789.
- 8 Den samlede byskat var i 1789 godt dobbelt så stor som i 1737. Dette har for-

- bindelse med, at indkvarterings-hjælpekatten til staten, 147 rdl. 4. m. ikke er opkrævet hos borgerne, men udredet af byskattens provenu.
- 9 L-F. St. a. S. k. b. 1786.
 - 10 Rentekammeret 2423.739.
 - 11 L-F. St.a. S. k. b. 1757.
 - 12 Kæmnerregnskaber i S. r-a.
 - 13 L-F. St. a. Brandtaksationsforretninger for samtlige købstæder, 4 pkr.
 - 14 Johan Jørgensen: Køge i det 18. århundrede i Arkiv, 1. bd., 253.
 - 15 Der er ved beregningen af gennemsnitstallene bortset fra boerne 5b, 5c og 7b.
 - 16 Skifte 1731 e. Jørgen Nielsen, S. Spr. 1728–39, 64 (ingen oplysning om husets størrelse) og skifte 1757 e. Knud Matsens hustru, S. Spr. 1739–70, 645, huset var på 4 fag.
 - 17 Ms. h. g. Spr. IV, 1.
 - 18 Sst. II, 80.
 - 19 Sst. III, 15.
 - 20 Ikke d. 10. jan. 1777 som anført hos Wiberg.
 - 21 Ms. h. g. Spr. III, 180.
 - 22 I 1737 drejede det sig om byens udgifter til sognekapellan, organist, læge, dansk skoleholder, vægter, rektor og brandvæsen.
 - 23 L-F. St. a. M. k. b. 1752 og 1764. – Danske Lov 3.–6.–3. er sålydende: »Alle, som boe i Kjøbstæderne, af hvad Stand de og ere, og i hvad Frihed de sig kunde paa-beraabe, skulle give Kirkebetienterne deris Rettighed, saa og holde det ved lige, som de selv Nytte og Fordeel af have.«
 - 24 L-F. St. a. M. k. b. 1752.
 - 25 Det er i skattelisten anført, at han i alm. skat kun er ansat for ½ år, men for et år af grunden. Han fik borgerskab 15. aug. 1737. – Ved skattens påligning har moderen, Benjamin Linds enke (nr. 2 i tabellen) åbenbart haft købmandshandelen.
 - 26 Antagelig den i byfogedindberetningen nævnte Bendix Hertz med husstand.
 - 26a Rentekammeret 2244.257.
 - 27 Byregnskab i M. r-a. – Af hensyn til sammenligning med formueskattelisten 1789 havde det været bedre, om – som i Sakskebøbing – byskattelisten 1789 kunne benyttes. Maribo byskattelister er imidlertid mangelfulde hvad angår skatteydernes erhverv. 1787 er derfor valgt, idet folketællingen er benyttet ved erhvervsgrupperingen. Ekstraskattelisten giver oplysning om erhverv men har ikke kunnet benyttes, da den ikke indeholder alle byskattelisters personer.
 - 28 Gennemsnittet gælder for kun 9 daglejere, da den tiende skilte sig ud fra de øvrige ved at eje fast ejendom, som var sat til 3 rdl. i grundskat. – Kun 3 af de øvrige ejede fast ejendom.
 - 29 L-F. St. a. M. k. b. 1764.
 - 30 S. S. og P.
 - 31 M. S. og P.
 - 32 L-F. årb. 1918, 79.
 - 33 Der er her tale om summen af de tinglyste obligationers pålydende. Tallene giver således ikke noget billede af, hvor stor en kapital de pågældende kreditorer har haft udlånt. Tallene giver blot et fingerpeg om forholdet mellem deres udlåns-virksomheds omfang. Adskillige kapitaler blev inden for den undersøgte periode udlånt flere gange og indgår altså flere gange i optællingen. – De fleste obligatio-

ner kvitteredes og udslettedes efter ganske få års forløb. I mange tilfælde har debitor da måttet skaffe sig et lån andetsteds. I adskillige ejendomme har den ene kreditor afløst den anden perioden igennem. Kreditorskifte fandt ikke altid sted på samme tidspunkt som ejerskifte. Det hyppige kreditorskifte viser forskellen fra vor tids realkredit: man kunne ikke komme ud af kreditorforholdet ved at sælge kasseobligationer. Men det var ikke blot kreditorskifte der fik det i periodens løb tinglyste obligationsbeløb til at svulme op. Det samme gjorde ejerskifterne, idet der praktisk taget altid blev tinglyst obligation fra den nye ejer. Og dertil kom de tilfælde, hvor der blev tinglyst ny obligation, skønt både kreditor og debitor forblev de samme, men hvor gælden blot var blevet forøget eller formindsket. – De her beskrevne forandringer kunne naturligvis, som vi nu gør det, have været ordnet ved transporter eller andre påtegninger på obligationerne, men noget sådant brugtes åbenbart ikke dengang ved de to byting. I S. S. og P., som er grundlaget for det ovenfor om obligationernes korte levetid anførte, findes kun et par tinglyste påtegninger, og de synes ikke hyppigere i M. – I et andet plan end summen af de til de enkelte grupper eller enkelte personer udstedte pantebrevs beløb ligger tallene – navnlig fra skifterne og ekstraskattelisterne – for de enkelte personers formue og tallene for de offentlige kapitaler.

- 34 Det kan ikke udelukkes, at en del af disse midler er umyndiges midler under præstens bestyrelse.
- 35 Peter Willumsens enke solgte 1743 farveriet til farver Henrik Pihl. 1748 måtte dennes svoger, forvalter Laurs Nielsen som panthaver tiltræde farveriet, som han solgte til farver Christian Feilberg. Efter dennes død 1749 blev hans enke, Maria Elisabeth Nauschutz i 1750 gift med farver Severin Kaalund, som døde 1753. Enken drev farveriet videre, indtil det 1760 overgik til hendes stiftsøn, Jens Feilberg. En søster til Maria Elisabeth Nauschutz var gift med Sognepræst i Nørre Vedby Christian Poulsen.
- 36 Det er konstateret, at obligationer med samlet pålydende 5273 rdl., udstedt i årene til og med 1741 er aflyst efter 1741, samt at der efter Johan Reimers død og indtil 1759 er aflyst obligationer til ham med samlet pålydende 4676 rdl.
- 36a Identisk med den i bilaget under nr. G8 anførte Jørgen Wichmand.
- 37 Orebygård gods' Spr. 1761–1811, 51.
- 38 Se herom redegørelsen i note 33.
- 39 S. r-a., fattigvæsenets regnskabsprot. 1792/93–1809.
- 40 L-F. St. a., M. fattigregnskab 1717/18–19/20.
- 41 M. r-a., hospitals- og fattigvæsenets regnskabsprot. 1762–1875.
- 42 S. kirkeregnskabsbog 1742–1830.
- 43 M. ditto 1688–1755.
- 44 S. skoles regnskabsprot. 1695–1739.
- 45 M. skoleregnskabsbog 1680–1731.
- 46 L-F. St. a regnskabet for den geistl. enkekasse, 1719–61/62, 1 pk.
- 47 L-F. S. og P. 1744–61, 160.
- 48 Sst. 195.
- 49 Sst. 622.
- 50 En sletdaler er lig 2/3 rigsdaler.
- 51 S. S. og P. 12, 13, 30, 31, 67, 68, 108, 107, 126, 127, 190, 190 og 234
- 52 S. S. og P. 230, 230, 233, 234, 250, 259 og 260.

- 52a d. og g. (død og gift) efterfulgt af et sogn og et årstal (d. Nykøbing 1750) henviser til kirkebogen som kilde. – Af hensyn til overskueligheden anføres kun årstallene.
- 52b Ms. h. g. Spr. II, 232.
- 53 Fuglse h. g. Spr. 1751–89, 222.
- 54 Orebygård gods' Spr. 1727–61, 7 og Spr. for kongens gods på Fejø, Femø, Askø og Vejrø 1744–53, 31.
- 55 Af brev af 20. marts 1751 fra byfogeden i Nysted til stiftsbefalingsmanden (L-F. St. a., Nysted k. b. 1751) fremgår, at han boede i Nysted, hvor han havde hus og gård, og at han »mest lever af sine midler«.
- 55a Rigsarkivet, Waisenhusets skoleprot. 1727–1823, 308.
- 56 Pers. T. 12-1-53.
- 57 Aalholm m. fl. amters Spr. 1747–55, 84.
- 58 Ms. h. g. Spr. II, 199.

Købmandsfamilierne i Sakskøbing og Maribo

A. Købmand i Sakskøbing Peder Olsens familie 1757.

- A1. *Peder Olsen* (s. af købmand i S. Ole Rasmussen, d. 1751 og Else Christence Nielsdatter Vandel d. 1744, søster til Sara Nielsdatter Vandel, B1) d. S. 1771, borgerskab 1752, g. Fejø 1752 med Ide Margrethe Hoe (d. af sognepræst i Døllefjelde-Musse Mouritz Hoe og Charlotte Kirstine Nielsdatter Friborg), d. S. 1799.

Peder Olsens helsøstre:

- A2. *Anna Marie Olsdatter*, d. S. 1792, g. S. 1751 med sognepræst i Vester Ulslev Cort Jørgen Wærløs (s. af sognepræst i Tingsted Peter Lauritsen Wærløs og Anna Marie Cortsdatter Plum), d. Vester Ulslev 1768.
- A3. *Lucia Olsdatter*, d. Horbelev 1797, g. S. 1757 med sognepræst i Horbelev-Falkerslev Hans Peter Koch (s. af degn i Aastrup ved Haderslev Jeppe Hansen Koch og Cathrine Magdalene Wiis), d. Horbelev 1806.

Peder Olsens halvbroder af faderens ægteskab med Anna Larsdatter Wedbye:

- A4. Forpagter på Lolland *Rasmus Olsen*, d. tidligst 1803, g. Nakskov 1751 med Margrethe Jacobsdatter (d. af rådmand i Nakskov Jacob Nielsen og Kirsten Tønnesdatter Bay), d. M. 1758.

Ide Margrethe Hoes helsøskende:⁵³

- A5. *Elisabeth Hoe*, d. S. 1787, g. 1750 med sognepræst på Fejø *Jens Nielsen Vandel*, B4.
- A6. *Else Hoe*, d. Nysted 1760, g. Nysted 1741 med købmand i Nysted (borgerskab 1741) Lars Siøe (s. af skipper i Oreby Niels Siøe), d. Nysted 1773. Han var broder til købmand i Nykøbing Niels Jensens 1. hustru, I2 og til købmand i Maribo Mads Læsøes 1. hustru, K1⁵⁴.
- A7. *Anna Hoe*, levede 1758, g. Nysted 1749 med rentier⁵⁵ i Nysted Jørgen Knaph, d. Nysted 1760.
- A8. *Charlotte Hoe*, ugift i 1757.

- A9. *Niels Hoe*, levede 1766 i Nyborg.
- A10. *Henrich Hoe*, skoleholder i Eltang ved Kolding. Han og hans hustru afgik ved døden 1761–67.^{35a}
- B. Købmand i Sakskøbing Hans Christian Fritschers familie 1757.
- B1. *Hans Christian Fritscher* (s. af slotsmurermester i Nykøbing Christian Fritscher og Kirstine Marie Wichmand), d. S. 1766, borgerskab 1740, g. S. 1740 med *Sara Nielsdatter Vandel* (d. af købmand i S. Niels Jensen og Lucie Pedersdatter Bert), d. Aabenraa 1787. – Hun havde været g. med købmand i Sakskøbing *Christopher Reimer*, I8.
- Hans Christian Fritschers halvsøstres ægtefæller:
- B2. Købmand i Nykøbing *Hans Henrich Hincheldey* (s. af købmand i S. Evert Hincheldey og Margrethe Pedersdatter Bert, søster til den under B1 nævnte Lucie Pederdatter Bert), d. Nykøbing 1762. Hustruen, *Dorothea Eleonora Fritscher* døde Nykøbing 1755.
- B3. Byskriver i Stege, exam. jur. *Ole Paasche*, d. Stege 1761. Hvornår hustruen, *Margrethe Sophie Fritscher* døde, vides ikke.
- Sara Nielsdatter Vandels helsøskende:
- B4. Sognepræst på Fejø *Jens Nielsen Vandel*, d. 1770, g. 1750 med *Elisabeth Hoe*, A5.
- B5. Købmand i Nykøbing *Caspar Nielsen Vandel*, d. Nykøbing 1786, g. Nykøbing 1745 med *Maria Dorothea Thuesen* (d. af købmand i Nykøbing *Oluf Hansen Thuesen* og *Anna Margrethe Jacobsdatter Bliskov*), d. Nykøbing 1766.
- B6. *Anna Nielsdatter Vandel*, d. Nykøbing 1789, g. S. 1745 med købmand i Nykøbing *Niels Jensen*, I2.
- B7. *Cecilie Margrethe Nielsdatter Vandel*, d. 1769, g. S. 1746 med sognepræst i Utterslev *Jochum Brockdorf Suhr* (s. af sognepræst i Købelev *Bernt Frederiksen Suhr* og *Christine Hansdatter Hornemann* og broder til sognepræst i Købelev *Frederik Suhr G9*), d. Utterslev 1767.
- Sara Nielsdatter Vandels afd. halvsøsters mand:
- B8. Købmand i Sakskøbing *Jochum Blich*, C1.
- C. Købmand i Sakskøbing Jochum Blichs familie 1757.
- C1. *Jochum Blich* (s. af købmand i Naskov *Jochum Blich* og *Sindel Marie Tollesdatter*), d. S. 1766, borgerskab 1728, g. 2) *Stokkemarke* 1755 med *Cecilie Dorothea Collin* (d. af købmand og rådmann i Nykøbing *Mads Jensen Kolding* og *Abigael Jørgensdatter Wiel*), d. *Stokkemarke* 1757. Han havde været g. m. en halvsøster til *Sara Nielsdatter Vandel*, jvfr. B8.
- Jochum Blichs afd. søsters mand:
- C2. Ejer af Glostrupgård i Købelev sogn *Anders Poulsen* (s. af ejer af Glostrupgård *Poul Andersen*), d. Købelev 1757.

Cecilie Dorothea Collins søster:

C3. *Bodil Marie Collin*, d. 1766, enke efter sognepræst i Stokkemarke Peder Jensen Blicher, (s. af sognepræst i Bælum og Solbjærg, Jens Ove Blicher) d. 1746.

Cecilie Dorothea Collins afd. søsters mand:

C4. Færgemand i Sundby, Toreby sogn *Wilhelm Kaalund*, d. Toreby 1760, g. Toreby 1755 med Barbara Catharina Hachenberg, d. Toreby 1760.

D. Købmand i Saksøbing Jens Blichs familie 1757, omfattende købmand sst. Jochum Blich (den yngre).

D1. *Jens Blich* (s. af købmand i Saksøbing Jochum Blich, C1 og Anna Margrethe Jensdatter), d. S. 1786, købmand (borgerskab 1755), vintapper og postmester, g. S. 1755 med Bodil Kirstine Høy (d. af købmand i Nysted Lauritz Christensen Høy og Anna Jacobsdatter Flindt), d. S. 1762

Jens Blichs helsøskende:

D2. Købmand i Saksøbing *Jochum Blich*, d. S. 1785, borgerskab 1757, ugift i 1757.

D3. *Lucia Blich*, f. S. 1740, ugift i 1757.

Bodil Kirstine Høys halvøskende af moderens 2. og 3. ægteskab med henholdsvis købmand i Maribo, senere i Nysted Thomas Reimer og tolder i Nysted Mathias Johan Wederkinch var alle mindreårige i 1757.

E. Købmand i Saksøbing Chreinhoft Juniors familie 1757.

E1. *Chreinhoft Junior* (s. af skræder i Maribo, senere i Nysted Jørgen Hansen Junior og Catharine Elisabeth Hansdatter) d. S. 1786, først købmand i Nysted, borgerskab i S. 1743, enkemand, hans hustru, Anna Elisabeth Marcusdatter døde S. 1756. Hendes slægt kendes ikke.

Chreinhoft Juniors helbroder:

E2. Købmand i Nysted *Hans Junior*, d. S. 1768, g. S. 1736 med Magdalene Larsdatter (d. af købmand, vejer og måler, fra 1743 byskriver i Saksøbing Lars Rasmussen Rostocker), d. S. 1767.

F. Købmand i Saksøbing Jørgen Tofts familie 1757, omfattende købmændene i Maribo Mathias Nicolai Huusbye og Niels Toft.

F1. *Jørgen Toft* (s. af købmand i Maribo Jacob Nielsen), d. S. 1760, købmand (borgerskab 1732) og vintapper, g. med Marie Rasmusdatter Lund, d. S. 1764.

To søskende til Jørgen Toft kendes:

F2. *Anna Toft*, d. M. 1757, g. M. 1737 med købmand i Maribo *Mathias Nicolai Huusbye*, d. M. 1757, borgerskab 1737. Hans slægt kendes ikke.

F3. Købmand i Maribo *Niels Toft*, d. M. 1767, g. M. 1733 med *Vibeke Reimer*, 17.

Marie Rasmusdatter Lunds søster:

F4. *Karen*, d. Stubbekøbing 1757, enke efter skipper i Stubbekøbing Hans Johansen Dreier, d. Stubbekøbing 1749.

Marie Rasmusdatter Lunds afdøde brøders ægtefæller:

F5. *Johanna Margrethe Jørgensdatter* (d. af Jørgen Jacobsen og Gundel Hansdatter Montros), d. Stubbekøbing 1761, enke efter købmand i Stubbekøbing Andreas Rasmussen Lund, d. Stubbekøbing 1755.

F6. *Else*, enke efter Brøndel Rasmussen, nu g. m. skipper i Stubbekøbing Peder Rasmussen Kiep, bgr. Stubbekøbing 1763.

G. Købmand i Maribo Knud Pedersen Søllings familie 1757.

G1. *Knud Pedersen Sølling* (s. af købmand i M. Peder Knudsen Sølling og Margrethe Reimer), d. M. 1760, borgerskab 1735, g. Engestofte 1734 med Mette Kirstine Wichmand (d. af købmand i Nykøbing, ejer af Engestofte Bertel Wichmand og Bodil Cathrine From), d. M. 1778.

Søskende til Knud Pedersen Sølling kendes ikke.

Mette Kirstine Wichmands helsøskende:⁵⁶

G2. Sognepræst i Flemløse, Fyn, *Hans Wichmand*, d. 1768, g. 1739 med Sophie Amalie Lauridsdatter (d. af sognepræst i Flemløse Laurids Hansen og Anna Marie Bertelsdatter), d. 1774.

G3. *Lisbeth Cathrine Wichmand*, d. 1800, g. 1730 med apoteker i Nykøbing Claus Seidelin (s. af apoteker sst. Friderich Seidelin og Karen Clausdatter), d. 1782.

G4. Kaptajn i marinen *Povel Wichmand*, d. 1787, formentlig ugift.

G5. Dr. med. læge i Aalborg, landfysikus *Bertel Wichmand*, d. 1770 ugift i 1757.

G6. Sognepræst i Herredskirke-Løjtøfte *Laurids Wichmand*, d. 1764 g. 1754 med Maria Dorothea Kaalund (d. af sognepræst i Tirsted Jens Kaalund og Anna Jessen), d. 1818.

G7. Oberst *Thomas Friderich Wichmand*, d. 1803, g. 1757 med Ingeborg Cathrine Braës (d. af ejer af Kokkedal Peter Enevold Braës og Anna v. Buchwald), d. 1802.

G8. *Jørgen Wichmand*, d. 1797, ugift, bestyrede 1757 Engestofte for moderen.

G9. *Anna Elisabeth Wichmand*, d. 1767, g. 1752 med sognepræst i Købelev Frederik Suhr (broder til sognepræst i Utterslev Jochum Brockdorf Suhr, B7), d. 1767.

H. Købmand i Maribo Niels Staals familie 1757.

H1. *Niels Staal* (s. af degn i Halsted Tønne Mortensen Staal), d. M. 1794, borgerskab 1741, opsagt 1789, g. M. 1740 med *Margrethe Thorsmede* (d. af arrestforvarer i København Hans Olsen Lidø og Anna Kristine Olsdatter), d. M. 1775.

Margrethe Thorsmede havde været g. med købmand i Maribo *Hans Reimer*, I9.

Niels Staals søster:

H2. *Margrethe Marie Staal*, d. 1801, g. 2) 1757 med degn i Slemminge Rasmus Bernt Østrup (s. af sognepræst i Vaabensted Peder Rasmussen Østrup), d. 1791.

Margrethe Marie Staal blev g. 1) 1751 med degn i Slemminge Hans Carstensen Reimer (s. af bissekræmmer i Maribo Carsten Reimer, som var broder til Margrethe Reimer (se G1)), d. 1756.

Margrethe Thorsmedes søskende kendes ikke.

I. Købmand i Maribo Peder Jensens familie 1757.

I1. *Peder Jensen*, d. M. 1777, købmand og skipper, g. 1740/41 med Anna Marie Reimer (d. af købmand i Maribo Laurs Reimer og Inger Thomasdatter), d. M. 1792.

To brødre til Peder Jensen kendes:

I2. Købmand i Nykøbing *Niels Jensen*, d. Nykøbing 1771, g. S. 1745 med *Anna Nielsdatter Vandel*, B6.

Niels Jensen havde været g. 1) med Anna Siøe, d. 1742, søster til købmand i Nysted Lars Siøe, A6 og til købmand i Maribo Mads Læsøes 1. hustru, K1.

I3. Skipper på Fejøl *Ole Jensen*.

Anna Marie Reimers søskende:

I4. Sognepræst i Skaarup og Tved, Fyn *Johan Reimer*, d. Skaarup 1764, g. med Margrethe Kabbus, d. Skaarup 1765.

I5. Konsumtionsforpagter i Maribo samt toldforpagter ved Bandholm toldsted *Mathias Reimer*, d. Østofte 1759, g. Nysted 1743 med Kristiane Hagemeyer (d. af forpagter på Skørringe Johan Casper Hagemeyer og Margrethe Pahl), levede endnu 1770.

I6. *Karen Reimer*, d. Stubbekøbing 1761, g. M. 1733 med købmand i Stubbekøbing Jens Benzon (s. af sognepræst i Slangerup Niels Nielsen Benzon og Gundel Richardtsdatter Villumsen og broder til byfoged i Stubbekøbing Christian Benzon, L9), levede 1759.

I7. *Vibeke Reimer*, d. M. 1774, g. M. 1733 med købmand i Maribo *Niels Toft*, F3.

Anna Marie Reimers afd. brødrers hustruer:

I8. *Sara Nielsdatter Vandel*, g. 1) S. 1737 med købmand i Saksøbing *Christopher Reimer*, d. S. 1738, 2) S. 1740 med købmand i Saksøbing *Hans Christian Fritscher*, B1.

I9. *Margrethe Thorsmede*, g. 1) M. 1737 med købmand i Maribo *Hans Reimer*, d. M. 1739, 2) M. 1740 med købmand i Maribo *Niels Staal*, H1.

K. Købmand i Maribo Mads Læsøes familie 1757.

K1. *Mads Læsøe*, bgr. M. 1. sep. 1757, borgerskab 1742, havde før den tid

været købmand på Femø med borgerskab i Sakskøbing, g. 2) 1747/48 med Anna Margrethe Volchartsen (d. af Henning Volchartsen).

Mads Læsøe havde været g. med en i 1741 afd. søster til købmand i Nysted Lars Siøe, A6 og til købmand i Nykøbing Niels Jensens 1. hustru, I2.

Lars Siøes slægt kendes ikke.

Anna Margrethe Volchartsens søskende:⁵⁷

K2. *Mette Sybille Volchartsen*, g. ca. 1740 med byfoged i Sakskøbing Morten Hammer, d. S. 1757. Hun overlevede ham.

K3. *Volchart Volchartsen*, var 1747 hos en købmand i Kalundborg, hans senere skæbne kendes ikke.

K4. *Christopher Volchartsen*, var 1747 gartner på Sjælland hos geheimeråd v. Berckentin, hans senere skæbne kendes ikke.

L. Købmand i Maribo Mathias Møllers familie 1757.

L1. *Mathias Møller*, (s. af købmand i Maribo Johan Møller og Anna Magdalene Rasmusdatter Martner), d. M. 1767, borgerskab 1737, g. før 1745 med Mette Christina Bildsøe (d. af sognepræst i Kettinge Lorentz Bildsøe og Anna Sophie Lundt), d. M. 1786.

Mathias Møllers halvsøskende af moderens 2. ægteskab med købmand i Nykøbing og Maribo Benjamin Jacobsen Lind:

L2. *Engel Elisabeth Lind*, g. M. 1740 med prokurator i Nykøbing, senere i Ryde Cort Christian Christensen (s. af prokurator og rådmand i Holbæk Christen Christensen og Johanne Marie Gravenhorst), d. i Ryde 1757. Tidspunktet for hendes død kendes ikke.

L3. *Magdalene Dorothea Lind*, d. Stokkemarke 1768, ugift.

L4. *Christine Marie Lind*, d. Stokkemarke 1800, g. M. 1749 med sognepræst i Stokkemarke Jørgen Sebbelov (s. af skipper i Næstved Christopher Sebbelov og Esther Sophie Læsøe), d. Stokkemarke 1770.

Mette Christina Bildsøes søskende:⁵⁸

L5. Dr. theol, sognepræst ved Sct. Nicolai kirke i København, senere biskop i Aarhus *Poul Mathias Bildsøe*, d. 1777, g. 1757 med Elisabeth Sophie Hagerup (d. af biskop i Trondhjem Eiler Hagerup og Karen Amundsdatte Barhow), d. 1773.

L6. *Oluf Lundt Bildsøe*, d. 1766 i Norge, exam. jur. 1752, var 1749 skriverkarl i Bergen, blev 1758 foged på Bergenseggen, ugift i 1757.

Mette Christina Bildsøes afd. søstres ægtefæller:

L7. Sognepræst i Horslunde-Nordlunde *Claus Wiinholt* (s. af brygger i København Christian Wiinholt og Elisabeth Pedersdatter Gyrsting), d. 1771, g. 1747 med Karen Schritzmeyer (d. af sognepræst i Errindlev-Olstrup Knud Leonard Schritzmeyer), d. 1765. Hans 1. hustru, Dorothea Bildsøe døde 1745.

L8. Dr. juris, professor ved Københavns universitet og generalauditør for søetatens *Peder Kofod Ancher* (s. af sognepræst i Larsker og Gudhjem

- Jørgen Ancher og Johanne Kofod), d. 1788, g. 1751 med Johanne Marie Sevel (d. af sognepræst i Asminderød-Grønholt Hans Just Sevel og Anna Beate Dreier), d. 1788. Hans 1. hustru, Sophie Amalie Bildsøe døde 1746.
- L9. Byfoged i Stubbekøbing *Christian Benzon* (broder til købmand i Stubbekøbing Jens Benzon, I6), d. Stubbekøbing 1765, g. 1746 med Dorothea Margrethe Buch, d. 1804. Hans hustru Gørvel Cathrine Bildsøe døde Stubbekøbing 1740.

Danske småtryk i Det kgl. Bibliotek

AF LISE HESSELAGER

Småtryk er betegnelsen for tryksager, der har mere dokumentarisk end litterær værdi, for eksempel: love, beretninger, regnskaber, kataloger, prislister, lejlighedsaviser, plakater, reklametryksager, viser og sange. I kraft af loven om pligtaflevering modtager Det kgl. Bibliotek årligt 50–70.000 stk. småtryk. Forskningsbibliotekar Lise Hesselager fra bibliotekets danske afdeling redegør for, hvorledes man ordner afdelingens småtryk, og hvordan benytterne finder rundt i denne store samling af væsentlige kilder. Afhandlingen slutter med en oversigt over emnegrupperne i Småtryksafdelingen.

I en norsk vittighedstegning med overskriften: »Norges lover« forekommer den massive tekst fra dette lands pligtafleveringslovs § 1: »Av alt hva det her i riket trykkes eller på annen måte mangfoldiggjøres av bok-, avis-, billed-, kart- eller notetrykkerier eller andre grafiske reproduksjonsanstalter skal det innsendes 1 feilfritt og fuldstendig eksemplar med tilhørende plansjer, kart, bilder og andre vedlegg til Universitetsbiblioteket i Oslo«. Dette var illustreret med billedet af en mand, der ivrigt overrækker bibliotekets funktionær et trykt blad med disse ord: »Værsågo, her er konfirmasjonssangen til Matilde, dattera mi«. Der er en humoristisk virkning i kontrasten mellem pligtafleveringens i sig selv monumentale idé og de yderste overraskende konsekvenser af dens iværksættelse, og som altid i ægte humor er der et gran af sandhed i komiken, for i Danmark såvel som i Norge findes der på nationalbibliotekerne sådanne sange, selv om de ikke mere skal afleveres. I Det kgl. Biblioteks magasiner står der stadig løst regnet 100.000 af den slags viser især fra perioden 1902–27, da de efter loven skulle afleveres. – Tegningen er beskrevet af Erling Grønland (leder af den norske afdeling ved Universitetsbiblioteket i Oslo), der ligesom Det kgl. Biblioteks tidligere overbibliotekar (fra 1901–24) H. O. Lange har vist småtrykket en særlig interesse, og som taler og skriver på en meget inciterende måde om disse dagliglivets dokumenter.

Den gamle tanke, at bibliotekarens vigtigste opgave er en kritisk udvælgelse af den gode litteratur, stikker så dybt i biblioteksvæsenet, at det nok kan have sine vanskeligheder i et videnskabeligt bibliotek at være nabo til de

kritisk udvælgende for dem, der har som opgave at indsamle og værne om landets nationale litteratur. Denne omfatter foruden de rare klenodier ikke blot småtryk, som her skal omtales, men også uendelige mængder af ked-sommelige skolebogsudgaver, pornohefter etc., der unægtelig har større dokumentarisk end litterær værdi. Et vist skred er der foregået i biblioteksvæsenet i de senere år, idet der under påvirkning af en moderne frygt for at manipulere med medmennesker også i folkebibliotekerne har indsneget sig en vis tvivl om bibliotekarernes suveræne ret til at foretage udvælgelsen helt efter deres egne kriterier; og sporer man ikke også i de videnskabelige biblioteker en vis liberalisering i anskaffelsesprincipperne? Det ville være ganske naturligt i en tid, hvor alle vedtagne normer tages op til revision, og der mere end nogen sinde hersker tvivl om menneskets evne til overhovedet at tænke objektivt og befriet for ideologier. Er der ikke en tendens til at anskaffe en del af den litteratur, der måske ikke har chance for at blive udødelig, og i hvert fald til at anskaffe den lidt før den kanoniseres? Fra et historisk synspunkt hører da også de modbeviste (forkerte?) teorier, den underlødige og efemeriske litteratur med i tidsbilledet, og fra et bibliofilt synspunkt er førsteudgaverne meget at foretrække frem for de samlede og kommenterede udgaver, der følger efter anerkendelsen.

Men – trods denne udvikling er der stadig et langt spring til den forståelse, man i arkiver og museer naturligt har for betydningen af at indsamle og opbevare en ren materialesamling, og emnet »småtryk« har gennem tiderne i de nordiske videnskabelige biblioteker, hvor bogtrykpressens biprodukter strømmer ind, været i stand til at sætte en meningsudveksling i gang, der har karakter af mening-itis. Som det ofte sker, når meningerne brydes så voldsomt, kommer protagonister og antagonister let til at provokere hinanden til at reagere en smule følelsesbetonet i diskussionen. Vi der står midt i problemerne, må nok forsøge at forholde os nogenlunde lidenskabsløst over for emnet og ikke lade os forlede til henholdsvis at opbevare eller kassere hele redeligheden. Hvad vi end måtte mene om værdien af vort arbejde på dette område, kan vi vist alle tilslutte os den del af Lauritz Nielsens synspunkter, der kommer til udtryk mellem tankestregerne i følgende citat: »At man i et Bibliotek, der har mange andre, uimodsigeligt vigtigere Opgaver at varetage, ikke i Længden kan ofre Tid paa at ordne 70.000 Stk. Smaatryk om Aaret – og uordnet er en saadan Samling absolut værdiløs – kan enhver forstaa« (Pligtafleveringen til vore Biblioteker. Et Reformforslag. 1923, s. 22). Det bemærkes, at der i dag indgår ca. 50.000 småtryk årligt.

Midt i diskussionen savner man en målsætning, som desværre ikke er angivet i loven om pligtaflevering, og denne redegørelse skal derfor indledes med en slags programudtalelse formuleret af en anden nordmand, Wilhelm Mun-

the: »Rikets samlede trykkproduksjon oppfattes som en helhet af nasjonale kulturdokumenter, samfundsbelysende aktstykker av fremtidig historisk interesse som derfor har krav på å bevares«.

I det følgende skal det forsøges at beskrive småtrykkets skæbne gennem tiden, dets art og ordning. Det bemærkes, at beskrivelsen udelukkende er baseret på kendskab til det stof, der findes i Det kgl. Biblioteks Danske Afdeling.

Opgavens vanskeligheder starter allerede med betegnelsen, der er lidet dækkende, idet småtryk ikke altid er små, men omfatter alt lige fra etblads-tryk til fede kommunale regnskaber og – telefonbøger. Vanskelighederne tårner sig op, når man søger efter materiale til belysning af emnet. Man har nogle tørre lovtekster, betænkninger, meget få kommentarer i Det kgl. Biblioteks årsberetninger og en enkelt fortvivlende morsom afhandling om lejlighedsviser modelleret efter »Husker du«-motivet, gjort af den lærde H. Topsøe-Jensen på grundlag af de lejlighedsviser, der oversvømmede Det kgl. Bibliotek efter 1902 (Danske Studier 1927), men der findes mig bekendt intet nedskrevet om principper og daglige arbejdsprocesser.

Det er i det hele taget karakteristisk for de videnskabelige bibliotekers bibliotekarer, at de sjældent har beskrevet deres arbejde, selv hvor ændrede arbejdsprincipper har medført indgribende ændringer i biblioteksrutinerne. Det er som om den nære berøring med videnskabsmænd har bevirket, at de anså det at forske i bøgernes indhold, subsidiært at publicere kataloger og bibliografier, som den eneste værdige opgave. Beskedent er det da også, hvad vi får at vide om nationalbibliografiens tilblivelse og udvalg, ikke mindst hvad angår småtrykket. Om Bibliotheca Danica får vi sparsomme oplysninger, men Dansk Bogfortegnelse starter i 1861 (med tidsrummet 1841–58) uden at sige noget overhovedet om udvalg og arbejdsprincipper. (I samleværket Danske opslagsværker, red. af Axel Andersen (Danmarks Biblioteksskoles skrifter 4), har Erik Dal beskrevet: Bibliotheca Danica 1482–1830 og Catalog over det store kongelige Bibliotheks danske og norske Afdeling (kapitel 8, side 225–98); forhåbentlig vil Dansk Bogfortegnelse blive beskrevet i et senere hefte af det endnu uafsluttede værk).

Vore forgængerers sparsomme oplysninger om deres arbejdsmetoder kan skyldes manglende interesse for at videregive deres erfaringer, eller blot det enkle faktum, at de dengang – som vi også nu – var tilbøjelige til at overse, at de besad en viden, som det var nødvendigt at give videre, hvis den ikke skulle gå tabt. I hvert fald må vi – også hvad angår småtrykket – gætte os til, hvad de har tænkt og gjort ud fra bibliotekstraditionen og spredte bemærkninger, eller udlede det ved en analyse af samlingernes indhold (og mangler), den anvendte systematik etc.

Småtrykkets skæbne gennem pligtafleveringens historie

Det er ved lov pålagt danske bogtrykkere (med meget få undtagelser) at aflevere et eksemplar af alt hvad de trykker, til Det kgl. Bibliotek og Statsbiblioteket i Aarhus. Man træffer i Danmark de første tilløb til en pligtaflevering i begyndelsen af 1600-tallet, og da knyttet til Universitetsbiblioteket, men det første egentlige lovbud kom i 1697 i form af et kgl. reskript om aflevering af 5 eksemplarer af alle trykte bøger til Det kgl. Bibliotek. Afleveringspligten lå oprindeligt på forlæggerne, men blev snart lagt over på bogtrykkerne, indtil 1781 kun københavnske bogtrykkere, efter den tid alle landets bogtrykkere. Forlæggerne har dog pligt til at aflevere et eksemplar af alt, hvad de lader trykke i udlandet. Det er let at se, at man kun ved at lægge pligten på bogtrykkerne kan sikre noget i retning af fuldstændighed i afleveringen. En meget stor del af den danske trykproduktion udkommer overhovedet ikke på egentligt forlag, og det ville være en håbløs sag at finde frem til alle private udgivere. Bogtrykkerne har derimod udgjort en forholdsvis begrænset gruppe af erhvervsdrivende, hvis virksomhed man nogenlunde let kunne skaffe sig viden om. Med de seneste tiders eksplosionsagtige udvikling inden for bogtrykkkunsten (eller rettere: trykketeknikken) har man fået store problemer med at bevare overblikket over fagets udøvere, de mange firmaer, som nu fremstiller tryksager ved forskellige moderne reproduktionsmetoder. At det i dag er nødvendigt at tænke på en revision af loven om pligtaflevering og tage stilling til, hvor man overhovedet bør sætte grænsen mellem bibliotekets og arkivets indsamlingsområder, skal her blot antydes. Hvad der tidligere blev håndskrevet eller maskinskrevet, bliver i dag offsettrykt, stencileret eller reproduceret ved andre billige metoder, medens en anden udvikling går i retning af at anvende disse metoder i stedet for det kostbare bogtryk. I takt med den almindelige nivellering i det skrevne ords udseende går således tendensen til at reproducere enhver skriftlig fremstilling i et større antal eksemplarer og dermed til større distribution. Det er uundgåeligt, at bibliotekets ressort bliver udvidet, og det er ligeledes uundgåeligt, at man i højere grad end tidligere må foretage en udvælgelse af stoffet efter bestemte kriterier, formentlig ikke ud fra en kvalitetsvurdering, men ud fra en vurdering af stoffets almene interesse og distributionen af det. Udviklingen ses især tydeligt inden for periodica-området, hvor antallet er i den grad stigende, at man uvilkårligt må stille det spørgsmål, hvordan det i længden vil gå de dupliserede regnskaber, skoleblade og husaviser. Vil det være muligt uden hjælp fra andre institutioner at indsamle, ordne og opbevare dem for eftertiden?

Efter dette lange sidespring ud i moderne pligtafleveringsproblemer, som

det er svært at lade være med at omtale, selv om de burde uddybes i en anden sammenhæng, vender vi tilbage til 1697-reskriptet, som afløstes af diverse nye forordninger, der effektueredes med vekslende held. Med absolut mindre held havde man indført aflevering fra forlæggerne i perioden 1821–32, hvilket fremgår af den mangelfuldhed, der har præget Danske Afdelings samlinger fra denne periode. I 1832 førte man afleveringspligten tilbage til bogtrykkerne, hvor den er forblevet siden.

At der findes så meget småtryk fra ældre tid i Det kgl. Bibliotek, skyldes altså især det faktum, at det i Danmark har været bogtrykkerne, der har afleveringspligten. Imidlertid var visse kategorier af tryksager undtaget fra aflevering i 1832-forordningen. Afleveres skulle »Cataloger over Bøger, Kobberstykker, Steentryk og deslige, samt over Mynt-, Kunst- og Naturalie-Kabinetter«, men undtaget var »andre Cataloger, Auctions-Placater og Bryllups- eller Begravelses-Vers«, og man kan slutte ud fra nutidens erfaringer, at adskilligt, som ikke hørte til disse kategorier, heller ikke blev afleveret. Helt bortset fra, at undtagelser skaber basis for udøvelsen af et skøn, med heri indbyggede muligheder for fejlvurderinger, kan man ikke forvente, at en bogtrykker bruger sin kostbare tid på at sætte sig lige så grundigt ind i en lovs finesser, endsigse forstå lovens ånd, som en bibliotekar, der er ansat og uddannet til det.

I 1902 kom endelig en ny lov, dels fordi den gamle trængte til revision i mange henseender, dels fordi man ønskede at gøre det nyoprettede Statsbibliotek i Aarhus til afleveringsbibliotek. I denne sammenhæng er det kun relevant at omtale, at den nye lov indførte en næsten uindskrænket afleveringspligt med enkelte selvfølkelige undtagelser som værdipapirer og tryksager af fortrolig embedsmæssig karakter.

Oprettelsen af en Småtryksafdeling i 1902

I Det kgl. Biblioteks årsberetning fra 1902 afspejles den nye lovs virkninger i følgende udtalelser af overbibliotekar H. O. Lange: »Det viser sig desværre nødvendigt i den nærmeste Tid at tænke paa en Omarbejdelse af flere Afsnit af den systematiske Katalog, da man ved dens Anlæg ikke har forudset en saa overordentlig Tilvækst af den danske Litteratur. Som Indledning til denne Omarbejdelse er der paabegyndt Udrangeringen af alt Smaatrykket, hvorved forstaas Love, Beretninger, Regnskaber, Reklamer, Cirkulærer o. lign. væsenlig fra Foreningslivet, der samles og ordnes i en særlig Afdeling, hvorved Katalogerne lettes i en betydelig Grad«. Af årsberetningen i 1903 fremgår det, at den nye såkaldte Småtryksafdeling er blevet oprettet: »Ordningen af Smaatrykket, baade det udrangerede og de store Masser, der

afleveres fra Bogtrykkerne, er fremmet af al Kraft. Samlingen omfatter nu 356 Kwartkapsler og 55 Foliokapsler, i hvilke alt ligger i gennemført systematisk Orden. Denne Afdeling giver et mærkeligt og værdifuldt Billede af Tidens sociale og økonomiske Liv, saaledes som det former sig gennem disse ellers saa oversete Smaating, som Beretninger, Regnskaber, Programmer, Cirkulærer o. s. v.«. Her siges videre: »Udrangeringen af Smaatrykket, der nu forenes i en særlig Afdeling, er fortsat, saaledes at Katalog 32: København nu for saa vidt er færdig til Omskrivning«. Denne katalog blev faktisk omskrevet, og vil man finde det udrangerede småtryk i denne katalog (og de senere omskrevne kataloger 33: Danmarks specielle topografi uden for København, og 60: Aviser), hvilket kan være nødvendigt ved verifikation af en titel, må man gå til den gamle katalog, som ikke er opstillet på bibliotekets katalogværelse. I de øvrige kataloger, især katalog 34^{I-IV} omfattende Danmarks indre forhold, kan man stadig finde de overstregede indførsler af småtryk fra tiden før 1902, som man fortsatte med at overføre.

1902-lovens virkninger, som forekom biblioteket overvældende, er beskrevet i Lauritz Niensens tidligere nævnte pjece (s. 9 ff.): »I de godt og vel tyve Aar, i hvilke den gældende Afleveringslov har virket, har Typografien herhjemme som i andre Lande gennemgaaet en rivende Udvikling. Bogtrykkeriernes Antal har været i stærk og stadig Stigning, og vor Tids Industrialisering af Bogtrykkerfaget har i Forbindelse med den moderne Tekniks enestaaende Fremskridt fremkaldt en Masseproduktion, som i væsentlig Grad har forandret Bogtrykkets tidligere Karakter. Fra at være en »Kunst«, der i alt Fald for en væsentlig Del tjente litterære Formaal, er Faget efter Maskindriftens Indførelse i den Grad traadt i det praktiske Livs Tjeneste, at langt den største Del af de Tryksager, som nu fremstilles, kun har Relation til Øjeblikkets Tarv«. Til belysning af fagets udvikling er indsat en tabel, som viser, at antallet af afleverende bogtrykkere fra 1902/03 til 1922/23 er steget fra 458 til 774. En anden tabel viser væksten i antallet af afleverede tryksager inden for de forskellige kategorier fra 1901/02 til 1922/23:

	1901/02	1922/23
Aviser	221	301
Tidsskrifter	604	1718
Bøger	1980	3419
Småtryk (Love, beretninger, regnskaber m. v.)	3837	35618
Programmer	468	11187
Sange	2852	20626

Lauritz Nielsen skriver lidt vredt om mængden af tryksager: »I Det kgl. Biblioteks officielle Statistik er til Rubrikken »Smaatryk« ikke henført Tryk-

sager som Programmer, Sange, Plakater m. m., skønt de alle indlemmes i Bibliotekets Smaatrykssamling. Regner man disse Tryksager med, kommer man derfor op paa ganske anderledes høje Tal end dem, der er anført i Statistiken. I det sidste Aar indgik der saaledes i Bibliotekets Smaatrykssamling over 70.000 Tryk. Denne mægtige Accession omfatter alle tænkelige Arter af Tryksager: Love, Beretninger, Regnskaber, Cirkulærer, Bekendtgørelser, Lønningsregulativer, Kontrakter, Tariffer, Kataloger, Programmer, Op-raab, Attester, Kalendere, Prislister, Reklamer, Køreplaner, Skemaer, Blanketter, Plakater, Sange o. s. v. I denne brogede Samling findes vigtige Grupper af Tryk som Byraadsforhandlinger, Bankregnskaber, Beretninger fra vore store Landbrugsorganisationer, Skoleprogrammer o. l. sammen med ganske værdiløse Sager som Begravelsessange, Menukort, Reklamesedler o. s. v. Det velkendte Argument, som anføres til Støtte for en kritikløs Opbevaring af alle disse Tryksager, uanset deres forskellige Karakter, gaar ud paa, at man ikke kan vide, om et tilsyneladende værdiløst Tryk engang i Fremtiden kan faa Betydning for en eller anden Undersøgelse. Men, som Bibliotekar Kall saa træffende bemærker i sin Bog om Universitetsbiblioteket, »hvor staar det skrevet, at Staten skal støtte en hvilken som helst Undersøgelse, man kan finde paa, med ubegrænsede Udgifter til Bygninger og Arbejds-kraft?« . . .«.

Lauritz Niensens synspunkter og de diametralt modsatte, der går ud på, at det er umuligt at foretage en kvalitetsvurdering af tryksagerne, fremsættes i dag med samme styrke af de højst uenige parter. De fleste sagkyndige er dog nærmest uenige med Lauritz Nielsen; men tilbage står at sige, at problemerne i dag er uendelig meget større end på hans tid. I 1927 sejrede imidlertid hans synspunkt, idet den – stadig gældende – lov, der blev resultatet af overvejelserne, rummer en hel del undtagelser fra afleveringspligten.

I selve loven er undtaget foreløbige udkast, korrekturer, prøvetryk, fortryk af Rigsdagstidende eller lignende.

I Bekendtgørelsen er undtaget:

1. Nye uforandrede optryk efter stående sats.
2. Lokale eller andre særudgaver af tidsskrifter uden redaktionelle ændringer i den egentlige tekst.
3. Særtryk (dog afleveres særtryk af afhandlinger i dagblade).
4. Skematiske og andre tryksager bestemte til udfyldning.
5. Køre- og fartplaner.
6. Sange ved familiebegivenheder (konfirmation, bryllup etc.).
7. Begravelsessange, der er optryk efter salmebogen.
8. Kalendere af enhver art uden tekst.

For litografernes og kunsttrykkernes vedkommende skal afleveringspligten ikke gøres gældende med hensyn til løse billeder, medmindre disse hører til afleveringspligtige tryksager eller er portrætter, historiske eller topografiske billeder. Undtagne fra aflevering er endvidere alle slags reklameartikler og emballager.

Ingen af undtagelserne er uproblematisk. Her kan nævnes følgende eksempler: fotografiske optryk af ældre tekster, bogen, som aldrig kommer længere end til korrektoren, skemaer, som anvendes i forskningen, de væsentligste køre- og fartplaner, lejlighedsviser skrevet af berømte forfattere, plakater af historisk værdi (især er savnet af politiske plakater føleligt).

Efter at loven var trådt i kraft, blev der i 1928 i en indstilling fra Fællesrådet for de videnskabelige biblioteker under Undervisningsministeriet givet nogle retningslinier for hvad der absolut burde opbevares af de afleverede tryksager, og der blev også nævnt visse arter af tryksager, som kunne kasseres. Inden for den sidstnævnte kategori blev nævnt biografplakater, reklamer(?), menukort (forskerne er også begyndt at interessere sig for *dem*), indkaldelser til generalforsamlinger, løbesedler, og den væsentligste del af de merkantile kataloger, prislister og brugsanvisninger, som vedrørte udenlandske varer, visse arter af tjenstlige tryksager m. m. Disse retningslinier er dog ikke fulgt i fuld udstrækning hvad angår kassationen.

To særsamlinger

Den tidligere nævnte udtagning og overførsel af småtryk, der var indgået fra de ældste tider til 1902, som iværksattes samtidig med Småtryksafdelingens oprettelse i dette år, fortsattes i løbet af 20-erne og førte til oprettelsen af to særsamlinger, som er opstillet i tilknytning til Småtryksafdelingen.

Udtaget småtryk. Ved denne senere aktion foretog man en større samlet udgrangering af det gamle småtryk, men uden at indlemme det i den nye Småtryksafdeling. Dette småtryk er i katalogerne mærket med et rødt og et blå kryds og er opstillet i en særsamling (172 m), som kaldes »Udtaget småtryk« og er opstillet efter Danske Afdelings systematik fra før 1960. Desværre er de alfabetiske katalogsedler gået tabt, og det er derfor et stort ønske at få denne samling indlemmet i den nye Småtryksafdeling. Det er i denne forbindelse vigtigt at mærke sig, at det forenkler ekspeditionen meget, hvis man ved bestilling af titler mærket med rødt og blå kryds anfører signatur og mærker bestillingssedlen »udt. småtryk«. Dette vil i mange tilfælde spare bibliotekets personale for forgæves opslag i den alfabetiske katalog, forespørgsler i Småtryksafdelingen og vanskelige eftersøgninger i den systematiske katalog.

Det sparer også låneren for ventetid. Overstregning af titlerne indicerer, at småtrykket er indlemmet i den egentlige Småtryksafdeling. Er titlerne overstreget, anføres ikke signatur, men bestillingssedlen mærkes »småtryk«.

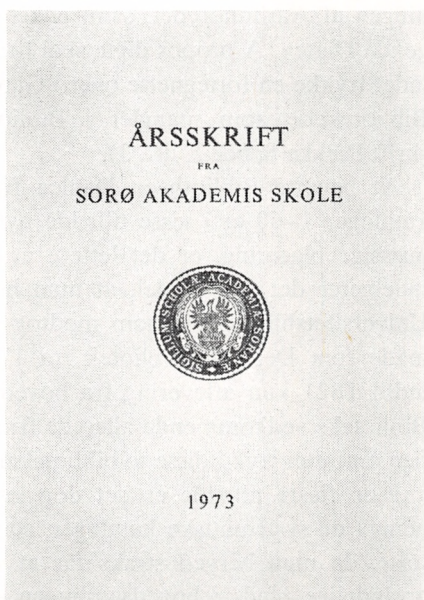
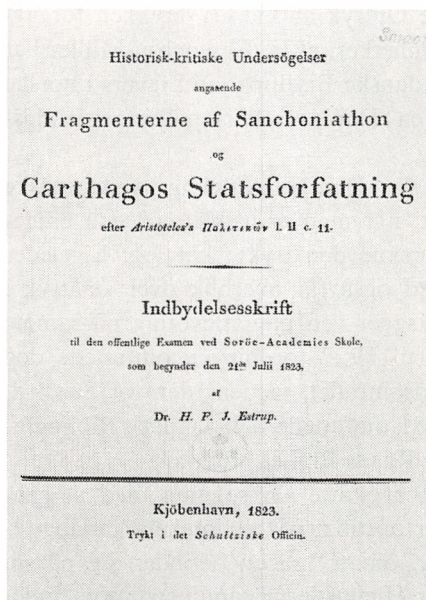
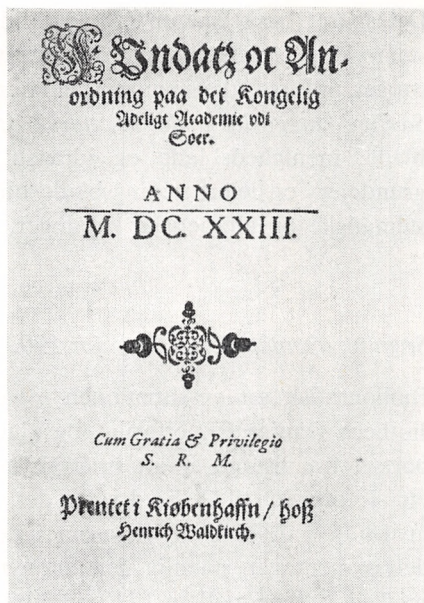
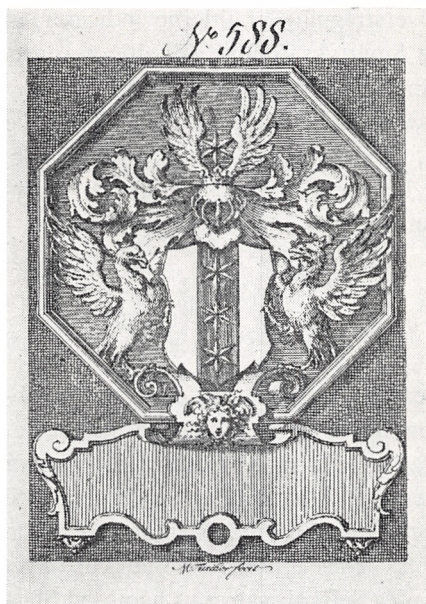
Særlige kategorier af lokale tidsskrifter, såkaldte »pakkede blade«. Politiske blade, menighedsblade og idrætsblade, KFUM og K-blade. FDF-blade, grundejer- og lejerforeningsblade bliver herefter ikke mere indført i de systematiske og alfabetiske kataloger, men opstilles i en særlig samling.

Søgning af småtryk fra tiden før 1902

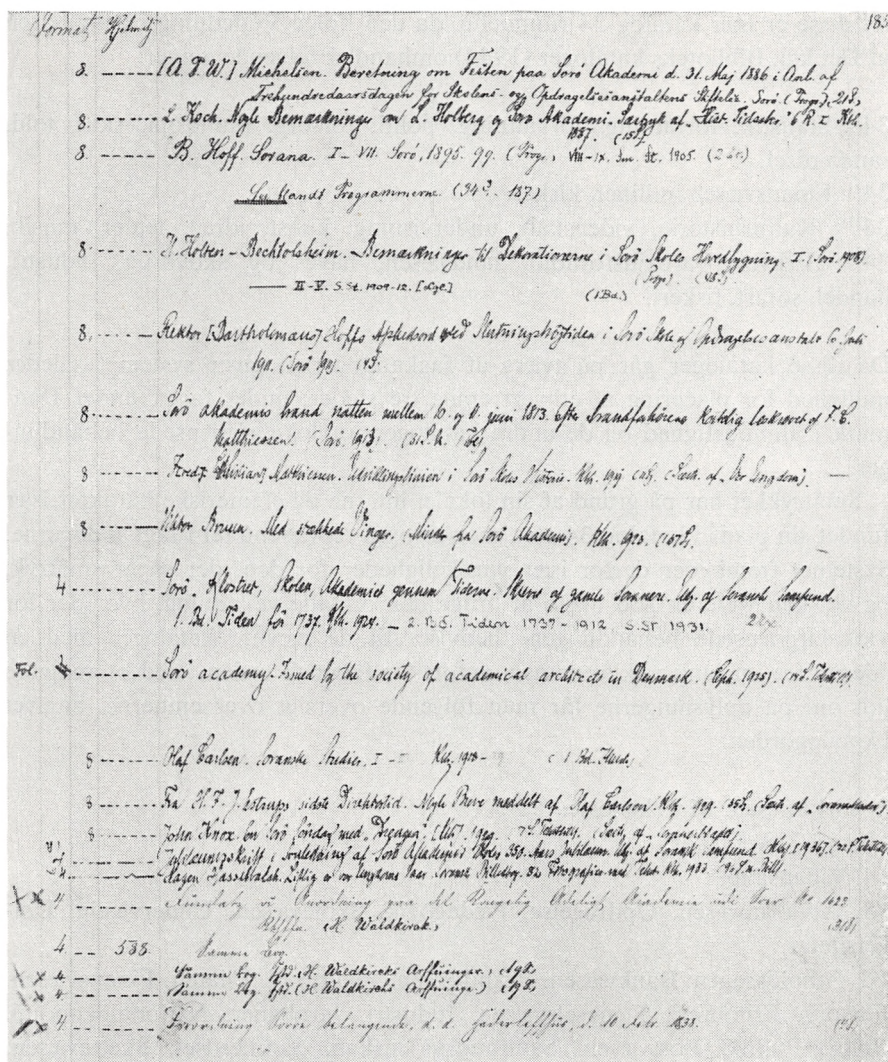
Bibliografisk set er situationen følgende: Det fremgår af forordet til Bibliotheca Danica (og erfaringsmæssigt kommer man til samme resultatet), at bortset fra viserne er alt småtryk medtaget: love og vedtægter, regnskaber etc. I forordet til 2. bind siges det, at enkelttrykte visere er medtaget indtil år 1800, i 4. bind er »ligesom i de foregående Bind Viselitteraturen kun delvis medtaget, navnlig den anonyme. Saaledes er Gadeviserne kun taget med til Aarene mellem 1720 og 30, ligeledes Selskabssange til henimod Slutningen af Aarhundredet, samt enkeltvise Optryk af ældre i Trykken foreliggende Digte«. A propos digte skal her bemærkes, at H. Ehrencron-Müller har ladet trykke en fortegnelse over »Gamle danske Bryllups- og Ligvers i norske Biblioteker«, som mangler i Bibliotheca Danica. (Personalhistorisk tidskrift Række 8, bd. 2, hft. 3).

At benytte Bibliotheca Danica frem for Danske Afdelings systematiske kataloger 1–60 er i visse tilfælde nyttigt: når man er usikker på den emnemæssige placering, er det lettere at overskue den trykte katalog. Ligeledes indebærer det den fordel, at man herved også får overblik over småtryk i Universitetsbiblioteket, som modtog tryksager ved pligtaflevering på samme måde som Det kgl. Bibliotek fra 1753 til 1927 (ordningen omfattede dog indtil 1821 kun aflevering fra hovedstadsområdet, medens den for Det kgl. Biblioteks vedkommende allerede fra 1781 omfattede hele landet). Bibliografien omfatter tryk i disse to biblioteker og Karen Brahes bibliotek.

I de fleste tilfælde er det dog lettest at starte sin søgning med at gennemgå de systematiske kataloger, som er opstillet på bibliotekets katalogværelse, da man herved straks får at vide, om tryksagen befinder sig på sin oprindelige plads i hovedsamlingen eller Hielmstjerne-samlingen, som indeholder meget småtryk, eller den er overført til det udtagne småtryk eller selve Småtryksafdelingen. Da Dansk Bogfortegnelse, der begynder 1841, dengang som nu indeholder meget lidt småtryk, er det oftest nytteløst at søge her.

Institutionen Sorø akademi. Fundatsen fra »Den Hielmstjerne-Rosencroneske Samling« med samlingens exlibris er opført som nr. 588 på den overfor gengivne katalogside. Skoleprogrammet, der udviklede sig fra lærd indbydelsesskrift til beretning om skolens arbejde, placeredes ved katalogens oprettelse under Danmark i almindelighed og blev senere »udtaget til småtryk«.

Side af katalog 34^{III}. Her ses »udtaget småtryk« mærket med to krydser, og småtryk nr. 588 fra »Den Hielmstjerne-Rosencroneske Samling«.

På grund af de systematiske katalogers særlige struktur (se herom den førnævnte afhandling af Erik Dal) er en meget væsentlig del af småtrykket samlet i følgende kataloger, der er beregnet for lokalafgrænsede behandlinger: Norden 31, Danmark i almindelighed 34, København 32, Danmark uden for København 33, Færøerne, Island, Grønland, Dansk Vestindien 39, Slesvig, Holsten, Lauenburg 40, Norge 41¹, andre lande 30.

Af disse er især katalog 34 rummelig, da den ifølge Vejledning i benyttelsen af Det kgl. Biblioteks kataloger (1944) omhandler følgende emner:

34^I: Statistik, forfatning, forvaltning, politi, forsorg, filantropi, skat, told, samfærdsel.

34^{II}: Finansvæsen, militær, kirke.

34^{III}: Kulturhistorie, videnskab, undervisning, kunst, idræt, teater, musik.

34^{IV}: Erhverv, arbejdsforhold, landvæsen, have- og skovbrug, industri, handel, søfart, fiskeri.

Da disse kataloger går på tværs af fagkatalogerne, giver systemet således mulighed for placering af ethvert emne tre steder: under faget, under Danmark i almindelighed og de andre kataloger for lokalafgrænsede behandlinger.

Småtrykket har på grund af sin lokale, interne og efemeriske karakter især fundet sin plads i katalog 34 etc., men er også repræsenteret i fagkatalogerne. Systemet frembyder derfor især vanskeligheder for den, der søger småtryk, og det kan være en god hjælp at bruge den omtalte vejledning, hvor der for »lokalafgrænsede behandlinger« henvises til de nævnte kataloger med en stjerne fra en lang række emner, anført i alfabetisk orden. Ved at redigere lidt om på oplysningerne får man følgende oversigt over emnerne, angivet i katalogorden:

2. Kirkevæsen. Kirkehistorie.

10 og 12. Apoteker.

14. Videnskab.

15. Abnormvæsen. Opdragelse. Pædagogik. Skolevæsen. Undervisning. Universiteter.

16. Afholdssagen. Bankvæsen. Brandvæsen. Filantropi. Filateli. Finansvæsen. Forsorg. Frimureri. Fængselsvæsen. Industri. Jernbaner. Nationaløkonomi. Politi. Politik. Postvæsen. Samfundsvidenskab. Samfærdsel. Skattevæsen. Sporvogne. Statistik. Telegraf. Toldvæsen. Økonomi.

17. Arkitektur. Gymnastik. Idræt. Kunst. Musik. Teater.

18. Mål og vægt. Teknik.

20. Elektroteknik. Telefon. Telegraf.

23. Håndværk. Handel. Industri. Kunstindustri. Patentvæsen. Teknik. Økonomi.

24. Landvæsen. Planteavl.

25. Husdyr. Kvægavl.

26. Fiskeri. Forstvæsen. Havevæsen. Jagt. Skovvæsen.

27. Brandvæsen. Bygningsvæsen. Jernbaner. Krigsvæsen. Marinevæsen. Militærvæsen. Samfærdsel. Sporvogne. Søvæsen. Teknik.

29. Heraldik. Kronologi. Møntvæsen.

30. Statistik. Kulturhistorie.

49. Akademier. Videnskab.

Kaster man et blik på de forskellige emner, ser man, hvad naturligt er, at der er særlig mange henvisninger fra katalog 16: Samfundsvidenskab og fra diverse praktiske fag. Man ser ligeledes spor af ældre tiders høje vurdering af bogkulturen i forhold til kunsten: således er der mange henvisninger fra katalog 17 (teater- og musikprogrammer), medens boghandler- og bogauktionskataloger er forblevet i fagkatalogerne 50 og 51. Derimod findes skoleprogrammerne (som dog i ældre tid indeholdt lærde afhandlinger) ikke i fagkatalogerne.

Resumé:

1) Gennemgang af de systematiske kataloger, især 34, 32 og 33 (og de andre kataloger, der rummer lokalafgrænsede behandlinger 30, 31, 39, 40, 41¹) for overstregede titler (tryksagerne er overført til Småtryksafdelingen) og de med rødt og blå kryds mærkede titler (bestilles som bøger, bestillings-sedler forsynes med signatur og mærkes »udt. småtryk«).

2) Giver denne gennemgang ikke resultat, eller er undersøgelsen mere dybtgående, fortsætter man sine undersøgelser i Småtryksafdelingen for at finde

a) titler fra de omskrevne kataloger 32, 33 og 60 (disse kataloger er ikke opstillet på katalogværelset)

b) tryksager fra tiden før 1902, der siden er indgået i biblioteket som gave eller ved køb, og som efter moderne kriterier falder ind under småtryksdefinitionen. Bibliotheca Danica-tryk er delvis medtaget i den nye udgave af bibliografien.

I hovedsagen har man efter disse undersøgelser overblik over alt dansk småtryk i Det kgl. Bibliotek fra tiden før 1902. Det er dog værd at mærke sig, at noget stof aldrig er tænkt udrangeret. Det gælder fx. diverse samlebind og kapsler med viser (katalog 53) og en større forordningssamling (katalog 8) og småtryk i visse særsamlinger (Illegale samling 1940–45). For fuldstændighedens skyld skal også lige nævnes, at en del småtryk befinder sig i bibliotekets Håndskriftafdeling, fordi de indgår i forskellige arkiver (fx. indeholder Studenterforeningens arkiv småtryk, ligeledes Røde kro Teaters arkiv, i. e. teaterprogrammer, Hees arkiv, i. e. annoterede auktionskataloger).

ger, og diverse privatarkiver). Mange forespørgsler ender her, fordi det eftersøgte materiale viser sig at være utrykt, og en del ender i Musikafdelingen (noder med visetekster).

Søgning af småtryk fra tiden efter 1902. Småtryksafdelingen

Af bibliografiske hjælpemidler er der ikke mange. Som nævnt skal man ikke vente at finde meget småtryk i Dansk Bogfortegnelse. Da denne ikke mere udarbejdes af Det kgl. Bibliotek, er der nu ikke overensstemmelse mellem reglerne for, hvad der katalogiseres og hvad der optages i Dansk Bogfortegnelse. Tidligere var det i hovedsagen således, at alle publikationer, som var i handelen, og alle publikationer med forfatter, blev katalogiseret og optaget i Dansk Bogfortegnelse. (Indtil 1937 blev alle jubilæumsskrifter – med eller uden forfatter – katalogiseret. I perioden 1937–60 har der været en tilbøjelighed til at lade sådanne og lignende tryksager gå i Småtryksafdelingen, men efter den tid er reglerne blevet strammet, som det ses nedenfor). Det er ikke muligt her at gå i detaljer med hensyn til Dansk Bogfortegnelses ældre og nyere optagelsesregler, men det kan siges generelt, at medens de nye småtryksdefinitioner tager sigte på en mere ensartet vurdering af stoffet efter indholdets art (hvor svært dette end kan være!), og der ikke tages hensyn til tryksagernes størrelse og udstyr eller om de har forfatter, forhandles eller distribueres, har sådanne forhold naturligt nok spillet og spiller stadig en rolle for Dansk Bogfortegnelses optagelsesregler. Dansk Bogfortegnelse medtager p. t. i princippet kun udgivne tryksager og opererer i optagelsesreglerne med en sidetalsgrænse på 17 sider for det ikke-kommercielle stof.

Med Dansk Tidsskriftfortegnelse forholder det sig noget lignende som med Dansk Bogfortegnelse. I den nyeste fortegnelse, som er udarbejdet af Det kgl. Biblioteks Danske Afdeling, er alle tidsskrifter, som er i handelen, fås ved abonnement, eller hvis udgivelse er baseret på annonceindtægter, medtaget, og herudover tidsskrifter, som distribueres uden for en snæver, specielt lokal kreds, og tidsskrifter, som har overvejende fagligt indhold. Mere arkivprægede publikationer som årsberetninger, regnskaber og overslag, referater af byrådsforhandlinger er ikke medtaget.

Den sidste del af nationalbibliografien, som her skal omtales, *Impressa publica regni danici* (udg. af IDE fra 1948) fortjener en større benyttelse, fordi den rummer meget småtryk, som bekvemt kan findes under de udgivende institutioners navne. Desværre savner Det kgl. Bibliotek mange af de her opførte publikationer, da mange af dem fremstilles internt i statsinstitutioner og derfor ikke er afleveringspligtige. Ved udgiverens hjælp kommer dog en del af disse tryksager i hus. I den seneste tid er også Kulturministeriet

kommet biblioteket til undsætning med en henvendelse til statens institutioner om aflevering af ikke-bogtrykte publikationer.

Det vil føre for vidt her at nævne de mange håndbøger, som rummer lidt, undtagelsesvis meget småtryk (forfatterbibliografier, forfatterleksika, enkelte fagbibliografier). Dansk historisk bibliografi og Københavns bibliografi indeholder analyser af skolernes elev- og årsskrifter, og der er mange håndbøger, der kan benyttes både ved ordning og søgning af småtryk.

Iøvrigt er det nødvendigt som ved egentlige arkivundersøgelser at gå historisk til værks ved efterforskningen af publikationer om bestemte emner og finde frem til de institutioner, foreninger og firmaer, der på et givet tidspunkt har eksisteret inden for det pågældende område. Småtryksafdelingens personale kan dog ofte klare forespørgslerne, og disse kan også falde på en sådan måde, at man kan gå direkte til selve samlingen.

Danske Afdelings Småtryksafdeling er en ukatalogiseret samling af tryksager, der i høj grad har karakter af arkivalier, ordnet efter et særligt system, som er en blanding af et biblioteks- og arkivsystem: Stoffet er opstillet i en række emnegrupper, inden for hvilke korporationers udgivelser holdes samlet på den plads i systemet, korporationen efter sit hovedformål har fået. Ved korporation forstås i denne forbindelse en institution i videste forstand, en forening eller et firma. En korporation med flere forskellige formål kan godt være repræsenteret i flere emnegrupper, men inden for den enkelte gruppe gælder proveniensprincippet, i nogle tilfælde dog underordnet et personelt ordningsprincip (Musik, Kunst). Som så mange principper for afdelingens arbejde har dette princip aldrig været nedskrevet, men når man har studeret forholdene i en årrække, forekommer det ret klart, at man må have arbejdet efter dette princip, selv om en almindelig biblioteksorientering eller -uddannelse har forledt nogle af medarbejderne til at fravige det.

Således ses det i mange grupper, at en rubrik Udstillinger, som var oprettet, fordi visse tryksager ikke kunne henføres til en korporation, eller var udgivet af flere korporationer, piratisk har tiltrukket korporationers tryk.

I tilfælde af, at der er flere valgmuligheder ved placeringen, vælges den omhandlede korporation frem for den udgivende eller arrangerende korporation. Ud fra dette princip placeres teatres gæstespil under det »gæstende« teater. Af flere arrangerende eller udgivende korporationer trækker den førstnævnte, hvis det da ikke foretrækkes at fravige proveniensprincippet. En vise, en traktat, et cirkulære etc. skrevet af eller om en person qua medlem af en korporation placeres altid under korporationen.

En korporations underafdelinger holdes sammen med korporationen, selv om deres virksomhed ikke naturligt hører hjemme i emnegruppen, medmin-

Firmaet. Fra strødderi til konfektion. To kataloger fra et i 1874 grundlagt, nu opløst firma, der tidligere havde jagt- og andre gentlemans-kostumer, kuske- og tjener-kostumer

Julius Bernths

Fuldstændige Herreekviperings-MAGASIN

22

O Julius Bernths Magasin for Herrebeholdning

Vesterbrogade 22.

KJØBENHAVN
Vesterbrogade 22

NYKJØBING P.F.
Langgade 143.

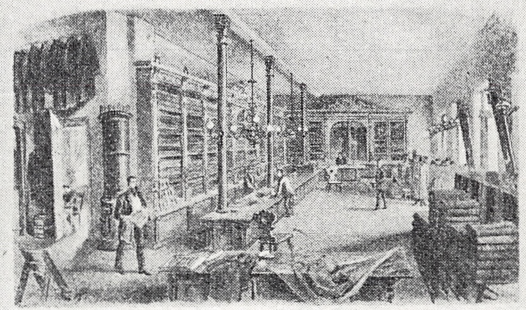
Telefon Nr. 2608.
KJØBENHAVN. V.

Telefon Nr. 146.
NYKJØBING P. F.

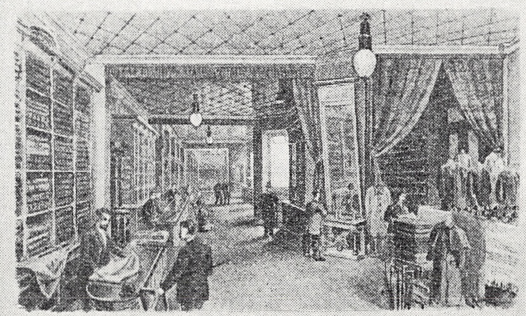
JULIUS BERNTHS

Forretningslokaler for
HERREBEKLÆDNING.

Langgade 143, Nykjøbing p. F.

Grundlagt 1874.

Vesterbrogade 22, Kjøbenhavn. V.

Axel E. Axmonia litogr. Etabl. & Bogtrykkeri.

Kongens Nytorv 18. Kjøbenhavn. K.

Julius Bernth, Kjøbenhavn V, Vesterbrogade 22 og Nykjøbing F.

55.
Slobrok

(2radet med Rabatter)
af Fantaststof, med
Klædes-, Plysch- eller
Silke-Besætninger.

Kr. 24. 27. 30.
33. 36.

56.
Slobrok

(2radet Shawl-Facon)
af Satin, Velour,
Double, med stukne
Klædes-, Plysch- og
Silke-Besætninger.

Kr. 22. 25. 27.
30. 36.

57.
Slobrok

(2radet, lukket helt
op til Halsen)
af Ratiné, Mousse,
Double, Velour,
mønstret paa den
indvendige Side; med
Silke- eller
anden Besætning.

Kr. 24. 28. 32.
36. 40. 45.

58.
Slobrok

(2radet med Rabatter)
af Satin, Velour,
Double med og uden
Silkebesætning.

Kr. 15. 20. 25.
30.

P. S. Foruden disse opførte Slobroks føres endnu et stort Udvalg af vattede Hjemmefrakker, saavel som af Slobroks af fine Kam(haar-)Stoffer. De sidste ere, paa Grund af deres store Behagelighed, særlig at anbefale til ældre og lidende Herrer.

↔ 18 ↔

son speciale, er beskedne, men primære kilder til studiet af den økonomiske og politiske historie, bogtrykkerkunstens og — ikke mindst — klædeindustriens historie.

En moderne fløjls-
jakke med side-
spænder og dobbelt
lynlås — fås i sort
og brun kr. 58,00.

**SLAP AF -
I NOGET SJØVT..**

Fritids- eller weekend-tøj er blevet et stort begreb - vi elsker en poplin-, fløjls- ell. ruskins-jakke, der er så mange rullig heger — og De finder dem bedst hos **BERNTH.**

GODT

dre deres aktivitet får en permanent selvstændig funktion. Et museums kunstafdeling kan således udskilles til gruppen Kunst, medens et firmas musik-, teater-, kunst- og idrætsforeninger følger firmaet.

En hel stand eller et helt fag »trækker« ikke: tobaksarbejdernes sangforening placeres under Musik. Således efter de nye regler, men der er stor vaklen fra gammel tid, og der er så megen tradition for at lade et fags støtteforeninger, indkøbsforeninger, låneforeninger følge faget, at de ikke nu kan placeres under henholdsvis Gensidig støtte, Handel (forbrugsforeninger) og Penge. Under gruppen Forsikring følges de nye regler.

Visse grupper trækker meget stærkt. Således trækker grupperne Studenter og Skolevæsen henholdsvis alle studenters, læreres og skoleelevers foreninger med diverse formål (musik, teater etc.). Om disse trækkerregler se iverdrikt oversigten over de enkelte emnegrupper.

Hvis en korporation er emnemæssigt neutral, eller dens virksomhed er meget alsidig, spredes tryksagerne om den. Tryksager vedrørende Alborghallen placeres under Bygningsvæsen, når de omhandler selve bygningen, og under diverse emnegrupper (musik, teater), når de omhandler det, der foregår i bygningen. Institutioner under ministerierne placeres ligeledes under diverse emnegrupper alt efter deres formål.

Indgangen til samlingen er selve den systematiske opstilling suppleret med nogle interne registranter. De væsentligste er *en systematisk emneoversigt, et alfabetisk stikordsregister og registranter over samtlige periodica efter 1960.*

En kort beskrivelse af den systematiske emneoversigt vil blive givet i slutningen af denne artikel. Hvad angår det alfabetiske stikordsregister, er dette kun egnet til internt brug, da man her blot kan finde emner og enkelte titler, der placeringsmæssigt har voldt problemer for den trænede medarbejder.

Der er foreløbig gjort mere ud af småtryksperiodica end alt andet småtryk, idet disse siden 1960 registreres uden undtagelse (ca. 12.000 titler) i tre registranter:

1) Alle periodica, der udkommer mere end én gang årligt, registreres sammen med katalogiserede periodica på særligt mærkede kort (alle egentlige tidsskrifter af intern karakter: skoleblade, firmablade, lokale foreningsblade etc.).

2) Alle periodica på mere end 5 sider, der udkommer én gang årligt eller sjældnere (byrådsforhandlinger, årsberetninger, kongresberetninger etc.) registreres i en særlig småtryksregistrant.

3) Alle periodica på 5 sider og derunder (hovedsagelig regnskaber, der udkommer én gang årligt eller sjældnere) registreres i en særlig småtryksregistrant.

Ved hjælp af et særligt signalsystem revideres hovedparten af de to førstnævnte registranter én gang årligt. Signalsystemet er helt nødvendigt, hvis man vil undgå hvert år at beskæftige sig med tidsskrifter, som det ikke er muligt (eller rimeligt) at fremskaffe komplette rækker af. Ved frivillig aflevering fra duplikeringsbureauer og private institutionstrykkerier indkommer store mængder af dupliserede tidsskrifter, der kun er meteorer i tidsskriftvrimmelen.

Af andre hjælpemidler findes specialkartoteker for forskellige hovedgrupper: Forsikring, Skolevæsen, Prislister, Skillingsviser (kun påbegyndt).

Småtryksdefinitioner, som gælder siden 1960

»Korporationstryk«. I Småtryksafdelingen placeres publikationer, som omhandler korporationers aktuelle interne og – for så vidt korporationens virksomhed er udadrettet – eksterne forhold, medens tryk med alment/fagligt eller historisk indhold katalogiseres. Dette gælder uanset trykkets størrelse. Betegnelsen småtryk refererer derfor nok så meget til trykkets anonymitet og mere dokumentariske end litterære værdi som til størrelsen. Som korporationstryk betragtes tryksager, der beskriver en korporations organisation og arbejde (forhandlinger, årsberetninger, udstillinger, varer etc.), men ikke resultaterne af arbejdet. Således er en kongresberetning småtryk, hvis den refererer diskussionen på kongressen, men skal katalogiseres, hvis den består af faglige eller videnskabelige afhandlinger.

Desværre lyder definitionen lidt mere enkel end den er, for litteraturen er drilagtig. Det går an at betragte varekataloger som udtryk for firmaets virksomhed, men det kniber straks at betragte en telefonbog som en slags kunde- eller medlemsfortegnelse, og endnu mere at betragte en turistbrochure som en art beskrivelse af turistforeningens arbejde.

Derfor er det også nødvendigt at operere med de nedenfor omtalte særlige kategorier af småtryk, der ikke har tilknytning til en korporation.

Karakteristiske småtryk med tilknytning til en korporation er følgende:

Love og vedtægter

Vejledninger

Beretninger (herunder byråds- og amtsrådsforhandlinger)

Regnskaber

Interne tidsskrifter

Medlemsfortegnelser og matrikler
Kataloger (herunder telefonbøger)
Prislister
Programmer og plakater
Reklametryksager
Lejlighedsaviser
Viser

Publikationer med blandet indhold placeres i Småtryksafdelingen, hvis de indeholder mere end 50 pct. af den beskrevne karakter. Det gælder en del jubilæumsskrifter.

En række kategorier af tryk placeres traditionelt i Småtryksafdelingen, selv om de ikke indeholder mere end 50 pct. stof af den beskrevne karakter, men overvejende har alment indhold. Til denne kategori hører årsberetninger, museumsvejledninger og udstillingskataloger. Endvidere firmablade og bestemte kategorier af lokale tidsskrifter.

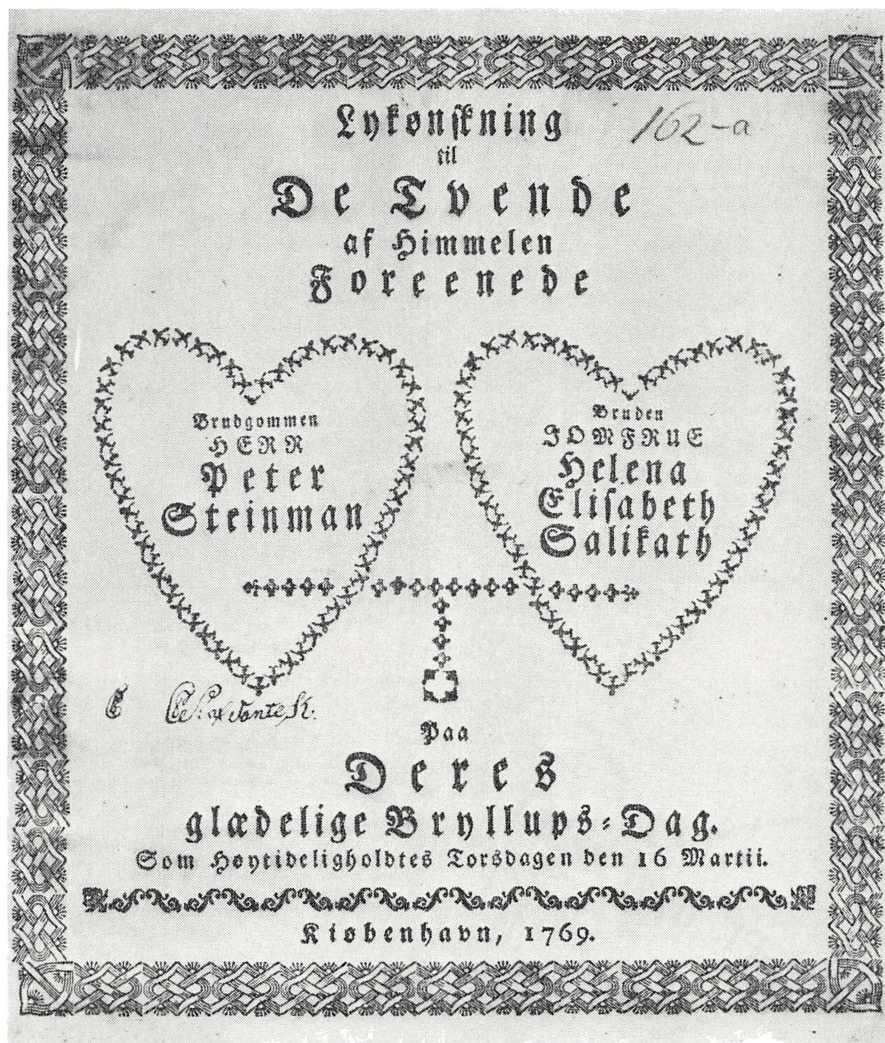
Småtryk, som ikke har tilknytning til en korporation. En række kategorier af tryk placeres i Småtryksafdelingen, selv om de ikke har tilknytning til en korporation. Årsagen kan være, at disse, såvel som de førnævnte tryk med overvejende alment indhold, er af samme karakter som det øvrige småtryk, er vanskelige eller uoverkommelige at katalogisere eller er meget små tryk.

Sådanne tryk er enkelte ukommenterede love og oversættelser af disse, alle enkelte lyriske digte, personelle lejlighedsviser, -taler og prædikener, mindre traktater, men ikke samlinger af disse. Endvidere korrespondancekurser, kalendere og lommebøger og forskellige andre tryk, som imidlertid udgør en meget lille del af samlingen.

Benyttelse

Småtryk udlånes principielt ikke, men der gøres dog undtagelser. Således udlånes det til biblioteker uden for København, når det ikke kan lånes andre steder, og man ikke kan nøjes med at sende en fotokopi. Der har været udlån til Rusland, Amerika og andre fjerne steder. Iøvrigt kan det ses på læsesalen eller i selve Småtryksafdelingen, når større undersøgelser gør dette nødvendigt, hvilket ikke er usædvanligt.

Samlingen benyttes især af forskere inden for følgende områder: historie, politik, økonomi, statistik (de politiske partier og foreninger, andels- og arbejderbevægelse – der ligger et stort talmateriale gemt i regnskaberne, og organisationernes opbygning kan læses ud af vedtægterne), kunsthistorie

Et personelt lejlighedsdigt, som efter nutidens lovgivning ville være undtaget fra aflevering.

(teater, film, musik, malerkunst – især benyttes udstillingskataloger og programmer) etc. Folkemindeforskerne studerer især skillingsviserne, og samlingen bruges endvidere til dokumentation af et bestemt faktum (retssager), ved udstillinger, ved udarbejdelse af bibliografier, af specialeopgaver ved Handelshøjskolen og andre læreanstalter og af festskrifter for institutioner, der ofte savner deres egne publikationer i arkiverne.

Bife om

Guldfuren,

og hvorledes de stærke Drankere, der før hver tog en Damsknaps paa en Pot, nu blive helbrede af den amerikanske Sprøjtedoktor, enten de vil eller ej.

Og: Jeg kom fra Soden, fra mit varme Hjem.

Ofterent forbodes.

København.
 Jostagshøgskolebureauet, Blegdalsstræde Nr. 18.
 Kæbt hos Hørm. Wasserman.

DER GODE VEJ

FAKTO-SKUL-DE-ER-BLIVE-ET-DAGS-REDE

DER ONDE VEJ

Tag ikke det første Glas

Ingen hash til mig

Ingen hash til dig

Ingen hash til fester

Ingen hash, den hjemme

La' vær' med hash!

Ingen hash i skoten

Kun hash til sløve padder

Ingen hash til venner

Ingen hash i piben

Hash gør bare sløv

§ 1.

„Subjekt-Samfundet“
 er en hammerretlig Sammenlutning i Broderkassasordenens Aand og til Behæmpelse af Forbudsbetragtelsen i Danmark.

§ 2.

Kr. Kr. Antal maa ikke overstege 20.
 Endenfor denne Begrænsning kan Optagelse søges af dertil kvalificerede, i Hø- og Handelskaden Rettinger bosatte Mænd.
 Optagelse sker ved Ballotation ved særkommende „S. S.“s Sammenkomst med 3/4 Majoritet.

§ 3.

Ved Optagelsen erlægges et kontant Indskud paa Kr. 25 til Samfundets „Løbsfond“.
 For de ved Vedtagelsen af nærværende Lov i „S. S.“ værende Kr. Kr. er sidste Frist for Indbetaling af Indskudet d. 30.—9.—1921.

§ 4.

Det maanedlige Samfundskontingent er Kr. 1, som opkræves ved Bud.
 Mulkerer ere i alle Tilfælde 25 Ore.

Fra alkoholmisbrug til narkotikamisbrug.

Småtryk kan bestilles til brug på læsesalen på samme måde som katalogiserede tryk. Kender man ikke den præcise titel, kan man fx. på bestillings-sedlen skrive:

Småtryk (om muligt med angivelse af arten)
vedrørende . . . (korporationens navn)

Trykkeår eller periode bør så vidt muligt anføres. Kan bestillingen ikke formuleres helt så konkret, eller er undersøgelsen mere dybtgående, kan man gennem bibliotekaren på katalogværelset sætte sig i forbindelse med Småtryksafdelingens personale for at få nærmere oplysninger.

Samlingens fremtid

Den anvendte systematik er egentlig forbavsende lidt forældet, men det hænger måske sammen med, at menneskenes praktiske fornødenheder forbliver de samme gennem århundrederne, selv om de i velstandssamfundet er blevet udvidet lidt med bil, fjernsyn og sommerhus, medens deres ideer veksler stærkt, og videnskaben stadig ændrer begreberne. Det er i denne forbindelse ikke så væsentligt, at det private initiativ på mange områder afløses af statens og kommunens initiativer, at forsorg afløser filantropi, at narkotikamisbrug afløser alkoholmisbrug, at gamle institutioner dør og nye opstår.

Den meget findelste systematik, der er benyttet i samlingen, og det, at der ikke har fundet en overskæring sted siden dens oprettelse i 1902, indebærer mange fordele, men først og fremmest for låneren: man kan i de allerfleste tilfælde finde en institutions, en forenings eller et firmas tryksager samlet, og i de tilfælde, hvor proveniensprincippet er fraveget, er det som regel også til lånerens fordel. Således vil denne som regel spørge efter kunstforeningens samlede udstillinger, men foretrække at kunne finde den enkelte kunstners udstillinger under kunstnerens navn frem for at søge under diverse små kunstgallerier.

Ulemperne ved at arbejde med en sådan samling er desværre meget store, så store, at det er nødvendigt at overveje en snarlig overskæring og måske også en enklere ordning. Den ret indviklede indlægning i stadig levende, stærkt voksende kapselrækker, som det ikke er rationelt at transportere frem og tilbage mellem magasin og kontor, bevirker, at personalet må opholde sig uforholdsmæssigt meget i magasiner, der absolut ikke er egnede til oprettelse af faste arbejdspladser. Moderne compactus-reoler forekommer heller ikke egnede hertil, og det er næppe sandsynligt, at man på Slotsholmen vil ofre den kostbare plads til opstilling af en samling, der fylder ca. 2000 m, i virkelig egnede lokaler.

På andre biblioteker i Norden med tilsvarende samlinger er man da også gået andre veje. Til eksempel har man foretaget overskæringer og anvendt en signering af materialet efter decimalklassifikationen med en vis grad af findeling. Herved er der naturligvis den ulempe, at man ikke mere kan finde en korporations tryksager samlet og også har svært ved at finde den enkelte tryksag, men fordelene er mange: Man kan arbejde med en samling af mindre volumen og med en almindelig kendt systematik. Indlægningen bliver mere manuel på grund af signeringen, og denne kan foretages af få, trænede medarbejdere. Decimalklassifikationen er naturligvis ikke helt beregnet på et materiale, der i så høj grad afspejler samfundslivet, men det har den fordel, at det stadig omarbejdes efter udviklingen, og man vil kunne afpasse overskæringerne efter disse omarbejdelser. Signeringen vil bevirke, at det bliver lettere at holde orden på samlingen.

Da man grundlagde den i en tid, hvor arbejdskraften kostede så lidt i forhold til materialet, overvejede man overhovedet ikke indbinding. I dag, hvor arbejdet med at holde orden på en uindbundet samling koster langt mere end en indbinding en gang for alle, indbinder man alt hvad man kan. Alligevel er store dele af samlingen nødvendigvis uindbundet. Indbindingen må begrænses til at omfatte periodica og det mere boglignende stof.

Hvordan det end vil gå med denne samling, et ved vi: om et par hundrede år vil den være meget interessant, hvis det dårlige papir ellers holder så længe, fordi den indeholder kildestof til beskrivelse af det dagligliv, som trods al historieskrivning dog glemmes. Vi ved det også ud fra vore erfaringer med hensyn til benyttelsen af det gamle småtryk.

Spændende skal det også blive at se, om databehandling af stoffet vil blive taget i anvendelse, hvis ikke pensionsalderen sænker sig ned over os før den moderne datateknik (igen citat af Erling Grønland), og om udviklingen inden for trykketeknikken vil bevirke, at bibliotekernes småtrykssamlinger svulmer op til det usandsynlige med aflevering fra duplikeringsbureauer og institutionernes private trykkerier, eller om de bliver små og ubetydelige, fordi bibliotekerne opgiver at indsamle den mere dokumentariske del af trykproduktionen og overlader til andre (arkiverne?) at bevare sådanne ting for eftertiden.

Emnegrupperne

Der findes ingen hierarkisk opbygget oversigt over emnegrupperne. Følgende inddeling er derfor kun at betragte som et forsøg på at skabe et overblik over emnegrupperne.

Kulturliv.

Lærde selskaber.
Højere læreanstalter.
Studenter.
Skolevæsen.
Oplysning.
Pressen.
Radio.
Bogvæsen.

Lejligheds- og juleaviser.
Kalendere og lommebøger.
Viser af navngivne forfattere.
Skillingsviser.

Afhold(ssagen).

Kunst. Spil og sport.

Kunst.
Teater.
Adspredelser.
Film.
Musik.
Idræt.

Kirkeliv.

Historie.

Personalhistorie.
Personelle viser.
Kongehuset.

Danmark under og efter besættelsen.

Samfundskundskab.

Politik.

Kvinder.

Danske i udlandet.
Udlændinge i Danmark.
Penge.
Toldvæsen.
Skattevæsen.
Lotteri.
Bygningsvæsen.

Arbejdsgivere.
Faglige foreninger.
Faglige forhold.

Retspleje.

Statsstyre.
Politi.

Militærvæsen.

Selskabelige foreninger.
Borgerforeninger.
Broderskaber.

Filantropi.
Forsorg.
Forsikring.
Gensidig støtte.

Geografi og rejser. Topografi.

Topografi.
Kommunalvæsen.
Rejseliv.

Færøerne.
Grønland.

Hertugdømmerne.
Island.
De dansk-vestindiske øer.

Udenlandsk småtryk.

Praktiske fag.

Lægekunst.
Landbrug.
Skovbrug og jagt.
Havebrug.
Fiskeri.

Handel.
Industri.
Aktieselskaber.
Prislister og kataloger.
Auktioner.

Post- og telegrafvæsen.	Vandbygning.
Telefonvæsen.	Brandvæsen.
Jernbanevæsen.	Gas, vand, el.
Havne- og brovæsen.	
Vej- og kloakvæsen. Trafikvæsen.	
Søfart.	

Kortfattet oversigt over emnegrupperne med angivelse af emner og typer af tryk, hvis placering ikke forekommer umiddelbart indlysende, og de væsentligste placeringsregler.

Adspredelser. Programmer og plakater for cirkus, varietéer og aftenunderholdninger. Enkelte kunstnere (varieté- og kabaretkunstnere, oplæsere, visesangere etc.). Basarer, panoptikon, menagerier, folkemøder og -fester (karneval, bal). Artister, tankelæsere, tryllekunstnere. Engageringsbureauer. Foreninger af personer, som er beskæftiget i forlystelsesbranchen.

Afhold. Redningshjem og afholdshjem. Anti-afholdsforeninger (Den personlige friheds værn).

En stor gruppe, der tidligere havde en enorm accession af foreningstryksager. Den er nu hendøende og fortæller ligesom gruppen Filantropi sin egen historie om det private initiativs forfald. Emnet er alkohol og tobak, nu også narkotika.

Aktieselskaber. Alfabetisk ordnet.

Opsamlingsgruppe for alle andre firmaer end andelsselskaber (Handel) og firmaer, der trækkes til andre emnegrupper (Forsikring, Penge, Landbrug, Havebrug etc.).

Indeholder enkelte firmaers vedtægter, regnskaber og beretninger, tidsskrifter m. m. Instruktionsbøger o. l. for enkelte varer findes her, men ikke kataloger og prislister (Prislister).

Arbejdsgivere. Foreninger alfabetisk ordnet efter fag.

Opsamlingsgruppe for foreninger af arbejdsgivere (mestre) inden for alle fag, der ikke trækkes af andre emnegrupper (Havebrug, Bogvæsen, Gas, vand, el etc.).

Auktioner. Auktionskataloger over løsøre – kun opbevaret i begrænset omfang.

Opsamlingsgruppe for auktioner, der ikke trækkes af andre emnegrupper (Bogvæsen, Kunst).

Bogvæsen. Boghandler-, antikvar- og auktionskataloger. Fagets repræsentanter: Forlæggere, boghandlere, bogtrykkere, typografer og bogbindere. Bibliofilklubber. Skriftprøvebøger. En samling af ældre subscriptionsindbydelser.

Borgerforeninger. Lokalt ordnet.

Brandvæsen. Lokalt ordnet.

Broderskaber. Alfabetisk ordnet.

Loger og ordener: Frimurere, I.O.O.F. Rotary og andre.

Rygningsvæsen. Institutioner beskæftiget med byggeforskning, byplanlægning og boligtilsyn. Bygningsvedtægter. Parcel-, grundejer-, ejendoms-, boligselskaber og -foreninger. Lejerforeninger. Bygningsinspektører, ejendomsmæglere og -handlere. Fjernvarmecentraler. Vejlag.

Danmark under og efter Besættelsen. Opråb og plakater. Særlige foranstaltninger, foreninger og korps.

Den almindelige påvirkning af det danske samfund under besættelsen og krigen (vareknaphed, dyrtid etc.) skal søges i andre emnegrupper (Handel, Forsorg etc.).

Illegale tryksager er i hovedsagen indlemmet i Det kgl. Biblioteks illegale samling (småtrykket kan findes i bibliografien Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940–45, trykt 1954. I Besættelsestidens Fakta 1945–46 er optaget Frihedsrådets proklamationer og meddelelser).

Danske i udlandet. Foreninger af danske, der er eller har været i udlandet. Emigration. Rebildfester.

Efterkommere af danske betragtes ikke som danske (se dog Udenlandsk småtryk).

Herunder kun foreninger, der har til formål at opretholde en kontakt eller venskabsforbindelse med udlandet. Foreninger, der som formål har at dyrke kulturelle eller politiske forbindelser med udlandet, findes under Politik, og foreninger, der som hovedformål har at dyrke et fremmed lands sprog eller litteratur, under Lærde selskaber: Sprog. Gruppen trækker i forhold til Udenlandsk småtryk.

De dansk-vestindiske øer. Opstillet i de samme emnegrupper som det øvrige småtryk. En scrap-bog for årene 1842–52. En del småtryk om øsalget.

Faglige foreninger. Alfabetisk ordnet efter fag.

Herunder også lærlingeforeninger. Indeholder vedtægter, (kongres)beretninger etc., men ikke overenskomster, se næste gruppe.

Opsamlingsgruppe for faglige svende- og arbejderforeninger inden for alle fag, der ikke trækkes af andre emnegrupper (Havebrug, Bogvæsen, Gas, vand, el etc.).

Faglige forhold. Arbejdsdirektoratet. Udbyttedelingsnævnet. Arbejdsløshed og arbejdsanvisning. Voldgift (kendelser). Strejker. Overenskomster og aftaler (alfabetisk ordnet efter fag) mellem arbejdsgivere og faglige svende- og arbejderforeninger undtagen dem, der indgås af foreninger placeret under andre emnegrupper (se ovenfor under Faglige foreninger).

Overenskomster indordnes altid under den forening, hvis medlemmer udfører arbejdet.

Filantropi. Stiftelser. Legater. Filantropiske foretagender med formål som fremskaffelse af arbejde, bospisning, oprettelse af hjem for mænd, kvinder og børn, understøttelse til nødlidende (under krige) og syge, tyende og fanger. Frelsens Hær.

Kristeligt filantropisk arbejde findes under Kirkeliv.

Gruppen Forsorgs vækst i forhold til denne gruppe viser samfundsudviklingen.

Film og lysbilleder. Det danske Filmmuseum. Statens filmcentral. Dansk Kulturfilm. Filmproduktion og -udlejning. Skolefilm. Fagets repræsentanter (biografinspektører etc.). Filmprogrammer (de nyere er alfabetisk ordnet, de ældre lokalt ordnet efter biograf).

Fiskeri. Gruppen har trukket fiskehandlere og lystfiskere (som kunne have været placeret under henholdsvis Handel og Idræt). Salterier. Røgerier og fiskekonservesindustri. Stenfiskere.

Det er dog vist en tilsnigelse, når enkelte fiskekasse- og fiskenetfabrikker er placeret her (burde have været placeret under Aktieselskaber/Prislistes). Derimod hører emnet i almindelighed hjemme her.

Forsikring. Hovedsagelig alfabetisk ordnet efter forsikringsart. Selv om de fleste forsikringsselskaber nu har blandet forsikring, opretholdes inddelingen, men der findes et hjælpekartotek.

Trækker efter de nye regler alle enkelte branchers forsikring. Herunder sygeforsikring, men de anerkendte statsunderstøttede syge- og fortsættelsessygekasser findes under Gensidig støtte.

Forsorg. Socialforskningsinstituttet. Social forvaltning og socialkontorer (lokalt ordnet). Socialinspektører og -rådgivere. Pleje- og forsorgshjem. Børnehjem. Mødrehjælp. Folkepensionister. Dyrtdisforanstaltninger (Rationeringskort).

Trækker alle sociale foranstaltninger, der ikke er begyndt som filantropiske foretagender eller er placeret i andre emnegrupper. Gruppen omfatter ikke institutioner, der har patientbehandling (Hospitaller, åndssvage- og sindssygeanstalter findes under Lægekunst).

Færøerne. Trækker alle tryksager vedrørende Færøerne og på det færøske sprog. Opstillet i de samme emnegrupper som det øvrige småtryk.

Gas- vand, el. Gas-, vand- og elværker. Foreninger af funktionærer og arbejdere. Danmarks elektriske materielkontrol. Stærkstrømsreglementer.

Gensidig støtte. Syge- og begravelses-, støtte- og hjælpe-kasser. Spareforeninger. 100-mandsforeninger. Foreninger af dannebrogsmænd og -riddere.

Ordensvæsenet findes under Statsstyre.

Når de statsanerkendte og -understøttede sygekasser findes her, skyldes det, at de har deres oprindelse i forrige århundredes helt private sygekassesystem.

Grønland. Trækker alle tryksager vedrørende Grønland og på det grønlandske sprog.

Opstillet i de samme emnegrupper som det øvrige småtryk.

Handel. Børsen. Vekselerere. Justervæsenet. Foreninger af handlende, der ikke trækkes af andre emnegrupper (Bogvæsen, Pressen (bladhandlere), Kunst, Fiskeri etc.). Handelens arbejdsgiver- og understøttelsesforeninger. Foreninger af handels- og kontorfolk og personer med højere handelsuddannelse. Firmaer inden for speidition, reklame. Toldklarere. Mæglere (ikke skibs- og ejendomsmæglere). Oplysningsbureauer. Kreditbøger. Kreditorforeninger. Kriseforanstaltninger (Priskontrolrådet etc., se også Forsorg). Andelsforeninger og -foretagender (andelsmejerier og -slagterier findes under Landbrug).

Havebrug. (Planteavl). Statens forsøgsvirksomheder og laboratorier. Planteskoler (herunder også kataloger og prislister. Haveselskaber og kolonihaver. Dyrkning af frø og enkelte planter. Foreninger af personer med tilknytning til havebrug: havearkitekter, gartnere etc.

Havne- og brovæsen. Lokalt ordnet.

Hertugdømmerne. Opstillet i de samme emnegrupper som det øvrige småtryk. (Enkelte grupper savnes dog – således findes intet personelt småtryk). Herunder småtryk vedrørende Hertugdømmerne som helhed eller enkeltvis og småtryk omhandlende tidligere danske områder i den danske periode. Endvidere småtryk omhandlende forhold med relation til grænseproblemerne, herunder aktivitet til fremme for danskhed eller tyskhed i grænseområderne. Udtrykket skal fortolkes meget bredt: Hvis en tryksag anvender nabolandets sprog, betragtes dette som »aktivitet til fremme for danskhed, henholdsvis tyskhed«. Sønderjydske foreninger, grænseforeninger placeres her.

Småtryk uden relation til grænseproblemerne placeres uanset udgivelses- eller trykkestedet under de øvrige emnegrupper, når det omhandler forhold nord for den nuværende grænse, eller i gruppen Udenlandsk småtryk, når det omhandler forhold syd for grænsen. Hvis det omhandler forhold syd for grænsen, skal det naturligvis kun opbevares, hvis det enten er på dansk eller udgivet/trykt i Danmark.

I gruppen findes tryksager om Genforeningen, medens småtryk om krigene i 1848 og 1864 findes under Militærvæsen.

Højere undervisningsanstalter. Universiteterne. De polytekniske og farmaceutiske læreanstalter. Landbohøjskolen. Tandlægehøjskolen (Kunstakademiet er under Kunst, Musikkonservatoriet under Særlige skoler). Institutter og laboratorier under de forskellige undervisningsanstalter. Lektionskataloger. Matrikler. Beretninger. Foreninger af studerende inden for de forskellige fag.

Studenteforeninger i almindelighed er placeret under gruppen Studenter. Foreninger af kandidater er placeret i de emnegrupper, hvor de efter deres fag hører hjemme.

Idræt. Alfabetisk ordnet efter sportsgren (lystfiskere er dog placeret under Fiskeri). Herunder spejdervæsen (også KFUM og K-spejdere). Sct. Georgsgilder. Friluftsrådet. Fagenes fest.

Industri. Industrielle fonds. Arbejds-, erhvervs- og bedriftsråd. Dansk standardiseringsråd. Statsprøveanstalten. Dansk kedelforening. Rationaliseringsforeninger. Forskellige moderåd. Håndværk og husflid. Arbejdstilsynet. Arbejderbeskyttelse. Patentvæsen. Industri- og håndværkerforeninger i almindelighed. Navere, svende og lærlinge i almindelighed.

De enkelte fags svende og lærlinge er placeret under Faglige foreninger, mestrene under Arbejdsgivere.

Island. Trækker alle tryksager vedrørende Island og på det islandske sprog. Opstillet i de samme emnegrupper som det øvrige småtryk.

Jernbanevæsen. Herunder jernbanefærger og -broer. Eksempler på køreplaner (ikke afleveringspligtige siden 1927).

Kalendere og lommebøger. Kalendere uden tekst er ikke afleveringspligtige siden 1927.

Kirkeliv.

Folkekirken. Kirkelige embeder (fra bisper til kordegne og klokkere). Foreninger (Foreningen for borgerlig konfirmation og borgerligt ægteskab, Oxfordbevægelsen, nu Moralsk oprustning). Enkelte sogne (kirker, menighedsarbejde, -børnehaver etc.). Filantropisk arbejde (Diakonissestiftelsen, Sct. Lukasstiftelsen – den lægelige del af arbejdet findes under Lægekunst). Vestindisk, grønlandsk, islandsk kirkesag – vistnok den eneste undtagelse fra reglen om, at disse områder trækker alle tryksager. Indre og ydre mission. KFUM og K (undtagen spejderne). FDF. søndagsskoler. Salmer. Traktater (mindre, fortrinsvis 4-sider og folders).

Kirkegårde i almindelighed findes her, men enkelte kirkegårde findes under Topografi.

Andre trossamfund. Alfabetisk ordnet.

Kommunalvæsen. Spidsgruppe til Topografi: Byerne, idet den indeholder foreninger af kommunale embedsmænd. Kommunale valg og vælgerforeninger. Folketingsvalg og tryksager udgivet af politiske foreninger i anledning af kommunale valg placeres under Politik.

Kongehuset. Især lejlighedstryk (programmer, festaviser, menuer, viser).

Kunst. Kunstmuseer. Kunstakademiet. Arkitektur, fotografering, kunsthåndværk.

Proveniensprincippet er her i nogen grad underordnet det personelle ordningsprincip. Således trækker kunst- og kunstnerforeninger de af dem afholdte udstillinger, men enkelte kunstnere trækker frem for udstillingslokalet. Dog holdes nummererede katalogrækker samlet, og der skrives henvisninger til de enkelte kunstnere.

Af enkelte firmaer findes her kun kunsthandlere, reproduktionsanstalter, arkitektfirmaer.

Guld- og sølvmede, porcelænsfabrikker, keramikere etc. er flyttet til Aktieselskaber/Prislistes, da gruppen efterhånden blev overfyldt med prislistes, og det også blev meget svært at skelne mellem kunsthåndværk og ren industri.

Kvinder. Statens husholdningsråd. Herunder alle kvindeforeninger – undtagen de politiske – og alt hvad der ifølge gammel tradition henregnes til de specielt kvindelige sysler: husholdning, håndarbejde (strikkeopskrifter), skønhedspleje etc. (dog ikke barnepleje, se Lægekunst, Filantropi, Forsorg).

Landbrug. Korn- og foderstofforeninger og -forretninger. Gødningsselskaber. Mergelselskaber. Hedeselskaber. Mosekultur. Grundforbedring. Laboratorier. Diverse landbrugsinstitutioner og -foreninger. Landøkonomiske selskaber, landbo- og husmandsforeninger. Heste (Hestesport under Idræt). Kvæg, herunder husdyrsygdomme). Svin (herunder svineslagterier). Andre Husdyr. Stambøger. Mejerivæsen (herunder enkelte mejerier, smør, ost. Fagets foreninger).

Lejligheds- og juleaviser. Denne gruppe er ved sin blotte eksistens kommet til at trække tryksager, der ifølge proveniensprincippet skulle placeres i andre grupper (blade udgivet af handelsstandsforeninger o. l.).

Lotteri.

Lægekunst. Sundhedsvedtægter. Hospitaler og institutioner for sindssyge, åndssvage, blinde, døvne, vanføre. Rekonvalescenthjem, kursteder og sygehjem. Me-

dicinalfabrikker (herunder også kataloger og prislister). Apoteker, farmaceuter. Læger, sygeplejersker, tandlæger, jordemødre etc. (Skolelæger under Skolevæsen). Dansk Røde Kors. Samariter. Massage. Badeanstalter. Naturlæger. Ligbrænding. Veterinærvæsen (ikke husdyrsygdomme). Rotteudryddelse og mange andre emner, som ikke har meget med hinanden at gøre.

Lærde selskaber. Alfabetisk ordnet efter videnskabsgren eller stikord. Museer og arkiver, botaniske og zoologiske haver.

En del foreninger er trukket ud til diverse fag (lægevidenskabelige foreninger, juristforeninger, magisterforeninger, men ikke ingeniørforeninger).

Til Filosofi: Etik er flyttet det meste af en tidligere eksisterende gruppe: Humane selskaber (omfattende foreninger mod racehad, sladder etc.).

Militærvæsen. Hær, flåde og luftvåben. Soldaterhjem og -mission. Hjemmeværn. Luftværn. Civilforsvar. Foreninger af hjemsendte soldater. Tryksager om krige (løbesedler, skillingsviser etc., især fra 1848–50 og 1864).

Musik. Det samme gælder her som under Kunst. Proveniensprincippet er i nogen grad underordnet det personelle ordningsprincip. Således trækker musik- og musikerforeninger de af dem afholdte koncerter, men enkelte kunstneres koncerter trækker frem for koncertlokalet. Dog holdes koncertrækker samlet.

Musikkonservatoriet er ikke her (cfr. Kunstakademiet under Kunst) og har åbenbart heller ikke været fornemt nok til at blive placeret under Højere læreanstalter, men er placeret under Særlige skoler.

Musik har trukket alle faglige foreninger, ikke blot af musikere, men også klaverstemmere etc.

Musikhandlere, instrumentfabrikker og grammofonselskaber findes også her (herunder kataloger og prislister).

Oplysning. Folkeuniversitetet. Biblioteksvæsen (her placeres alle institutionsbiblioteker, som fungerer selvstændigt). Læseselskaber. Forsamlingshuse (den nyere tids forsamlingshuse som Ålborghallen er spredt under de forskellige emner, og tryksager om selve bygningen er placeret under Bygningsvæsen). Ungdomsforeninger (ikke de politiske).

Penge. Penge og bank, men ikke børs (Handel). Sparekasser. Kredit- og hypotekforeninger. Financieringsselskaber. Låne- og andelskasser. Assistentshuset. Pantelånere. Foreninger af banker etc. og funktionærer.

Personalhistorie. Lejlighedstryk (taler o.l., men ikke viser). Gruppen er ikke stor, da det meste personelle småtryk går til andre grupper: Personelle viser, Kongehuset, Politik, Kunst, Musik, Adspredelser og andre grupper, som trækker personer qua medlemmer af en korporation. Island, Færøerne og Grønland trækker personelt småtryk.

Politi. Politivedtægter / Detektivbureauer / Politihunde / C. B. og C. B. U. Vagtværn. Evakuering.

Politik. Landsting og folketing. De politiske partier og foreninger. Landstings- og folketingsvalg (kommunale valg står i Kommunalvæsen). Forsvars- og fredsforeninger. Internationale organisationer. Kulturelle forbindelser med udlandet, herunder danske institutter, Det danske Selskab etc. (se også sprogforeninger under Lærde selskaber). Skandinaviske foreninger (Norden), hjemstavnsforeninger (lokalpatriotisme!). Politiske viser (skillingsviser), viser fra grundlovs- og Himmelbjergfester.

Post- og telegrafvæsen. Post- og telegrafreglementer. Filatelist- og korrespondanceklubber. Frimærkehandlere (de fleste frimærkekataloger hører ikke hjemme i Småtryksafdelingen, da de ikke er kataloger over eksisterende samlinger).

Pressen. Bladhusenes interne tryksager (regnskaber, omdelerblade etc.) og tryksager vedrørende dagblade og tidsskrifter (regnskaber etc.). De politiske partiers presse. Journalister. Bladhandlere. Presse- og annoncebureauer. Dansk pressemuseum.

Prislister og kataloger. Alfabetisk ordnet efter salgsartikel (der findes et à jour-ført kortkatalog over emnegruppen, hvoraf fremgår, hvilke kataloger skal søges under andre emnegrupper). Visse artikler er gået til andre grupper (medicinalvarer, planter, musikinstrumenter, grammofonplader etc.).

Priskuranter over udført arbejde findes under Faglige forhold og andre emnegrupper (Gas, vand, el, Bogvæsen etc.).

Radio og TV. Kursushefter. Lytter- og fjernseerforeninger. Radiobranche-foreninger. Foreninger af radioteknikere og -mekanikere, båndamatører.

Rejseliv. Mindre turisthåndbøger. Hoteller, restauranter etc. Beværter-, hotelejer- og restauratørforeninger (ikke skibsrestauratørforeninger). Funktionærer i hotelbranchen. Turistforeninger og -bureauer. Rejsébureauer og -klubber. Automobilselskaber (Taxa). Luftfart (Sportsflyvning under Idræt). Eksempler på fartplaner, som ikke er afleveringspligtige siden 1927.

Retspleje. Enkelte mindre lovsamlinger ifølge en ældre praksis (Pios love og August Olsens love). Retshjælp. Juristforeninger. Fængselsvæsenet. Enkelte love er placeret under de emner, hvor de hører hjemme.

Selskabelige foreninger. Lokalt ordnet.

Skattevæsen. Skattedepartementet. Landsskatteretten. Statens ligningsdirektorat. Vedtægter og skattebøger.

Skolevæsen.

I almindelighed. Skole-, lærer- og elevforeninger, der ikke er knyttet til enkelte skoler. Børnehaver. Statens pædagogiske studiesamling (tidligere Dansk skolemuseum). Skolemateriel.

Gruppen trækker meget stærkt: Skolerejser, -idræt, -koncerter. Skolelæger, -tandlæger og -psykologer.

Skoleradio, -teater og -film findes dog ikke her.

Almindelige skoler. Lokalt ordnet.

Omfatter alle børneskoler til og med gymnasiet. Endvidere ungdoms-, aften- og efterskoler.

Særlige skoler. Alfabetisk ordnet efter emne.

Omfatter næsten al anden undervisning. Se også Højere læreanstalter, Kunst (Akademiet), Lægekunst (skoler for handicappede), Kirkeliv (bibelskoler).

Skovbrug og jagt. Skovdirektoratet. Skove og plantager. Forstkandidater, skovridere og -fogeder. Skov- og jagtbetjente. Foreninger af skovejere og -arbejdere. Dansk strandjagtforening.

Statsstyre. Omfatter den del af statsforvaltningen, der ikke kan placeres specielt. Ministerier (de fleste institutioner under disse er specielt placeret). Diplomater og konsulatvæsen. Ordensvæsenet. Statens redskabsprøver. Folkeregistret. Foreninger af statens tjenestemænd (ikke de faglige).

Studenter. Studenterscener. Studenterkollegier og ungdomskollegier (disse blev tidligere spredt under Topografi). Ungdommens uddannelsesfond.

Gruppen omfattede tidligere kun personer med studentereksamen. Den trækker meget stærkt: musik-, idræts-, kristelige og politiske foreninger (de faglige foreninger er placeret under de respektive læreanstalter).

Søfart. Dampskibsselskaber, rederier, skibsværfter etc. Lodsvæsen. Redningsvæsen. Dykkere. Fyrvæsen. Søkortarkivet. Istjenesten. Eksempler på fartplaner, som ikke mere er afleveringspligtige.

Omfatter alle faglige foreninger med den mindste tilknytning til søen: skibsrestaurationsforeninger, bådebyggere, skibsmæglere, stevedorer etc.

Teater. Omfatter også opera, ballet og revyer, men ikke varietéer (Adspredelser). Herunder al teatervirksomhed (også skolescener) undtagen studenterscener. Amatørteater, dukke- og marionetteater. Det teaterhistoriske museum. Foreninger af skuespillere, teaterjere etc.

Hvad biblioteket ejer af programmer og plakater fra tiden før (ca.) 1920 kan findes i katalogerne 34^{III}, 17 og 60 (en oversigt findes i Småtryksafdelingen).

Der er en oversigt over programmer, som findes i Småtryksafdelingen.

Telefonvæsen. Kun et udvalg af lokale telefonbøger er opbevaret.

Toldvæsen.

Topografi. Indeholder den del af lokalforvaltningens tryksager, der ikke kan placeres specielt, og fungerer iøvrigt som opsamlingsgruppe.

Amterne. Amtsrådsforeningen. Foreninger af amtstjenestemænd. Amts- og skolerådsforhandlinger (lokalt ordnet).

Byerne. (Kommuner og andre lokaliteter). Kommunale regnskaber og byrådsforhandlinger. Lønnings- og pensionsvæsen. Begravelsesvæsen. Renovation. Sporveje. Forlystelsesparker (Tivoli – herunder dog ikke koncerter, revyer etc.). Forskønnelsesforeninger. Mindre vejvisere og brochurer, som ikke er udsendt af turistforeninger eller -bureauer (disse er placeret under Rejseliv). Viser (vægtters – skillingsviser).

Kommunale foreninger er placeret i spidsgruppen Kommunalvæsen.

Mindre landsdele, øer, slotte, godser m. m. (Lokalt ordnet).

Slotte, der er indrettet som museer, findes under Lærde selskaber, enkelte gårdes landbrugsregnskaber under Landbrug.

Udenlandsk småtryk. Alfabetisk ordnet efter lande.

Indeholder småtryk vedrørende udenlandske forhold, som er på dansk eller trykt i Danmark, når dette ikke kan placeres i andre emnegrupper (Danske i udlandet, Udlændinge i Danmark, Hertugdømmerne etc.). Selv om efterkommere af danske ikke regnes som danske efter accessionsprincipperne, findes her alligevel en del småtryk om disse, fordi tryksagerne er på dansk, trykt i Danmark, har en anden relation til Danmark eller blot fejlagtigt er opbevaret.

Gruppen rummer en del småtryk vedrørende svenske forhold, som blot er trykt i Danmark, og på grund af Danske Afdelings vidtgående accessionsprincipper meget norsk småtryk.

Udlændinge i Danmark. Foreninger alfabetisk ordnet efter nationalitet.

Vandbygning. Åer, bække, kanaler, søer (alfabetisk ordnet). Landindvinding. Dige- og pumpelag. Lodsejerforeninger. Klitinspektoratet. Læplantning. Strandfredning. Strandfogeder. Amtsvandinspektørforeninger.

Vej- og kloakvæsen. Trafikvæsen. Amter (lokalt ordnet). Byer (lokalt ordnet). Vejkomiteén. Dansk vejlaboratorium. Rådet for større færdselssikkerhed.

Viser. Herunder i hovedsagen kun viser, der ikke trækkes af andre emnegrupper, og alle enkeltrykte lyriske digte. Mange viser er fra tiden før 1902 – størstedelen af disse dog fra sidste halvdel af det 19. århundrede.

Personelle viser. Gruppen trækker frem for viser af navngivne forfattere. Viser skrevet til kongehusets medlemmer og politiske personer placeres ikke her, og viser skrevet til enkelte personer qua medlemmer af en korporation indordnes under denne.

Island, Færøerne og Grønland trækker personelt småtryk.

Viser af navngivne forfattere. Enkelte lyriske digte. Personelle viser er kun sekundært indordnet her.

Skillingsviser. En meget stor del af denne samling, som man nu er begyndt at registrere, stammer fra Vilhelm Bergsøes visesamling, hvilket ses af stemplerne. Hovedparten af samlingen er emneordnet, men man må erindre sig, at mange skillingsviser er spredt under andre emnegrupper, især Topografi, Politik, Militærvæsen.

En rubrik: Kvinde og mand må have voldt store vanskeligheder for systematikeren: Her findes forelskelse, frieri, kysset, kærestebreve, troløse, trofaste, forførere, fattig og rig, letsindig elskov, ulykkelig kærlighed, ægteskab, enlige folk . . . Selv om skillingsviserne er meget enkle i deres emnebehandling, synes nogle af emnerne nok at kunne skabe muligheder for dobbeltplacering!

Peter Riismøller:

Om spækhuggere

Med godt 200 års forsinkelse udsendes nu Rokkedrejerbogen, skrevet af en af Holbergs samtidige. Den har været afskrevet i mere end én forstand, var eftersøgt i hele første halvdel af vort århundrede og var, da den endelig blev fundet, afbleget, musegnavet og manglede en tredjedel. Er en sådan torso udgivelse værd? Det er, hvad nu forsøges. Får den medvind, kan det måske få følger for andre halvt ukendte skrifter.

Forfatteren til Rokkedrejerbogen var husmand og håndværker i Als sogn i Østhimmerland. Søren Christensen (1679–1762) af sin samtid kaldet Søren Drejer, fik ved sin sognepræsts død i 1708 dennes notesbog i salmebogsformat, og i det følgende halve århundrede nedskrev han deri, hvad han fandt mindeværdigt. Optegnelserne spreder sig over mange emner, men den ene gruppe notater, som har gjort bogen attråværdig for afskrivning, var alene personalhistorien, victorianismens slidstærke kæphest.

I »Fra Himmerland og Kjær Herred« 1925 melder C. Klitgaard at have i hænde »en afskrift af pastor P. G. Wannings afskrift af manuskriptet i Als præstearkiv«, tilsendt etatsråd F. Hvass i 1859, da originalen endnu var i Als præstegård, efter hvad samme C. Klitgaard skrev i 1913. Under den jagt på originalmanuskriptet, som jeg deltog i fra 1936 til 47, var det en almindelig antagelse, at der i Als præstegård havde ligget en afskrift af beretninger om præster i Als, men næppe andet, eftersom det var dette stof, der gik igen og igen hos afskrivere.

I Jyske Samlinger 1893–96 skrev lærer Frederik Møller i Solbjerg nogle små artikler, hvori skimtedes en kilde, som måtte være Rokkedrejerbogen. I 1947 viste dette spor sig at være det rette, da fandt jeg bogen i Aalborg historiske Museum, hvor den var sat ind mellem salmebøger. Ifølge protokollen havde Fr. Møller indleveret bogen som gave i 1917. Da havde bogen været en myte i Als sogn i et par menneskealdre, mens mindst 5 kendte historikere samtidig havde vidst om dens eksistens og sted og havde exciperet den allerede før 1840. I de små 140 år, manuskriptet har været kendt, har følgende værker hentet stof i Søren Drejers optegnelser:

Emmanuel Tauber i »Program for Aalborg Skole 1840.«

A. H. Nielsen i »Samlinger til Viborg og Aalborg Stifters Præstehistorie.«

S. V. Wiberg i »Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie«. (Efter A. H. Nielsen.)

F. Hvass i »Samlinger af Meddelelser om Personer og Familier af Navnet Hvas.«

Fr. Møller: »Gamle Minder fra Solbjerg og Omegn« i Jyske Samlinger 1893–96.

C. Klitgaard: »Lidt om de ældre Præster i Als« i Fra Himmerland og Kjær Herred 1925.

Den påståede afskrift i Als har derimod aldrig kunnet findes. Indtil dette måtte ske må det formodes, at det var originalen, som var deponeret der og siden lånt ud til Fr. Møller, som så i sin alderdom begik den kompetenceoverskridelse, der reddede skriftet for fremtiden. Hvorfor ingen af de historikere, som kan ses at have haft det i hænde, besørgede det i trykken eller i sikkerhed i et offentligt arkiv, er ikke vanskeligt at forstå. Skriftet *var* jo exciperet for, hvad man forstod ved kildestof: personalhistorien.

Spækhuggeren hedder en tandhval, der angriber havdyr, hugger lunser ud af deres levende kroppe og lader dem drive, om de kan. Dens adfærd kan minde ganske ubehageligt om visse historikers fremfærd mod værgeløse tekster. En af afskriverne har med blåkridt skråt overstreget siderne efterhånden som de var læst. Man kan da ikke mistænke den brave Fr. Møller for slig arrogance, han var dog den eneste af spækhuggerne, der fandt ind til andet end personalia.

Denne tendens til at tage personalhistorien for selve historien har en farlig bivirkning, nemlig pars pro toto. Har en historiker først haft fat i et kilde-skrift og deraf uddraget egne desiderata, regnes det for udgivet. Man kan jo læse spækhugget, men hvor driver skroget?

Indenfor det begrænsede farvand, nordjysk kulturhistorie udgør, driver adskillige skrog med livsvigtige organer i behold, kun berøvet visse lunser spæk. Men der er forskel på huggenes dybde.

Domkirkepræsten i Aalborg, hr. Christen Staphensens årbøger fra 1573–1599 er fortsat af vendsysselske kaldsbrødre helt til 1697, men er frugtbarrest i hr. Christens egen periode, fordi manden levede stærkt med i tidens daglighændelser, mens hans efterfølgere havde mere interesse for personalia omkring adel og gejstlighed. Men intet i optegnelserne er ligegyldigt.

V. A. Secher har publiceret hr. Christens og efterfølgeres notater i Jyske Samlinger V. s. 68–91 med fornødne noter. Secher melder at have »udskudt forskellige almindeligt bekendte optegnelser, samt en del af de i samtidige

dagbøger fra det 16. årh. så ofte forekommende beretninger om misfostre, underlige syn og tegn m. m.« Sorteringen synes vilkårlig, idet adskillige af netop slige kuriosita er medtaget, og bør medtages, eftersom de tegner et billede af ortodoksi-periodens opgejlede nerver. Hvad udgiveren mener med »almindeligt bekendte optegnelser«, vides ikke, men var nok værd at efterse, for disse 23 sider notater er en vigtig kilde til nordjysk kulturhistorie. De økonomiske optegnelser har jeg flittigt brugt i »Sultegrænsen«, fordi de er så nøjagtige og så selvoplevede.

Men hvem finder uden vejledning frem til Jyske Samlinger for 100 år siden. Sechers udgave tåler meget vel et optryk, men bedre endnu ville en to-taludgave være.

En helt kompetent udgivelse er Farstrup og Axelsens dagbøger fra Ulbjerg og Vesterbølle sogne, udgivet med noter og biografier af Ignatius Becher, Aalborg 1813. Bogen er i dag helt uopdrivelig, men kunne med rimelige omkostninger genudgives i fotografisk optryk, for ingen rettelser eller tilføjelser er fornødne.

Peder Dyrskjøt (1630–1707) var selvejerbonde i Jerslev, Vendsyssel og kaldtes af sin samtid »den lærde bonde«; han korresponderede med Jens Bircherod om antikvariske emner og nød ry for nøjagtige afskrifter af dokumenter. Hvor er hans skrifter trykt? Stykkevis i forskellige årbogsrækker, men aldrig i nogen helhed, for hvem vil bjærge et spækhugget skrog?

Ovennævnte Jens Bircherod (1658–1708) var en af baroktidens flittigste samlere af kilder til sit lands kulturhistorie, især omkring fødebyen Odense og embedsbyen Aalborg, hvor han var biskop i tiden 1693–1708. Hans dagbøger i 50 kvartbind står i Det kgl. Bibliotek, spækhugget af Chr. Mølbech. Er respekten for denne hastværkets mester så stor, at man accepterer byttet fra hans hug som repræsentativt? Anders Bæksted har dog for ret nylig i specielt ærinde haft en sonde i det mægtige skrog, og hans mesterstykke »Besættelsen i Tisted« får en ekstra valør af de mange citater af Jens Bircherod.

Christen Sørensen Testrup (1685–1761) var Søren Drejers samtidige og bekendt, i tiden 1730–59 herredsfoged i Rinds og Gislum herreder. Hans vigtigste efterladte skrift »Rinds Herreds Krønike« er i uddrag publiceret af dr. Oluf Nielsen i Jyske Samlinger 1866–69. Nu kommer det ganske an på enhvers tillid til Oluf Nielsen, om man slår sig til ro med hans udvalg – som jo endda ikke kan erhverves, men er godt gemt i tre årgange af et vanskeligt tilgængeligt tidsskrifts ældste årgange. Personlig vil jeg nødig tro, C. S. Testrup skulle have skrevet noget, der ikke var en samlet udgivelse værdigt.

En række dagbøger på 14 kvartbind står tilbage efter skolemanden Johan

Henrik Tauber (1743–1816). Et udtog er trykt som bind 38 af Memoirer og Breve, og man fængsles af Taubers urolige sind og hans evne til beskrivelse. Men en totaludgivelse vil rækken nok ikke kunne bære – og huggene er ført med elegance.

Det samme gælder hr. Bertel Andersen Skytte, sognepræst i Store Brøndum, Siem og Torup 1657–1717. Klavs Gjerding har i »Bidrag til Hellum Herreds Beskrivelse og Historie« 1890 publiceret tilskrifter fra alle tre sognes kirkebøger, spændende over mandens rekordlange embedstid. Hr. Bertels tilskrifter røber et mægtigt temperament, og der er meget mere i de kirkebøger at hente, men det må vente, til man kan udgive kirkebøger. Det sker vel ikke foreløbig, selv om tingbøger og dombøger nu trykkes. Men til den tid må hr. Bertels kirkebøger ligge forrest.

Erhard H. Buchholz hed en gammel storbonde i forrige århundredes Himmerland. Hans sladderagtige erindringer er af C. Klitgaard exciperet og trykt i to forskellige nordjyske årbogsrækker. Med erfaringer fra Rokkedrejerbogen i erindring står det småt til med tilliden til det udvalgt, endda bortset fra den uantagelige splittelse af udvalget.

Alexander Rasmussen har bevist genudgivers værdi. I 1919 genudsendte han J. D. W. Westenholz: »Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden,« 1772. Allerede en snes år efter genudgivelsen var bogen i ny skikkelse ikke til at erhverve, og den eftersøges stadig af biblioteker. Den lærde præst havde ikke beskåret Westenholz med en stavelse, men tilføjet egne lidt nedladende noter. Ville man igen udsende prisskriftet – Jyllands vægtigste indlæg i diskussionerne forud for landboreformerne – kunne det med rimelighed ske efter originalen, idet Alexander Rasmussen går ud fra et ukendskab til historie og fremmedord, som næppe længere eksisterer mellem læsere af kulturhistorie. Den flok er større end spækhuggere antager.

Enhver historiker har selvfølgelig ret til at uddrage relevant stof af trykte og tilgængelige kilder, så vel som af offentlige embedsbøger. Men den ret kan ikke med rimelighed gælde utrykte optegnelser, som bør nyde totaludgivelse som en ret. Smertelige erfaringer siger mig dog, at den dag ikke er inde.

I 1954 var Rokkedrejerbogen såvidt læst og renskrevet, at en afskrift kunne tilgå Dansk Folkemindesamling med forslag om udgivelse. Det blev knapt nok taget alvorligt.

Næste forsøg gjaldt Sprog og Kultur. H. P. Hansen foreslog opdeling i flere årgange af personalhistorien, mens det øvrige stof ikke fandtes trykværdigt, måske med undtagelse af bogens amputerede cyprianus.

Historisk Samfund for Aalborg Amt ville heller ikke udgive Rokkedrejerbogen i sin helhed, men foreslog opdeling i flere årgange af Fra Himmer-

land og Kjær Herred, med noter op til nutiden. Sidste afslag kom fra Jyske Samlinger. Så blev manuskriptet henlagt, for slagtes skulle det ikke.

Nu har Wormianum påtaget sig udgivelsen. Dette forlag har med udsendelsen af tidsskriftet SKALK erfaret, at folket har lært at læse. Også andre har gjort samme opdagelse. På Gyldendal har Dansk Historielærerforening udsendt »Fra tiggerstav til samfundspligt«. Kilder og læsestykker angående fattigforsørgelse, udvalgt og kommenteret af O. Villumsen Krog. Udvalget er ikke spækhuggeri, men et koncentrat af mange århundreders lovgivning og praksis indenfor et enkelt emne, nu lagt ud til elever og lærere i folkeskolens ældre klasser, anvendelig helt op til universitetsniveau.

I samme ånd udsendes Rokkedrejerbogen. Næsten uden noter, for udgiveren er ikke Ignatius Bechers ligemand med al viden om ét emne. Dialektforskere, genealoger og ikke mindst topografer kan her finde hidtil ukendt stof, for intet er udeladt og kun tegnsætning og brug af store og små bogstaver er normaliseret så vidt, som Søren Drejers meget personligt prægede sprog tåler normalisering. Selv inkonsekvenser skal han have lov at beholde, for i hans lange levetid stod sprogdviklingen ikke stille.

Rokkedrejerbogen har – så vel som Farstup og Axelsens dagbøger og Jens Bircherods optegnelser – egenverdi som tidsdokument og personligt værk langt ud over kildeværdien af nogle hug. Hvad ved vi om andre værker, som har været samme behandling underkastet? Her er kun omtalt nordjyske eksempler, men lignende ligger vel rundt om i hele landet, i privat eje som i arkiver.

25 år tog arbejdet med at få Rokkedrejerbogen frem af halvmørket, så mere får udgiveren næppe fra hånden i en videnskab, udi hvilken han beken-der at være amatør.

Lokalhistorisk metode

JENS CHRISTIAN HANSEN: GEOGRAFI OG LOKALHISTORIE – ROLF DANIELSEN: GEOGRAFI OG LOKALHISTORIE – ROLF FLADBY: HVORDAN KAN BYGDEHISTORIEN DISPONERES? *Alle i Heimen* bd. 15, 1970, henholdsvis s. 1–9, 79–82 og 63–70.

Det er ikke almindeligt at anmelde tidsskriftsartikler, men det norske *Heimen* har bragt ovenstående artikler med principielle betragtninger, der også vil have stor interesse for danske lokalhistorikere, hvorfor vi gør en undtagelse her.

Geografen, universitetslektor Jens Christian Hansen tager sit udgangspunkt i en skildring af den franske regionalgeografiske skole. Dens undersøgelser havde som mål at forklare en hel regions kulturlandskab, befolknings- og bosætnings-situation samt den regionale økonomi som et resultat af menneskenes udnyttelse af de naturgivne faktorer gennem tiderne. Efterhånden rettedes opmærksomheden mod processer og årsagssammenhænge; man opgav den totale beskrivelse af regionen og valgte at koncentrere sig om centrale problemer. Jens Christian Hansen ønsker en lignende udvikling for lokalhistorien, man må opgive at favne hele virkeligheden og må samle sig mere om udvikling end om tilstand – forklaring frem for beskrivelse. Han beretter om sit eget arbejde med bogen om Notodden, der handler om hvad der er specielt for denne by i modsætning til andre norske byer. I megen traditionel lokalhistorie blandes væsentligt og uvæsentligt i én kronologisk ensformighed og derved bliver værket uinteressant for ikke-historikeren. Virkeligheden er først og fremmest interessant ved de *problemer* den præsenterer os for. Detaljeret tilstandsbeskrivelse er nødvendig som baggrund for analyse af de processer som ændrer samfundet. Resultatet af arbejdet skal fremlægges i læselig form og meget af det indsamlede materiale skal ikke trykkes, men arkiveres. Her kan regionalgeografen lære lokalhistorikeren at bruge kort, de har både pædagogiske og videnskabelige fordele. Mange spalter med beskrivelser samt lister over udsæd og husdyrhold kan spares og gengives via kort. De er mere overskuelige og viser desuden fordelingsmønstre og regionale forskelle, hvorved de kan bidrage til at danne synteser. På samme måde kan kort vise kommunikationsudvikling, byggevirksomhed, forretningers placering m. m. Der foreligger megen statistik om den næringsmæssige udvikling, men den udnyttes sjældent af lokalhistorikeren fordi grundtabellerne er uoverskuelige. Omsat i kortform ville denne statistik være anskuelig og nyttig.

Historieprofessoren Rolf Danielsen kommenterer disse synspunkter og går navnlig mod tanken om at historikeren kun skal interessere sig for det der er specielt ved hans lokalitet. Han frygter det vil gøre forskningen fattigere, vanskeliggøre sammenligninger og nyfortolkninger af fænomener som kan have rigshistorisk gyldighed, men som er nemmest at iagttage på lokalt plan. I stedet sætter han nøgleordene: overordning og integration. De emner lokalhistorikeren arbejder med kan grupperes i fem hovedområder: 1) økonomisk historie, 2) social historie, 3) kommunal historie, 4) politisk historie og 5) kulturlivets historie. Det er værdifuldt stadig at behandle alle fem områder, men man kan gøre et enkelt af dem, for eksempel socialhistorien til det overordnede i disposition og fremstilling og så drage de andre områder ind til belysning af hovedemnet. Det vil være langt mere frugtbart.

Med hensyn til anvendelsen af kort, kan Rolf Danielsen ganske tilslutte sig Jens Christian Hansens synspunkter. Kendskab til geografisk metode burde indgå i lokalhistorikernes (og andre historikeres) oplæring. Fra dansk side kan man kun understrege det sidste synspunkt. Alt for ofte ser man lokalhistoriske arbejder med dårlige eller dårligt udnyttede kort – hvis der da i det hele taget er blevet plads til kort.

Hvad angår problemet om udvælgelse og disponering af det lokalhistoriske stof, kan man med udbytte supplere de ovennævnte synspunkter med dem der fremføres af Rolf Fladby, lederen af Norsk Lokalhistorisk Institutt. Han siger, at målet for den der arbejder med en bys eller et sogns samlede historie må være at skildre et samfunds udvikling fra det første møde mellem naboer i et ellers ubebygget område til det komplicerede lokalsamfund af i dag.

Det har været almindeligt at lokalhistoriske værker – i Norge som i Danmark – har været opbygget efter emner. Der indledes med kapitler om geologi, plante- og dyreverden samt arkæologi; de er ofte skrevet af specialister og tynget af udpræget fagstof. Andre kapitler behandler folketal, gårdenes historie, udviklingen af de forskellige næringsgrene og det kommunale styre med hovedvægt på institutionerne. Mest af alt interesserer forfatterne sig dog for kirker, præster og skoleforhold. Emnerne behandles hver for sig, uden sammenhæng, og bøgerne bliver beskrivende. Efterhånden er der sket en udvidelse i bredden, bl. a. ved at emnerne splittes op i flere undergrupper, og der lægges stadig større vægt på etnologiske synspunkter.

En svaghed ved bøger af denne type er, at de ofte ordner stoffet efter kilde typer. Stednavne og arkæologi behandles således i to forskellige artikler, hvor man kunne have brugt disse kilder til at skildre bebyggelseshistorie og samfundsudvikling. Ved emneopdelingen opdager man ikke forbindelsen mellem samfundets forskellige områder.

I modsætning hertil nævnes en anden type lokalhistoriske arbejder – i Norge repræsenteret ved Andreas Holmsen og Lars Reinton. Her er opsplitningen i emner afløst af en kronologisk inddeling i tidsafsnit. For Holmsen er hovedformålet at vise de historiske udviklingslinjer i lokalsamfundet, mens Reinton vil give et levende billede af folket og folkelivet. For Rolf Fladby er der ingen tvivl

om at den kronologiske opbygning er den mest hensigtsmæssige, men han understreger, at det ikke blot er et spørgsmål om at vælge en bestemt disposition. Selve inddelingsmåden er kun det synlige udtryk for hvordan vi arbejder med stoffet. Periodeinddelingen må afhænge af udviklingen i det enkelte lokalsamfund. Har man så fundet det karakteristiske for hver enkelt periode, må man gøre *det* til hovedtema for sin behandling af netop dette tidsafsnit. Derefter spørger man: Hvad var baggrunden herfor? Hvilke konsekvenser fik denne udvikling? – og derved trækkes de øvrige sider af samfundets liv ind i behandlingen. Denne arbejdsmåde engagerer historikeren og skaber således mulighed for også at fængsle læseren.

Vi har ikke på dansk mange bidrag til drøftelse af lokalhistorisk metode, det er derfor glædeligt at man kan henvise til de her refererede norske indlæg. De er alle korte, klare og særdeles inspirerende. De bør læses af mange danske lokalhistorikere.

Iøvrigt fortsætter drøftelserne i Heimen. Fra bind 15 kan nævnes 3 artikler: Edvard Bull: Betragtninger omkring jubileumsboka (s. 185–89), Andreas Holmsen: Kombinasjon av ny og gammel bygdebokmodell (s. 209–12) og Roger G. Bennett: Kartografisk teknikk og kartfremstilling (s. 235–46).

Knud Prange

Om at spørge rigtigt

CARSTEN BREGENHØJ: ETNOLOGISK INTERVIEWTEKNIK. *D. H. F. håndbøger, Kbh. 1972. 88 s. Indb. Særpris 25.30 kr.*

Som etnolog er det med glæde man konstaterer, at DHF i sin vidtspændende håndbogsserie nu har suppleret den særdeles sparsomme danske litteratur om etnologisk arbejdsteknik ved at give plads for Carsten Bregenhøjs »Etnologisk interviewteknik«. Behovet for en sådan fremstilling har i mange år været føleligt i etnologernes hastigt voksende kredse, og med denne bog er man nået et godt stykke vej frem.

Bogens holdning til emnet fremgår af Bregenhøjs forord, hvori det bl. a. siges, at »Interviewteknik med den dertil hørende psykologi er ... en slags fejlkildeforebyggende instrument, med hvilket man søger at tilvejebringe et pålideligt og kontrollabelt forskningsmateriale. Men interviewteknik er samtidig et instrument i kildekritikken, idet den giver os normer og metoder, med hvilke vi kan kontrollere spørgeteknikken i ethvert spørgeskema og båndoptaget interview.«

Bregenhøjs fremstilling er opdelt i to hovedafsnit. Det første omhandler interviewets ydre rammer: Formulering af projekt, tekniske hjælpemidler mm. Det andet – og vel det både vigtigste og vanskeligste – afsnit beskæftiger sig med interviewets indre dynamik, hvori emner som interviewpsykologi, spørgeskemaopbygning og spørgeteknik indgår. Bogen afsluttes med udskrift af et konstrueret, meget fejlfyldt interviewforløb, gennem hvilket læseren har mulighed for selv at udøve kritik overfor et materiale.

I bogens første hovedafsnit foretager Bregenhøj en ekskursion over baggrunden for gennemførelsen af interviewet: Det forskningsprojekt – stort eller lille – hvori det indgår. Sådanne overvejelser er ikke nye for medarbejdere ved universitetsinstitutter og lignende – eller burde i hvert fald ikke være det – men forfatterens interesse for at vejlede amatøren, således at han udnytter sin fritid som etnolog bedst muligt – og det vil primært sige på en sådan måde, at også professionelle kan udnytte det indsamlede materiale – kommer tydeligt frem. Han lægger dog ikke skjul på, at en del af de her fremstillede overvejelser specielt er beregnet for forskergrupper. Denne dobbelthed i bogens sigte er karakteristisk for den, og jeg skal senere vende tilbage til den.

I et derpå følgende afsnit behandles den unge etnolog-generations vigtigste hjælpemiddel: båndoptageren. Der gives en kort, men koncentreret gennemgang af teknik og anvendelsesmåde, og det understreges, at det vigtigste er en så fortrolig omgang med båndoptageren, at den hverken for etnologen eller meddelelsen bliver noget dominerende element i interviewsituationen. Afsnittet er velskrevet og præget af en trænet etnologs erfaringer. Også ordningen af det indsamlede båndmateriale får en behandling med et nyttigt eksempel.

I to følgende, mindre afsnit giver Bregenhøj en gennemgang af et helt indamlingsforløb med dets faser fra den første kontakt med meddelelsen til undersøgelsens afslutning. Det antydes her, at man kan træffe meddelere, der bør besøges af »fagfolk fra en af rigsinstitutionerne« fordi deres viden ligger på andre områder end det, der er den vedkommende amatøretnologs hovedinteresse. I det hele taget slår forfatteren stærkt til lyd for en kvalificeret kommunikation mellem amatører og forskningsinstitutioner, en kommunikation, der bør være så præcis som muligt: En institution må have tilstrækkelige oplysninger om meddelelsen og dennes viden for at kunne skønne over nødvendigheden af at anvende de i reglen sparsomt tilmålte midler på netop denne meddelelse.

I bogens andet hovedafsnit – om interviewets indre dynamik – behandles de mindre håndfaste sider af forholdet mellem etnolog og meddelelse – »Interviewet og dets teknik er ikke et universalredskab for hvem som helst, men er en indviklet, dynamisk psykologisk proces, der i sig selv er genstand for forskning«. (Disse ord kunne passende have været at finde på titelbladet!). Bregenhøjs fremstilling er i flere afsnit – således som han også i det lille notefsnit gør opmærksom på det – i betydelig grad afhængig af R.L. Kahn og C.F. Cannell: *The Dynamics of Interviewing*, New York 1966, en bog, der vist især er skrevet til brug for »social workers« af forskellige slags. Bregenhøj har dog i dette, bogens vigtigste afsnit stort set frigjort sig fra Kahn & Cannell og forsøgt at anvende deres viden om interviewpsykologien på den hjemlige etnologs arbejdsfelt. Spørgsmål som hindringerne for en kommunikation, ydre og indre motivation samt hele interviewsituationens psykologi får en grundig behandling.

Dernæst gennemgås opbygningen af spørgeskema og/eller interview. De vigtige problemer vedrørende referenceramme og spørgsmålenes rækkefølge belyses ved instruktive eksempler.

Som overgang til afsnittet om interviewets bestanddele – herunder formuleringen af spørgsmål – findes et lille kapitel om interviewerens rolle. Læst med omtanke fortæller det meget om, hvor vanskeligt det er at være en god interviewer – og for den sags skyld en god meddeler!

Bregenhøjs bog om interviewteknik er en god bog. Spørgsmålet er bare, for hvem den især er anvendelig. Den store bredde i fremstillingen – spændende fra båndoptagerteknik til meddelerpsykologi – betyder, at alle vil kunne finde stof af interesse i den. Men for amatøreren, der aldrig har prøvet at være »i feltet« selv, er den formentlig ikke ideel til selvstudium. Ganske vist er der ikke mangel på information i bogen, men den stærkt koncentrerede fremstillingsform, som Bregenhøj ikke skal lastes for, gør, at der ligesom ikke rigtig er plads til at gøre opmærksom på vanskelighedernes størrelse. Den læser, der efter en gennemlæsning føler, at han nu virkelig ved noget om optegnelsesteknik, har faktisk ikke fået det ud af bogen, som det var meningen, han skulle have. I virkeligheden må man snarere opfatte denne »grundbog« som den vel qua udgivelsessted skal være, som en slags resumé, over hvilket ældre udøvere af faget kan diskutere de mangesidede vanskeligheder, denne form for informationsindsamling uvægerlig medfører. Derimod synes den at være særdeles anvendelig som kombineret grundbog og resumé i en undervisningssituation, hvor læreren personlig kan understrege vanskeligheder og supplere med flere selvoplevede eksempler.

Lars Friis

Hjælp til selvhjælp

LANDSARKIVET FOR FYN OG HJÆLPEMIDLERNE TIL DETS BENYTTELSE. *En oversigt af Anne Riising. Landsarkivet for Fyn 1970. 179 s. Ill. Indb. 28,75 kr.*

I 1944 kom en oversigt over det samlede indhold i Landsarkivet i Åbenrå, og i løbet af 1960-erne har Landsarkivet for Sjælland udgivet dels en samlet oversigt og dels en række specielle publikationer, hvori der gøres rede for Landsarkivets indhold. Sådanne publikationer har længe været savnet for Fyns vedkommende, og det må derfor hilses med glæde, at Landsarkivet for Fyn i 1970 har villet markere sit 75 års jubilæum ved at udsende en oversigt over de arkivgrupper, det rummer.

I et forord gør landsarkivar Carl Lindberg Nielsen rede for Landsarkivets tilblivelse og for dets virksomhed op til 1970. Landsarkivets bygninger står i alt væsentlig i det ydre, som de blev opført. Det kan derfor ikke undre nogen, at en udvidelse af magasin, arbejdsrum og læsesal efterhånden blev nødvendig, og i 1969 var man da nået så vidt, at man kunne indvie en ny kontorbygning i haven. Barakken, der har tilslutning til den gamle bygning, rummer kontorer til landsarkivaren og til den ene arkivar samt til assistenten, og desuden er der

indrettet en frokoststue for personalet, det sidste må betragtes som et stort fremskridt, for endnu i 1930-erne måtte arkivbetjenten benytte fyrrummet som opholdsrum og frokoststue.

Oversigten over Landsarkivets indhold er udarbejdet af daværende arkivar, nu landsarkivar, Anne Riising, der tidligere, i 1956, har forfattet en længe savnet tidssvarende katalog over Karen Brahes håndskriftsamling, den har tillige med biblioteket stadig til huse i Landsarkivet.

Oversigten der ikke giver sig ud for at være en fuldstændig registratur over landsarkivets indhold, men tilsigter at give et almindeligt overblik, skal nok blive benyttet af arkivgæsterne, da der her er tale om en fortrinlig introduktion, ved hvis hjælp de hurtigt og nemt kan blive fortrolige med, hvor de kan finde de relevante arkivalier. Størstedelen af disse er helt eller delvis registrerede, og desuden findes der en række særlige hjælpemidler som navnregistre til kirkebøger, fæsteprotokoller og borgerskabsprotokoller m. m., der er til stor hjælp ikke mindst ved personalhistoriske undersøgelser.

Landsarkivet for Fyn rummer de lokale arkivalier fra Fyns Stift, hovedsagelig embedsarkiverne, men indeholder også »et fremmedlegeme«, Ærø. Øen hørte indtil 1867 til Slesvig, og dens embedsarkiver afviger derfor fra de fynske, men svarer til de sønderjyske. Oversigten begynder med amtsstyrelsen og indledes med Fyns Guvernements Arkiv, der den dag i dag er lidet benyttet, skønt det i høj grad belyser vekselspillet mellem lokal- og centraladministration og giver fortrinlige oplysninger om øens økonomiske liv. I 1660 omfattede Fyns Stift både i verdslig og gejstlig henseende Fyn med Langeland og øerne, undtagen Ærø, samt Lolland-Falster, der dog fik deres egen amtmand i 1681 og egen biskop i 1803. Amtsarkiverne er opstillet i 4 grupper, og hertil kommer dele af Sønderborg-Nordborg amter vedrørende Ærø før 1867. Landsarkivar Wad skrev engang en lille afhandling om »Vandalismen på Fyn«, og man må erkende, at det var berettiget, når man erfarer, at de ældste dele af Svendborg Amts Arkiv i 1856 blev solgt af den daværende amtmand til Drewsens papirfabrik, hvorved langt den største del af arkivalierne indtil 1800 gik tabt. Magasinet er i vore dage fyldt til randen, hvad der har medført, at amtstuearkiverne p. t. er deponerede i Landsarkivet for Nørrejylland. Fyns Stift omfattede oprindeligt også Lolland-Falster samt Als og Ærø; som nævnt udskiltes Lolland-Falster som et særligt stift i 1803, og fra 1819–1864 var der en særlig biskop for Als og Ærø, hvis arkiv for en stor del beror i Landsarkivet for Fyn og resten i Landsarkivet i Åbenrå.

En række stiftelser's arkiver findes i Landsarkivet, her kan nævnes Odense adelige Jomfruklosters Arkiv og Odense Kommunitets, og især det velbevarede arkiv for Odense Gråbrødre Hospital fra 1539. Af de kommunale arkiver må fremhæves de fynske købstæders arkiver, de er gennemgående velbevarede, særlig gælder det om Fåborg og Nyborg, til gengæld er indholdet tyndt i lavsarkiverne. En guldgrube for fynske personalhistorikere er landsarkivar G. L. Wads seddelkartotek samt museumsdirektør Svend Larsens samlinger, der rummer fyldige oplysninger først og fremmest om borgere i Odense i 16. og 17. århun-

drede; angående personer og slægter hjemmehørende i Kerteminde går man sjældent forgæves til V. Wolls samlinger.

Den 12. oktober 1893 blev det fynske Landsarkivs læsesal åbnet for offentligheden, og en måned senere kom den første arkivgæst, men så kom der heller ikke flere det år. Siden da er situationen i nogen grad ændret. I 1967 var der 2639 gæster på læsesalen, og besøget er stadig blomstrende, og da læsesalen er den samme som i 1893, så sidder gæsterne snart på skødet af hinanden, men hyggeligt er der stadig, selv om der ikke mere er palmer og gyngestol som i Wads tid.

Åge Fasmer Blomberg

En nyttig vejledning

A. STRANGE NIELSEN: LOKALHISTORISKE ARKIVER. *D. H. F.s håndbøger, Kbh. 1972. 91 s. Indb. Særpris 18,40 kr.*

Vi har måttet vente længe på fremkomsten af denne vejledning for medarbejdere ved de lokalhistoriske arkiver, ifølge forordet faktisk 13 år, men ventetiden har været frugtbar, og det foreliggende arbejde vil i lang tid være en uvurderlig hjælp for de lokalhistoriske arkivarer.

Efter en oversigt over de statslige arkivers udvikling (skrevet af rigsarkivar Johan Hvidtfeldt) gives der en grundig redegørelse for, hvordan man går til værks ved oprettelsen af et lokalhistorisk arkiv, skaffer sig medarbejdere, indsamler arkivalier og registrerer dem m. v.

Da provisor Hans Brandt i 1937 oprettede det første lokalhistoriske arkiv i Fåborg, var der næppe nogen der tænkte sig muligheden af, at dette var begyndelsen til en landsomfattende bevægelse, der langtfra har toppet endnu. Hver måned opstår der et nyt lokalhistorisk arkiv, og Brandts vejledning i oprettelse af byhistoriske arkiver har været udsolgt siden 1959.

Det er af stor værdi, at forfatteren understreger vigtigheden af, at såvidt muligt alle lokalhistoriske arkiver anvender samme registreringsprincipper. Noget sådant vil i høj grad lette benyttelsen af det indsamlede materiale. Grundlaget er det system, som Hans Brandt i sin tid indførte i Fåborg: Arkivalierne deles i tre afdelinger: Personalhistorie, topografi og saglige emner, således at den sidste gruppe omfatter alt det, som ikke kan henføres til de to første grupper. Dette system har betydelige praktiske fordele og passer fuldstændigt på mange mindre afleveringer af arkivalier, som vitterligt kun angår personer eller lokaliteter. Det er dog nok tænkeligt, at den saglige gruppe i det lange løb vil vise sig at være den største, og man kunne måske have ønsket sig en mere udførlig vejledning i, hvorledes man finregistrerer den slags sager. S. 58-59 understreger forfatteren, at det er en dødssynd at splitte et sammenhængende arkivfond ad, og det gør en erfaren lokalarkivar sikkert heller aldrig, men der er næppe tvivl om, at det kan være en fristelse for en begynder at gøre det. Således vil f. eks. et

advokatarkiv indeholde talrige sager af personalhistorisk eller topografisk interesse og kan altså forholdsvis let sorteres i disse grupper. Men så har man afskåret sig selv fra at kunne se, hvordan en advokatpraksis egentlig fungerede. Der er ofte klaget over, at proveniensprincippet resulterer i, at man ikke kan finde noget frem efter saglige emner, men løsningen er ikke at bryde princippet, men at opstille en tværregistratur ordnet efter saglige emner, personnavne og stednavne.

På s. 56 udtrykker forfatteren et ønske om, at de lokalhistoriske arkiver vil udarbejde og udsende registraturer over deres samlinger, og dette ønske deles utvivlsomt af alle historikere. Til syvende og sidst samler man arkivalier med det formål, at de engang skal bruges af nogen, men det forudsætter unægtelig, at man ved, at arkivalierne findes og hvor de findes.

Helle Linde og Anker Olsens oversigt fra 1968 er dels allerede forældet, dels næppe detaljeret nok for mange forskere, og f. eks. på Landsarkivet for Fyn, hvor jeg har mit virke, føles det hyppigt som et stort savn, at vi ikke er i stand til at oplyse gæsterne om, hvad de lokalhistoriske arkiver rummer. Jo flere nye arkiver der oprettes, jo større bliver dette savn. Men måske kan SLA's energiske formand overtales til også at stille sig i spidsen for udsendelsen af en fællesregistratur, når han har hvilet et stykke tid på sine velfortjente laurbær?

Anne Riising

Nye embedsetater

STIFTAMTMÆND OG AMTMÆND PÅ SJÆLLAND, LOLLAND-FALSTER OG BORNHOLM 1848–1970 OG DOMMERE OG DOMSTOLE PÅ SJÆLLAND, LOLLAND-FALSTER OG BORNHOLM 1919–69. *Begge udg. af Landsarkivet for Sjælland 1970. Henholdsvis 4 kr. og 12 kr.*

En af arkivvæsenets fornemmeste opgaver er at gøre det materiale, der er afleveret til de enkelte arkiver, så let tilgængeligt for publikum som muligt. Det vil sige, at det skal ordnes, overflødig materiale skilles fra og kasseres, og det resterende skal registreres på en sådan måde, at publikum kan finde ud af det. Denne opgave kan gribes an på mange forskellige måder, og det bliver den også. Selvom arkivvæsenet er en enhed, er der heldigvis plads til forskellige synspunkter og metoder, der indbyrdes kan inspirere hinanden. Den første forudsætning for, at folk benytter arkivalierne er, at de ved, at de eksisterer, og ved i hvilket arkiv, de skal søge dem. Det er derfor nødvendigt, at arkiverne gør lidt reklame for sig selv, og dette sker da også, hovedsagelig gennem avisomtale af udstillinger og gennem indbydelser til deltagelse i kurser på arkiverne. Denne helt grundlæggende virksomhed kunne måske nok intensiveres, men det ville kræve ansættelse af nye arkivarer og overførsel af nogle af de gamle og erfarne (evt. på turnus) til særlige arkivpædagogstillinger – jvf. museums-pædagogernes succes. Næste trin er, at benytteren skal danne sig et overblik over sam-

lingernes indhold, og her kommer de trykte og dupliserede registraturer ind i billedet, begyndende med guiden, der giver et hurtigt vue over samlingerne, og sluttende med den videnskabelige specialregistratur, der går i dybden med administrationshistorisk indledning og detailregistrering af et enkelt arkivfond eller et sagligt område. Imellem disse to yderpunkter findes et utal af varianter, som ovenfor antydte forskelligt udviklet fra arkiv til arkiv. En interessant meto- disk gennemgang af de sidste 5 års arkivregistraturer har arkivar Grethe Ilsøe givet i tidsskriftet *Arkiv* 1972 s. 1–12.

Hertil kommer så de hjælpemidler, der slet ikke er registraturer, men som giver benytteren de kundskaber, som for arkivskaberen var selvfølgelige, og som derfor er nødvendige for en senere eller fremmed benytter. En af disse kundskaber er, at embedsmanden kender sine embedsbrødre og øvrige kolle- ger. Arbejder man med et embedes journaler, vil man ofte finde noteret den embedsmands navn, som der har været korresponderet med, i stedet for embedets navn. Således kan der f. eks. i Roskilde amts journal 1846 stå »videresendt til Blume«, og skal man så forfølge sagen, er det nødvendigt at vide, at herredsfo- geden i Ramsø-Tune herreder på det tidspunkt hed Niels Jensenius Blume. Det er således af den største vigtighed let at kunne finde embedsmændenes navne. I serien af foreløbige arkivregistraturer udgivet af landsarkivet for Sjælland fin- des i bindene om retsbetjentarkiverne indtil 1919 som indledning til de enkelte embeder udførlige embedsetater, hvorigennem man bl. a. kan konstatere Blu- mes eksistens. Hertil kommer nu den glædelige begivenhed, at dette landsarkiv har taget en gammel tradition indenfor arkivvæsenet op til fornyelse med udgi- velsen af en særlig række embedsetater. Der er foreløbig kommet to bind, som hver for sig kort skal præsenteres.

Serien åbnedes i 1970 med »Stiftamtmand og amtmænd på Sjælland, Lol- land-Falster og Bornholm 1848–1970« udarbejdet af landsarkivar dr. phil. Ha- rald Jørgensen. Den danner en naturlig fortsættelse af Rigsarkivets publikation fra 1895 »Stiftamtmand og amtmænd i Kongeriget Danmark og Island 1660– 1848« af J. Bloch, selvom embedsetaterne er knapt så fyldige. Til gengæld er bogen forsynet med en indgående administrationshistorisk indledning, der sær- lig koncentrerer sig om de nyeste reformer, og med en oversigt over kommune- sammenlægninger indenfor de enkelte amter. For de i 1970 oprettede amter og amtskommuner får vi navnene på amtmænd og kontorchefer, amtsborg- mestre (med angivelse af politisk tilhørsforhold) og amtskommunaldirektører. Der er ingen tvivl om, at bogen vil blive et nyttigt hjælpemiddel for benytterne af amtsadministrationens arkivalier fra perioden 1848–1970.

Det andet bind hedder *Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–1969* og er udarbejdet i 50-året for retsplejelovens gennemfø- relse. Også for dette bind tegner landsarkivaren sig. Embedsetaterne slutter til, hvor de ovenfor anførte etater holder op i serien af foreløbige arkivregistratu- rer om retsbetjentarkiver indtil 1919. Foruden embedslisterne indeholder hæftet ganske korte oversigter over arkivafleveringer (som hurtigt forældes) samt na- turligvis og meget væsentligt: administrationshistoriske indledninger med redegø-

relser for de enkelte embeders omfang. Det er interessant at se, hvor dommerne hentes fra. Langt de fleste landsdommere ved Østre landsret kommer fra Københavns byret, og kun undtagelsesvis kommer de andetsteds fra (f. eks. Alexandria! eller Færøerne). Dommerne i Københavns byret er overvejende hentet i justitsministeriet (63 %). Ser man på de sjællandske byers dommeres fortid bliver man hurtigt klar over, at Jylland for jurister er at betragte som et onde, der skal overståes hurtigst muligt: Korsør foretrækkes for Ribe, Næstved for Skive, Vordingborg for Viborg og så fremdeles. Det er absolut en undtagelse, når nogen søger et embede, der ligger længere væk fra København, end det han havde i forvejen. Dette er måske kun en pudsighed (som dog bør give udflytningsplanlæggere noget at tænke på), men det viser, at embedsetater altså også kan bruges til analyser af embedsmænds forflytninger. Et godt stykke værktøj vil hurtigt finde flere anvendelsesmuligheder.

P.S. Efter at ovenstående er skrevet, udkom: Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–72, 1972.

Hans H. Worsøe

Kirkebogsregistraturer

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M.M. FORELØBIGE ARKIVREGISTRATURER: KIRKEBØGER. *Bornholm, 1968. 8 kr. Lolland-Falster, 1969. Udsolgt. Helsingør stift 1971. 20 kr. Gl. Roskilde amt, 1972. 20 kr. Holbæk amt, 1972. 20 kr. Sorø amt 1972. 20 kr. Præstø amt, 1973. 23 kr.*

Der gøres på landsarkivet for Sjælland, som på de øvrige arkiver, et støt arbejde for på bedst mulig måde at åbne samlingerne for publikum. På landsarkivet på Jagtvej har man efterhånden specialiseret sig i at udgive serier, der for hele arkivets område behandler samtlige embeder af en bestemt kategori: retsbetjente indtil 1919, rådstuer, lav og sognekald (kirkebøger) løber for øjeblikket, ja man kunne fristes til at sige løber om kap, for alle skyder en imponerende fart.

En af rækkerne skiller sig noget ud fra de andre, ikke ved hastighed men ved indhold, kirkebogsrækken, og den skal nærmere omtales her. Medens de øvrige registraturer fortegner de enkelte arkivfonds samlede indhold, nøjes man i kirkebogsregistraturerne med fra sognekaldsarkiverne at registrere selve kirkebøgerne og lader arkivernes øvrige indhold forblive henliggende i mørke for det store flertal af de besøgende, der ikke vover sig ned i de interne kartoteker med de komplette seddelregistraturer. Der er imidlertid en rimelig forklaring på dette, og det øvrige skal nok følge efter ved lejlighed, men det var kirkebøgerne, der pressede hårdst på.

Kirkebøgerne er uden diskussion det materiale på landsarkiverne, der benyttes mest og slides mest. Ved en publikumsanalyse på landsarkivet i Viborg 1968

viste det sig, at af de godt 59.000 arkivalier, der i det år blev benyttet, var de 44.505 kirkebøger. I kalenderåret 1972 må man med det kraftigt stigende besøgstal, der kendetegner disse år, regne med at tallet på kirkebogs ekspeditionerne runder 75.000. Det er derfor indlysende klart, at der må gøres to ting: ekspeditionen må simplificeres mest muligt og sliddet på protokollerne sættes så meget ned som muligt. Det sidste punkt falder udenfor denne anmeldelse, men det skal nævnes, at man er igang med store projekter om mikrofilmning eller xeroxkopiering af de unike kirkebøger fra tiden før 1814. Rationalisering af ekspeditionen er afhængig af gode registraturer, og nu er vi tilbage ved sagen.

Det må anses for godt gjort, at der fra så at sige alle danske sogne har foreligget kirkebøger fra tiden omkring 1650, men desværre er et stort antal senere gået tabt. Dette betyder, at man aldrig på forhånd kan vide, hvornår et sogns kirkebøger begynder. Det første krav, der blev stillet om kirkebogsregistraturer, gjaldt derfor en registrering af begyndelsesårene og eventuelle lakuner i rækkerne. Dette blev imødekommet allerede i 1933 med udsendelsen af S. Nygårds Danmarks Kirkebøger som bind 5 i Rigsarkivets trykte serie af vejledende arkivregistraturer. I en lang årrække havde landsarkiverne ikke plads til at modtage de nyere kirkebøger, efterhånden som de blev afleveringspligtige, og der rådede derfor megen usikkerhed om, hvor langt frem de forskellige sognes kirkebøger var afleveret. For at råde bod på dette udsendtes i 1957 til Nygårds bog et duplikeret tillæg, som for hele landet registrerede slutåret for de afleverede kirkebøger. Takket være de store arkivbyggerier siden da er denne oversigt idag uden praktisk værdi. Til afløsning heraf udgav Landsarkivet for Nørrejylland i 1962 for sit område en samlet oversigt over kirkebøgerne, og landsarkivet for Fyn har i guiden fra 1970 givet en meget kort oversigt over de fynske kirkebøger. Der var imidlertid endnu et krav, som publikum og arkivpersonalet kunne stille til en kirkebogsregistratur, nemlig en mulighed for at se, hvilke årsmål og hvilke former for ministerialier de enkelte kirkebogsbind indeholdt, således at unødigt slid på kirkebøgerne kunne undgås. Nogle steder er dette klarert ved kartoteker på læsesalen, men landsarkivet for Sjælland har valgt at lægge disse oplysninger frem i duplikerede registraturer, der forhandles, således at folk kan sidde hjemme og gøre sig klar til arkivarbejdet ved at notere op, nøjagtigt hvilke bind, de den næste dag ønsker at rekvirere på læsesalen. Dette er meget publikumsvenligt og sparer udtvivlsomt en del tid på begge sider af skranken, hvis folk virkelig udnytter mulighederne. Noget kunne tyde på det, idet hæftet om de lolland-falsterske kirkebøger allerede er udsolgt.

For hvert enkelt kirkebogsdistrikt findes i registraturen en fuldstændig oversigt over de forhåndenværende bind med angivelse af deres indhold vedr. fødte, konfirmerede, viede og døde samt til- og afgangslister og jævnførelsesregistre. Sognets og de enkelte binds kodenumre er ligeledes aftrykt, således at man kan gøre hele bestillingsarbejdet klart hjemmefra. Desuden oplyses i indledningerne alt, hvad man kan ønske sig om administrative omlægninger. Bindene er desuden forsynet med stedregistre ned til gårde over 50 ha. Det skal tilføjes, at

registraturerne ikke omfatter de i de senere år afleverede hovedministerialbøger 1814–ca. 1870, som foreløbig kun anvendes ved attestudskrivning.

Serien startede i 1968 med de bornholmske kirkebøger, og her kan interesse-rede finde indledningen til hele rækken med oplysninger om landsarkivernes forhold til kirkebøgerne. I 1969 kom de lolland-falsterske kirkebøger, 1971 Helsingør stift og i 1972–73 fire bind om Roskilde stift. De hidtil udsendte bind omfatter ialt 860 sider, og man kunne måske spørge, om det nu også var pengene værd at mangfoldiggøre disse store registraturer. Svaret må blive ja: for det første kommer materialeudgifterne ind i statskassen igen ved salg, og for det andet er kirkebøgerne et så uhyre vigtigt men skrøbeligt materiale, at alt, hvad der kan gøres for dels at udnytte dem og dels skåne dem for unødigt slid, er godt investeret. Og til dem, der ikke under slægtsforskerne nogen bevågenhed fra arkivvæsenets side, kan man kun sige, at kirkebøgerne også kan bruges til meget andet end slægtsforskning. Men det er en helt anden historie.

P.S. Efter at ovennævnte er skrevet, har også Landsarkivet for Fyn udsendt en registratur over sine kirkebøger.

Hans H. Worsøe

Præmierede bønder, kunstnere og handelsmænd

LANDHUSHOLDNINGSSSELSKABETS ARKIV. REGISTRATUR OG JOURNALREGISTRE, I. 1769–1807. Bd. 1–2. Ved Ole Degn. Udgivet af Erhvervsarkivet, Århus 1971, 540 s., 69 kr.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab blev stiftet i 1769 som et præmie-selskab »for at opmuntre ved priser og præmier landmanden, kunstneren og handelsmanden i Hans Majestæts samtlige riger og lande«. Som det ses, tog selskabet sig ikke kun af landbruget, som en nutidig læser måske af navnet kunne fristes til at tro, men af en væsentlig del af datidens erhvervsliv. Senere tog selskabet også andre opgaver end præmieuddeling op, men i den periode, som den her anmeldte del af registrene omfatter, var der hovedsagelig kun tale om et præmieselskab. For tiden efter 1808 er det påtænkt at udsende yderligere et par dele omfattende årene 1808–34 og 1835–52.

På grund af det yderst centrale virkefelt, som selskabet havde valgt sig, må historikere, der arbejder med økonomisk historie, kulturhistorie, landbrugshistorie, personalhistorie, lokalhistorie m. m. interessere sig meget for selskabets arkiv, der er velbevaret og siden 1951 har været opbevaret i Erhvervsarkivet i Århus, og det er derfor med glæde, man erfarer, at Erhvervsarkivet er i gang med at udgive ikke blot en registratur, men omfattende registre til selskabets arkiv. Den allerede udgivne del består af to bind. Det første indledes af en kortfattet, men nyttig indledning om Landhusholdningsselskabet og dets arkiv fra stiftelsen til vore dage og af selve registraturen, der ligeledes omfatter hele perioden op til nutiden. Den fylder kun ganske få sider, og resten af de to bind udgøres af registre, indledt med en kort redegørelse for deres indretning. Først med regi-

strene gælder altså periodeangivelsen i titlen: 1769–1807. I første bind finder man et personregister, medens hele andet bind udgøres af et topografisk register, der må betegnes som hovedregisteret, da det er her, journalnumrene er anført. Det omfatter – foruden Danmark – Slesvig, Holsten, Færøerne, Grønland, Island, Vestindien, Norge og en del spredte adresser i udlandet. Det skulle ikke være nødvendigt at påpege, hvilken nytte lokalhistorikeren kan have af dette register.

Desværre er det ikke muligt i registrene at se, på hvilken måde de belønnede havde gjort sig fortjent til en præmie. Det var præmiemodtageren selv eller en person, der kendte ham, der redegjorde for fortjenesterne, og de originale skrivelser er i mange tilfælde bevaret, ligesom de er ret udførligt omtalt i selskabets protokoller. Det er på vidt forskellig måde, folk har udmærket sig, men hvis man vil nærme sig sagerne fra denne kant, må man fortsat ty til det af Erhvervsarkivet udarbejdede præmiekartotek, hvis man da ikke selv vil blade præmieprotokollerne eller offentliggørelserne i datidens aviser igennem. Det skulle ellers have været muligt efter navnet i personregisteret ganske kort at have noteret, af hvad art den pågældendes fortjenester var, således at den, der arbejder med specielle emner, kunne orientere sig, men det har måske vist sig for kompliceret. Det er måske også ubilligt at fremsætte denne indvending i betragtning af, at Landhusholdningsselskabets arkiv nu hører til blandt de danske arkiver, hvortil der er udgivet de bedste og mest omfattende registraturer.

Viggo Petersen

Lægdsruller m. m.

3. UDSKRIVNINGSKREDS' ARKIV 1788–1956. *Med indledning af Knud J. V. Jespersen.* Arkivregistratur udgivet af Landsarkivet for Fyn 1970. 64 s. 10 kr.

Formålet med denne registratur er at skabe et nyttigt hjælpemiddel, der kan lette arkivgæsterne arbejdet med at finde rundt i arkivalierne, dette formål vil registraturen også opfylde til glæde for såvel slægtsforskere som lokalhistorikere. Der er i høj grad grund til at udarbejde denne registratur, da 3. udskrivningskreds' arkiv er ret omfattende, det består af mere end 500 bind, og det er ganske vel bevaret. Arkivet går hovedsagelig tilbage til 1788, da forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndsløsning førte til en reorganisation af udskrivningsvæsenet; for søjndrulleringens vedkommende går arkivet helt tilbage til 1740.

Knud Jespersen indleder arkivregistraturen med en nærmere redegørelse for udskrivningsvæsenets administration, opbygning og kontrolapparat, den er god og nyttig og næsten en forudsætning for at kunne udnytte arkivet. Arkivregistraturen er således af stor værdi, og det ville være nyttigt, hvis den blev fulgt op af andre arkivregistraturer f. eks. af det fynske ryttergods' arkiv.

Åge Fasmer Blomberg

Heraldik i Danmark

SVEN TITO ACHEN OG OLE ROSTOCK: BIBLIOGRAFI OVER HERALDISK LITTERATUR I DANMARK OG OM DANMARK 1589-1969. *Dansk historisk Fællesforening, 1971. Ill. Særpris indb. 39 kr.*

Da den desværre tidligt afdøde Henry Bruuns storværk, ajourføringen af Dansk Historisk Bibliografi, nærmer sig sin afslutning, er det vist en kendsgerning, at dette alt omfattende værk næppe vil blive fortsat. Fremtidigt må vi være tilfredse med løbende information og iøvrigt sætte vor lid til selective og ræsonerende arbejder, medens den emnet i sin helhed omfattende bibliografi vel alene vil overleve indenfor specialdisciplinerne (landbrugs-, kirke-, retshistorie m. v.), og som et eksempel på hvorledes et mindre område indenfor historien kan bibliograferes, foreligger hermed resultatet af to af vore førende amatørheraldikers flid, en totaloversigt over dansk heraldik og danske heraldikers virke.

Som altid, når det drejer sig om håndbøger, bør benytteren omhyggeligt sætte sig ind i forfatterens indledning og derigennem modtage den behørig vejledning. Thi selvom man ved umiddelbart at konstatere, at bindet anfører godt 2500 numre, vil gå ud fra, at rub og stub er medtaget, og at der følgelig intet som helst af blot nogen heraldisk interesse kan findes (respektive burde kunne findes) udenfor denne fortegnelse, viser det sig, at der trods det særdeles omfattende antal arbejder alligevel er et betydeligt mål af selection til stede.

At alt vedrørende dansk heraldik, det være sig fra inden- som udenlandske kilder, er medtaget, ligger i sagens natur; men også dansk litteratur om udenlandsk heraldik er anført, skønt dette i og for sig er et brud på vor bibliografiske tradition; og da det gerne er de samme personer, der har skrevet om det være sig danske som udenlandske emner, turde det for studiet af dansk heraldisk *forskning* være en vinding.

Men et særdeles omfattende materiale er alligevel med hård hånd fjernet fra denne bibliografi; næsten ethvert arbejde om genealogi og personalhistorie rummer gerne et nok så beskedent moment af heraldisk interesse, jfr. således Adelsårbogens talrige plancher med segl og slægtsvåben, eller »Danmarks Kirker«, der redegør for våben i vore kirker. Disse »i sagens natur« selvfølgelige og velkendte kilder er således ikke medtaget, og i betragtning af, hvor ofte f. ex. adelsårbogens våbenplancher er blevet anvendt til en hård og teoretisk systematik (»det må altså være den pågældende slægts autoriserede våben«) uden hensyn til, at gengivelserne ofte er »konstruerede« (i flere tilfælde har man det indtryk, at udgiverne er gået frem ikke mindst efter æstetiske kriterier), turde denne fremgangsmåde være ikke blot forklarlig, men ligefrem anbefalelsesværdig.

Dermed være ikke sagt, at samleværker er oversete eller kun i ringe omfang anvendt. Da Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder også bringer specialartikler om ikke blot faner, seglpraksis m. m., men f. ex. også om speci-

elle heraldiske figurer og deres anvendelse i nordisk heraldik (Besant, Rose, Gera oma.), har bibliografien flittigt øst heraf, og da enhver benytter af dette storværk ved, hvor vanskeligt det kan være at finde frem til det ønskede opslagsord (at løver i Kulturhistorisk Leksikon skal findes under Lejonhuvud og Lejonansikte, vænner man sig til, men at Dannebrog skal findes under *Baner*, er næppe så ligetil), er den systematiske bibliografi også her en stor hjælp.

I hovedsagen er dens systematik hentet fra Henry Bruun, dvs. Eriksen og Krarup, men dog udpræget »brugervenlig«, idet f. x. et afsnit om kommunevåben er ordnet alfabetisk. Der er naturligvis ikke gjort forsøg på at skelne mellem »god og dårlig« heraldik, endsige give en snæver definition (men naturligvis er der afsnit om disse emner); sigillografi er i betydeligt omfang tilgodeset ligesom flag, nationalsymbolik, ja sågar emblematik ikke er overset, og endog huskilte og tiggertegn har fundet nåde for udgiverens øjne, der ej heller glemmer nutidens automobilheraldik.

Sluttelig bringes afsnit om heraldikens jura (våbenret m. m.) samt litteratur om litteraturen, oversigter over heraldiske kongresser, samt et lille personalhistorisk afsnit, hvilket leder anmelderen ind på tanken om det ønskelige i at få en fortsættelse a la »Heraldikkens historie i Danmark«. Blandt de ikke få spørgsmål, som rejser sig ved en gennemlæsning af denne håndbog, er identificatio- nen af den flittige pen, der ca. 1918–21 i det forlængst afdøde Aftenposten uge efter uge gennemgik de danske by- og herredsvåben (bibliografiens nr. 1261 og nr. 1269). Thi selvom man naturligvis ikke kan forlange, at værkets forfattere skal påtage sig at afsløre enhver anonym dagbladsskribent, turde alene omfanget af dette forfatterskab kræve en undersøgelse.

Tyndest virker det topografiske afsnit, idet som ovennævnt våben i kirker m. m. skal findes i den lokalhistoriske litteratur; men naturligvis har de ofte diskuterede våbenfriser i f. ex. Sorø og Ringsted kirker fået egne rubrikker.

Intet arbejde er fuldkomment, men dette værks kvalitet turde fremgå af, at anmelderens fejlfinden hidtil indskrænker sig til nr. 2030 (der indleder det kronologiske afsnit *Domme*, hvis ældre del i alt væsentligt er udarbejdet på grundlag af en gennemgang af Kolderup-Rosenvinge), som er et citat fra Erik Arups Danmarkshistorie og ikke anfører dennes kilde, Kinchs Ribe Bys Historie (I s. 285), hvor dokumentet gengives.

Troels Dahlerup

Farvel til Hanserezesse

HANSEREZESSE IV ABTEILUNG (VON 1531 BIS 1560) 2. BAND: 1535 JULI BIS 1537. *Hrsg. v. Hansischen Geschichtsverein. Bearb. v. Klaus Friedland und Gottfried Wentz* (†). Böhlau Verlag Köln Wien 1970 XII, 640 S.

Efter 29 år fik vi påny et bind »Hanserezesse«, og – lad det med det samme være sagt – et bind, der på smukkeste måde følger sig ind og står mål med den

imponerende bindrækkes høje udgivelseskvalitet. Man aner, hvilken kraftpræstation, tysk hanseatisk forskning har måttet investere, før dette bind kunne se dagens lys. Det hanseatiske kildemateriales spredning og delvise tilintetgørelse under 2. verdenskrig må have rejst yderst alvorlige vanskeligheder for fortsættelse af denne kildeudgivelse. Beklageligt nok må dette bind også betragtes som den sidste kraftanstrengelse. Dr. Gottfried Wentz' storlåede plan at føre Hanserezesses IV. Abt. frem til Odensetraktaten 1560 må opgives. Med dette bind kommer Wullenwevers epoke næsten symbolsk til at sætte et afgørende punktum i hanseatisk historie. Det er dog ikke blot rent praktiske udgivelsesvanskeligheder, der stiller sig hindrende i vejen for en fortsættelse, men vel nok så meget overvejelser af saglig art, der har dikteret denne beslutning. Brydningen mellem nationalstat og byøkonomi og den forskydning i balancen, der netop i disse årtier af 16. århundrede tyngede vægtskålen ned for fyrstestaten, har meget naturligt præget den sammenhæng, i hvilken det politiske kildemateriale er blevet opbevaret og kan forventes benyttet. Det skønnes derfor mindre rimeligt fortsat (efter 1537) at basere kildeudgivelser, som det hidtil er sket, på de hanseatiske rezesser og grupperne fyrstedokumenterne i referat eller uddrag som ledsagende og supplerende materiale hertil. Denne erkendelse må man give udgiverne ret i, og konklusionen må naturligvis blive, at udgivelsen af denne tidsperiodes hanseatisk kildemateriale må finde en anden form.

Som det måtte være at vente, spores disse problemer allerede i nærværende bind. De internt hanseatiske spørgsmål som f. eks. kontorernes stilling træder i baggrunden for de altdominerende forhandlinger omkring den lybsk-danske strid og forsøgene på at få den bilagt. De tungtvejende politiske momenter i disse forhandlinger ligger klart uden for det normale hanseatiske virkefelt: den kejserlige politiks interesser i at kandidere til den dansk-norske trone for at skabe modvægt mod det protestantiske Nordtyskland; det schmalkaldiske forbunds intense bestræbelser på at få en ende på striden mellem det protestantiske Lybæk og den protestantiske hertug Christian; og bag om disse indre magtpolitiske modsætningsforhold i det tyske kejserrige toner de europæiske nationalstaters fyrstepolitik frem i modsætningsforholdet mellem Valois og Habsburg og den engelske konges holdning til disse magter. Det er i sidste instans Brüsselhoffets afhængighed af Wien, det er prioriteringen inden for den kejserlige politik, der bliver bestemmende for, om byerne København og Malmø vil få undsætning i tide. Dette træder helt klart frem efter den lybsk-hanseatiske flådes skinmånøvre i nov. 1535. Men skal Wullenwevers lybske politik reddes i land ved et knæfald for Brüsselregeringen, har hans politik lidt totalt forlis. For længst muligt at undgå Brüssel sendes følere ud i sommermånederne 1535 til England bl. a. ved Markus Meyer og via hertugen af Geldern til Frankrig ved Everhard Ouelacker. Disse helt fyrstepolitiske linier i det storpolitiske spil kommer mindre klart frem i denne kildeudgave, hvilket netop må betragtes som følger af ovenanførte vanskeligheder. Den engelske eller franske konges eventuelle engagement i danske anliggender må naturligt forudsætte sikkert kendskab til det reelle styrkeforhold mellem de stridende parter, og her bliver nederlagene

på Øxnebjerg og i Svendborgsund et handicap for de lybsk-allieredes politiske alliancemuligheder. Navnlig for den franske konge måtte en alliance med den til det schmalkaldiske forbund nært tilknyttede protestantiske danske fyrstekandidat forekomme mindst lige så tiltrækkende. Særlig for dansk forskning føles det som en mangel, at Frans I's allianceføler ved den danskfødte adelsmand Jørgen Lykke til Christian III i eftersommeren 1535 er udeladt. Dette tilbud afbødede stærkt truslen fra Ouelackers styrker i Nordtyskland, og det gjorde Christian mindre afhængig af Gustav Vasa.

En stor del af det relevante kildemateriale til forståelsen af disse spørgsmål foreligger allerede trykt. Til danske forskeres kundskab vil vel især Paludan Müllers »Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid«, Laursens: Danmark-Norges Traktater I og Waitz: Jürgen Wullenwever have bidraget. Men fra Häpke: Niederländische Akten u. Urkunden og fra Inventare Hansischer Archive, især Höhlbaum: Kölner Inventar vil også en del kunne hentes. Dette rejser naturligvis et udgiverproblem. I stedet for genudgivelse har man i højere grad anvendt regestformen og henvist til tidligere trykkested. Det er for så vidt kun en fortsættelse af tidligere praksis i »Hanserezesse« hvad angår alle supplerende akter og kommenterende dokumenter. Det nye er, at praksis i dette bind er trængt ind i selve rezesserne. Især væsentlige dele af den kæmpestore rezes nr. 86, som Waitz i sin tid ville have offentliggjort i et selvstændigt bind, er her gengivet i udvalg under henvisning til tidligere uddrag heraf. Om det er en lykkelig løsning, kan naturligvis diskuteres; men man må sikkert acceptere, at det under de givne vilkår var den eneste praktisk gennemførlige. Denne, den største af alle overleverede hanserezesser fra hansedagen juli-aug. 1535 i Lüneburg og Lybæk, som selv i sin forkortede form fylder 113 sider, indtager uden sammenligning den mest centrale plads blandt dette binds akter. Selvom meget naturligvis må være kendt i forvejen, kommer nye interessante aspekter dog frem. Særlig interessant både for det realpolitiske forløb, men også set fra mere principielt synspunkt er den centrale rolle, som Braunschweigs syndikus dr. Levin von Emden har spillet, både med henblik på at holde Hamborg-Lüneburgs aktion i Oldesloe på det formidlende plan og ved at bane vejen for hertug Ernst af Braunschweig-Lüneburg som forhandlingsleder i stedet for hertug Heinrich af Mecklenburg. Dette gav straks fra starten forhandlingerne den drejning bort fra Brüssel over imod det schmalkaldiske forbund, der kunne gøre dem tilløkkende for Christian III. Hamborgs voksende politiske anseelse, efter at byen havde formidlet den dansk-nederlandske stilstand og den lybsk-nederlandske fredsoverenskomst, stilles overfor det lybske nederlag i de lybsk-svenske forhandlinger, som byen forgæves søgte at koble sammen med et lybsk formidlet forlig mellem Christian III og Wismar/Rostock.

Som i de tidligere bind af »Hanserezesse« er her anvendt et uhyre omfattende kildemateriale valgt ud med meget stor omhu og sagkundskab fra danske såvel som fra andre nordeuropæiske arkiv- og håndskriftsamlinger. Her skal kun yderligere peges på et interessant tryk, som findes på Det Kongelige Bibliotek i København i en nedertysk og en højtysk udg. trykt hos bogtrykker Ludwig Dietz

i Rostock. Den højtyske tekst findes gengivet af Chr. Bruun i Danske Samlinger I 1865/66 s. 369–383. Skriftet har tidligere været tillagt borgerne i Malmø (E. Arup: Danmarkshistorie II 1932 s. 417f), men er nu identificeret som propagandaskrift forfattet af det indesluttede parti i København og Malmø og dateret 24. nov. 1535, altså umiddelbart efter det mislykkede lybsk-hanseatiske flådebesøg i sundet, med formål at agitere for tilslutning i Tyskland og Nederlandene til det nu helt isolerede parti (Erhvervshistorisk årbog VII 1955 s. 33 f.).

Foruden det sædvanlige person- og stednavneregister og personfortegnelsen efter stænder er i dette bind tilføjet et meget ofte savnet sagregister og en kronologisk ordnet konkordans. Registreringen er holdt ganske bogstaveligt suppleret med krydshenvisninger. Der er f. eks. supplerende henvisning fra Heinrich VIII til: »England: König«, hvor personen er nævnt, men uden navn. Dette er holdt så konsekvent, at der også kan være dele af sagregistreringen flyttet over i stednavneregistret. Et emne som klæde er placeret efter Tuch eller Laken i sagregistret; men de enkelte arter er placeret under deres geografiske betegnelse i stednavneregistret: England, Laken.

Et imponerende arbejde er fuldført med et såre tilfredsstillende resultat til stor nytte for forskningen af Grevefejdens epoke, og det bør derfor hilses med glæde ikke mindst fra dansk historisk forskning.

Poul Enemark

Dagliglivets Danmark

AXEL STEENSBERG (*red.*): DAGLIGLIV I DANMARK i det syttende og attende århundrede. 1620–1720. *Kbh.* 1969. 762 sider. 7 farvebilleder og talrige sort-hvide. 139,95 kr., indb. 164,25 kr. og 185,65 kr.; *do.* 1720–1790. *Kbh.* 1971. 694 sider. 7 farvebilleder og talrige sort-hvide. 162,70 kr., indb. 192,05 kr. og 217, 35 kr. *Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck.*

Med de to foreliggende bind er beskrivelsen af dagligliv i Danmark gennemført efter planen, og man må ønske forfattere, redaktør og forlag til lykke med et smukt og værdifuldt værk, der fører beskrivelsen igennem for de sidste godt 300 år af vor historie. Det må være en tilfredsstillelse for initiativtageren og ankermanden for det samlede værk, Axel Steensberg, at se rækken komplet.

I indledningen til det sidst udkomne bind fremsætter han en programerklæring, der siger noget afgørende om værkets linie og vel også nok må opfattes som et slags svar på indvendinger, der er fremkommet ved omtalen af tidligere bind. Overvejelserne går på, hvad der af det skildrede kan siges at være typisk, hvad norm og hvad undtagelse. »Også forfatterne af dette bind har gentagne gange stillet sig selv dette spørgsmål. Men for os har det ikke været afgørende, om vi nåede til en fuldtud underbygget statistisk vurdering af den tilgængelige overlevering, skønt vi bygger på den historiske forsknings almindelige

konklusioner. Thi det er for os at se ikke det typiske, der sætter gang i forandringerne. Den enkelte kan i kulturforløbet betyde mere end tusinder, selv om det ofte først afsløres længe efter, hvem det var, der satte en ny bevægelse igang. . . . Uberegneligheden og den spontane handling kommer imidlertid bedst frem, når man anskuer historien indefra, så at sige under mikroskop«.

Det er et kulturhistorisk synspunkt, men det er heller ikke fremmed for avancerede amerikanske antropologer, hvad en bemærkning af Yale-professoren Leopold Pospisil i samleværket: *Law in Culture and Society* (1969) viser: »One of the unfortunate effects of sociology upon some social anthropology has been the banishment of the consideration of the individual's role in the social and cultural history of the various tribal societies. This divorce of the individual from his society has given rise to the well-known cultural descriptions and social analyses in which a native innovator has no place, in which the »group as a whole acts, decides, and changes«, being equipped by various writers not only with a structure and existence that is termed »superorganic« or »supraindividual«, but also with such amazing faculties as »group mind« and »group will««.

Ingen af de to citerede vil drømme om at underkende en beskrivelse af det typiske, for først i spændingen mellem den enkelte og miljøet, stort eller lille, kommer vel først for alvor det interessante frem. Det kan imidlertid være vanskeligt at finde frem til normen, til det typiske. Det kræver utvivlsomt, at endnu mere materiale fremlægges og gennemarbejdes. Det har ikke været målet for værkets forfattere, selv om nogle af dem har været så lykkelige at sidde midt i udforskningen af deres emne. Derfor forekommer metodiske overvejelser og benyttelse af meget nyt materiale i flere tilfælde. Bl. a. er tingbogsstof og skifteforretninger oftere blevet udnyttet. Nyttens af tingbogsudgaverne og andre kildepublikationer fra Landbohistorisk Selskab viser sig tydeligt i bindet 1620–1720.

Mens redaktøren har været med hele vejen rundt og til og med i de to foreliggende bind optræder som forfatter til flere af afsnittene (3 i første og 3½ i andet) samt altovervejende svarer for billedredaktionen efter Anders Bæksteds død, så er der sket en hel del ændringer i medarbejderkredsen, hvor kun en enkelt har været med i alle fire bind. Ialt har 44 forfattere været i sving. Selv med planlægning, fælles retningslinier og medarbejdermøder har det ikke kunnet undgås, at fremstillingsform og synspunkter på stoffet varierer. Med redaktørens erklæring in mente er det vel kun godt, at den enkelte får lov at vise sit fysiognomi. Det træder også frem i noteapparatet til de enkelte afsnit, hvor ikke alle holder sig til blot at anføre bevissteder, men også benytter lejligheden til at ræsonnere eller argumentere. Resultatet er blevet mere eller mindre fængslende fremstillinger, men ingen af dem er dårligt skrevne.

I det store hele er opbygningen den samme i alle fire bind, selv om små variationer forekommer. Når der således i bindet 1720–90 ved siden af Georg Hansens »Præsten« findes et afsnit af C. Bartholdy om »Fromhed og kristentro«, så svarer det meget godt til bindet 1620–1720 med Georg Hansens »Præstegårdsliv« og Hanne Poulsens »Guds frygt«, mens denne side af sagen i de to foregående bind afhandles i en enkelt artikel i hvert. Det er utvivlsomt en fordel for

behandlingen, at man har Bartholdys fængslende fremstilling om pietister og herrnhuter sat over for Hansens af (hovedparten af) præsterne som systemets vogtere og enevoldsmagtens udøvere i sognene. Det er klart, at fremstillingen må afspejle også de typiske tidsfænomener, hvorfor man i første bind får et afsnit om trolddom og hemmelige kunster og i andet om den honette ambition, der blomstrede vældigt op i enevoldstiden.

I tidligere anmeldelser (se Fortid og Nutid XXII, 37 ff. og 395 ff.) har jeg fremhævet værkets betydning som inspirationskilde både for den »interesserede læser« og for kulturhistorikeren. Det er vel først og fremmest for den sidste bindene er forsynet med sagregistre og henvisninger. Som nævnt er de sidste individuelt udformet, hovedparten med henvisninger side for side, mens enkelte foretrækker en ræsonnerende oversigt over den vigtigste litteratur og kildematerialet. Det er en undtagelse, når en forfatter kan nøjes med at henvise til eet værk – sit eget – som det er tilfældet for Georg Hansen i afsnittet om samfundet og sædeligheden.

Det er klart, at ikke al relevant litteratur kan komme med, og at konsekvensen undertiden glipper. Af bekvemmelighedsgrunde skal jeg holde mig til et par eksempler, jeg er fortrolig med. I bindet 1720–90 findes s. 21 det fortrinlige billede af en bonde på vej med grønne kranser til byen. Her kunne det måske have været rimeligt at henvise til min artikel om emnet i Danske Museer IV i lighed med f. eks. billedteksten på s. 318. Og når der s. 47–48 i samme bind afbildes og beskrives bindebrev med en henvisning til O. Nielsen: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid (1884), så er der jo siden publiceret en del mere med flere aspekter på emnet af Johs. E. Tang Kristensen i Sprog og Kultur II (1933) og af undertegnede i Fynske Studier II (1960). Selv om enkelte nok uden videre vil kunne finde frem til, hvad forkortelsen *Rasmussen Limfjord* står for, er det vel en forglemmelse, at den ikke er kommet med og er blevet opløst i henvisningsoversigten.

Der er ingen grund til at gå i enkeltheder med dette og heller ikke med en nærlæsning af de enkelte afsnit. Et par bemærkninger kan dog være på sin plads. Når det i bindet 1620–1720 s. 304 hedder, at en kgl. forordning påbød, at hunde skulle lemlæstes på den ene fod for at de ikke skulle volde skade på bøndernes kvæg, så er hensigten at beskytte kongens og adelens vildt, mens bestemmelserne om hundeholdet i landsbyvedtægterne der er omtalt på samme side tager sigte på beskyttelse af husdyrene. Når der i samme bind s. 536 rigtigt omtales »haring« af leer i Jylland, på Fyn og i de skånske landskaber, så er det ikke forkert men ufuldstændigt at der i næste bind s. 519 siges, at i Jylland og på Bornholm skærpede man æggen på leen ved at »hare« den.

Dette er små skønhedspletter, som ikke anfægter helhedsindtrykket af de fire bind, der giver mulighed for en lystvandring gennem århundreder, oplivet af et billedmateriale, der ikke er tilfældigt drysset ud over siderne, men udvalgt og indpasset med omtanke.

Holger Rasmussen

Dansk folkekunst

KAI ULDALL: BILLEDER AF DANSK FOLKEKUNST. *Thaning & Appels Forlag, København, 1971, 127 s., ill. 49,75 kr., indb. 59,75 kr.*

Kai Uldall har tidligere skrevet om dansk folkekunst. I 1945 kom i Thaning & Appels lille serie: »Gammel dansk Folkekunst. En Oversigt«. 1963 blev den fulgt op af bogen: »Dansk Folkekunst. Billeder med indledende tekst«, og nu har vi altså fået: Billeder af dansk folkekunst, også den med en indledende tekst, hvor forfatteren siger mange væsentlige ting om begrebet folkekunst. Bl. a. når han påpeger, at »særpræg og selvstændighed finder man ofte i folkekunsten. Sådant kan også brede sig til at blive noget typisk, men til en ny stilart fører det ikke«, hvor han advarer mod at betragte folkekunsten som en selvstændig stil (jfr. betegnelsen: almuestil).

Folkekunsten påvirkes af de enkelte stilarter, bl. a. holder påvirkningen fra renæssancestilen sig meget længe, men det spændende ved folkekunsten er netop de forskellige egnes modtagelighed for påvirkninger og mekanikken i formidlingen. Det er ikke noget, der kan forklares isoleret, men må ses i sammenhæng med økonomiske, sociale og samfærdselsmæssige forhold, som man – som forf. siger – endnu ikke har overblik over.

I al sin kortfattetethed (teksten fylder 17 af de 127 sider) giver betragtningerne over folkekunstens væsen og baggrund, forholdet mellem håndværk, husindustri og husflid og motiver og stilarter en lang række opslag til ønskelige og nødvendige undersøgelser, bl. a. for at efterprøve, om de antagelser eller domme, som hidtil er fremsat om emnet, holder stik. Sådanne undersøgelser må nødvendigvis strækkes videre i tid og rum, end her har kunnet ske. Forfatteren viser selv ved konfronteringen mellem en karvesnitsornamenteret vandøse fra folkevandringstidsfundet i den fynske Viemose og et mangletræ i samme udsmykningsteknik fra 1822 den lange linje i decorationen.

Mens teksten således giver en knap, men stofmættet indføring i emnet, suppleret med en litteraturoversigt, der synes at have fået alt væsentligt dansk materiale med (dog undrer det lidt, hvorfor f. eks. V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit . . . ikke er kommet med), så forekommer udsigten over landegrænserne lidt tilfældigt. Det er helt i sin orden, at tyske værker som Sauermanns, Schlees og Kamphausens nævnes, men hvorfor ikke lige så godt Sigfrid Svenssons arbejder over skånsk folkekunst.

Tyngdepunktet i bogen er de mere end 200 sort-hvide billeder, der gengiver betydeligt flere genstande, og de 7 farvegengivelser. Alle billederne er godt trykt og gennemgående ikke for små i gengivelsen, så de virkelig kan bruges til studiebrug, og farveplancherne er meget vellykkede. Hovedparten af billederne kendes fra tidligere værker, men det er prisværdigt, at så mange nye er kommet med. Billedteksterne giver kort og koncist de oplysninger, man har brug for.

Maritim etnologi

SØMAND, FISKER, SKIB OG VÆRFT. *Introduktion til Maritim Etnologi*. Redaktion: Nordisk maritimhistorisk arbejdsgruppe ved Olof Hasslöf, Henning Henningsen og Arne Emil Christensen. Udg. af Københavns universitetsfond til tilvejebringelse af læremidler. Kbh. 1970. 333 sider. Ill. Kr. 78.

Det voksende studentertal fører i disse år til udgivelsen af en række håndbøger, enten genoptryk af ældre værker, samleværker af ældre og nye artikler eller som i det foreliggende værk af nyskrevne artikler om et bestemt emne. Emnets indhold angives i bogens hovedtitel, det er de to erhverv søfart og fiskeri med deres personer og udstyr, formidlet bl. a. gennem skibsbyggeriet.

Men hvorfor nu en særlig afgrænsning af denne afdeling af etnologien? Kunne den ikke med skyldig hensyntagen til den særart, som man – ligegyldigt hvilken side af etnologien man beskæftiger sig med – må tage i betragtning, behandles som etnologi i al almindelighed? Utvivlsomt, og forskellen på den foreliggende håndbog og f. eks. på den af Bringéus foranstaltede om Mat och miljø (Lund 1970) er vel heller ikke stor. Ønsket har været kraftigt at gøre opmærksom på den maritime side af etnologien, der føles forsømt. Derfor den ret polemiske tone, der forekommer i Hasslöfs afsnit: *Maritim etnologi och dess grannvetenskaper og Maritimt näringsliv i socialhistorisk belysning*, en polemik, der nok må betragtes som et lokalt svensk opgør med den retning, der – som han siger – »genom sin bundenhet vid doktrinen om lantbruket som modernäring blivit alltför ensidigt agrarorienterad« (s. 93).

Uanset polemikken giver Hasslöf i sin gennemgang en værdifuld påpegning af fremgangsmåden ved studiet og den kritiske sans, man må udvise ved udnyttelsen af det materiale, man fremskaffer. Forskerne »måste utan förutfattade meningar och doktrinär lärdomsbelastning ta sig ut bland människorna. I deras egna olikartade miljöer måste de med ögon, öron och alla sinnen öppna för observationer samt med hjälp av tjänliga instrument skaffa sig de oundgängliga objektskunskaperna, inblickar och inlevelse i deras arbete, levnadsförhållanden och tänkesätt, så att de sedan i studerkammaren kan analysera och tolka såväll de skriftliga källorna som föremålsdokumenten och de levande traditionerna av skilda slag« (s. 100). Det er krav, der alment kan anvendes på mange andre sider af etnologien, ialtfald dem hvor – som Arne Emil Christensen fremhæver – »visuelt-motorisk opplæring har som sitt hovedprinsipp »se på arbeidsprosessen og kopier den«, mens de mer konkrete opplysninger om dimensjoner på arbeidsstykker, proposjoner etc. lagres for fremtidig bruk ved hjelp av symboler som ikke krever bruk av skrift« (s. 240).

Bogens indhold udgøres af Hasslöfs to ovenfor citerede afsnit samt endnu to om henholdsvis *Begreppet levande tradition* og *Huvudlinjer i skeppsbyggnadskonstens teknologi*. De udgør tilsammen godt 1/3 af bogen. Henning Henningsen behandler *Sømandsliv ombord og i land*, hvor han opstiller forslag til et inddelingssystem, der skulle rationalisere og effektivisere udforskningen af denne

stærkt forsømte gren af etnologien. Knud Klem beskriver *Den danske kompagnifart* og viser gennem bilag, hvilke muligheder der gemmer sig i arkivernes materiale til belysning heraf.

Fartøjsproblemerne må siges at have fået en bred belysning. Hasslöfs bidrag er allerede nævnt, og hertil kommer Crumlin-Pedersen med en studie i den nordiske plankebåds konstruktive oprindelse, som han har givet titlen: *Skind eller træ?* Det vil sige, at han tager hele den gamle diskussion op til fornyet prøvelse med en frugtbar kritik af tidligere teorier. Som sin egen giver han oprindelsen for den klinkbyggede båd fra den udspændte stammebåd, *espingen*, sådan som den i vor tid kendes bl. a. fra Finland. For traditionen i bådbyggeriet redegør såvel Arne Emil Christensen: *Båtbyggerverktøy og læreprocess* og Nils Nilsson: *Varv och skeppsbyggeri vid en sydsvensk lastageplats*. Som det vil ses, er det overvejende teknologiske betragtninger, mens der siges meget lidt om de sociale forhold.

Skønt fiskeriet er en central del af den maritime etnologi, er det kun repræsenteret i bogen med et 20 sider langt afsnit af Kari Helmer-Hansen, der behandler næringslivet i Utgårdskilen, på øen Hvaler i dette århundrede: *Et utvær i vekst*. Det er en fortrinlig analyse af det lille samfund, men i sammenhængen nok en lidt mager repræsentation for studiet, selv om der i litteraturlisten henvises til Hasslöfs disputats fra 1949 og hans bidrag i Folkliv 1943–44 om fiskeredskab og arbejdslag.

De fleste af bidragene er forsynet med noter og henvisninger, der må være vigtige i et værk af håndbogskarakter. Selv om Hasslöf anfører 118 numre i sin litteraturoversigt, og selv om man føjer andre til fra de øvrige noteapparater, bliver de ingenlunde fyldestgørende. Det gælder især fiskerilitteraturen. Hvorfor er Harald Hvarfners bog: *Fiskaren, laget och redskapet* (1964) ikke nævnt, hvorfor ikke Granlunds forskellige bidrag? Hvorfor for den sags skyld ikke Hasslöfs bidrag om fiskeri i *Schwedische Volkskunde*, hvor de svenske bidrag til udforskningen af erhvervet er anført? Man kan ikke uden videre gå ud fra som givet, at benytterne af håndbogen skal kende de nævnte værker. Det samme gælder for øvrigt Nordisk Kultur XI–XIIA (1955), hvor både Hasslöf og Granlund har bidraget. Listen kunne uden vanskelighed gøres længere.

Trods de påpegede mangler er bogen imidlertid et vigtigt bidrag til den etnologiske forskning og kan studeres med udbytte også af etnologer af agrar eller anden observans.

Holger Rasmussen

For sportens skyld

FOR SPORTENS SKYLD. Redigeret af Henning Nielsen. Nationalmuseet 1972. 200 s. 12 kr.

En hel bog med sportshistorie, spændende fra den gamle orient til vore dages brølende, lidenskabsoppiskede kæmpearenaer, det er da noget nyt. Og dog – det er kun nyt for så vidt angår samlingen om emnet.

Dets indhold og såmænd også dets placering i samfundslivet er nogenlunde det samme tiderne igennem. Ca. 520 f. Kr. stillede den græske digter Xenophanes det spørgsmål, om den, der vandt i Zeus' hellige område ved Olympia, virkelig var mere værdig til sine medborgeres beundring, til at blive bispist gratis af det offentlige og til at få pengegave end digteren selv. Det mente han, som spørgsmålet er stillet, naturligvis ikke, og han fremhævede yderligere, at *hans* klogskab måtte være mere værd for bystaten og dens borgere end sejre i femkamp og boksning. Den diskussion mellem ånd og materie, der her blev startet, løber endnu. Den har mange facetter, og mange argumenter fra begge sider er indlysende rigtige. Men det må ikke overses af de »finkulturelle«, at sporten er et så dominerende led i vore dages dagligliv – alene taget efter de mange mennesker, der beskæftiger sig med den – at dens udvikling også må tages ind i historieforskningen til komplettering af i al fald det sidste hundredårs samfundsbillede. Hvordan den endelige placering vil blive, kan ikke afgøres endnu. Den bliver måske mindre betydningsfuld, end en umiddelbar fornemmelse antyder. Men stoffet må med, og man kan passende begynde med lokalhistoriske stikprøver.

Nationalmuseets bog, der er udsendt i anledning af Bredeudstillingen »Sporten« i sommeren 1972, er i sine 13 artikler sammensat under hensyn til udstillingens indhold. Det er den naturligvis blevet noget uensartet af; men anderledes kan det næppe være, når næsten alt skal med. For den, der interesserer sig for emnet, er det ærgerligt, at kun tre forfattere har litteraturhenvisninger. De står pænt bag artiklerne og generer ingen – og de havde været rare at have ved dem alle. Bogen indledes af Marie-Louise Buhl, der skriver om kult og idrætslege i den gamle orient. Her er det interessant at se, at en sport som brydning har været ivrigt dyrket i såvel Ægypten som Mesopotamien. Den eksisterer endnu, men har ikke mange tilhængere. Af en eller anden grund mangler den boksningens publikumsappel. Der er for lidt gladiatorstemning over den, og dens kropsvridninger er uæstetiske. Synspunktet er imidlertid nyt. Endnu for få årtier siden spillede brydning en ret stor rolle i dansk sportsliv. For de gamle samfund havde sporten, der også omfattede skydning og hestekørsel, en nær tilknytning til militæruddannelsen. Dansen derimod, der også i vore dage er en slags sport, hørte til det religiøse liv, og med henvisning til kong David, der »dansede af alle kræfter for Herrens åsyn«, undrer Marie-Louise Buhl sig med rette over, at troende kristne endnu kan forbyde dansens glæder.

»Og hvad der siden er sket, betragter jeg som et tilbageskridt«, sagde filologen J. L. Heiberg en gang på vej ned fra Studenterforeningens talerstol, hvor han havde talt om græsk åndsliv. Den udvikling gennemløb sporten allerede i den græsk-romerske oldtid, som Steffen Trolle antyder det i sin titel til bogens andet afsnit »Fra kultidræt til sportskult i Grækenland og Rom«. Trolle beretter om de forskellige græske lege, de pythiske, de isthmiske, de nemeiske og de olympiske. De sidste var de ældste og holdt sig længst – fra 776 f.Kr. til 393 e.Kr. Bortset fra en musikkonkurrence ved de pythiske var disciplinerne ved legene de samme. Brydning og løb, noget senere også boksning og fribrydning, var præ-

miegivende enkeltdiscipliner. Spydkast, diskoskast og længdespring forekom kun i den fornemme femkamp – sammen med løb og brydning. Endelig forekom også heste- og hestevognsløb. Man kender en del til teknik og regler i den græske idræt. De var – som i dag – for at skaffe den højeste ydelse stærkt specialiserede. Der var derfor nok noget om romernes påstand, at som forberedelse til krigens mangesidede strabadser duede idrætten ikke. Den interesserede heller ikke romerne, selv om man nogle gange forsøgte at starte noget efter græsk mønster. Man dyrkede lidt konditræning i thermerne og lod showarrangører om at lave sport: Vædekørsler og gladiator kampe. De første var fantastisk populære, de sidste var næppe sport, selv om de i høj grad krævede kropslige færdigheder. Af den antikke idræt fortsatte kun væddeløbene ind i middelalderen. Meget andet havde været tilknyttet hedensk ritus, og resten var kompromitteret, fordi det på forskellig måde havde været hægtet på kristenforfølgelserne.

Fra antikken flyttes emnet til Nordens oldtid, og derfra ved man ikke meget om det. Thorkild Ramskou tænker, tror, forestiller sig og har mange vel'er. Når han s. 40 undrer sig over at se digtekunsten mellem Harald Hårderådes færdigheder, var det måske rimeligt at pege på, at den også har været med i de moderne olympiske lege. Der er vist endda vundet medaljer til Danmark i denne disciplin. Bueskydning, ski- og skøjteløb har man konkurreret i; men de har samtidig været vigtige led i dagliglivet. Det samme gælder for mange af de ridderlige idrætter, som Niels-Knud Liebgott skriver om. Af disse udviklede sig dog turneringslegene, der virkelig var sport, for så vidt som de ofte foregik med sløvede og stumpe våben. *Hvis* våbnene var skarpe – og det skete – skulle det aftales, hvor mange gange, der måtte rammes, ligesom også arme og lår var undtagne som træfpunkter.

Som oldtidsidrætten havde været det, var også turneringerne tidsfordriv for overklassen. De laverestillede havde ikke tid. De havde nok at gøre med at opretholde livet. I »Nogle idrætslege i det gamle landsbysamfund« fortæller Ole Højrup om, hvad dansk landboudom kunne beskæftige sig med i de små pauser, dagens arbejde levede. Det var oftest leg, hvoraf dog nogle havde sportsligt islæt. Med fornøjelige citater fra beretningerne til Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser giver Højrup en fuldstændig instruktion i mange af bondelegene: keglespil (med kast), »spille pind«, »spille trille«, »so i hul« o. a. Flere af dem eksisterer endnu som rene børnelege; men det er morsomt at se, at man forgæves må lede efter den vidunderkugle, der i dag kan samle en verden – fodbolden.

I 19. århundrede kom sporten tilbage som folkelig forlystelse. Ib Varnild skriver om de store brydere Frederik Safft og senere Bech-Olsen, om cykelsporten, der indeholdt et vist selskabeligt moment, om roning, løb og fodsport. Flere af disse discipliner blev dog kun dyrket af borgerskabets ungdom – kaproningsbåde og cykler var dyre. Arbejderne var ikke interesserede, og da de endelig blev det, er det karakteristisk, at de koncentrerede sig om kraftbetonede ting. Arbejderklubberne fra århundredets slutning dyrkede vægtløftning og anden

muskelkrævende atletik. Cyklen kom med lidt senere, da maskinen faldt i pris; men så talte borgerskabet også om øldrikkende søndagscyklister. Først efter århundredskiftet slog boksningen igennem. Dens stilsikre elegance dæmpede interessen for de mægtige bryderkødbjerger.

»Gennem modens præg bliver sportstøj folks tøj, for: sport kræver brugbart tøj, moden kræver smukt tøj, folk kræver smukt og brugbart tøj«, skriver Hanne Frøsig Dalgaard i sit kapitel »Sport-tøj«. Uskønne kan man vel ikke kalde tidligere tiders sportsdragter; men de var ikke altid hensigtsmæssige, især ikke for damer. Kvindens idrætspræstationer fik først nogen betydning, da hun fik mulighed for i lige så lidt tøj som manden at bevæge sig helt frit. Vidste De forresten, at jakkeslidsen stammer direkte fra den fordums ridekjortel, eller at skohælen, der er fra 1600-tallet, blev »opfundet« for at sikre grebet i stighbøjlen? Den har siden været uundværlig i europæeres opfattelse af sko.

Blandt sportspræmierne har medaljen en fremtrædende plads. Både den og enkelte mønter har gennem tiderne også bragt illustrationer af sportsudøvere og -redskaber. Herpå giver Kirsten Bendixen nogle eksempler i »Numismatiske strejflys på sporten«. Helge Larsen skriver om sport hos eskimoerne. Fra dem har vi hentet en disciplin, som en årrække var ret populær her i landet, fordi man havde held med den: kajakroningen. Mærkeligt nok deltager vore grønlandske landsmænd ikke heri. Deres styrke ligger vel mere i teknik end i muskelkraft – fangererhvervet kræver sikkerhed og manøvreevne frem for hurtighed. De øvrige eskimoiske sportsgrene har mere præg af leg; men man kender f. eks. også boksning, der dog foregår på den måde, at man slår på hinanden skiftevis uden parader, og den, der til sidst ikke kan holde ud mere, har tabt.

I bogens største kapitel tager John Idorn sig af problemet »Sport og politik«. Det behandles fra antikken til ping-pong diplomatiet i 1971, og sammenhængen har altid været der og altid været udnyttet. Emnet er stort; men Idorn har virkelig været hele vejen rundt og belyser i velvalgte småglimt den farlige forbindelse, som netop ved de sidst afholdte olympiske lege – og det kunne han ikke vide – fik et af sine mest makabre udtryk.

De senere år har set en voksende interesse for visse japanske og kinesiske sportsformer. De adskiller sig fra de kendte europæiske ved i højere grad at kræve kundskaber, f. eks. i anatomi, og ved ikke at kræve så store kraftudfoldelser. I Rolf Gilbergs beskrivelse af dem savner man flere tekniske detaljer, der kunne have klargjort virkningen af de forskellige manøvrer inden for den orientalske boksning, jujutsuen, karaten og judoen.

Sport har altid skabt helte, der har været hyldet og dyrket. Henning Nielsen præsenterer nogle af dem i »Heltedyrkelse og sport«. Nogle har klaret sig, efter at – som oftest – alderen havde standset karrieren; men forbavsende mange er det forresten gået ilde. Sporten er nemlig også blevet en økonomisk faktor af rang, og det har knust adskillige af dem, der kun kom med – ganske vist exceptionelle – evner på et meget begrænset område.

Slutkapitlet »Sport og kommerzialisme«, er skrevet af håndboldspilletts enfant terrible gennem flere år, lærer Palle Nielsen. Det er skrappe sager, hvor

især dagspressens sportsredaktioner får sig nogle »ordentlige no'en på frakken«. Det er ganske forfriskende, men synes, som det så ofte sker i den slags tilfælde, at være forblevet ganske upåagtet af offentligheden.

Når denne bog er viet en så fyldig omtale, skyldes det, at emnet er ganske uopdyrket herhjemme – og et flere gange udtalt ønske hos anmelderen om, at nogen vil tage det op til seriøs behandling. Udstillingsbogen, der i øvrigt er særdeles velillustreret, er en tour d'horizon til et bestemt formål; men kapitlerne med dansk stof indeholder næsten alle detaljer, som det kunne være spændende at få yderligere belyst – politisk, psykologisk, sociologisk, økonomisk og måske mere. Der er nok at tage fat på.

Finn H. Lauridsen

Belysningens kulturhistorie

CHRISTIAN WAAGEPETERSEN: LYSEKRONER I SKANDINAVIEN FRA GOTIK TIL KLUNKETID. *Kbh. Gyldendal 1969. 50 s. + 82 pl. 57 kr. indb., heftet 49,50 kr.*

Der er noget uendeligt fascinerende ved en lysekroner med levende lys, der spejles og brydes i bevægelige slebne glasprismer og blankt messing. Senbarokkens og rokokkens festsale, hvor krystalkronernes lysstråler kastedes mangefold tilbage fra væggenes talrige spejle, har været et højdepunkt i interiørkunstens og tillige i belysningens historie. Men belysning, der ikke mindst i lande med lange mørke vinternætter må have været lige så uundværlig som opvarmning, påklædning og ernæring, har kun i ringe grad beskæftiget danske kulturhistorikere. Almindelige belysningselementer som messingstager og olielamper er først i de senere år blevet nærmere behandlet, og om lysekroner er der så godt som ikke skrevet på dansk. Derfor er der god grund til at gøre opmærksom på Chr. Waagepetersens lille smukke bog med dens rige og gode billedstof.

Lysekronen var selvfølgelig et højerestandsfænomen – den krævede højloftede rum, og vokslys var dyre (de noget billigere tællelys var mindre egnede her, fordi de dryppede). Waagepetersen nævner eksempler på, at man sparsomt nok nøjedes med at tænde et enkelt af lysene – et af mange kulturhistoriske træk rundt i bogen. Hovedformålet med bogen har været (efter en kort og klar redegørelse for lysekronens definition og for de almindelige benævnelser for dens bestanddele) at klarlægge selve genstandens udvikling fra middelalderens hjulkroner af metal og »lysekorset« af træ, der almindeligvis antages for urformen til stammekronen af malm/messing. Messingkronerne omtales nu ofte specielt som kirkekroner, men de var den normale type på slotte og herregårde og i rige borgerhuse til henimod 1700. Waagepetersen anfører flere eksempler på, at messingkroner i vore kirker oprindelig er profane kroner, der er skænket til kirkerne, vel ofte når de er blevet gammeldags. På den måde er jo adskillige verdslige genstandstyper fra ældre perioder gennem kirkens konservative ved-

hængen ved det een gang »kanoniserede« overgået til at opfattes som specielt kirkeinventar.

I 15–1600-årene blev lysekronens messingstel undertiden behængt med slebne bjergkrystaller, hvori lysstrålerne kunne brydes, så lysvirkningen øgedes. Herfra gik man videre til anvendelse af slebne glasprismer og -perler i stedet for bjergkrystallerne og i 1700-årene til kroner helt af glas. Om Bøhmens, Venezias og Frankrigs rolle i de første stadier i denne udvikling og om kronologien i det hele taget har der rådet megen forvirring og uenighed. Den norske glashistoriker Ada Buch Polak er egentlig den første, der for en snes år siden prøvede systematisk at finde rede i denne udviklingshistorie, og hendes artikel er stadig grundlæggende og har været vigtig også for Waagepetersen. Men på grundlag af senere udenlandsk forskning og især egne arkivundersøgelser og studier i det danske materiale har han kunnet videreføre Ada Polaks arbejde og sandsynliggøre en udviklingshistorie, der illustreres og bekræftes af de talrige billeder af hovedsagelig i Danmark bevarede lysekroner. På visse punkter er det sidste ord vel næppe sagt endnu – i Sverige (hvor Heribert Seitz og Sigurd Erixon allerede i 30-erne og 40-erne skrev om svenske glas- og messingkroner) har Erik Andrén fornylig (i Samfundet S:t Eriks Årsbok 1972–73) publiceret undersøgelser med udgangspunkt i inventeringen af Skoklosters rige indbo, der kaster helt nyt lys over den tidligste anvendelse af glas i lysekroner.

De fleste lysekroner i Danmark er blevet importerede. Hjemlige klokkestøbere, rotgieterere og gørtlere har dog også i al fald fra 1600-tallet undertiden lavet malmkroner. Der afbildes en malmkrone udført 1807 af gørtler Erik Lassen i Nykøbing Mors som et selvstændigt forsøg på at lave en sådan krone i nyklassisk stil. Når det anføres, at det er bemærkelsesværdigt, fordi Lassen i øvrigt har stemplet malmlysestager i barokstil, må det dog retfærdigvis tilføjes, at der både i museet i Nykøbing og i privat eje findes stager i rent klassisk stil med Lassens stempel. (Når får vi forøvrigt en behandling af messingtilvirkningen i Danmark og de dog ikke helt sjældent forekommende stempler i messing?) I al fald fra slutningen af 1700-tallet er der også herhjemme lavet kroner med glasbehæng. Det var metalstel og montering, der blev udført her. Glasdelene blev importerede, og Waagepetersen har til belysning heraf kunnet benytte et måske i hele Europa enestående materiale fra nogle forretningsbøger, der er bevaret i C. E. Fritzsches Hofglashandel fra årene efter firmaets oprettelse i 1789. På grundlag af disse har han også kunnet give eksakte dateringer af visse prismeformer på tre nyttige tavler med tegninger af slebne glasbehæng til lysekroner fra forskellige perioder. Af Fritzsches bøger fremgår, at firmaet i 1794 restaurerede glasbehængte lampetter af forgyldt bronze på Amalienborg sammen med guldsmed Dey. Nogle af de kroner, som Waagepetersen regner for »Københavnertype«, har fortrinligt udførte forgyldte bronzedele, og forfatteren gætter nu på, at de kan skyldes denne guldsmed Daniel Didrik Dey (d. 1805), om hvem man i øvrigt ved, at han drev et værksted for »galanterivarer«. Til denne sandsynlige hypotese kunne det yderligere anføres, at der faktisk kendes fint ciseleerede forgyldte bronzearbejder af Dey, nemlig to portrætrelieffer på Frederiks-

borg, og det kan tilføjes, at N. H. Weinwich i 1829 omtalte ham som en »metalarbejder, der kan henregnes til de kunstigste, Danmark har havt«.

Det er godt at få rede i dette specielt danske kapitel i historien. Det er i det hele taget godt med denne bog at få orden i et stort og hidtil vanskeligt overskueligt genstandsmateriale og samtidig få en række indblik i den kulturhistoriske baggrund og specielle træk af håndværkets og glashandlens historie. Det er en bog, man læser og ser med glæde – og det vil være en nyttig håndbog for museumsfolk og samlere.

Gudmund Boesen

Menigmands minde

RUDOLPH BERTOUCH: MENIGMANDS MINDE. *Motiver og mestre bag vore folkelige gravminder, især på Lolland-Falster. I kommission hos J. R. Deins Boghandel, Maribo. 1971. 401 s. 288 ill. Indb. 56 kr.*

Museumsfolk har længe vidst, at Rudolph Bertouch interesserede sig for gravminder, om ikke andet så ud fra den samling heraf, han havde tilvejebragt på Frilandsmuseet i Maribo. Men at han så systematisk og i et sådant omfang havde samlet materiale, som denne bog vidner om, var der vel kun få, der vidste. Han har kaldt den: Menigmands minde og har lagt hovedvægten på at belyse »gravminder for almene samfundsborgere« uden iøvrigt at definere begrebet nærmere. Menigmand kan tilsyneladende omfatte alt, der ikke er af adel. Ialtfald forekommer i behandlingen folk af alle erhverv: bønder, arbejdsmænd, købmænd, præster, kgl. beridere, kancelliråder, ja selv bisper, men forfatterens fortjeneste er, at han i så rigt mål inddrager de hidtil lidet påagtede gravminder fra de sidste par hundrede år, der udgør hovedparten af vore landsbykirkegårdes bestand.

Hovedparten af bogen udgøres af monografier over gravmindeformer som bautastene, husformede gravminder, gravramme og gravtræ, gravflise, gravvase, søjle o. s. v., en inddeling foretaget snart efter form snart efter motiv. Det er forfatterens ærgerrighed i hver enkelt monografi at opsøge forlægget og forfølge det gennem tid og rum. Det kræver omfattende orientering og stor sikkerhed i bedømmelse. Den imponerende litteraturoversigt på 14 sider vidner om forfatterens belæsthed, men kan ikke være udtømmende i en behandling der ud over gravminderne selv også – til indledning – behandler kristendommen, dens forudsætninger i jødedommen, dens udbredelse over jorden og dens antagelse i Norden med de konsekvenser det fik for gravmindet.

Det er imidlertid dristigt gjort, og det er fortjenstfuldt, at der peges på løsninger for de enkelte gruppers vedkommende. Det kan forhåbentlig anspore til videre arbejde med materialet, til fremdragning af nyt stof og til modsigelse eller bekræftelse. Forfatteren har lettet arbejdet for sine efterfølgere ved for hver monografi at vedføje en oversigtstavle over registrerede lolland-falsterske grav-

minder med oplysninger om lokalitet, dødsår, navn og stilling, gravmindets materiale, form og mål og dets ornamentering og indskrift. Den righoldigste gruppe, som han kalder Grottesten, beløber sig til 167 numre og er så stor, at den tillader interessante slutninger bl. a. om social fordeling af denne monumenttype.

Som bogtitlen angiver, er det ikke blot motiverne, men også mestrene, der eftersøges i fremstillingen. Det er kun begrænset, hvad der indtil nu kan siges herom med sikkerhed. Ud fra et lokalt materiale skulle der kunne gøres et arbejde for at sikre oplysninger herom. Jeg ville se bogens største fortjeneste deri, at den først skabte interesse for vore kirkegårdes bestand af gravminder, så de ikke tilintetgøres eller smides væk af ligegyldighed eller misforstået oprydningstrang. Forfatteren har i sit afsluttende kapitel om kirkegårde betragtninger herover. Og dernæst i, at de blev registreret og studeret. Hvis landets kulturhistoriske museer samlet gik ind for opgaven, skulle det nok være overkommeligt og ville være et udmærket supplement til værket Danmarks Kirker.

Til bogens tekst, udførlige noter og litteraturoversigt slutter sig et rigt billedmateriale. Desværre har forfatteren fået den – forekommer det mig – uheldige idé at nummerere billederne forfra indenfor hvert kapitel. Det letter ikke brugen og heller ikke henvisningerne. Til og med springes der oftere i nummerfølgen.

Holger Rasmussen

Håndbog i helgenlegender

TUE GAD: LEGENDER FORTALT I NORDEN. *København 1971. 288 s. + 9 farveplancher, 44 kr. uindb. 58 kr. indb. (shirt.)*

Tempora mutantur – ja, tiderne skifter, og vi forandrer os i sandhed med dem. Hvis nogen for en generation siden havde foreslået en forlægger at udgive en populær bog om helgener og helgenlegender i Norden, eller hvis en forlægger havde udbedt sig et sådant manuskript hos en forfatter, ville han utvivlsomt være blevet mødt med en hovedrysten hos modparten. Hvem i alverden kunne tænkes at læse en sådan bog uden for de meget beskedne katolske menigheder. Anderledes i dag, den sidste snes års lette adgang til ferierejser til adskillige katolske lande har brudt en breche i vor gammellutheranske aversion mod alt papisteri. Dernæst – og endnu vigtigere – har udviklingen inden for den typografiske teknik gjort billedbøger til allemandseje og dermed skabt en interesse for, hvad billederne »står for«. Det må derfor hilses med den allerstørste glæde, at den lærde bibliotekar, vor bedste kender af dansk middelalderlitteratur, har skænket os denne vidunderlige folkebog – selv prisen er i betragtning af de meget fine illustrationer folkelig.

Tue Gad indleder med nogle knappe, men meget lærerige kapitler om helgen dyrkelsens oprindelse, relikvier, helgendage og deres betydning i liturgien, kano-

nisering, legender, mirakler samt helgenbilleder. Alle disse afsnit er gode, men eet rager op over de andre, Tue Gad har fået den geniale idé at bygge sit introduktionskursus i katolsk liturgi op over Århus-breviarets kalender for juni måned suppleret med tilsvarende oplysninger fra Københavnsmissalet. Bedre kan det simpelthen ikke gøres på så begrænset plads. Blot ville jeg have ønsket, at han havde benyttet lejligheden til at forklare os, hvorfor vi har syvsoverdag den 27. juni, mens svenskerne venter til 27. juli. Til belysning af den udvikling, der fandt sted middelalderen igennem kunne en sammenligning med et af de ældre kalendarier, f. ex. fra Næstved eller fra Kong Valdemars Jordebog, måske vise sig frugtbar.

Tue Gad inddeler helgendagene efter de tre grupper helgener: 1. Personer fra Det ny Testamente – især apostlene. 2. Italienske – især romerske – martyrer. Hertil må også regnes kirkefædre og beklenderne, alle disse personer har fået plads i den romerske kalender før år 800 og har derved opnået universel udbredelse. 3. Helgener, som ikke er medtaget overalt, dels lokale helgener, dels de enkelte klosterordeners specielle, ofte sene helgener.

Hovedparten af bogen er den alfabetiske helgenkatalog, hvor hver helgen får 1 eller 2 siders omtale, bortset fra jomfru Maria, som naturligt nok ikke har kunnet klare sig med mindre end 10 sider i betragtning af, at hun betød næsten lige så meget som alle de andre helgener tilsammen. Om den enkelte helgen nævnes først hans betegnelse i kalenderen og hans festdag(e), dernæst hans »historie«, legenden om ham, ofte på grundlag af *Legenda Aurea*. I løbet af middelalderen forekom en lang række legendesamlinger lige fra digre værker i mange bind til små praktiske håndbøger. Den mest yndede og udbredte er den såkaldte »gyldne legende«, samlet i det 13. århundrede af en sortebrøder Jakob fra den italienske middelhavsby Varazze, *Jacobus de Voragine*. Han havde næsten 200 helgener med i sin redaktion, men andre arbejdede videre, så at der i løbet af de næste par hundrede år blev mere end dobbelt så mange. Efter genfortællingen af den enkelte helgens legende i et klart, men trods kortheden levende og ofte malende sprog, følger et udvalg af oplysninger om forekomst i bønner, stilling som patron for kirker og gilder, evt. altre og billedlige fremstillinger.

Næppe mere end en trediedel af den gyldne legendes helgener er kommet med, suppleret med fortællinger om nordiske lokalhelgener, så at Tue Gads »sølv-erne legendesamling« når op på knap 100 helgener. Flertallet af dem man var fortrolige med heroppe i middelalderen, er utvivlsomt kommet med, iøvrigt må det altid bero på et skøn, hvem man sorterer fra. Nogle er først og fremmest nævnt for at lære at kende forskel på helgener med samme navn, således franciskaneren Antonius fra Padua, den alpine Bernhard, den irske Brigida, troldmanden Cyprianus og Helena fra Skövde. På samme måde havde det været rart at få klarhed om de to apostle Jakob, Katarina fra Siena og den sene Peter martyr. Kun for Katarinas vedkommende er der tale om et egentligt savn. Den oprindelige St. Katarina, kongedatter fra Alexandria, var så langt den mest yndede af de fire »store« jomfruhelgener Barbara, Dorothea, Katarina og Mar-

gareta og dyrkedes ivrigt i tiggerordenerne, måske især hos dominikanerne, der i det 13. århundrede fik deres »egen« helgeninde St. Catharina fra Siena. Denne sene Katarina er ganske vist altid afbildet i nonnedragt, så billedmæssigt er der ingen fare for forveksling, og historierne er også vidt forskellige. Men da Catharina af Sienas *vita* findes oversat til dansk i *Hellige Kvinder*, havde hun fortjent at komme med.

Sammenligner man Tue Gads helgenskare med den fortegnelse, der findes i *Jeg ser på kalkmalerier*, så er ca. 60 personer fælles, *Saxtorph* mangler mellem 30 og 40 af Gads hellige mænd og kvinder, men har til gengæld en snes andre. Det hænger bl. a. sammen med, at den norske helgenkonge Olav er den eneste af de øvrige nordiske helgener, der har opnået yndest i Danmark – og på kalkmalerier. Saxtorph har ikke jomfruerne Cæcilia, Lucia og Valborg, hvilket stemmer med, at deres popularitet stort set er af langt yngre dato. De forekommer som kvindenavne i et vist omfang i middelalderen, særlig Cæcilia er hyppig i adelskredse i det 13. og 14. århundrede, men hendes stilling som musikpatron er moderne. Lucia var fast kalenderhelgen, og hendes legende findes i *Hellige Kvinder*, mens Valborg stod i skyggen af apostlene Filip og Jakob, således at regnskabsårets begyndelse 1. maj betegnes efter dem i stedet for at kaldes Valborgsdag helt frem til enevælden. Jeg gad vide, om søstrene i St. Agnes' kloster i Roskilde drev kvindesagspolitik. I deres jordebøger 1508–13 står der nemlig »Valburge dag« for første maj, ligesom Birgitte dag forekommer som betalingstermin – bønderne har altså fået en uges respit efter Mikkelsdag.

Tue Gad nævner som en *svensk* skik at brænde bål aftenen før Valborgs dag, men Valborgblus kendes også fra Danmark og var almindelig i visse østjyske egne indtil 1. verdenskrig. Derimod har vi nok hentet Lucia-skikkene fra Sverige, selv om unge danske piger også havde mulighed for at få deres tilkommende at se, det foregik blot Helligtrekongersaften ved at tænde den særlige trearmede stage, stille sig foran spejlet og sige

»I Helligtrekonger jeg beder jer, at
I må mig vise i denne nat,
hvis dug jeg skal brede . . .« osv. som Lucia-verset.

Den besynderligste af Gads helgener er nok *St. Kakokilla*, som er god til at fordrive mus, har lånt visse træk fra St. Gertrud – uden at glansen af den grund er gået af hende – og ellers er temmelig ubekendt. Det mærkelige navn *kan* være en forvanskning af den irske St. Colomba, som man på grund af navnet har opfattet som en kvinde.

De gode og spændende historier har til en vis grad været bestemmende for Tue Gads udvælgelse, derfor savnes en del apostle og evangelister, som ofte er afbildede og derfor er med hos Saxtorph, der bl. a. også nævner jomfruerne *Juliana Kristina*, *Susanna* og *Veronika*. Når de ikke er med hos Gad, skyldes det nok pladsmangel, for dele af Julianas og Kristinas legender findes på dansk, og historien om Veronikas svededug er da meget rørende.

Men helgenlegenderne er så stor og rig en skat at øse af, at man nødven-

digvis må sige stop og vide, at der endnu er meget ufortalt. Den, der vil vide mere, må gå på jagt i den omfattende litteraturfortegnelse, som afslutter bogen og forøger dens værdi som håndbog. Den er et kærkomment supplement til *Ellen Jørgensens Helgendyrkelse i Danmark* og kan varmt anbefales enhver læser med interesse for kulturhistorie af hvilken observans, han end måtte være.

Thelma Jexlev

Vor ældste fajencefabrik

JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG OG KAI ULDALL: FAJENCER FRA FABRIKEN I ST. KONGENSGADE. *Gyldendal 1970. 337 sider. Ill. 178 kr.*

Den foreliggende bog er delt i to hovedafsnit, et historisk og et der nærmest må betragtes som katalog over arbejder udgået fra fabriken. Til det historiske hører noter og henvisninger. Kai Uldall, der lige siden artiklen 1925 om danske fajencefliser, har beskæftiget sig med studiet af fajence, har skrevet det; hans første samlede fremstilling kom i 1942 i Thaning og Appels lille kunstserie, og 1961 udsendte samme forlag *Gammel dansk fajence fra fabrikker i kongeriget og hertugdømmerne*. I de mellemliggende år er der fra forfatterens hånd fremkommet adskillige tidsskriftartikler, som belyser emnet. Til bogen *Keramik* bidrog Uldall med afsnittet om lertøj, stengods og fajence fra middelalderens begyndelse til ca. 1850. Også her drejede det sig om en historisk redegørelse, idet andre forfattere behandlede de tekniske problemer.

I første kapitel fortælles der om fabrikens grundlæggelse og tidligste periode. Efter holsteneren Johan Wolffs forsøg med fajencebrænding på Frederiksberg slot vinteren 1721–22, engageredes han følgende sommer af en kreds interessenter til at lede den fajencefabrik, hvortil Frederik IV skænkede grunden i St. Kongensgade, hvor nu politistationen ligger. Inden årets udgang udstedtes fabrikkens privilegier, som bl. a. gik ud på, at den i 30 år skulle have eneret til at forfærdige »Delfs Porcelin eller Hollandsch Steentøj«, hvorved man især forstod en hvid og blådekoreret fajence. Til trods for det hollandske forbillede har man ingen underretning om indkaldelse af arbejdere fra Holland, hvorimod størstedelen af folkene synes at være kommet fra Tyskland, og »det er også kun fra tyske kilder, vi lærer enkelte af de første navne at kende«, hedder det. – Til bekræftelse heraf havde det været rart med en fortegnelse over gennemgåede arkivalier og litteratur ud over den, der er anført i forkortelseslisten.

Først en halv snes år efter fabrikens start møder man danske navne blandt folkene. Men da var Wolff ikke længere mester, thi da fabrikationen 1725 endnu ikke var kommet rigtig i gang, havde han fundet det klogest at forlade landet. Wolff drog til Stockholm, hvor han grundlagde Rørstrandfabriken, og med sig tog han ikke alene noget af den kostbare blå koboltfarve men også et par af fabrikkens bedste arbejdere.

I St. Kongensgade i København blev det først rigtig godt, da den dygtige og pålidelige Johan Pfau 1727 blev ledende mester. Fra hans tid stammer to mar-

kante nyskabelser, nemlig bakkebordsbladene og biskopbollerne, som blev en stor succes. Foruden om mestrene og de ting, de frembragte, berettes der om selve fabriksbygningen og dens indretning samt om de metoder, man brugte, for at sælge så meget som muligt, og om hvem det var, der aftog produkterne.

Andet kapitel omhandler Christian Gierløfs erobring af fabriken 1749. Gierløf, der var oplært i bryggeriet, troede, at fabriken kunne moderniseres og oparbejdes; han ønskede Pfau bort og fik ham da også til at fratræde sin stilling. De mange retssager, Gierløf til stadighed førte, viser hvilken stridbar mand han var. Dette i forbindelse med Christian VI's anlæg af Blåtårnsfabriken og indførslen af kinesisk porcelæn og rhinsk stentøj vanskeliggjorde i den grad forholdene, at fabriken i 1770-erne måtte ophøre. Dette bliver der redegjort for i bogens tredje kapitel.

Det historiske afsnit slutter med en oversigt over fabriken kunstnere og andre arbejdere opstillet i listeform uden at gøre fordring på at være fuldstændig.

Anden del af bogen er skrevet af Jørgen Ahlefeldt-Laurvig, der siden 1965 så godt som hvert år i Historiske Meddelelser om København har redegjort for jordfund fremkommet ved årets gravninger for Københavns Bymuseum. I 1966-årgangen berettes om de udgravninger på St. Kongensgadegrunden, der var påbegyndt to år tidligere. Denne gravning spiller selvsagt en stor rolle for bestemmelsen af fajencer, idet den f. eks. har gjort det muligt – modsat den hidtil gængse opfattelse – at henføre genstande dekoreret med den såkaldte europæiske blomstkvist til fabriken produktion.

Fabriken frembringelser gennemgås emnevis, idet der begyndes med vægfliser, som man har fine eksempler på i pandekagekøkkenet på Frederiksberg slot og i Eremitagen. Herefter følger bakkebordsbladene, der som nævnt så at sige blev opfundet på St. Kongensgade-fabriken og vandt stor udbredelse i Nordeuropa. Tallerkener og fade gør sig i Pfau's periode især bemærkede ved at være forsynede ikke alene med malersignatur men også med pris. I Gierløfs tid fornyedes såvel former som mønstre under indflydelse af ostindisk porcelæn, selv om det mønster, man har givet hans navn, faktisk fremkom allerede i Pfau's sidste periode.

Videre beskrives de såkaldte tækkefade (varmefade), dernæst skåle, krukker, terriner og biskopboller. Om sidstnævnte og drikken biskop, der er en slags punch, har Uldall skrevet i Kulturminder 1960. Det var nok den mest bemærkelsesværdige nyskabelse fra fabriken; bollerne repræsenterer det bedste af, hvad både fajencemagere og malere har frembragt. Kander og krus, te- og kaffestel, havevaser, skrivetøjer, apoteksinventar m. m. gennemgås, og her er hver gruppe nok i for høj grad behandlet som en enhed, således at de samme oplysninger om karakteristika ved fajence fra Gierløfs periode og om nyskabelser gentages indtil flere gange. Først i afsnittet om te-, kaffe- og chokoladestel siges, at de har fulgt samme udvikling i mønstre som fabriken øvrige produktion. Til overflod har Kai Uldall meget rimeligt fundet det nødvendigt i første kapitel at give en karakteristik af produktionen som baggrund for dens historie.

Bagest i den meget smukke og nyttige bog finder man en side med profiler af tallerkener og fade, samt 137 signaturer med forklarende tekst og angivelse af, hvor de findes. Forsøg på at sammenholde signaturerne med listen over fabrikkens kunstnere og arbejdere er ikke gjort og ser heller ikke ud til at kunne give noget resultat. Efter fyldige noter afsluttes bogen med et personregister.

Monografien om St. Kongensgade-fabrikens fajencer afløser A. Øigaards fra 1936. Ligesom forgænger er det en smukt udstyret bog, der følgende udviklingen inden for bogkunsten foruden mange sort-hvide illustrationer, også er forsynet med otte nydelige farveplancher, velegnet som gavebog til enhver der måtte interessere sig for denne gren af vor kunstindustri, men ikke mindre nyttig for den, der for alvor vil have kendskab til Nordens ældste fajencefabrik og dens produktion.

Marie-Louise Jørgensen

Nationalmuseets kakler

»KAKLER. *Hovedtræk af kakkellovns historie ca. 1350–1650*« af Niels-Knud Liebgott. Nationalmuseet 1972. 39 sider, ill. Kr. 16,10.

Med »Kakler« har Nationalmuseet indledt udsendelsen af en række små, populære bøger om grupper af genstande i samlingerne. Det er et i høj grad rosværdigt initiativ, og der vil sikkert være et stort publikum til bøgerne. Ikke mindst fordi »særkataloger« længe har været savnet af specielt interesserede museums-gæster.

Kakkellovns bogen er blevet en fin lille publikation. Formatet er bekvemt, tryk og illustrationer står klart, og de mange fotografier og Birgit Als Hansens nydelige tegninger anskueliggør teksten på udmærket vis. En rent teknisk mangel er det, at så mange sider er uden paginering, et sted fire i følge, et andet fem. Man savner også angivelse af museumsnumre til de viste eksempler.

Bogens tekst lever op til undertitlen »Hovedtræk af kakkellovns historie«. Den er let læst, som en populær bog skal være det, og man mærker forfatterens glæde ved emnet. Det er første gang, der på dansk gives en samlet fremstilling om ovnkakler og deres anvendelse. I en publikation af denne art kan man ikke vente nye forskningsresultater, men Liebgott udnytter redeligt den foreliggende litteratur, der for Danmarks vedkommende indskrænker sig til nogle artikler om enkelte kakkelfund og grupper af kakler, og han supplerer med sit nøje kendskab til materialet i Nationalmuseets afdeling for middelalder og renaissance.

Det burde dog nok i højere grad have været understreget, at det er kaklerne i Nationalmuseets 2. afdeling, der behandles. Den udvikling, der beskrives, er den, som disse kakler illustrerer. Og det er ikke hele udviklingen.

Det giver en lidt ujævn fremstilling, at nogle faser kan beskrives og illustreres grundigt, mens andre må behandles temmelig summarisk. Dette gælder f. eks.

den kvadratiske kakkels udvikling. Materialet hertil findes fra dansk middelalder, nemlig i Lund (se Ragnar Blomqvists glimrende artikel i *Kulturen* 1936), men altså ikke i Nationalmuseet.

I det hele taget må man inddrage materialet fra udlandet, hvis man skal kunne forstå sammenhængene. Dette er ikke gjort i tilstrækkeligt omfang. I stedet sløres udviklingsforløbet hist og her af en causerende fremstilling, der undertiden bliver årsag til unøjagtigheder. Således bliver pottetaklen ca. 100 år ældre på dansk grund, end de arkæologiske vidnesbyrd godtgør. Man savner også en mere præcis redegørelse for brugen af kakkelformen og tidspunktet for dens tilkomst. Pludselig er den der og behandles som en gammel kending.

Ved enkelte passager kan der sættes spørgsmålstejn. F. eks. er det svært at se, at det skulle være traditionen fra de romerske pottemagerovnes indmurede krukker, der er grundlaget for boligovnen. I pottemagerovnene må det have været krukernes funktion at holde på varmen inde i ovnen. Bilæggeren skal derimod afgive varme. Det er også et tvivlsomt postulat, om bilæggeren har slugt mere brændsel end andre opvarmningskilder. Tanken om den dårlige og stillestående luft, som den skulle forårsage i rummet, har Liebgott hentet fra Troels-Lund, der skrev før centralvarmens tid. Bilæggeren har ikke virket meget anderledes end vore dages radiatorer.

Fra Troels-Lund stammer også oplysningen om, at første gang en kakkellovn omtales i Danmark er i 1507. Et opslag i udgaven af dronning Kristines hofholdningsregnskaber viser at det var 1509. Det betaler sig altid at gå til kilderne.

De større ulemper ved kakkellovne var nok skrøbeligheden og bekosteligheden. Og når bilæggeren i 1700-tallet afløses af vindovnen, skyldes det vist først og fremmest, at man på dette tidspunkt begynder at opvarme flere af boligens rum, og det kan ikke klares fra ildstedet i køkkenet.

Et meget væsentligt fund er en sengotisk kakkelform til en harniskklædt rytter med hund. Den dateres i billedteksten til ca. 1500. I selve teksten tages den til indtægt for en dansk kakkelproduktions opståen i løbet af 1500-tallet. Dette sidste er sikkert rigtigere, for »Sandbakkefundet« fra Næstved, som rytteren hører til, omfatter lertøj og kakler fra det sene 1500- og det tidlige 1600-tal. Forfatteren opfatter figuren som et topstykke til en fornem ovn. Dette er problematisk, allerede fordi topstykker på tidens ovne hyppigt var arkitektonisk udformet. Det er værd at bemærke, at figurens bredde svarer til bredden af en normal rektangulær kakkels midtstykke. Det er derfor nærliggende at opfatte den som et relief til anbringelse på en halvcylindrisk kakkelform eller måske som forsats til en »nichekakkel« af den type, der omtales sidenhen.

En del af de indvendinger, der her er rejst, hænger sammen med det beskedne omfang, forfatteren har måttet give bogen. Man må håbe, at han sidenhen vil vende tilbage til emnet og udnytte sin omfattende viden til at skrive om kakkellovnen i Danmark – og ikke blot på Nationalmuseet.

Rikke Agnete Olsen

Fornøjelig byplanlægning

KNUD BIDSTRUP: EBENEZERS DISCIPLE. *Fra dansk byplanlægnings pionertid. Dansk Byplanlaboratorium, 1971. 71 s. 20 kr.*

Den første reaktion, når man får byplanlaboratoriets 50 års jubilæumsskrift i hånden, er en let studsens – over titlen! Hvordan kan det gamle bibelstednavn have forbindelse med byplanlægning, og hvordan kan det have disciple? Sammenhængen er enklere end som så: Ebenezer er en person, der hed Howard til efternavn. Han var en engelsk parlamentsstenograf, der ved århundredskiftet startede en havebevægelse. Dens synlige resultat blev kun to små byer, Letchworth og Welwyn; men den fik stor betydning, fordi den satte en kædereaktion af tanker og ideer i gang blandt folk, der beskæftigede sig med byudvikling, og den blev derved medvirkende til, at man efterhånden fandt ud af, hvad sagen egentlig drejede sig om. Det er bogen her måske knap så heldig med. Den giver i det store og hele kun byplaninteressens historie; men det gør den til gengæld friskt og fornøjeligt, i et uhøjtideligt sprog og med velvalgte illustrationer.

Når der i et manifest, som laboratoriets stiftere i december 1921 lod indrykke i københavnske aviser, stod at læse, at byplanlægningen »i vore dage« stod »fremme i første række«, var dette en grov overdrivelse. Uden for den snævre kreds var der i virkeligheden ingen, der vidste noget om det, og dr. phil. Vilh. Lorenzen måtte, da en journalist fra Politiken henvendte sig til ham, til at forklare, hvad institutionen skulle beskæftige sig med. Det var Lorenzen også den rette til, for det var ham, der havde fundet på navnet – i, som han udtrykte det, taknemmelig erindring om den nytte han i sin studietid havde haft af universitetets historiske laboratorium. Jubilæumsskriftet undrer sig over, og det kan måske være meget rigtigt, tiden taget i betragtning, hvor mange, der gennem årene har troet, at det var »noget med reagensglas og kolber«. Nej, byplanlægning var ikke netop det, der optog offentligheden mest i 1921. Der til var man for optaget af at registrere og diskutere de ubehagelige følger af den store krig. Men det kaotiske og truende stod ikke ene. Efterkrigsårene var også i mange henseender en grotid. Krigen skabte som før og siden epoke og udløste hos optimistiske naturer en stærk følelse af, at der nu skulle tages fat og bygges op. Det kom også den nye institution til at nyde godt af – ikke mindst fordi der på boligbyggeriets område blev startet en revolutionerende udvikling.

Under krigen havde de private bygherrer helt måttet indstille deres virksomhed, og det gav bolignød. Stat og kommune måtte gribe ind med støtteforanstaltninger. Fra 1916 og mange år frem byggedes to trediedele af alle boliger med offentlig støtte eller direkte offentlig finansiering. De sociale boligselskaber blev dominerende. Arbejdernes Andelsboligforening, der som det første var blevet oprettet lige efter krigen, blev ledet med vældig energi af folketingsmand Jens Chr. Jensen, også kaldet Christian Bolignød. I 1920 startede Randerssagføreren C. F. Boldsen Københavns almindelige Boligselskab, der blev landets største. Og den ændrede organisationsform medførte også en ændret produk-

tionsform. Enkeltopgangene, som håndværksmestrene havde sluttet sig sammen om, blev til komplekser – byggeriet blev til masseproduktion, industri. Arkitekterne blev inddraget, og de stilistiske strømninger aflæses i dag klart i boligkarrereerne.

Karakteristisk for det sidste var det, at Københavns kommune i 1920 lod professor Anton Rosen opføre den store husvildebebyggelse ved den nuværende Lersø Parkallé. Rosen lod de engelske havebytanker gå ind i sit projekt, der såmænd ville være blevet stående til i dag, hvis man havde holdt benævnelsen *husvilde* borte fra det. I 1921 fik hovedstaden sine første moderne rækkehuse, Bakkehusene ved Bellahøj. Det skulle være boliger for almindelige mennesker; men arbejderne var dog endnu for almindelige, erkendte Poul Henningsen i »Architekten«, og rækkehusene måtte derfor egne sig bedre for den del af middelstanden, der endnu holdt husassistent.

Mere end noget andet skabte den trafikale udvikling en fornemmelse af, at man stod på tærskelen til en ny tid. Der opstod en mistanke om, at jernbanen ikke i det lange løb kunne holde sin position som det dominerende trafikmiddel. Bilen var på vej. Lige før krigen havde der været 3.000 i hele landet, i 1920 var der 18.000 og i løbet af 1920-erne blev det til 100.000. I 1920 fik København sin første benzintank, ved Trommesalen, i 1921 sin første offentlige parkeringsplads, ved Grønttorvet – og allerede fra starten var det hele plagsomt og farligt. En bilist blev fradømt kørekortet for at have påkørt en cyklist med en fart af 25 km i timen, »hvilket er meget hurtigt«, i Metropolitanskolen indførtes færdselsundervisning, og i Folketinget blev det foreslået, at personbiler måtte køre 25 km. i timen og de største lastbiler 12 km. i hovedstad og købstæder. 1923 gennemførtes den første færdselslov. Brodiskussionen kom igang – den løber endnu, og 1920 åbnedes den første flyverute fra København over Malmø til Warnemünde.

I politisk henseende var man ved at gøre klar til en afgørende styrkeprøve mellem gammel-liberalismen og det frembrydende sociale demokrati, og ingen havde megen tid til at interessere sig for byplanlægning – måske med undtagelse af Det radikale Venstre. Der var mange radikale i kredsen om byplanlaboratoriet, Ove Rode dog som eneste toppolitiker. Han deltog i propagandaen for den første byplanlov med et foredrag om »Politik, teknik og borgersind«. Men før ideerne fik rigtig medvind, måtte man gå så gruelig meget igennem, en reverenter talt antiplanlægningsperiode under 20-ernes to venstreministerier – og den varede ved længe efter, at samfundets ret til at regulere og ordne var accepteret på mange andre områder, ja faktisk til omkring 1960.

Og så var byplan på trods af al snak alligevel ikke noget nyt. Fredericias gadenet fra 1600-tallet var anlagt i lige felter, Ålborg var i 1848, fordi en amtmand forstod brandfaren i den »tætte« købstad, lige ved at få en byplan (den skal være strandet på manglen af et kort til 250 rd.), og til Esbjerg blev i 19. århundredes sidste årtier lavet en skakbrædtplan à la Fredericia. I København gik det anderledes. Kvartererne uden for voldene kom i byggespekulanternes hænder, og den kendte overbebyggelse med de mange baggårde blev resulta-

tet. Visse pionerer som ingeniør C. Ambt og den mærkelige arkitekt Alfred J. Råvad fremhævede gang på gang, at man måtte styre den hastige vækst; men de talte for døde øren. I Gentofte var der mere hold på tingene. Der byggede man villaer, den husform, der bedst påkaldte tidens arkitekter, og der bestemte man, at grunde ikke måtte sælges eller udlejes til personer af arbejderstanden. Det gav lys og luft, fred og ro. Omkring 1900 voksede imidlertid en interesse for planlægning frem, der skulle blive grundlaget for den senere udvikling. Ambt projekterede en udvidelse af Nyborg og sammen med Hack Kampmann en bebyggelse af Århus' nyerhvervede Marselisborgarealer. Da hovedstaden i 1901–02 indlemmede Brønshøj, Vigerslev-Valby og Sundbyerne blev der udskrevet en international konkurrence om en byplan for de nye områder. En tilsvarende konkurrence om en by ved Hirtshals havn blev i 1919 vundet af Steen Eiler Rasmussen og Knud H. Christiansen. Planen blev imidlertid ikke fulgt, og en chance for et forsøg helt fra grunden var hermed forspildt.

Hver for sig er bevægelsens pionerer og deres ideer egentlig en fyldig omtale værd – også fordi relativt lidt synes at have været rene fantastier. Man studerede flittigt udenlandske forbilleder (flere af dem er i øvrigt også spændende), og man var klar over, at de æstetiske hensyn ikke alene kunne klare problemerne, men måtte følges op af samfundsøkonomiske, funktionsmæssige og sociale. De sidste forhold fik stor betydning, da laboratoriet begyndte at virke. Man lavede studiesamling med bøger, betænkninger, kort, planer og billeder, man holdt øvelser, hvor man analyserede bebyggelsesforhold, boligtyper, institutionsforsyning m. m., og ikke mindst forsøgte man fortvivlet at stable en brugbar statistik på benene. Det lykkedes ikke, og så forsøgte man selv i 1925, året for den første byplanlov, at skabe en model, der kunne bruges andre steder. Som objekt valgte man – i forståelse med byrådet – Kolding; men undersøgelsen, der var meget stort anlagt, kom aldrig. Samme år lavede man trafiktælling i København – og ramlede hårdt sammen med stadsingeniør Karsten, der nok var en ven af sagen, men meget skulle have sig frabedt, at man beskæftigede sig med »hans butik«. Det kaldte Poul Henningsen frem i Ekstra Bladet med en skarp pseudonym artikel, der lige meget hakkede på stadsingeniøren og på laboratoriets vatnisseri – man havde nemlig opgivet at bruge tællingen i det videre arbejde.

Loven af 1925 blev anledning til mange konkurrencer og planer; men kun få blev ført ud i livet. Grundejernes erstatningsrettigheder var så vidtgående, at det i virkeligheden var uforsvarligt at gøre brug af den. Det frivillighedsprincip, den havde bygget på, blev taget ud ved fornyelsen i 1938. Herefter fik alle købstæder og bymæssige bebyggelser over 1.000 indbyggere pligt til at lave byplan, og selv om meget siden er ændret og udbygget – egnsplanlægning og landsplanlægning er kommet til – er 38-loven stadig grundstammen i arbejdet.

Den lille bog indeholder et overvældende stof, som også for lokalhistorikere vil være inciterende og måske inspirerende. Hvad vil hele den allerseneste udvikling medføre? Masseflugten fra landbruget har flyttet landet til byen, og samtidig har motorisering, parcelhusbyggeri og industriudflytning forceret byspredning.

ger og gjort bybegrebet flydende. Fantasterierne stikker ind imellem hovedet frem som med Øresundsbyen – eller Øregasbyen, som den kaldes her – og som med Kalundborg, som nogle i fuld alvor troede ville blive en vestsjællandsk pendant til hovedstaden – fordi et olieraffineri blev placeret ved havnen! Byplanlaboratoriet vil have den brede offentlighed med i debatten, og beder politikerne ikke blive sure, fordi ingen siger noget til at begynde med. Der gik 50 år, inden stemmeprocenten efter grundlovens givelse nåede op over 30. Tilvænningsprocessen vil være lang, og man må derfor begynde tidligt – ved at inddrage den lokale planlægning i skolernes undervisning.

Utvivlsomt kunne byplanlæggerne have fejret deres jubilæum med et vægtigt teknisk-videnskabeligt værk. Det burde nok i virkeligheden skrives. Men derfor kunne det foreliggende ikke undværes. Det er særdeles informativt – og skægt.

Finn H. Lauridsen

Jordanes-Forskning

J. SVENNUNG: JORDANES UND SCANDIA. *Kritisch-exegetische Studien. Skr. utg. av K. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala 44:2A. Stockholm og Uppsala 1967. 35 sv. kr.*

En overmåde lærd bog af den fremragende Uppsala-latinist, der tidligere har behandlet hermed sammenhængende problemer, bl. a. i bogen om Scandinavia und Scandia fra 1963. Jordanes berømte værk *Getica* fra 551 indeholder et kapitel om Scandia, der går tilbage til Cassiodorus tabte goterhistorie, som atter må antages at bygge på mundtlige beretninger fra Norden. Kapitlet indeholder 28 nordiske folke- og stammenavne, som med større eller mindre sikkerhed kan tolkes og lokaliseres, og som der naturligvis eksisterer en omfattende litteratur om. Behandlingen af disse navne i kap. 3 er det største og mest centrale afsnit i Svennung's bog. Det er hans opfattelse, at de tre første navne, folkenavnene adogit = (h)alogii »beboere af Hålogaland«, scerefennae »lapper« (samer) og suehans »sveer«, stammer fra skriftlige kilder, mens de øvrige bygger på beretninger fra en søfarende, der har rejst fra det vestlige Skåne langs Skandinaviens vestkyst til Romsdal i Norge.

Flere af navnene tilhører, som påvist af J. V. Svensson i en bekendt afhandling om »De nordiska folknamen hos Jordanes« (i *Namn och Bygd* 1917), ganske små folkestammer, der må have boet på et begrænset område, strækkende sig fra det vestlige Skåne og det nuværende Halland til et stykke op i Bohuslen. Svennung tager alle disse navne op til fornyet og grundig prøvelse og kommer i flere tilfælde til nye resultater med hensyn til deres oprindelse. Indgående behandles i en excurs navnene Greutungi, Tervingi, Visi og Gipidae, der alle kendes fra andre klassiske kilder.

Ikke alle forfatterens forslag virker lige overbevisende. Det forekommer såle-

des meget dristigt at opfatte mixi som fejlskrivning for *hixi og tolke det som et urnordisk *hiskiR »beboere af øen Hisingen« (i Bohuslen).

Om Goternes udvandring fra Scandia handler kap. 9. Svennung opfatter Geticas (dvs. Cassiodorus) beretning om udvandringen som ægte folkeoverlevering (svensk: folksägen). Sproglige indicier i visse af de sydsvenske stammenavne taler for, at goterne stammer fra göternes egne, og Geticas tekst peger snarest på Vestergötland.

Selv om Svennungs værk ikke er det sidste ord i sagen og meget utvivlsomt vil blive taget op til ny overvejelse, er hans bog et meget fængslende arbejde, præget som det er af forfatterens store lærdom, skarpsindighed og – dristighed.

Kristian Hald

Olddanske personnavne

KRISTIAN HALD: PERSONNAVNE I DANMARK. 1. *Oldtiden. DHF's håndbøger. 1971. 123 sider, 1 kort. Særpris indb. 23 kr.*

Personnavne er naturligvis først og fremmest sprogligt materiale og et sproghistorisk anliggende, men tillige vigtige fixpunkter i megen historieforskning, og det er derfor en god og nyttig disposition at lade Kristian Halds personnavnestudier komme i DHF's håndbogsserie. Det i 1971 udkomne første bind omhandler de ældste navne (udelukkende fornavne), fra folkevandringstid og vikingetid, andet bind skal behandle de talrige fremmede personnavne, der indlånes i middelalderen, og de i denne periode opdukkende tilnavne, og tredje bind skal dreje sig om navneskikkens udvikling i nyere tid.

Hald beklager i forordet, at fremstillingen her og der er blevet noget tyngt af sproghistoriske detailundersøgelser, men det skal man ikke lade sig afskrække af; Hald har jo en særlig evne, tidligere demonstreret bl. a. i »Vore Stednavne« (2. udg. 1965) og »Stednavne og kulturhistorie« (1966), til at skrive klart og forståeligt for andre end specialister om udviklede sproglige fænomener.

Værkets titel, »Personnavne i Danmark«, antyder (ligesom Bengt Holbeks og Iver Kjærs »Ordsprog i Danmark« 1969) et karakteristisk forhold ved personnavnene, nemlig at de altid (i vor kulturkreds) har været overordentlig udsat for ændringer på grund af skiftende kultur- og modestrømninger (Hald s. 112). I de tidlige perioder, Hald behandler i 1. bind, kan det ganske vist være vanskeligt at afgøre, hvad der er hjemligt og hvad der er kommet udefra, dels fordi den dominerende brug af to-leddede navne er fælles indo-europæisk (kendt i oldindisk, men bedst bevaret hos grækerne, germanerne og kelterne), dels på grund af større sprogligt fællesskab mellem germanerne. Det dansk-svenske kongenavn *Erik*, som ikke er direkte overleveret i urnordiske kilder, men indgår i et lev-navn, det sjællandske Erikslev (Jerslev?), er nok af hjemlig oprindelse, men efterleddet *-rik* (»hersker, konge«, identisk med latinsk rex) er et ældgammelt

keltisk lån i germansk og især brugt i østgermanske kongenavne (Ermanaric, Alaric, Theodoric o. fl.), som kan have været mønster for **Aina-rik* (»eneher-sker«), der bliver til *Erik*. Forleddet i det berømte *Hlewagastir* (i guldhorns-indskriften) har man også regnet for keltisk (**kleuas-* »berømmelse«), men det kunne også være græsk *kleos* (samme betydning), og hele navnet kunne være en parallel til det græske navn *Kleo-xenos*, hvis efterled netop betyder »gæst«, og ligesom dette betyde »den der har berømte gæster«.

I indledningskapitlet om kilderne giver Hald en oversigt over, hvor mange navne man egentlig kender fra disse tidlige perioder. Fra folkevandringstid er kun godt en snes forskellige direkte overleverede i runeindskrifter, men hertil kommer, som førsteled i stednavne på -lev og -sted, yderligere et par hundrede, mange dog mere eller mindre usikre p. g. a. den sene overlevering. (Hvor usikre sådanne opgørelser er, får man et indtryk af i Bent Søndergaard: Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv), 1972, s. 148 ff.). Fra den følgende periode, vikingetiden, flyder kilderne langt rigeligere: godt 200 direkte overleverede navne fra runeindskrifter (navne fra runemønter ikke medregnede) og skønsmæssigt 6–700 personnavne af nordisk oprindelse i torpnavne (de skånske ikke medregnede), hvortil kommer et meget stort antal nordiske (især danske) navne fra vikingetid i de righoldige og gamle kilder fra England og Normandiet. Alligevel er det kun et tilfældigt udvalg af oldtidsnavnene, der forekommer i disse kilder, men da man kan se, at en stor del af dem lever videre gennem middelalderen (ved siden af talrige nytilkomne), tør Hald omvendt regne mange senere overleverede navne af hjemlig oprindelse for olddanske p. g. a. deres dannelsesmåde og geografiske udbredelse. Hvor forsigtig man skal være med at erklære et oldtidsnavn for uddødt, fordi det ikke forekommer i middelalderkilder, viser eksemplet *Frōstēn*, oldnord. *Freysteinn*; dette navn kendes på dansk område fra en jysk runesten og derefter først i et skånsk diplom fra 1509 (navn på en herredsfoged, altså uden tvivl en indfødt).

Efter endnu et kort kapitel om gamle navngivningsprincipper (variation, alliteration og opkaldelse) følger udførlige behandlinger af sammensatte navne (kap. 3), specielt sammensætninger med gudebetegnelser og gudenavne (kap. 4), og af usammensatte navne (kap. 5). Til de mest udbredte efterled i de gamle sammensatte navne hører urnord. *-harjar* (»hærfører, kriger«), især i navne der indgår i stednavne på -lev: Svogerslev (»svaber-kriger«), Vinderslev (»vender-kriger«), Gørslev (2 steder, »gøter-kriger«), Sørslev (3 steder) og Sjørsløv (»sø-kriger«) m. fl., og urnord. *-wulfar*, senere *-ulf*, der indgår i talrige runeindskriftsnavne. Blandt gudenavnene dominerer Thor i en lang række sammensætninger, tilfældigvis ikke i urnordisk runeoverlevering, men (især *Thōrir*, måske af **Punra-wīhar* »Thor-kæmpe« eller »Thor-præst«) i en række levnavne og særdeles hyppigt i vikingetiden. De usammensatte (eller monotematiske) navne, som allerede forekom, men sjældnere, i urnordisk tid, er oftest oprindelige appellativer, fortrinsvis dyre-, fugle- og personbetegnelser som *Ari/Ørn*, *Beri/Biari/Biorn*, *Diūr* (dyr), *Fāk(r)* (»hest«), *Fugl*, *Hūn* (»dyreunge«), *Mā(r)* (»måge«), *Orm*, *Rafn*, *Ulf*; *Bōndi*, *Karl*, *Swēn*, *Fathir*, *Mōthir*,

Bröthir, Systir; Dan, Fin, Gōti, Iūti (jyde), *Saxi*; men også tingsbetegnelser som *Gēr* (»kastespyd«), *Gīsl* (»pileskaft«), *Klak* (»klump«) *Knūt* (knude), *Kætil* (kedel, et ældgammelt låneord), *Mūli* (mule) etc., enten uændrede som de nævnte eller med en afledningsendelse: *Nafni* (navn), *Skafti* (skaft), *Skarthi* (skarth, skår), *Hildir* (til oldnord. *hildir* »strid«), *Klippir/Kleppir* (til klimp, klæp »knold«), undertiden med dobbeltformer: *Gēri, Gīslī, Klakki, Karli, Swēni* etc. ved siden af ovennævnte former.

Grænsen mellem de usammensatte navne og de navnetyper, Hald behandler i kap. 6 under fællesbetegnelsen kortformer, er meget flydende – hvis der i det hele taget er nogen grænse. Man har vel alle dage brugt forkortede, mere eller mindre kælede navne til daglig i stedet for de længere og besværligere officielle navne, og østrigeren Franz Stark (*Die Kosenamen der Germanen*, 1868), mente, at *alle* usammensatte navne var opstået som forkortelser eller sammentrækninger af to-leddede. Heri er Hald ikke enig, snarere er en del af disse et-leddede navne opstået som tilnavne eller øgenavne. De deciderede kælenavne (hypokoristica) er karakteristiske ved som regel at indeholde elementer af begge led i de sammensatte navne, hvoraf de er dannet, og ved ganske bestemte lydige strukturer, sandsynligvis fordi de hyppigt er barnesprogsdannelser. Fra nysislandsk kendes en lang række gængse kæleformer af denne type: *Haddi* (af *Halfdan*), *Gubbi* (*Guðbrandur*), *Siggi* (*Sigurður*), *Tobbi* (*þórbjörn*), *Toggi* (*þórgrímur*) etc., og Hald viser, at de samme »regler« har været gældende i hvert fald fra vikingetiden. Svarende til denne periodes dominerende danske navne med Thor som for- eller efterled finder man, bl. a. i runesproget, en lang række kortformer, der ligesom de nysislandske har *T* i stedet for *Th* (*Þ*) og ofte dobbeltkonsonant: *Tobbi, Tubbi; Tūki, Tōki, Tokki; Tūli, Tōli, Tulli, Tolli; Tūmi, Tōmi* (bl. a. i talrige stednavne på -torp, -by og -bøl); *Tūvi, Tōvi; Tōti, Totti* osv., og tilsvarende kvindenavne: *Tōka, Tōla, Tōva* osv. Formerne med *u* (som i runeskrift ikke kan skelnes fra *o*) stammer fra den ældre form *Thūr* (for *Thōr*) og forudsættes i omlydte kortnavne som *Týkir* (i de mange Tyges-, Tygs-, Tys-, Tøjs-trup). Disse kortformer af Thor-navne, og flere end de her nævnte, er specielt danske og sjældne i svensk og vestnordisk. At de i gammel tid opfattedes som typisk danske, ser man af den ældste grænselægning mellem Sverige og Danmark, på Svend Tveskægs tid, skrevet i Västergötland. I grænsedragningskommissionen var også tre jyder, som i Västgötalagens version kaldes Tolle, Toti og Toki og i Codex Runicus Tole, Tote og Tokke – næppe historisk korrekte, men altså efter svensk opfattelse karakteristiske danske navne (Hald s. 96).

Den udførlige redegørelse for disse og mange andre kortformer er uden tvivl bogens tyngdepunkt og vigtigste landvinding for navneforskningen, selv om man også i de andre afsnit finder mange nye synspunkter og nytolkninger, bl. a. adskillige forbedringer af tolkninger og sammenstillinger i »Danmarks gamle Personnavne« (1936–1964). I bogens sidste, kortere kapitler beskrives visse navnes karakteristiske geografiske udbredelse – den mærkeligste er Thor-navnenes, i henimod 200 torp-navne, jævnt fordelt over det meste af landet, men

helt manglende i Syd- og Sønderjylland, hvor torp-navnene er ældre end andetsteds – samt ændringerne i navneforrådet fra folkevandringstid til vikingetid. Der er naturligvis også udtømmende person- og stednavneregistre.

Sproghistoriske behandlinger volder altid typografiske vanskeligheder p. g. a. de mange sære tegn og typer. Fr. Martins bogtrykkeri i Christiansfeld har i det store og hele klart skærene fint, lejlighedsvis ved lån i andre skrifter end brødskriften, således til de islandske »Knold« og »Tot« og langvokaler. Græsk og runer er fornuftigvis transskriberet med latiske bogstaver. De urnordisk-gammel-danske længdestreger har man kunnet klare over de *små* vokaltegn (enkelte inkonsekvenser skyldes næppe trykkeriet), men desværre ikke over de store, hvilket er ret uheldigt netop i et navneværk, da ikke få navne begynder med lang vokal. Det har åbenbart også knebet med det gængse tegn for urnordisk spirantisk *g*, der skiftevis gengives med *g* og *q* og det er kedeligt, at man ikke har fundet en mindre *r*-type til gengivelse af det hyppigt forekommende udlydende »yr«. Dette sidste er dog kun en skønhedsfejl.

Det har som altid været en stor nydelse at læse en ny, på samme tid lærd og let tilgængelig bog af Kristian Hald, og de meget store forventninger man stiller til de kommende bind af »Personnavne i Danmark« vil næppe blive skuffede.

Christian Lisse

Udspisningsregistre

C. RISE HANSEN: HOVERIET PÅ RINGSTED KLOSTER 1570–1620. *Landbohistoriske skrifter udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie. Bind 2. I kommission hos Dansk Videnskabs Forlag. København 1968. 1xxv + 365 s. Indb. 45 kr.*

Som bind 2 i skriftrækken Landbohistoriske skrifter udsendtes i 1968 overarkivar Rise Hansens studie over hoveriet på Ringsted Kloster. Afhandlingen bygger på *udspisningsregistre* ved lensregnskaberne 1570–1620; disse registre er dog kun bevaret for godt en halv snes år indenfor dette tidsrum. Sammen med afhandlingen, eller omvendt om man vil, er registrene nu udgivet og optager 345 af bogens sider, så der er altså tale om en kildepublikation med en indledning i form af en specialstudie. Denne »Indledning« er på mange punkter en aldeles uundværlig nøgle til forståelsen af de publicerede kilder, som Rise Hansen i øvrigt betegner som let tilgængelige også for ikke-faghistorikere. I forordet lægges der vægt på, at den indledende afhandling kun skal betragtes som en specialstudie – vel for at understrege de uudnyttede muligheder, disse registre rummer. Man må dog vist ellers sige, at Rise Hansen her har presset sine kilder ganske godt.

Udspisningsregistre anvendes primært i et forsøg på at klarlægge hoveriets historie, men oplysninger af mere kulturhistorisk art, som disse kilder rummer,

berøres dog også. Bispisningen omfattede ikke blot hovbønder og klosterets faste folk, men ofte også adelige på gennemrejse, fanger og fattige. Bispisningen af de sidste afspejles i registret 1576/77 ved bemærkningen »Givet i Guds navn for porten«. Sammentællingerne efter hvert års register af de forbrugte mængder af brød, sild, øl m. m. giver et realistisk billede af hverdagskost på denne tid. I nærværende anmeldelse vil hovedvægten blive lagt på hoveriet, som først og fremmest har ligget forfatter/udgiver på sinde.

Når historikere har inddraget udspisningsregistre som kilde til hoveriet i denne periode, skyldes det mangelen på bedre kilder, såsom reglementer, arbejdsbøger m. v. Udspisningsregistre kan kun indirekte belyse hoveriet og i hvert fald for Ringsted Klosters vedkommende ikke den enkelte bondes hoveri.

Rise Hansen gør først meget grundigt rede for de bevarede udspisningsregistre fra Ringsted Kloster, deres fordele og ulemper med henblik på den statistiske bearbejdelse, der senere følger.

Ringsted Kloster var som andet klostergods efter reformationen blevet lagt under kronen, og administrativt fungerede det som et almindeligt regnskabslen. Sandsynligvis blev der allerede fra omkring 1560 aflagt årlige regnskaber, men udspisningsregistre, der uge for uge viser, hvor mange hovbønder og andre der bispistes i forbindelse med arbejde ved klosteret, findes kun for følgende regnskabsår: 1570/71, 1576/77, 1585/86, 1607/08, 1610–14 og 1617–20. Efter 1620 ophører udspisningen af hovbønder, som fra gammel tid havde været almindelig på kronens gods. Flere af de bevarede registre er imidlertid mangelfulde og ikke fri for fejl; dertil kommer, at forskelle i opbygningen i tiden før 1600 og efter vanskeliggør sammenligning. Mens udspisningsregistre fra 1500-tallet under ét nævner både hovbønder, håndværkere og klosterets faste stab, udskiller 1600-talsregistre de hovgørende for sig (»bønder og arbejdere«). Rise Hansen søger, hvor det er muligt, at sammenligne med lensregnskabernes lønningslister for derved at kunne udskille den lønnede arbejdskraft fra registrene. Dette forsøg på at eliminere fejkilden må dog nok svækkes ved den omstændighed, at ingen af registrene anfører personerne ved navn og/eller bopæl. En forordning af 24. juli 1599 påbød ellers en sådan specificifikation af registrene, men forordningen blev åbenbart ikke fulgt på Ringsted Kloster.

Fra 1566/67 findes et meget summarisk udspisningsregister, som ikke tydeligt viser, om hovbønderne er blevet bispist, men det skønnes dog sandsynligt (dette register er ikke trykt). Registret 1570/71 betegnes af Rise Hansen som »upålideligt«, men ikke desto mindre anvendes det gennem hele undersøgelsen på linie med de registre, der regnes for mere sikre. Ved 1576/77 registeret består usikkerheden m. h. t. beregning af det årlige antal hovdage i, at der ved arbejder som vedagning, arbejde i humlehaven og gærde lukning blot er angivet et antal måltider, men hvor mange mennesker, der er blevet bispist hermed, meldes der intet om. Det er derfor så godt som umuligt at se hvor mange dage, der brugtes på de pågældende arbejder, da man andre steder i registrene ser, at folk beskæftiget med disse arbejder snart fik 1 og snart 2 måltider

daglig. Registret 1576/77 svækkes yderligere ved konstateringen af nogle afskrivningsfejl (s. xxv). 1585/86-registret skulle være mere pålideligt.

For alle registre gælder det, at de anfører de forskellige arbejder, så man får et ret klart indtryk af, hvilke opgaver hovbønderne havde at udføre på de forskellige årstider; man kan dog se, at ikke alle arbejder kom med i registrene – enten fordi skriveren havde glemt dem, eller fordi de blev udført uden bespisning (f. eks. skovhugst og ægter, se s. xlvii og lxvii). I 1600-talsregistrene er desuden angivet, hvilken ugedag det ene eller andet arbejde blev udført, og det giver mulighed for at konstatere en evt. regelmæssighed i den måde arbejdet blev organiseret på. En vis regelmæssighed har der været, således blev der i flere år altid nedbragt øl i kælderens om lørdagen, arbejdet med at køre brænde hjem forekommer for det meste hver uge, men ikke nødvendigvis på en bestemt ugedag. Endvidere ses det, at disse og andre arbejder af samme art blev udført af faste hold; denne systematisering genfindes i avlingshoveriet, hvor hovmål (d. v. s. at hver bonde havde en bestemt del af hoveriet at udføre) regnes for gennemført i tiden 1585–1608 (s. 1x). I begyndelsen var 2 måltider almindeligt, men allerede 1585 var det hyppigst, at hovfolkene kun fik 1 måltid daglig. Denne reduktion har utvivlsomt sammenhæng med revisionens gentagne påmindelser om at spare på kostudgifterne. Ikke alle mærkede sparekniven, for der var gennem hele perioden arbejder, der gav ret til rigeligere bespisning, det gjaldt håndværkermedhjælp og tjeneste i køkkenregionerne.

Efter redegørelsen for de enkelte registre når Rise Hansen frem til det helt fundamentale spørgsmål: Kan man på grundlag af udspisningsregistrene sige noget om *hoveriets omfang* og om dets evt. *udvikling* i denne periode? Til besvarelse af dette spørgsmål samles registrenes mange tal, bearbejdet på forskellig vis, i ikke mindre end 14 tabeller. Tabel 1–3 viser dels det samlede antal månedlige og årlige hovdage, som de kan udledes af samtlige registre, og dels de samme tal som de fordeler sig på henholdsvis avlings- og plishoveri. For at kunne vurdere tallenes pålidelighed beregner Rise Hansen det gennemsnitlige antal pløjedage pr. td. udsæd ved at dividere antallet af pløjedage med udsæden de pågældende år (oplysninger om udsæd og avl i Tillæg I s. lxxi). På forhånd udskilles de år, hvor antallet af pløjedage er usikkert eller helt mangler, og selve »prøven« fører til, at yderligere et par år må udgå, da der fremkommer helt uacceptable tal. Resultatet bliver, at kun registrene 1570/71, 1576/77, 1585/86, 1607/08 og 1617–19 skønnes anvendelige til oplysning om avlingshoveriet på Ringsted Kloster. Man må her uvægerlig spørge, om det er forsvarligt rent metodisk at anvende de registre, som her har fået blåt stempel. Kan det ikke meget vel bero på en tilfældighed, at netop disse år havde acceptable tal for arbejdsydelsen pr. td. udsæd (3–4 dage), når man betænker de mange muligheder for fejl og udeladelser, som Rise Hansen selv forinden har været inde på?

Tallene for plishoveriet (småhoveri og småægter) søges kontrolleret efter samme princip som avlingshoveriet; der beregnes det gennemsnitlige antal anvendte hovdage pr. skp. indhøstet humle (tabel 5). Resultatet bliver et ind-

tryk af pålidelighed, siger Rise Hansen, men med denne prøve er der jo egentlig ikke taget stilling til andet end dette specielle arbejde – plishoveriet omfattede jo meget andet end arbejde med humle.

Tabellerne 6 og 7 viser, at avlingshoveriet var størst i sommermånederne juli og august, plishoveriet var derimod mere jævnt fordelt på hele året, men dog højest i januar, juni og september.

Om hoveriets udvikling skal her kun kort nævnes, at Rise Hansen åbenbart fæster så megen lid til sine kilder, at han mener at have belæg for flg. *samlede årlige antal hoveridage*: 1570/71: 1437, 1576/77: 10588–10933, 1585/86: 12851, 1607/08: 9199, 1617/18: 8403, 1618/19: 8934. Det vil altså sige, at hoveriet skulle have været størst omkring 1585, for derefter at aftage betydeligt (i årene frem til 1607/08 med ca. 30 % for både plis- og avlingshoveri). Det store hoveri i 1500-årene skulle iflg. Rise Hansen kunne forklares ved stor udsæd og høst i forhold til senere, og nedgangen efter 1586 tillige ved en indskrænkning i græsarealerne og ved indførelse af hovmål. Når registrene viser tilbagegang også for plishoveriet 1586–1607, kan det skyldes, at mere og mere arbejde blev udført af lønnet arbejdskraft; men det kan også skyldes, at udspisningen blev indskrænket, således at registrene ikke viser det virkelige hoveri. Denne fejlkilde er yderst tænkelig også for avlingshoveriets vedkommende, og det rejser spørgsmålet, om ikke de bevægelser i hoveribynden, som ovennævnte tal viser, er tvivlsomme. Et reelt faldende hoveri synes mærkeligt i betragtning af, at antallet af gårde under Ringsted Kloster var stigende frem til ca. 1620 (tabel 12). Et større bøndergods skulle jo netop give basis for en forøgelse af hoveriet på et tidspunkt, hvor det generelt set var almindeligt at intensivere hovedgårdsdriften. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at der i løbet af perioden sker en forskydning m. h. t. bøndergådenes afstand fra klosteret: Ca. 90 % af gårdene var i 1600-årene beliggende indenfor en radius af 15 km. mod godt 66 % i 1566.

Flere steder kommer Rise Hansen ind på ugedagsmændene; registrene giver ikke megen besked om, hvilke arbejder disse udførte, derimod synes der at være god grund til at tro, at deres hoveri blev forøget med 50 % i tiden 1576/77–1585/86 (s. xxvii). Skattemandtaller kan vise stigning i antallet af ugedagsmænd fra 39 i 1585 til 71 i 1617.

Det, der særlig er interessant i forbindelse med hoveriforhold, er spørgsmålet om *hoveriets størrelse og tyngde for den enkelte*. Registerenes beskaffenhed gør besvarelsen af dette spørgsmål vanskelig eller umulig, hvilket fuldt ud erkendes af Rise Hansen, men alligevel prøver han at give et svar, idet han, ved at antage at alle klosterets bønder indenfor en afstand af 20 km. fra klosteret gjorde hoveri, beregner det gennemsnitlige årlige antal hovdage pr. bonde. Denne beregning er gengivet i tabel 13, der viser et gennemsnit på 50,5 dage i 1576/77 mod kun 26,6 dage i 1618/19. Der tages i bogen ikke direkte stilling til pålideligheden af tallene i denne tabel, og det understreges, at der er tale om et forsøg – det er klogt, da læseren ellers let kunne få indtryk af her at stå overfor det typiske hoveri pr. bonde ved Ringsted Kloster.

At det virkelig skulle forholde sig sådan, tror jeg er højst tvivlsomt, da der ved en sådan gennemsnitsberegning hverken er taget højde for, at ugedagsmændenes hoveri sandsynligvis har været noget større end de øvriges, eller for at der indenfor den nævnte afstand fra klosteret kan have været en del helt eller delvis hoverifri bønder.

Ægter udført af hovbønder nævnes kun i udspisningsregistrene fra 1500-tallet; det betyder næppe, at der ikke påhvilede bønderne adskillige ægter også i 1600-tallet (måske flere), men de er blot blevet udført uden udspisning. Det regnes for sandsynligt, at hoveriet til Ringsted Kloster blev større efter 1620, da lensmanden ved denne tid fik avlingen fri, og derfor har kunnet se sin fordel i en forøgelse af hovedgårdsdriften. Til støtte for dette anføres i tillæg II s. lxxii nogle oplysninger fra tingbøger 1640 og 42, der peger i samme retning.

Hvad Rise Hansen i denne bog fremlægger om *hoveriforhold i almindelighed* på Ringsted Kloster i denne periode er værdifuldt, og kan sikkert på en række punkter i lige så høj grad gælde for andet krongods. Derimod er oplysningerne om hoveriets størrelse og udvikling af så usikker karakter, at de kun kan godtages med meget store forbehold. Desværre er det vel sandsynligt, at udspisningsregistre fra andre len i det store og hele vil være behæftet med samme fejl og mangler, som registrene fra Ringsted Kloster, således at man næppe gennem lignende undersøgelser i andre egne vil kunne forvente en belysning af de dunkle punkter i materialet fra Ringsted Kloster

Margit Mogensen

Engelsk landbrug

THE AGRARIAN HISTORY OF ENGLAND AND WALES. *General Editor H. P. R. Finberg. Volume IV. 1500–1640. Edited by Joan Thirsk. Cambridge University Press. 1967. XL + 919 s. + 20 s. med fotografier. £ 7 in UK. \$ 25.00 in USA.*

I 1953 stiftedes The British Agricultural History Society, der straks s. å. lagde ud med sit eget tidsskrift under redaktion af H. P. R. Finberg. I 1956 var inden for en kreds af dette selskabs medlemmer planen modnet om en landbrugshistorie, der skulle belyse udviklingen i England og Wales. En rådgivende komité nedsattes s. å. med den velkendte, nu afdøde historiker R. H. Tawney som formand, men med Finberg, fhv. professor i lokalhistorie ved universitetet i Leicester, som ledende kraft. Målet var en *fuldstændig social og økonomisk* historie skildrende det *landlige* (rural) England og Wales, fra et systematisk agerbrug indførtes i Stenalderen og til ind i vort århundrede. Mindst 7 bind ville denne skildring lægge beslag på, og den skulle udfyldes ved forarbejder gennem mange år. Man forudså et meget stort forskerarbejde med nyundersøgelser, hvis det nye værk skulle blive mere end en syntese af det, man allerede vidste, og hvorunder så megen uvidenhed skjulte sig. De enkelte bind skulle ikke nød-

vendigvis være ensartet opbygget, og de skulle have hver sin redaktør (editor). Der skulle heller ikke begyndes med 1. bind; men med 4. bind, behandlende 1500-årene og en del af det følgende århundrede. Det blev da også dette bind, der udsendtes først – i 1967.

Den nye kreds bøjer sig ærbødigt for de store klassiske værker om det engelske landsamfund i dets forskellige aspekter (Rogers', Seebohms, Vinogradoffs, Tawneys, Grays etc.), der stort set alle er fra tiden før 1. Verdenskrig. Den vender sig mod de generalisationer, der gennem lærebøger er fastslået om f. eks. gennemsnitslandbruget og den typiske landsby. Det, der lå bag de nye folk, der aldersmæssigt efterhånden ikke var så grønne, var den voksende interesse for lokalhistorie, de mange nye engelske lokalarkiver og et mylder af afhandlinger og monografier vedrørende et afgrænset område, der i så høj grad kendetegner forskningen efter 2. Verdenskrig. At få denne nyfremdragne viden, suppleret ved studier på punkter, hvor det er særligt påkrævet, samlet til en sammenhængende skildring, måtte blive den nye agrariske histories mål.

Nu er England med Wales et langt større område end Danmark, også selv om de tabte østdanske provinser og Slesvig tages med; mængden af engelsk arkivalisk materiale fra 1500-årene mere omfattende. Det er da med erkendelse af opgavens størrelse med mere end almindelig interesse, man fordyber sig i dette kolossale bind. For kolossalt er det smukt, omend noget monotont trykte bind. Selv når man ser bort fra register, bibliografi og et statistisk tillæg, der belyser prisudviklingen for landbrugsvarer og do. lønninger 1450–1649, alt yderst nyttigt, bliver der dog over 800 sider tilbage af egentligt læsestof. Fremstillingen er ganske vist oftest levende; der er ingen germansk filosofi, som tvinger læseren ind i mer eller mindre kunstige terminologier; men der er et væld af detaljer, oftest interessante og fængslende; de giver blot ikke sjældent fremstillingen et flimrende præg, der gør det vanskeligt at finde de hovedlinjer, man trods al uvilje mod generalisationer dog må have. Bindets omfang er utvivlsomt så vældigt, at mange ikke vil kunne kapere det, og nogen egentlig opslagsbog er det tilmed ikke, selv om de enkelte afsnit i og for sig er vel disponeret.

Bindet har mrs. Joan Thirsk, lærer i økonomisk historie ved Oxford Universitet, som »editor«, hvilket måske her snarere bør gengives som udgiver end som redaktør; fruhen har selv skrevet store og vigtige afsnit, således det indledende, på mange måder banebrydende, om Englands forskellige egne opdelt efter landbrugsudnyttelse (farming regions kaldes de), om agerbrugsteknik i vid forstand (herunder kornsorter o. m. a.), om enclosure (indhegning med adskillelse fra fællesjord) og om sammenlægning af landbrugsjord (engrossing). De øvrige afsnit er skrevet af historikere, hvis navne er mindre kendte her i landet. Det er kapitler om jordens ejere (krone, adel og bønder, kirke), om landarbejdere, om afsætningen af landbrugsvarerne, om disses priser og landbrugernes indtægter og udgifter. Til slut kommer dumpende fremstillingen om de forskellige jordbrugeres boliger, fra lordens til landarbejderens.

Det er givet, at der må være fejl og ufuldkommenheder her og der. Selv om medarbejderne har foretaget studier i arkivmasserne for at rydde op, stand-

ser forskningen ikke op med fremlæggelsen af resultaterne i bindet her. Det forudses, at grænserne for de ovenomtalte farming regions må revideres i lyset af mere detaljerede lokale undersøgelser, og det påpeges, at f. eks. grænserne for de kgl. skove ikke har kunnet fastlægges med sikkerhed; det kan altsammen ikke undre.

Man betages, i første omgang endda stærkt, af arbejdet, af dets omfang og detailrigdom; men nogen irritation indfinder sig efterhånden, så man spørger, om fremstillingen dog ikke kunne have været gjort noget lettere tilgængelig, mere overskuelig. Det er næppe nogen god idé at begynde et sådant værk med 4. bind, tiden 1500–1640; for det bliver jo nødvendigt at gribe tilbage i tiden forud og antyde linjer, der lettere og formentlig bedre kunne have været belyst ved en henvisning til fremstillingen i de foregående bind. For en dansk læser er det også besværligt med de særlige afsnit om Wales med særlige forfattere; tilmed oplyses det (s. 357), at fysisk set er der meget få elementer i den walisiske bosættelse, som ikke findes i de britiske højlandsegne, ligesom grænsen mellem England og Wales ikke ubetinget danner skel, hvis man vil udsondre de specielt walisiske træk i jordbesiddelsen; iøvrigt må det tilføjes, at de walisiske afsnit ofte er mere overskuelige end de engelske.

Forskeren kan vel også glæde sig over den vidt drevne bevisførelse for fremstillingen, der ligger i mængden af kildehenvisninger, ofte endog til utrykt materiale, der findes i fodnoter på næsten hver side; men måske havde det været mere rimeligt i højere grad at anbringe diskussioner her; det kunne nu og da have lettet tekstens overskuelighed.

Det kan vel også spørges, om en indgående skildring (o. 125 s.) af afsætningsforholdene for landbrugsprodukter er en naturlig del af en agrarhistorie; for udgiverne, der vil skrive »landets« historie, har der næppe været tvivl; andre kunne vel mene, at man her er ovre i handelshistorien. Det er for resten blevet et godt afsnit, men spækket med detaljer; her er der oplysninger om hver by, hvor der ugentligt holdtes markeder; deres beliggenhed vises på kort med vedføjede oplysninger; og de store markeder (fairs), der holdtes en gang eller to om året og ofte uden for de byer, der havde ugentlig torvedag, behandles. Handelen mand og mand imellem bliver heller ikke glemmt; i 1600-årene bliver kroerne ofte centrer for denne friere handel, der o. 1640 havde skabt et korps af omrejsende, ofte upopulære købmænd; spændende bliver det, når der antydes linjer fra disse handlende over til de religiøse oprørere (independenterne), der netop nu slår igennem.

Mere naturligt føles vel et afsnit (på 100 s.) om priserne på landbrugsprodukter, om landbrugets afkastning og om dets afgifter. Hovedlinjen ligger helt klar, hvad prisudviklingen angår; der er fra o. 1500 en langvarig, til tider stærk stigning i prisniveauet, stærkere for landbrugsvarerne end for andre varer; forfatteren (Peter Bowden) vil ikke alene forklare denne inflation ved møntforringelse eller ved den øgede tilførsel af ædle metaller fra Latinamerika, men går ud fra, at en befolkningsforøgelse 1450–1650 på 75–100 % ligger bag; det statistiske grundlag herfor er dog åbenbart meget spinkelt. Givet er det

imidlertid, at lønningerne for landbrugsarbejderne stiger mindre end priserne på landbrugsvarer. Afsnittet er fyldt med tanker og oplysninger, der ikke letter overblikket; men der er mange æggende iagttagelser. Den konklusion, der afslutter afsnittet, trækker først og fremmest jordejernes stilling op, og den forbedredes afgørende i tiden 1580–1620 (og tildels også i årene derefter) på bekostning af lønmodtagerne såvelsom af fæstebønderne.

Bindets sidste store afsnit omhandler bygningerne; de er først delt mellem England og Wales; det engelske er stærkt leddelt efter befolkningens forskellige klasser (højadel, gentry, sognepræster, bønder, håndværkere og landarbejdere); det fremmer ikke det kronologiske overblik. Det er logisk, at slotte og herregårde tages med, og forfatteren vil rigtigt se på dem som sociale snarere end som arkitektoniske produkter, og finder, at han netop må begynde ved samfundets øverste lag, om ikke for andet, så fordi ideerne om komfort og bekvemmelighed netop i denne periode siver hurtigere ned i befolkningen end på noget tidligere tidspunkt. Om præsteboligerne virkelig har fortjent et særskilt kapitel, kan vist betvivles – sognepræsternes økonomiske forhold var meget varierende – men disse boliger er de bedst belyste i landsbyen og får derved en nøglestilling – og det er da også et argument. Udviklingen i Wales belyses samlet i kronologisk fremstilling. Der er mange snit og tegninger i disse bygningsafsnit, som formentlig vil kunne glæde de specielt interesserede; de hjælper til ved gennemlæsningen af disse ikke altid let fordøjelige kapitler, hvori der dog nu og da ses gnister, som når det under skildringen af de store huses (slottenes) udvikling påpeges, at der fra o. 1575 sker en revolutionær ændring i bygningsindretningen med indførelsen af en halvkælderetage (semi-basement), hvortil tjenerskabet relegeres, og fra hvis halvmørke dets fåtallige efterfølgere først i vor tid er dukket frem.

Ofte tales der nu til dags om at sætte mennesket i centrum, og The British Agricultural Society stiftedes for at bringe alle dem sammen, der var interesseret i agerbruget som en på en gang levende og samtidig en historisk proces; her skulle den praktiske landmand kunne mødes i fælles interesse med de lærde forskere. Man kunne have tænkt sig, at en sådan forsamlings intentioner kunne have beåndet det anmeldte produkt, så det fik et sådant menneskeligt præg. Det forekommer ikke anmelderen, at mennesket er kommet ind her som midtpunkt. Der savnes et centralt afsnit om landsbyerne i de forskellige former med deres vedtægter og liv i det daglige; der er også kun spredte oplysninger om fæsteforholdene og jorddyrkernes forhold i det hele til jordejerne, og der er, når det nu engang er *landets* beboere i forskellige afskygninger, der skildres, for lidt om landbefolkningens bierhverv (det s. 425–29 forekommer ikke fyldestgørende, og det andetsteds anførte – se registeret – heller ikke). Måske er det emner, der er henlagt til bindene forud for bind IV.

Det var anmelderens tanke ved at få dette store værk frem til anmeldelse i tidsskriftet her, at det måske kunne blive inspirerende for danske, der arbejder med tilsvarende emner. Det kan det også på mange måder blive i det mere detaljerede, men ikke i sin hovedopbygning, hvor værket i for høj grad er blevet

en samling af handlinger, der nok støtter sig til hinanden, men som ikke er blevet nogen samlet helhed. Det skal blive interessant at følge den videre udvikling af dette store projekt, der ikke i det foreliggende bind har opfyldt anmelderens måske for højt spændte forventninger.

C. Rise Hansen

Træskoslaget ved Køge

E. O. A. HEDEGAARD: KRIGEN PÅ SJÆLLAND 1807. *Poul A. Andersens forlag, Helsingør 1970. 158 s. med mange billeder og 3 kortskitser. 40 kr. plus moms.*

Det skal indrømmes, at det er et bedrøveligt kapitel i Danmarks krigshistorie, den energiske forfatter, premierløjtnant Hedegaard har besluttet at tage op. Han har ikke villet fortælle historien om Københavns belejring endnu engang, og det forstår man så godt, når man tænker på den udførlige litteratur herom. Han har i stedet for koncentreret sig om de begivenheder, der udspillede sig på Sjælland i forbindelse med belejringen, det vil sige de sjællandske landeværnsbataljoners kamp mod dele af den engelske besættelsesmagt i august 1807.

De sjællandske krigsbegivenheder har været fortalt før, især af J. von Ræder og H. J. Blom, begge officerer. Deres skildringer udkom i 1845 i den anførte rækkefølge. Siden er de samme begivenheder blevet aktmæssigt belyst gennem C. Th. Sørensens kildesamling: Meddelelser fra Krigsarkiverne, bindene II–III, Kbh. 1885–88. Andet primært arkivstof har også kunnet drages ind i skildringen, således at forudsætningerne for en revideret fremstilling af handlingsforløbet må siges at have været tilstede.

Der er også kommet en relativ fyldig skildring ud af det. Men det forekommer rigtignok anmelderen, at det mest er udenomsstoffet, der optager pladsen. Der er således en forholdsvis lang biografi af det sjællandske forsvars leder, general Castenschiold, der egentlig forekommer ret irrelevant i denne sammenhæng. Den kunne have været kogt ned til, at Castenschiold var uegnet til sin kommando, da han var for gammel (72 år), uerfaren i felten og ensidig i sin uddannelse (kavalleriofficer). Men det gør Hedegaard ikke, for Castenschiold er i forfatterens øjne blevet en slags helt. Til gengæld må generalens energiske medarbejder generalmajor Oxholm nøjes med en biografi, der er indskrænket til en billedtekst.

Som rimeligt er, lægges der op til en skildring af landeværnets udvikling fra dets oprettelse den 19. jan. 1801. Herunder falder der indledningsvis (s. 38) nogle højst besynderlige bemærkninger om dansk hærvesen, som synes at antyde, at den fremadskridende fordanskning af hæren i slutningen af 1700-årene helt er gået forfatteren forbi. Der indførtes som bekendt dansk kommandosprog allerede i 1772. Dette er dog mindre mærkværdigt, når der i noterne henvises til et værk af A. Larsen om Kalmarkrigen fra 1889. Må det være tilladt i ste-

det at henvise til den solide Rochstroh, der konkluderer, at »fra 1804 var hæren, enkelte afdelinger undtaget, udelukkende national, udskreven«. Samtidig er vel hermed også bemærkningen (s. 10) om mere eller mindre anløbne individer selv blandt de højeste officerer manet i jorden. Denne kan måske i nogen grad dække den støvlet-tid, P. F. Rist skrev om i 1889 og hvortil der henvises, men den hører ikke hjemme i 1807.

Det havde været interessant at få en grundig gennemgang af landeværnets uddannelse i perioden 1801–07. Heri svigtes vi dog ganske, idet vi blot hører om de bekendtgørelser fra 1801, der allerede er almen kendte fra trykte kilder. Så følger der en kritik af landeværnets bevæbning, som efter anmelderens mening skyder langt over målet. Det går således hårdt ud over landeværnsgevær m/1801. Kritiken er imidlertid baseret på et meget spinkelt grundlag og ikke uden alvorlige fejl. Det er således misforstået at tro (s. 45), at forladegeværer med cylindrisk (× konisk) fænghul fik fængkrudt fra flaske eller horn. Man havde allerede på dette tidspunkt benyttet papirpatroner i over 100 år, og fra dem udhældtes der først krudt på panden inden resten af krudtet benyttedes som ladning. Det var kun jægetropperne, der benyttede krudt-flaske eller -horn, da de skulle kunne variere ladningens størrelse. Hertil kan så føjes, at det blot var infanterimusket m/1794, der havde det moderne koniske fænghul, der senere opgaves igen, men både gevær m/1774 og 1791 var i rigelig mængde i brug i liniehæren i 1807. Der er ingen forargelse behov p. g. a. landeværnsgevær m/1801, hvoraf der fremstilledes godt 10.000 stk.

Det fremgår da også af Hedegaards videre fremstilling, at landeværnets største problem ikke var våbnenes gammeldags konstruktion, men manglen på dem. Her skjuler sig et interessant spørgsmål, da der stod i forordningen af 1801, at våbnene skulle opbevares i garnisonsstæderne, hvad der for den sjællandske øgruppe ville sige Køge, Næstved, Korsør, Roskilde og Slagelse, når der ses bort fra København og Kronborg, der snart isoleredes fra det øvrige Sjælland. Kronprinsen mente endog i 1801, at våbnene skulle opbevares ved hvert kompagnis alarmplads, hvilket må siges at være rimeligt ikke mindst af hensyn til forsvaret af Lolland-Falster og Møen. Det havde været en undersøgelse værd at få konstateret, hvordan den nævnte mangel er opstået, og hvormeget der har været om den. Hedegaard kan formodentlig ikke mene, at landeværnets ca. 5.000 mand ved Køge kun har rådet over de 2.634 regulære militærgeværer, som det lykkedes at få ud fra København. Hvis ikke, har han undladt at tage et vigtigt problem op. Sagen er da også, at det kan konstateres, at der udleveredes 3.223 geværer til det sjællandske landeværn i 1801, og deraf returneredes til Københavns arsenal tilsyneladende kun een bataljons våben (højest 600 stk.). Når hertil lægges de våben, som det rent faktisk lykkedes at få ud fra København inden belejringen, nemlig 2.634 geværer, så må man vel undre sig over den så meget omtalte musketmangel. Til 11 fuldtallige landeværnsbataljoner skulle der nemlig efter arsenalets målestok bruges ialt 5.280 geværer. Har landeværnsgeværene været forsømt ude i kompagnierne, har de været indsendt til reparation i København eller hvad? Det er kedeligt, at vi intet svar får herpå.

Trods flere nedsættende bemærkninger om hvervede tropper må Hedegaard dog konstatere, at de engelske styrker var det sjællandske landeværn taktisk langt overlegent – og deri har han så sandelig ret. Det er imidlertid at falde i den modsatte grøft, når han (s. 68) vil give læseren det indtryk, at landeværnet var et mere eller mindre tilfældigt sammenskrab af bønder. Det var der jo ikke tale om. Det bestod af hjemsendt udtjent mandskab fra liniehæren; hvorfor det en gang havde været hele uddannelsen igennem. Det var ældre folk bevares, og de var kommet noget på afstand af soldaterlivet. Men havde der ikke været en tidligere militær skoling at bygge på, havde enhver taktisk optræden med landeværnet simpelthen været umulig ved Køge. Det er således ikke i mangel på uddannelse alene, at man skal søge grunden til nederlaget ved Køge den 29. august 1807.

Forfatteren fremhæver med rette, at landeværnet led meget af dårlig disciplin, og det lige fra de første mønstringer. Dette synes især at have præget mandskabet fra de sydlige øer, påvirket af folkenes ønske om at forsvare deres egen, truede hjemstavn. Den bedste modvægt imod dårlig moral i en militær afdeling, har altid været et talstærkt og veluddannet befalingsmandskorps. Det havde været interessant at få at vide, hvor mange befalingsmænd, der deltog i landeværnets bedrøvelige kamp ved Køge. Herved havde vi måske hørt noget nyt og væsentligt om emnet. Desværre oplyses vi kun om forordningens ordlyd fra 1801, hvorefter hvert kompagni (150 md). skulle have 3 officerer og 12 underofficerer.

Det er indlysende, at englænderne omkring København ønskede at udlette den trusel i ryggen, som de måtte mene, at Castenschiolds landeværnsstyrker betød. Uheldigt for vor general var det unægteligt, at denne opgave blev lagt i hænderne på en mand som Wellesley (den senere Wellington). Men det var dog helt Castenschiolds egen fejl, at han lod det komme til kamp i en så ufordelagtig position og på et altfor tidligt tidspunkt. Castenschiolds energi og gode holdning både før, under og efter slaget kan ikke udviske indtrykket af en mand, der ikke var sin opgave voksen. Det er derfor svært for anmelderen at se nogen anledning til at give ham (og Oxholm) en mere fremskudt plads i dansk krigshistorie, således som forfatteren foreslår.

Selve slaget ved Køge den 29. august er meget udførligt og godt beskrevet ved hjælp af stort set kendte, trykte kilder. Udfaldet var højst bedrøveligt, idet der faldt ca. 150 mand, medens ca. 1160 mand gjordes til fanger. De sidste havde nær måttet friste en sørgelig skæbne, idet englænderne truede med at sende dem til fangeskibene i deres hjemland. Så galt gik det heldigvis ikke, men truslen kan såmænd have været drøj nok. Efter Københavns kapitulation blev fangerne hjemsendt.

Der må naturligvis stilles samme krav til krigshistorisk forskning som til andre historiske forskningsgrene. Det betyder blandt andet, at historieskrivningen må baseres på studiet af primære kilder og/eller på de bedst funderede fremstillinger. I det foreliggende arbejde er der som påpeget syndet en del imod dette princip. Heller ikke alt billedmaterialet er lige velvalgt, således er f. eks.

forsidebilledet meget langt fra samtidigt. Når der alligevel er kommet en anmeldelsesværdig bog ud af det, skyldes det først og fremmest forfatterens ildhu og gode fremstillingsevne.

F. Askgaard

Krigen 1864

DEN ANDEN SLESVIGSKE KRIG I POLITISK OG KRIGSHISTORISK BELYSNING, AF SVEND BJØRKE (OBERST), HENNING KIÆR (KOMMANDØRKAPTJEN) OG J. W. GORDON NORRIE (MAJOR), *Strubes forlag, København 1968. 480 sider med 54 planer, 97,15 kr., senere nedsat til 24,75 kr.*

Da oberstløjtnant Jens Johansen i 1938 udgav bogen: Hæren ved Danevirke 1864, der var 2 bind af hans trilogi om krigen, motiverede han sit værk med, at Generalstabens grundlæggende arbejde om samme emne (fra 1890) havde været hæmmet af hensynet til endnu levende personer. Desuden var der iflg. forfatteren kommet meget nyt kildestof til, således at der var al grund til at bearbejde emnet påny. En lignende grund har ikke foreligget for ovennævnte tre forfattere. De har fortalt historien om 1864 p. g. a. 100-årsjubilæet, og det er jo en noget anden sag. Her burde meningen være at skrive en letlæselig bog, der kunne indføre et bredt publikum i denne væsentlige, historiske begivenhed. Efter anmelderens mening er dette ikke lykkedes i synderlig grad.

Når det er glippet for de tre militære forfattere at skrive en rigtig og rimelig jubilæumsbog, hænger det blandt andet sammen med, at oberst Bjørke har sprængt en naturlig begrænsning for fremstillingen. Den 88 siders lange, politiske indledning virker, hvor velskrevet den end er, meget trættende og uvedkommende. Det samme gælder til en vis grad den 27 siders gennemgang af befæstningsanlæggene, der begynder med Thyra Danebod. Det er overalt tydeligt, at der har manglet en hovedredaktør til at holde de ivrige specialister i tømme.

Det er anmelderen velbekendt, at de tre forfattere har brugt megen energi på at gennemarbejde det store, primære kildemateriale. Det er derfor en skam, at de har fortsat deres militære forgængeres uvane med at udelade enhver kildeangivelse. Det er en misforståelse at tro, at en fremstilling bliver mere populær af det. Forfatterne har derved forspildt en mulighed for at gøre bogen til en landvinding i så henseende. Og læseren føler sig svigtet i den forstand, at han holdes i uvidenhed om, hvorvidt fremstillingen byder på noget nyt.

Når man læser den digre bog, kommer man mest af alt til at tænke på en omhyggelig genfortælling. Om alle detaljerne har været nævnt i tidligere fremstillinger, er det næppe ulejligheden værd at efterforske. Derimod kan man ikke undgå at bemærke, at flere af afsnittene har en tydelig tendens, der går i retning af at lægge et større ansvar for krigens skæve gang på politikerne end hidtil. Oberst Bjørke hæfter sig således stærkt ved mellemkrigstidens manglende militære forberedelser på fæstningsvæsenets område, og major Norrie sekunder ham i afsnittene vedrørende hærvesenet. Herved svækkes de to forfatters kriti-

ske sans overfor selve krigsførelsen, hvad der absolut ikke kan regnes for nogen vinding.

Det kan i denne sammenhæng være ganske lærerigt at sammenligne Krigen 1864 med oberstløjtnant Jens Johansens ældre bøger om samme emne. Lad os fx. se på deres vurdering af overgeneral de Meza. Jens Johansen fremhævede det fejlagtige i at udnævne en 72-årig gamling til overgeneral, selvom der stod en vis nimbus om ham. Det røbede sig da også straks, at overkommandoen udviste en beklagelig passivitet, som meget tidligt gjorde en tilbagetrækning fra Danevirke nødvendig. De Meza søgte ikke at indgive soldaterne selvtilid ved samvær med dem, ej heller inspirerede han dem ved sit eksempel. Og hans inspektionsridt den 4. febr. (det første han foretog) røbede total mangel på psykologisk sans ved behandlingen af de højere førere. De Meza syntes også at være uden forståelse for den folkelige reaktion på hans militære dispositioner, specielt beslutningen om Danevirkes rømning uden kamp. På denne baggrund konkluderede Jens Johansen, at de Meza ikke havde løst sin opgave, og at han med rømningen havde medvirket til at nedbryde ånden i hæren.

I modsætning hertil synes major Norrie helt at overse de omtalte mangler hos de Meza som overgeneral, og han afsvækker i sin fremstilling de Mezas uheldige optræden under inspektionen om formiddagen den 4. februar. Han går ligeledes let hen over de Mezas kringlede optræden på krigsrådet senere på dagen, hvor Danevirkes rømning vedtoges. Norrie tilbageviser ikke med argumenter Johansens kritik, men fastslår frimodigt og unuanceret, at de Meza handlede ret, da han (sammen med krigsrådet) besluttede rømningen. Det er således ikke uden logik, når Norrie vender sig skarpt imod krigsministeren, oberst Lundbye, der foranledigede de Mezas tilbagetræden fra sin høje post. Nu mener næppe nogen, at Lundbye gjorde en god figur som minister, hverken dengang eller senere, men Norrie søger ikke tilstrækkelig energisk at forstå situationen, som den så ud fra politisk side. Det er nemlig klart nok, at man ikke udnævner en overgeneral, for at en politiserende oberst som Lundbye skal føre krigen; men det er heller ikke ukendt, at man ikke bør overlade en krig til generaler alene. Det er et fornuftigt samarbejde, der skal til. At dette manglede, skyldtes næppe udelukkende politikerne.

Det er klart, at nødvendige bevillinger til et forsvars opbygning øger udsigterne til et heldigt resultat af en krig. Det er ligeså klart, at uvedkommende indblanding i krigsledelsen svækker denne. Men man må ikke af den grund glemme, at kampens udfald også afhænger af overkommandoens dygtighed, og i den henseende var der intet at prale af hverken ved Danevirke eller Dybbøl, på Als eller i Nørrejylland. Det ville have været forfriskende, om forfatteren i sammenhæng hermed havde kigget lidt på datidens militære avancementssystem. Det var dog det, der skulle sikre de bedste folk i ledelsen. Her synes der at have manglet noget. Man mærker sig f. ex. tilfældet Charles Beck. Hans optræden under Treårskrigen havde været stærkt kritiseret af en så fremragende mand som Læssøe. Efter mange års stabsarbejde blev han oberstløjtnant og chef for 1. regiment i december 1863, skønt endog han selv anså sig for uegnet til

denne post. Dette viste sig med al tydelighed at være rigtigt i kampen ved Sankelmark, hvad der imidlertid ikke hindrede ham i at optræde højst illojalt overfor overgeneralen, som han officielt angreb i en avisartikel. Det fik dog ingen følger for oberstløjtnant Beck. Desværre må man sige, når man tænker på hans uforsvarlige handlemåde ved Lundby den 3. juli, der kostede hans kommando 28 faldne. Ikke desto mindre befordredes han året efter til oberst. Med et sådant udvælgelsessystem forædler man ikke et officerskorps.

Der var dog et lyspunkt i krigen: slaget ved Helgoland den 9. maj. Det er måske derfor, at den marinehistoriske forfatter, kommandørkaptajn Kiær er mindre bitter overfor politikerne end hans to landmilitære kolleger. Til gengæld er han med rette nok så kritisk overfor de sømilitære dispositioner. Han anker således over marineministerens fordeling af skibe på de to Østersø-eskadrer, hvor orlogskaptajn Muxoll i vest fik for få skibe i forhold til sin opgave. Det skyldtes ministeren, orlogskaptajn O. H. Lützens manglende blik for betydningen af flådestøtte til hæren på Dybbøl og Als. Den samme mangel havde også tilfølgende, at han bibeholdt Muxoll som vesteskadrens chef, skønt orlogskaptajnen manglede evne og vilje til samarbejde med hærens overkommando. Det gjorde bestemt ikke sagen bedre, at Muxoll i påfaldende grad også manglede kampånd.

Forøvrigt slutter Kiær sig til dem, der utvivlsomt med rette mener, at orlogskaptajn Suensons glorie er lige lovlig blankpudset. Stråleglansen skyldtes nok i nogen grad, at folket efter Danevirke og Dybbøl hungrede efter en sejr. Dermed er naturligvis ikke sagt, at det ikke var en smuk bedrift, de tre danske skibe øvede ved Helgoland. Men Suenson begik den fejl, at han efter træningen forlod kamppladsen, førend våbenstilstanden trådte i kraft. Derved gik han sandsynligvis glip af en god lejlighed til at ødelægge fjendens søstridskræfter – og dette var hans egentlige opgave.

Det forekommer anmelderen, at Krigen 1864 kun føjer lidt nyt til vor viden om den skæbnsvangre krig. Bogen virker noget ensidig i sin placering af ansvaret for krigens skæve gang, og den er unødigt lang og detaljeret. Dens styrke ligger i, at den er forfattet af militærhistoriske fagfolk, og dens berettigelse kan søges deri, at de tidligere og bedre arbejder om krigen forlængst er udsolgt.

F. Askgård

Levestandarden i København i det 18. århundrede

POUL THESTRUP: THE STANDARD OF LIVING IN COPENHAGEN 1730–1800. *Skrifter fra Københavns Universitets institut for økonomisk historie nr. 5, i kommission hos G. E. C. Gads Forlag, København 1971, 302 s. 34,50 kr.*

Tilfredsstillelse af menneskelige behov i en verden, der er præget af knaphed, er udgangspunktet for den økonomiske videnskab, og undersøgelser af, hvorledes denne behovstilfredsstillelse er sket til forskellige tider, må derfor være et centralt emne for den økonomiske historie.

Direkte målinger heraf kan ske gennem levestandardsundersøgelser, der i nutidens samfund foretages på to niveauer, dels som et gennemsnit for et helt lands indbyggere, hvor fremgangsmåden normalt er den, at man finder nationalproduktet – evt. forbruget – pr. indbygger, en metode, der ser bort fra forskelle mellem de enkelte samfundsklassers forhold, dels ved for mere ensartede grupper at foretage undersøgelser af den faktiske indkomst og sammensætningen af forbruget i enkelthusstande. Den sidstnævnte type undersøgelser ligger i Danmark til grund for f. eks. beregningen af det lønregulerende pristal.

For ældre perioder må man i princippet anvende samme typer af analyser, men forholdene vanskeliggøres her i høj grad af et ufuldkomment talmateriale, og for tiden før 1900 er antallet af sådanne undersøgelser her i landet da også yderst begrænset – som vigtige undtagelser kan dog nævnes Jørgen Pedersens bog fra 1930 om »Arbejdslønnen i Danmark ca. 1850–1913« og V. Falbe Hansens beregninger i »Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne« fra 1889. I udlandet – især i England – har der derimod i den sidste snes år været ført en livlig diskussion om mulighederne for at få belyst ændringerne i levestandarden – specielt arbejderklassens – under den industrielle revolution omkring år 1800, hvor der er fremdraget værdifuldt talmateriale og udviklet forskellige indirekte metoder til at belyse udviklingen.

Med Poul Thestrups bog foreligger der nu en værdifuld afhandling, der tager parallelle problemer op for Danmarks vedkommende, idet man her får talmæssige udtryk for udviklingen i levestandarden i København i største delen af det 18. århundrede, baseret både på beregninger over gennemsnitligt forbrug pr. indbygger og detailundersøgelser for enkeltgrupper.

Bogen indledes med en kort diskussion af hvilke faktorer, der kan tænkes at indgå i et levestandardsbegreb, idet der baseret på FN-materiale gøres opmærksom på, at ikke blot føde, klæder og bolig udgør en del af levestandarden, men at denne tillige omfatter en række miljøfaktorer som fritid, arbejdsforhold m. v., en opfattelse, der er i fuld overensstemmelse med moderne nationaløkonomisk tankegang. Stillet over for vanskelighederne ved at finde egnet talmateriale til at belyse de sidstnævnte faktorer, indskrænker bogens efterfølgende kapitler sig dog til at undersøge tre »levestandardsmål«, 1) forbruget af levnedsmidler, 2) udviklingen i realløn og 3) sundhedsforhold.

I afsnittet om forbruget af levnedsmidler beregnes for hvert af årene 1730–1800 dels Københavns samlede forbrug af levnedsmidler på grundlag af konsumtionsstatistikken, dels antallet af indbyggere på grundlag af folketællingerne og kirkebøgernes dåbslister.

Konsumtionsregnskaberne, der indeholder et omfattende materiale over mængden af levnedsmidler, der indførtes til byen eller blev malet af byens møller, bliver i bogen underkastet et meget indgående kildestudium. Forfatteren har herved og ved de i en lang række bilagstabeller offentliggjorte talserier stillet et betydningsfuldt materiale til rådighed i en overskuelig form også for fremtidige studier.

Større problemer rejser sig imidlertid, når der skal foretages en sammenreg-

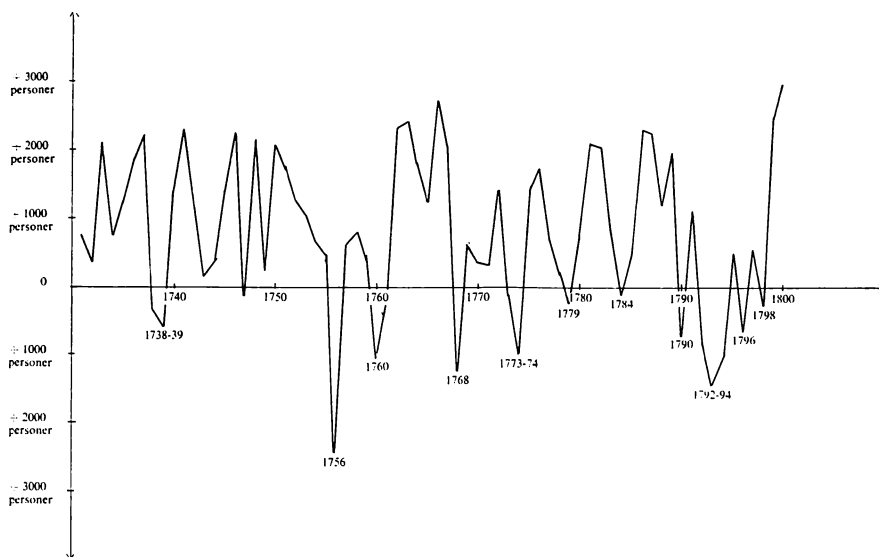
ning af det samlede forbrug, idet flere serier er ret ufuldstændige og må rekonstrueres ved antagelser ud fra den kendte udvikling i tidligere eller senere år. Det er et positivt træk ved bogen, at forfatteren søger at tage hensyn til disse skøn ved at beregne en usikkerhedsmargin, men det kan i enkelte tilfælde være vanskeligt at se en begrundelse for, hvorfor en given størrelse på en usikkerhedsfaktor vælges, jf. f. eks. side 42, hvor en vurderet import via toldboden uden nærmere forklaring gives en fejlmargen på $\pm 40\%$.

Københavns indbyggertal, der kun kendes for enkelte år fra folketællingerne, beregnes for de øvrige år ud fra antallet af døbte, idet der regnes med en konstant fødselshyppighed (antal fødte/døbte pr. 1000 indbyggere) på $34 \frac{2}{3}$. Denne metode, der allerede anvendtes af de tidligste befolkningsstatistikere i det 18. århundrede, har vist sig at være ret upålidelig, da overdødeligheden i dårlige høstår og epidemiår ikke rammer aldersklasserne ensartet, således at antallet af kvinder i de fødedygtige aldre kan svinge forholdsvis meget i forhold til den samlede befolkning, hvorved også fødselshyppigheden ved uændret frugtbarhed vil svinge. En del af denne usikkerhed kommer forfatteren dog ud over ved at regne med 7-års glidende gennemsnit (d. v. s. at årets tal er et gennemsnit af det fundne tal for året selv og de tre foregående og tre efterfølgende år) og indrømme en fejlmargen i tallene på $\pm 10\%$. Det må dog medgives forfatteren, at med vort nuværende kendskab til den københavnske befolkningsudvikling kan man næppe tænke sig nogen metode, der vil give et bedre resultat.

På grundlag heraf kan man nu finde det gennemsnitlige forbrug pr. indbygger af forskellige levnedsmidler, og et samlet udtryk fås ved at beregne levnedsmidlernes kalorie- og proteinindhold.

Til at vurdere disse tal ville det have været ønskeligt, om der var foretaget en sammenligning med andre undersøgelser af samme art på dansk og udenlandsk materiale. Tallene ligger i underkanten af de af Marcus Rubin for tiden omkring år 1800 angivne.¹ Det kan dog uden sådanne sammenligninger ses, at det beregnede kalorieforbrug pr. indbygger pr. dag har en sådan usikkerhed, at det for de fleste år vil være muligt at have såvel det nuværende danske som det nuværende indiske daglige kalorieforbrug inden for usikkerhedsgrænserne, hvorved værdien af de vundne resultater naturligvis indskrænkes. Forfatteren er sig denne mangel ved bedømmelsen af det *samlede* forbrug bevidst og mener i stedet, at man med større sikkerhed kan bedømme *ændringen* i kalorieforbruget fra år til år af hans tal, idet en række usikkerhedsfaktorer her vil glide ud, fordi de trækker alle årenes tal i samme retning. Det er dog et spørgsmål, om fejlene i de årlige ændringer ikke i nogen grad undervurderes, idet udsving i høj grad vil blive dæmpet ved brug af glidende gennemsnit, således som det er sket ved angivelsen af befolkningens størrelse, og det er da mest sandsynligt, at fejlen i de årlige ændringer for visse enkeltår kan overstige de angivne fejlgrænser. Hvor stor fejlen er, kan man få et indtryk af ved for hvert år at sammenligne det årlige fald i Københavns befolkning efter Thestrups beregninger med

1 Marcus Rubin: 1807–14, 1892, side 148 f.

Figur 1: Nettoindvandringen til København beregnet som forskellen mellem Thestrups tal for befolkningsstigningen og den naturlige tilvækst.

forskellen mellem antallet af døbte og begravede i hovedstaden i det pågældende år. Forskellen mellem disse to tal skulle, hvis beregningerne er rigtige, angive nettoindvandringen til København fra ind- og udland. Denne vandrings omfang er indtegnet i figur 1. Det ses heraf, at vandringerne – stadig under forudsætning af, at beregningerne er rigtige – skulle have været stærkt svingende fra år til år, hvilket forekommer rimeligt. Der skulle desuden i enkeltår netto være sket en udvandring fra byen. Dette kunne måske tænkes at være tilfældet, hvis der var tale om epidemiar med flugt fra smittefaren, men næsten alle de store »udvandringsår« forekommer i år med stærkt aftagende dødelighed, hvilket tyder på, at fejlen ligger i beregningsmetoden. Netop fejl af denne type vil virke procentvis stærkt ind på ændringen i kalorieforbruget pr. indbygger fra år til år.

I det efterfølgende hovedafsnit søges et udtryk for reallønsudviklingen for forskellige arbejderkategorier. Hertil benyttes et prisindeks på 16 vigtige varer, der tillægges vægte i forhold til det gennemsnitlige forbrug pr. indbygger i 1731, og priserne på disse varer, som de findes i magistratens officielle priser og priskurranterne. Indekset vil nok i nogen grad overvurdere prisudviklingen i år med store prisudsving, idet der tillægges priser på årets dyreste årstider samme vægt som de billigste, hvorved der ikke tages hensyn til muligheden for at have lagre fra billigere perioder til dyre, eller til, at tilførslerne har været særlig små, når priserne var høje. Som helhed viser prisindekset, som det kan ventes med tidens stærkt svingende kornpriser, et meget ustabil forløb med højdepunkter i 1749, 1758, 1765, 1771, 1786, 1795 og 1799.

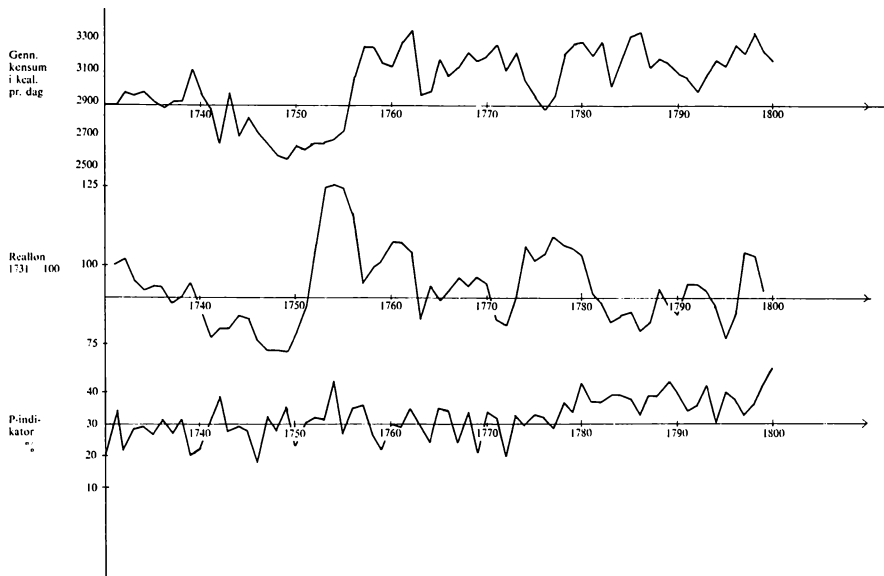
Den anden komponent til beregning af reallønsudviklingen er et pengelønsin-

deks, hvor alene Københavns kammerregnskaber har kunnet give et tilstrækkeligt fyldigt materiale til at opstille en tidsserie for daglønnsens udvikling. Der regnes nu med en vis gennemsnitlig sæsonarbejdsløshed baseret på magistratens lønudbetalinger, hvorved der ses bort fra konjunkturarbejdsløshed og muligheden for, at de kommunale arbejdere i vintertiden kunne finde alternativt arbejde andetsteds eller modtage sociale ydelser.

Endelig beregnes reallønsudviklingen på normal vis som forholdet mellem pengeløns- og prisindeks. Med de store prisudsving forekommer der også store udsving i reallønnen for den undersøgte periode fra år til år, og heller ikke langtidssudviklingen viser nogen entydig tendens, idet man, når reallønnen i 1731 sættes til 100, får følgende billede:

1731–40 (gennemsnit):	93,1
1741–50 (gennemsnit):	77,6
1751–60 (gennemsnit):	108,1
1761–70 (gennemsnit):	94,8
1771–80 (gennemsnit):	98,4
1781–90 (gennemsnit):	85,4
1791–99 (gennemsnit):	92,0

I et tredje hovedafsnit søges endelig et mål for levestandardsudviklingen ved at se på aldersfordelingen blandt de døde i Helligånds sogn. Tankegangen er den, at samfund med lav levestandard er karakteriseret ved stor børnedødelighed, mens en højere levestandard ændrer mønstret mod en større andel af ældre blandt de døde. Ved derfor at se på hvor mange procent af de døde, der er

Figur 2: Sammenligning af Thestrups levestandardsmål.

over en vis alder – her 50 år – skulle man få et »levestandardsmål«, den såkaldte P-indikator. Metoden, der er udviklet af WHO, vil nok især være velegnet til at måle langtidsudvikling eller til at foretage sammenligninger mellem lande eller befolkningsgrupper med forskellig levestandard, hvorimod årsagerne bag korttidssvingninger kan påvirke procenten ret forskelligt. Materialet fra et enkelt sogn er naturligvis begrænset, men viser dog tydeligt en højere procent for de økonomisk bedrestillede end for øvrige befolkningslag og for alle døde en klar stigning i procenten i sidste del af det 18. århundrede.

Levestandardsbegrebet er et meget sammensat fænomen, og det er derfor ikke at vente, at de tre ovennævnte metoder skulle give et entydigt billede af udviklingen, så meget mere som de dækker over forholdene i delvist forskellige befolkningsgrupper. Alligevel kunne man dog godt i det afsluttende kapitel have gjort noget mere ud af at sammenholde resultaterne. Her er i figur 2. vist resultaterne af de tre metoder. Indtil 1780 synes der at være bedst overensstemmelse mellem metode I og II, dog således at de lønstigninger, der indtræffer med betydelige mellemrum, er den afgørende faktor ved de store udsving i serie II. Efter 1780 viser kun metode I og III en klar forbedring i levestandarden. Forklaringen kan måske her være, at de bedre økonomiske forhold under neutralitetsperioden især kom de bedre stillede i København til gode, mens arbejdernes lønudvikling ikke kunne følge trop med prisudviklingen.

Hans Chr. Johansen

Vandring bag kulisserne

GUSTAV LEHRMANN: KØBENHAVNSKE KIG. *Wøldikes forlag 1971. 135 s. 91 tegninger af Charlotte Clante. Kr. 39,50, indb. 49,50.*

Journalisten og forfatteren Gustav Lehrmann døde i sommeren 1972. Han var gennem en del år tilknyttet dagbladet Information, hvori hans essays om københavnske huse og personer jævnligt blev offentliggjort. Inden sin død nåede Gustav Lehrmann at samle sine sidst publicerede artikler i denne bog, som udkom i slutningen af 1971. Den er opbygget på samme måde som »Inden for portene«, der udkom i 1970 (se Fortid og Nutid 1971 s. 581 f): et halvhundredede korte, velskrevne artikler om københavnske lokaliteter illustreret med Charlotte Clantes elegante tegninger.

Forfatteren opfordrer i forordet sin læser til at gå på opdagelse i det gamle København. De nye huse, der skyder op, er efter hans mening ikke alle at foragte, men de mangler noget: man kan ikke gå på opdagelse i og omkring dem. Derfor holder han sig til de gamle huse, der har en historie at fortælle. Man kommer til at fundere over, hvad »Tjæreborg« eller Arne Jacobsens seddeltrykkeri vil kunne fortælle om 200 år. Vil man til den tid føle, at der er atmosfære over Royal Hotel og Domus portus?

Hvis man vil se lidt bag de gamle huses facader, har man i denne bog en god vejledning. Man får mere ud af sit kiggeri, hvis man ved noget om husenes histo-

rie og om de personer, der har færdedes i dem. Denne gang begynder rundturen med Københavns gamle fæstningsværker, Trekroner, Kastellet og forsvarsværkerne omkring Christianshavn, men det meste af bogen er vi i den indre by eller i Frederiksstaden. Der er dog også afstikkere til Lægeforeningens boliger og ud ad Vesterbrogade. Da artiklerne oprindeligt er skrevet til en avis, er de alle forsynet med en iøjnefaldende overskrift, og der er ikke nogen lang indledning. Læseren føres uden omsvøb ind i emnet. Hver artikel er en helhed, et hurtigt forløb præget af ro og harmoni, men af og til med en skarp bemærkning om vanrøgt eller ødelæggelse af bevaringsværdige bygninger eller miljøer. De korte tekster giver ofte perspektivrige tilbageblik som f. eks. i omtalen af Lerches gård i Slotsholmsgade, hvor Anna Sophie Reventlow »i stille stunder mellem elskovsmødernes romantik« fra vinduet har kunnet glæde sig over udsigten til Børsens snoede spir. Der er associationer i mange retninger og forklaringer af ældre, nu glemte begreber som f. eks. probérsten – prøvesten ved omtalen af Benzinøen eller udlægningen af oprindelsen til gadenavnet Skidenstræde. Teksten veksler mellem vemodig medfølelse med kranke skæbner og barok humor som i skildringen af tandbrækkeren og broksnideren, der udøver sit dramatiske erhverv i fri luft, mens offeret i mere eller mindre bevidst tilstand er udsat for tilfældigt forbigående nærgående interesse. Man slentrer adstadigt af sted og får hele tiden gode indblik i svundne tiders liv, uden at forholdene tegnes idylliske. De kortfattede artiklers oplysninger er korrekte, og man får lyst til at se de skildrede huse i virkeligheden og til at søge videre i deres rige historie.

Poul Strømstad

Københavnserindringer – en gevinst

KØBENHAVNERE FORTÆLLER. *Erindringer fra det gamle København. Redigeret af Poul Strømstad. Københavns Magistrats 3. afdeling 1972. 157 s. Ind. Ikke i boghandelen.*

I maj 1969 udsendte Københavns magistrats 3. afdeling (Socialvæsenet) en opfordring til samtlige pensionister i hovedstaden til at skrive deres erindringer om tilværelsen i byen »dengang«. Som en opmuntring til at tage fat på opgaven udsattes en række præmier til et samlet beløb af omkring 10.000 kr. Resultatet blev ca. 2.000 levnedsskildringer af stærkt varierende omfang. Enkelte var på mere end et par hundrede sider, mange fyldte et halvt hundrede, mens størstedelen var på mellem 10 og 50 sider. Samlet fyldte hele materialet 15–20.000 normalsider. Det var meningen, at de indsendte memoirer skulle indgå i Københavns Stadsarkiv med den klausul, at de ikke måtte offentliggøres uden forfatterens samtykke de første 25 år, og at adgangen til anden udnyttelse skulle være betinget af magistratens tilladelse. For den komité, der havde taget sig af bedømmelsen, nemlig repræsentanter for administration, presse, kommunalt og statsligt arkivvæsen samt museer, blev det imidlertid klart, at det ville være for-

kert ikke at give offentligheden et vist kendskab til det udførte arbejde. Det er sket med den foreliggende bog.

I indledningen fastslår Poul Strømstad, at erindringerne næppe vil medføre ændringer i det billede, man allerede har af den epoke, de behandler. De kan derimod ved deres detaljer nuancere opfattelsen og derved gøre tidsbilledet mere fuldstændigt – og de kan verificere, hvad kulturhistorikere og digtere allerede har lagt frem. Det er alt sammen sandt, og den foreliggende bog opfylder formentlig dette formål. Og det er også rigtigt, at man nok skal fortsætte indsamlingen – og her bl. a. bestræbe sig for at sikre en samfundsmæssig alsidighed i det stof, man får hjem.

Man savner lidt overklasse i de erindringsuddrag, der nu er udgivet. Men det må på den anden side også indrømmes, at man til gengæld har undgået at gøre »dengang« til tiden med ene fattigdom, snavs og uhumskhed. Der er et par eksempler herpå, gode og gribende forresten. Tjenestemandshjem savnes også – jernbane, postvæsen, kommune; alt har ikke kunnet komme med i de 15 typer, der bringes. Bogen indledes af rektor Otto Zahle (f. 1875), der beretter om Rådhuspladsen, Metropolitanskolen og Studenterforeningen. Alma Petersen (f. 1891) fortæller om Vognmagergade, Suhmsgades skole og en plads, hun som skolepige havde hos en læge i Frederiksborggade, Christian Poulsen (f. 1893) om et middelklassehåndværkerhjem i Møntergade (sprogligt fortrinligt, »maskeret« dagbog), Christian Raavig (f. 1896) om tilværelsen som bydreng, og hvad der kunne møde en sådan på hans færden i gader og stræder, Karl Anthonsen (f. 1896) om Opfostringshuset, Richard Unters (f. 1900) om de indvandrede, fattige, russiske jøder, Theodor Hald (f. 1890) om Vibenshus skole og en ung lærers vilkår omkring 1. verdenskrig, herunder bl. a. en debat med Peter Sabroe, Evald Andersen (f. 1888) om Istedgadekvarteret, bisser og bøllestreger, Ida Swirski (f. 1892) om Valdemarsgade og et lånekontor i Saxogade, der var et fuldt integreret led i befolkningens dagligliv, H. Chr. Hansen (f. 1889) om den unge bygningssnedker og hans besvær med at få og bevare arbejde i 1914, Vilh. Schrøder (f. 1889) om et malermesterhjem, det gik tilbage for, og om en cigar- og porcellænsforretning i Sølvgade, Jens Heilbuth (f. 1885) om Ryesgade, lygte-tænderen, mælkedrengene, de råbende gadehandlere, brandudrykningerne og spillemændene, et kalejdoskop, hvis enkelte farvefelter egentlig rummer nok i sig selv, Gerda Rendtorff (f. 1893) om Christianshavn, Karl Persson (f. 1897) også om Christianshavn, vandproblemer – og »røversprog« (godt at få dem opfrisket; p-sproget er stadig det letteste) og endelig Gahms Henriksen (f. 1898) om Røde Kro Teater på Amager.

I en efterskrift gør socialborgmester Børge H. Jensen status over det indsamlede materiale. Han peger her med rette på, at alkoholproblemet »dengang« var af en sådan størrelsesorden, at vore dages narkoproblem – endnu – virker ret så beskedent. Han peger på byens og erindringerens begrænsning til Indre by, Christianshavn, Nørrebro, Vesterbro og nordlige Amager; men han kunne i samme forbindelse have undret sig over, så lidt forholdene muliggjorde bevægelse – for selv om »det, der lå længere ude« var åbent land, kunne vel

nok en og anden have besøgt det og haft en detalje med hjem derfra. Men det er ikke tilfældet. En morsom iagttagelse fra det store materiale er det, at folk savner tidligere tiders bevægelse på boligmarkedet. De ledige lejligheder gav valgmuligheder og dermed en chance for den enkelte til selv at forme med på sin skæbne.

Med de forbehold, der af udgiveren er taget over for bogen – og dem må man helt medgive, er den dog ganske fascinerende læsning, der nok alligevel giver en slags sandhed – med modifikationer og set gennem menneskelige temperamenter. Men det er just det værdifulde!

Finn H. Lauridsen

Overklassekultur

ELLEN DAMGAARD OG POUL H. MOUSTGAARD: ET HJEM – EN FAMILIE. *En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt københavnsk miljø o. 1890. (Folkelivs studier 3 under redaktion af Poul Strømstad. Nationalmuseet 1970.) 151 sider med engelsk resumé. Ill. 74 kr.*

Som tredje bind i serien »Folkelivs studier« behandles under titlen »Et hjem – en familie« Vesterbros Apotek og dets ejere i direkte led gennem tre generationer. Undersøgelserne er foretaget af bogens forfattere Ellen Damgaard og Poul H. Moustgaard for Kjøbstadundersøgelserne ved Nationalmuseets 3. afdeling, Dansk Folkemuseum. Det er som bogens undertitel lyder: »En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt københavnsk miljø o. 1890«, hvor formålet har været »at fremskaffe et så fyldigt dokumentationsmateriale som muligt vedrørende det fysiske og sociale miljø på stedet med særlig vægt på perioden fra o. 1885–1900, for herved at øge kendskabet til den borgerlige kultur i datidens Danmark«.

I sig selv er dette en højst prisværdig opgave, som det da også er lykkedes de to forfattere at løse næsten helt tilfredsstillende. Intet arbejde er skyet for at gøre undersøgelserne så omfattende som vel muligt. De har ikke blot hentet megen hjælp og viden hos apotekets sidste ejer af slægten, dr. phil. Erik Høst-Madsen og hans hustru Elise Høst-Madsen, men de har også forstået at udnytte den foreliggende litteratur og de skriftlige kilder såvel i de offentlige arkiver som i familiens eje. Dertil kommer et indgående studium af selve huset, omfattende især indretningen af familiens private lejlighed på første sal, der yderligere har været dem en vigtig kilde til forståelsen af dens livsførelse.

Alt taget i betragtning er det et nøgternt og godt arbejde, de to forfattere har præsteret, selv om det sine steder i bogen ligesom fornemmes, at den verden, de har skildret, forekommer dem at tilhøre en fjern fortid, til trods for at der endnu lever adskillige, der selv har oplevet den, og for hvem den i hvert fald i tankerne stadig er helt selvfølgelig. »De kommende år vil utvivlsomt bringe flere studier fra borgerlige miljøer, bygget på både historisk og nutidigt materiale.

Sådanne arbejder vil ikke blot give stof til den komparative forskning, men tillige bidrage til en nærmere forståelse af, hvilke indre faktorer der kan have medvirket til at give den borgerlige kultur en så dominant karakter, som det øjensynligt er tilfældet«.

Sådanne arbejder er påkrævede og må imødeses med store forventninger. Imidlertid er borgerlig kultur et vidt begreb, som ikke alene er betinget af miljøet, men også af stedet – bl. a. om det er hovedstaden eller provinsen – og af de påvirkninger, der udefra kan have gjort sig gældende, og som ytrer sig forskelligt indenfor det, der kaldes overklasse, middelklasse og underklasse. Apotekerfamilien på Vesterbro må efter datidens begreber klassificeres som »overklasse, og dette burde måske være præciseret stærkere i et arbejde af denne art, thi der fandtes som bekendt også en overklasse, som alene hævdede sig i kraft af sine økonomiske ressourcer, selv om det heller ikke i disse kredse hørte til god tone at tale om »penge, sygdom og mad«. At familien selv har følt sig som hørende til den dannede overklasse er sikkert og vist, selv om de aldrig selv med et ord ville have givet udtryk herfor – måske tværtimod. Og deres daglige levevis var da også både enkel og beskeden. Der var således voksdug på bordet, når der blev spist morgenmad og frokost – dugen kom først frem til middagen! Alligevel var det et udpræget herskabshjem. Lejligheden bestod af syv værelser og pigeværelse. Desuden indeholdt den noget så eksklusivt som et badeværelse med et hvidmalet jernbadekar.

Bogens kapitler fordeler sig således: i det første behandles apotekets historie, den nuværende bygnings opførelse og senere ændringer; i det andet »Et veludstyret hjem« fortælles om hvert enkelt rum, møblering og anvendelse. Derefter følger et afsnit om »Familien i samfundet«, hvori der er redegjort for dens økonomiske forhold, dens politiske tilhørsforhold til det regerende højre-parti og dens bekendtskab med en række ledende politikere, ligesom man også hører om dens tilknytning til menighedsarbejdet på Vesterbro, som den tog livlig del i. Apotekeren var således bl. a. kasserer for den komité, der opførte Sct. Matthæus Kirke, der indviedes 1880, og hvortil han selv skænkede et alter. Det siger sig selv, at han også ydede bidrag til adskillige velgørehedsforeninger, deriblandt Sct. Matthæus Sogns Plejeforening, Vesterbros Samaritan og Vesterbros Bispising. Endvidere helliges et særligt kapitel i bogen »Familien i hjemmet«, hvor husherren som dens naturlige overhovede havde ansvaret for sin families og husstands trivsel. »Hjemmets sociale status var afhængig af den prestige, der var knyttet til husherrens erhverv og hans mange tillidsposter«, siges det med rette, og hans autoritet indenfor hjemmets fire vægge var så stor, at han alene bestemte, hvor den daglige køretur i familiens hestevogn skulle gå hen – ja, han afgjorde endog hvilke teaterstykker, familien skulle se. Den egentlige husførelse påhvilede derimod husets frue, og det var desuden hende, der i det daglige varetog børnenes opdragelse, og under hende sorterede husets tjenestepiger. Hun var, som det 1883 hed i en bog om »God tone i alle livsforhold«, »husets sjæl«. Den ideale husmoder måtte have »tålmodighed« og vise »eftergivenhed«, for hun indtog, som de to forfattere siger »en mellemstilling mellem

på den ene side herren og tyendet og på den anden side faderen og børnene«. Om de sidstes opdragelse giver bogen også god besked. Sønnerne opdroges til at gå i faderens fodspor, døtrene i moderens.

Apotekerens havde adskillige tjenestefolk, men af husets to piger var kokke-pigen, som skik var, den højst lønnede, for »ingen stilling er i husvæsenet mere betydningsfuld for hjemmets daglige velvære« som Emma Gad udtrykte det. For familiens og tjenestefolkenes gøren og laden en tilfældig vinterdag o. 1890 er der opstillet et helt skema, som nøje gør rede for, hvorledes en almindelig dag forløb for den enkelte.

Det sidste kapitel fortæller om højtider, selskabelighed, rejser i udlandet og sommerophold.

Takket være familiens egne optegnelser og mundtlige oplysninger er det således lykkedes forfatterne at give et afrundet og fuldkomment indtryk af et højt kultiveret borgerligt miljø i det 19. århundredes sidste årti. Det er en bog om »den lykkelige tid« før 1914, da en stor middag på d'Angleterre kostede bare 3 kr., men det er tillige en bog, der fjerner det lidt suspecte skær af hovmod og selvforgudelse, som ofte er blevet tillagt datidens »overklasse«. Den beskriver, som vi har set, familiens indbyrdes forhold, dens skikke og omgangsformer, og giver et lille indblik i den private velgørenhed på en tid, da den offentlige forsorg var meget lidt udviklet, og bedrestillede derfor følte det som en forpligtelse i kraft af deres position i samfundet og som følge af deres økonomiske forhold at understøtte »værdige trængende« for at bruge et af datidens udtryk – uden derfor til gengæld at vente taknemlighed af dem. Derimod følte tjenestefolkene sig ofte stærkt knyttet til deres herskab – og navnlig til børnene, som de tit resten af deres liv bevarede forbindelsen med.

Det er således en bog, der er god at få forstand af, især da den både er vel-skrevet og forsynet med gode illustrationer og noter. Den afsluttes med et resumé på engelsk.

Steffen Linvald

En landevejs historie

TORBEN TOPSØE-JENSEN: FEM MIL LANGS ØRESUND, *Strandvejens historie*. Steen Hasselbalchs forlag, København 1968. 239 sider. Ill. 49,80 kr. indb. 64,70 kr.

Auditør cand. jur. Torben Topsøe-Jensen har tidligere udgivet en række skrifter om danske landevejs historie, deriblandt den udmærkede artikel »Kongevejen fra Usserød nord for Hirschholm til Helsingør« i Hørsholm Egns Museums årbog 1965, hvortil den her foreliggende bog: »Fem mil langs Øresund« på en vis måde slutter sig. Forfatteren oplyser indledningsvis, at hans hensigt med bogen har været at give »en samlet redegørelse af Strandvejens udvikling fra primitiv sand- og grusvej gennem et næsten øde landskab til den moderne, tætbe-

byggede vej, vi kender i dag. I forbindelse hermed – siger han – er givet en fremstilling af Strandvejsfærdslens vækst gennem tiderne«.

Unægtelig en »fed bid«, der giver anledning til at spørge om det mål, forfatteren har sat sig, at give en alsidig skildring af Strandvejens udvikling i alle dens forskellige faser fra de ældste tider op til nutiden, nu også er lykkedes. Stort set bliver svaret et ja, selv om det ikke helt har kunne undgås, at hovedvægten er blevet lagt på strækningen mellem København og Klampenborg – vel sagtens fordi dette afsnit af vejen stedse har været det mest populære og bedst kendte, og derfor gennem tiderne har givet anledning til størst omtale. Man må dog ikke af den grund tro, at resten af vejen er blevet forsømt – tværtimod – så vidt det kan skønnes er alt tilgængeligt materiale vedrørende denne blevet gennemgået og bearbejdet. Indholdsfortegnelsen og fortegnelsen over den benyttede litteratur samt kildehenvisningerne og navneregistret viser, hvor grundigt forfatteren er gået til værks.

I bogens første kapitel fortælles om »Adelvejen, der fører til Helsingør« og dens oprindelse som »en selvgroet vej«, hvis forløb rettede sig efter landskabets former. »Usikkert famlede den sig frem langs kysten, – snart veg den uden om fugtige engdrag, snart bugtede den sig hen langs foden af baglandets stejle bakkefald«, hedder det. Den fulgte kystlinien, men havets indtrængen ændrede mange gange dens forløb. Trods sin beliggenhed blev dens nuværende navn: Strandvejen dog først almindelig anvendt henimod 1800, indtil da kaldtes den sædvanligvis kun Helsingørvejen. Skønt den var en hovedlandevej og derfor forsynedes med milesten efter Ole Rømers opmåling 1692, var den næsten overalt i en yderst slet forfatning, men alligevel har dens betydning og popularitet været stor. Adskillige begivenheder i Danmarkshistorien har den været vidne til, medens dens 24 privilegerede værtshuse fortæller lidt om dens folkeyndest. Herom foreligger der desuden talrige skriftlige vidnesbyrd; således kaldes den af en schlesisk adelsmand allerede i 1593 »ret en herlig vej; langs Sundet og undertiden gennem smukke bøgeskove«. Også af dens vandløb, broer og kilder giver bogen et indtryk. Det første kapitel afsluttes med den sørgelige kendsgerning, at den efter anlægget af den ny kongevej over Hørsholm til Helsingør 1779–92 havde udspillet sin rolle som »hovedlandevej«, fordi den var, som det hed i den kgl. forordning af 1779 om den ny vejs påbegyndelse »den besværlige sandvej langs søkysten, som ej vil kunne sættes i god og vedvarende stand«.

Topsøe-Jensen går herefter over til at skildre dens tilstand og anvendelighed omkring 1800 og i 1800-årene. Det er dog det første punkt, der især interesserer ham, og for de reparationer og udbedringer, som fandt sted, er der gjort nøje rede, samtidig med at man får indtryk af, at den ikke helt havde mistet sin tiltrækning. Det fremgår bl. a. af, at da englænderne var afsejlet 1807, blev der straks taget fat på at udbedre de skader, de havde forvoldt, ligesom der bl. a. i 1810 blev udført et betydeligt vejarbejde i forbindelse med anlægget af Humlebæk havn. Amtmanden over Frederiksborg amt pålagde desuden i 1812 vejfiskalen, hospitalsforstander S. Dahlerup, der havde tilsynet med vejarbejderne og vejpolitiet i hans amt »at sørge for, at sognefogderne og de antagne

opsynsmænd på det nøjeste opfylder deres pligter, at grusen er allevegne så skarp, som den kan fås, at intet ufuldført og uforsvarligt arbejde tåles, at der arbejdes troligt i de til en dags arbejde anordningsmæssige timer . . . , at anordningsmæssige straffe uden skånsel og hastigen anvendes for enhver forsømmelse, uorden og uforsvarligt arbejde«.

Mere fornøjeligt er dog afsnittet: »På tur langs Øresundskysten«, hvori bl. a. fortælles om skovture i ældre tid. »Dyrehavsrejserne«, som de blev kaldt, krævede ofte lang tids forberedelse. Herom fortæller Oehlenschläger: »Madkurven blev da pakket fuld, flaskefoderet vel forsynet, min fader trak en nankins overkjole på for støvet, og nu rullede vi af sted«, og J. Davidsen skriver i »Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn«: »Hvo kan beskrive den glæde, vi børn følte, da endelig den lykkelige morgen oprandt, som vi havde talt om fire uger i forvejen.

Det var dog kun ud til Dyrehaven, man på dette tidspunkt virkelig kunne tale om trafik; nord for den henlå Strandvejen i uforstyrret stilhed og ro – skriver Topsøe-Jensen.

Vejens slette tilstand var en stadig kilde til ærgrelser, og 1825–27 lykkedes det endelig at få strækningen mellem Slukefter i Hellerup og Klampenborg omlagt til en chaussé, men da denne forbedring blev foretaget af en privatmand, mod at han som vederlag i en bestemt årrække oppebar bompengene, var det ikke med blide øjne, vejkorpset betragtede dette arbejde, og dets chef, oberst Kochen undlod da heller ikke at fremkomme med en unødigt hård kritik. »Man får næsten en fornemmelse af – siger forfatteren – at hans kritik ikke er uden sammenhæng med den kendsgerning, at arbejdet var udført uden bistand af vejkorpset«. Chausséen roses imidlertid også, og man glædede sig over, at der ved siden af den var kommet »en lige så bekvem som skøn med tvende rader lindetræer beplantet fodsti, (der) afgiver en tryk og behagelig promenade for fodgængere«, og 1834 skriver Sterm i sin Statistisk-Topografiske Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt: »Vejen er i enhver henseende meget behagelig; den er macadamiseret og vel vedligeholdt«. Det eneste ubehagelige var nu støvplagen, og for at bekæmpe denne var det nødvendigt at vande den regelmæssigt i de varme og tørre sommermåneder. I 1843 blev vanding derfor indført på strækningen mellem Vibenshus og Klampenborg, og udgifterne til anlæg af brønde med tilhørende pumper og anskaffelse af vandvogne samt mandskab til at betjene dem blev dækket ved at forhøje passagepengene i de fire sommermåneder fra 15. maj til 15. september.

Det er ganske ejendommeligt, at medens Strandvejen fra Slukefter til Klampenborg var blevet omdannet til en chaussé, var den på Københavns grund stadig »skandaløs dårlig og bestod endnu i 1842 af en 9 alen bred stenbro med en jordvej ved siden«. Dette år besluttede borgerrepræsentationen imidlertid at lade den macadamisere, men fra Klampenborg til Helsingør lå vedblivende »den bakkede jord- og sandvej, den havde været i århundreder«, fortæller Topsøe-Jensen. Bakken ved Aggershville var et af de steder, hvor det stod slettest til, thi uvist af hvilken grund var et gammelt stenlag her blevet fjernet, så vejen var det rene ælte, »hvor heste vade i til knæene, og hvor det er umuligt endog for et

par kraftige heste at trække en kun med ringe læs betyngtet vogn op . . .« For de sogne, den løb igennem, var det umuligt at holde den vedlige, men i 1843, efter at først den del af vejen, der lå i Københavns amt, og derefter den del, der lå i Frederiksborg amt, var blevet erklæret for »mindre landevej« – d. v. s. en vej, der havde betydning som forbindelsesvej mellem købstæder – lykkedes det at få igangsat en »grundforbedring« af den. Med vejbestyrelsesloven af 21. juni 1867, som afløste en ældre vejforordning af 1793, blev Strandvejen amtsvej eller »landevej«, og dette medførte, at man i slutningen af århundredet for alvor tog fat på dens istandsættelse. Flere steder udvidedes den, andre steder blev bakke drag afgravet, og der blev anlagt cykelstier.

Et særligt afsnit er helliget »Havets indhug«, og heri fortæller Topsøe-Jensen om de mange stormfloder, der har hærget kyststrækningen langs Øresund, og hvis virkninger ikke mindst Strandvejen fik at føle. Nogle af de værste storme i forrige århundrede rasede i 1862 og i 1872, og forfatteren oplyser, at 2. juledag 1862 steg vandet til højder, »hvis lige man ikke har set i mands minde«. Strandvejen og haverne i Tårnbæk stod under vand, og flere fiskerhuse truede med at styrte sammen. I 1872 gik vandet i Hellerup helt op til bommen på Strandvejen.

Mange faktorer har således været medvirkende til Strandvejens udvikling, men en af de vigtigste står det endnu tilbage at omtale: »Strandvejsfærdslen i 1800-årene«, og på grundlag af litterære kilder har Topsøe-Jensen givet en både levende og fornøjelig skildring af de mange forskelligartede vogne, der kunne ses på den, og ved hjælp af citater er det desuden lykkedes ham at give et indblik i skovturenes art. 1863 indviedes banen til Klampenborg, hvis betydning også er omtalt, men større vægt lægger han, som naturligt er i en bog om Strandvejen, på de hestetrukne sporvogne og den berømte, men for den almindelige trafik ikke helt ufarlige dampsporvogn, der 1884–92 var i drift mellem Trianglen og Klampenborg. I det hele taget var Strandvejstrafikken stor, og allerede i 1845 kom man ved beregning til det resultat, at i de fem sommermåneder fra maj til september passeredes bommen i Hellerup af godt 100.000 køretøjer med ialt 579.040 passagerer. Dertil kom så alle de, der enten gik eller sejlede, idet der fra 1843 var regelmæssig dampskibstrafik på Sundet, hvorefter man antog at antallet af personer, der året igennem rejste mellem København og Klampenborg i virkeligheden androg 928.700.

I århundredets sidste tiår dukkede cyklerne op på Strandvejen, og snart synes disse at være blevet en ren landeplage, skal man tro en samtidigs udtalelse: »Fra at være en uskøn, men uskadelig adspredelse i ledige timer er bicykleuvæsenet endt med at blive en epidemi, hvorimod den gode smag bør nedlægge sin protest«. Søndag den 16. august 1891 passerede således ikke mindre end 885 cykler bomhuset i Hellerup.

Alligevel bevarede Strandvejen længe sin idylliske karakter, og både digtere og malere satte den højt. Det gjaldt især de mange fiskerlejer, som i løbet af 1800-tallet i stedse stigende grad besøgte af ferieglatte københavnere, der enten lejede sig ind hos fiskerne eller slog sig ned på de mange ny hoteller, der opførtes i disse år. Andre byggede sig egne landsteder, og på sommeraftener var det

et morsomt syn at se landliggerne gå tur i de små havne, der efterhånden anlagdes langs hele kysten. Et udsagn om Strandvejen i 1893 skyldes forfatteren M. Galschiøt: »Strandvejen – siger han – hvilken broget billedverden, der har tegnet sig på københavnerens nethinde imellem Lille Vibenshus og Vedbæk! Hvilken vekslen og sammenblanding af by, land, have, villa, hytte, skov, strand og menneskemylder! Hvert øjeblik skifter scenen. Man har vendt byen ryggen, og alligevel er byen fulgt med . . .«

Strandvejens tilstand ved indgangen til det tyvende århundrede behandles i bogens sidste kapitel. Teknisk set var den i orden, men bekymringerne meldte sig på grund af den store tilstrømning, og spørgsmålet var derfor, som Topsøe-Jensen udtaler, »hvorledes det skulle gå med vejens omgivelser og med den landlige fred og skønhed, som nu synes at være truet«. I virkeligheden var det kystbanens videreførelse 1894–97 fra Klampenborg til Helsingør, der satte fart i udviklingen, og dertil kom i 1903 den elektriske sporvognsdrift først til Charlottenlund og siden til Klampenborg. Da samtidig automobilerne blev et mere og mere populært befordringsmiddel tiltog truslen mod Strandvejens »æstetiske værdier« stadig, ikke mindst fordi disse gode trafikmidler muliggjorde en udvidet bebyggelse langs den. Tryk avler imidlertid modtryk, og længe varede det ikke, før kampen mod den hemningsløse udstykning af grunde, mod opførelsen af hæslige bygninger og mod beplantninger, der hindrede den fri udsigt til Sundet, begyndte. Efter den første verdenskrig tog man desuden fat på en række store forbedringer af vejen. Ved Sletten blev den gamle vej således i 1922 erstattet af en ny vej gennem Lave Skov til Humlebæk Kirke, mellem Bellevue og Tårnbæk blev en ny vej ført igennem den tidligere cottagepark, og i 1930-erne blev Kystvejen mellem Charlottenlund og Klampenborg anlagt. Efter den sidste krig blev endelig vejen ved Nivå henlagt til strandene mod øst, så man undgik at udvide den gamle vej gennem Nivå. Resultatet er blevet, at der langs Strandvejen er opstået helt nye bydannelser først ved Skodsborg og siden andre steder, medens sommerhotellerne, som der ikke længere er brug for, er blevet nedrevet. Til gengæld arbejdes der i disse år ivrigt på at frede udsigter og karakteristiske partier langs vejen, og en række store villaer er i den forbindelse blevet købt af staten og nedrevet. Topsøe-Jensen afslutter sin bog med følgende manende ord: »Strandvejen er inde i en fase, der vil være afgørende for, om den også i fremtiden skal være, hvad den i generationer har været for alle, der kom ad den. Det man ønsker er, at vejen og dens omgivelser værnes på en sådan måde, at Strandvejen stadig er vejen gennem smukke landskaber med udsigt til Sundet, og at turen ad Strandvejen vedblivende må være en glæde og nydelse – og man ønsker hverken at opleve vejen som motorbane eller at se natur og udsigt blive kvalt af massive bydannelser. Den moderne trafik og nutidens planer med hensyn til bebyggelser i kystområderne er alvorlige trusler mod Strandvejen. De målbevidste fredningsaktioner, som er igang, og hvis resultater allerede viser sig, er vejens redning«.

Hertil vil Topsøe-Jensens egen bog kunne være en spore, da den ikke alene fortæller Strandvejens historie, idet den giver en detaljeret og udførlig beret-

ning om denne vejs og dens omgivelers skæbne gennem århundrederne, men den må også betragtes som en udfordring til de myndigheder, i hvis hænder Strandvejens skæbne er lagt.

Steffen Linvald

Lærde fodspor

OLAF OLSEN: I JACOB MADSENS FODSPOR. *Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. (C. C. Raftn-forelæsning nr. 2). Odense Universitetsforlag 1970. 60 s. Ill. 40,25 kr.*

I 1853 tryktes Mester Jacob Madsens Visitatsbog med dens enestående beskrivelser af de fynske kirkers tilstand omkring år 1600. Bogen gjorde et stærkt indtryk på den nyudnævnte Odense-bisp og lærde kirkehistoriker, Christian Thorning Engelstoft, og samme år – 1853 – begyndte han på *sin* visitatsbog: Kirkerne i Fyens Stift, og han gav den undertitlen: Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog. Formålet var at ajourføre forgængerens optegnelser om kirkerne og deres inventar.

Dette værk drager professor, dr. phil. Olaf Olsen nu frem – ikke for at udgive det (han mener at 90 % af skriftets indhold er oplysninger som kan hentes i bedre kilder) – men for at vise at manuskriptet giver et udmærket billede af Engelstoft og at det, trods alt, er et vigtigt kildekrift til den fynske kirkehistorie. Men i tilgift belyser den meget velskrevne bog også udforskningen af kirkernes historie for 100 år siden.

Engelstofts optegnelser fylder 189 beskrevne sider og er blevet til på bispens visitatsrejser i årene 1853 til ca. 1885. Mere end 90 % af stiftets kirker er beskrevet heri, dog er Odense bys kirker helt udeladt, og der er gennemsnitligt skrevet knap 1 side om hver kirke. Bispem har antagelig gjort notater på stedet og har så siden udformet den egentlige beskrivelse. Det har givet anledning til ret alvorlige huskefejl, men Engelstoft har haft manuskriptet med ved senere visitater på stedet, og han har da ofte lavet tilføjelser og rettelser. I begyndelsen var indførslerne rent beskrivende, men meget hurtigt prøver Engelstoft at forklare kirkernes bygningshistorie. Teksten ledsagede han med små tegninger, som mildt sagt er meget primitive.

Studiet af landsbykirkernes arkitekturhistorie var dårligt nok begyndt i 1853, og Olaf Olsen viser hvordan Engelstoft på egen hånd udviklede sine evner til at iagttage murværket og forstå det indbyrdes forhold mellem kirkernes forskellige bygningsdele. Citater fra manuskriptet illustrerer Engelstofts opfattelse af en række arkitekturhistoriske problemer, for eksempel dateringsspørgsmål, og tegner et morsomt billede af hans (og måske tidens) viden og smag på mange områder. Skønt Engelstoft havde undervist i kirkehistorie ved universitetet var hans viden om middelalderkirkens billedverden forbløffende ringe, og navnlig var han helt ukendt med helgenskikkelserne. Et sted mener han således at en fremstilling af Skt. Catharina forestiller apostlen Paulus.

Engelstoft kunne lide de fleste af sine kirker og deres inventar. Bedst syntes han om gotikken, men også senere stilarter kunne glæde ham, selv rococoen. Velviljen omfattede også tidens meget radikale restaureringer; om Søby kirke hedder det: »Alt elegant. Murene belagt med Cæment«! Han kunne dog også give ondt af sig. Heldigvis – skriver Olaf Olsen – for da udtrykker man sig mere opfindsomt og med større temperament. Blandt de ting bispen ikke yndede var ungrenaissancens udskæringer (snirkler, snurrepiberie) og navnlig den umiddelbart foregående generations kunst: empirens frembringelser.

Siden Engelstofts dage er der sket adskillige ændringer i de fynske kirker, og manuskriptet vil altid være værdifuldt gennem det billede det giver af kirkerens udseende og tilstand i midten af 1800-tallet. Olaf Olsen nævner en række eksempler herpå, blandt andet de »chinesiske Lysthuse« ved siden af alteret i Højby (de er siden forsvundet) og de døbefonte der endnu på Engelstofts tid var bemalede.

Foruden kirkebeskrivelserne kan man rundt om finde optegnelser om lokale særpræg i kirkelig skik og brug, enkelte folkesagn er også kommet med, men sognenes topografi berøres sjældent. Undtagelsen er beskrivelserne af Drejø, Avernakø og Lyø, hvor der er optegnet en del om natur, landbrug og øernes beboere.

Den smukt trykte bog prydes af mange illustrationer: gengivelser af Engelstofts manuskript og af hans skitser, senere tegninger og Olaf Olsens egne fotografier af kirker og inventar som er omtalt i teksten. Margenen er benyttet, dels til mindre illustrationer og dels til noter. Det er praktisk og giver bogen et livfuldt udseende der svarer godt til dens indre kvaliteter. Registret er utraditionelt: et kort over Fyn med angivelse af navnene på de omtalte kirker og side-tallene hvor de er nævnt. Det er en morsom idé, men da der er tale om godt 200 kirker, og da ikke alle er lige hjemmевante i Fyns topografi, havde det været rart med tillige et alfabetisk register over kirkerne. Bogen er hurtigt læst – den er både morsom og spændende – men den rummer meget.

Knud Prange

Jubilæumsbog om håndværkerlav

FINN GRANDT-NIELSEN: LAV OG LAVSTING I ODENSE. *Udgivet i anledning af Odense tekniske skoles 125-års jubilæum den 19. nov. 1969. Bogtrykkerarbejdet udført som elevarbejde i bogtryksskolen. 80 s. 8 farvefot. af Wermund Bendtsen, 11 sort/hvide fot. fra Unigrafia og 51 tegninger af Per Ravn. Indb. 22,50 kr.*

Ved sit 125-års jubilæum i november 1969 har Odense tekniske skole udsendt en smuk bog om de odenseanske håndværkerlav og de lavgenstande, de har ejet gennem tiden. Bogen er lavet af elever i bogtryksskolen, den er vel gennemarbejdet, og intentionen om at vise, hvad skolen kvalitetsmæssigt kan præstere må siges at være nået.

Til at skrive teksten har man valgt museumsinspektør ved Odense Bys Museer Finn Grandt-Nielsen, som tidligere har skrevet om lavshistoriske emner i Fynske Minder. Udgangspunktet for hans tekst er den store samling af lavs-genstande, som findes i Møntergården, men forfatteren har samtidig udnyttet de lavsarkivalier, der findes dels i museet, dels i det fynske landsarkiv. Skildringen skrider kronologisk frem. Der indledes med et afsnit om de middelalderlige gilder, som Odense havde fem af i senmiddelalderen. Derefter følger afsnit om lavsforholdene i de følgende århundreder, og bogen afsluttes med en oversigt over hvert lavs historie. Her får man kortfattede oplysninger om, hvornår det enkelte lav nævnes første gang, hvornår lavsartiklerne er udstedt, og en værdifuld opregning af, hvad der endnu er i behold af arkivalier og lavs-genstande.

Odenselavenes indre udvikling og deres forhold til bystyre og kongemagt adskiller sig ikke generelt fra hovedlinien inden for dansk lavsvæsen, men forfatteren har ved en grundig gennemgang af det bevarede arkivmateriale fremdraget mange lokale træk. Med lavsskråerne og andre lavsdokumenter samt lavs-genstandene som kildegrundlag giver han en velskrevet skildring af lavenes retslige forhold, deres stilling overfor og kamp med det købmandsprægede bystyre, deres afhængighed på det zünftige område af lavene i hovedstaden og Tyskland, og af de ændringer, nye skråer og forordninger indebar. De lokale begivenheder sættes således hele tiden ind i en større sammenhæng, og hvor det er muligt indføjtes oplysninger om de bevarede lavsting. Det er dog kun de ældste genstande, der er omtalt i selve teksten. Langt de fleste oplysninger herom gives som billedtekster til tegningerne, som er anbragt enten i den brede margen eller indskudt i teksten. Da kun få af de ældste lavs-genstande er bevaret, er det vanskeligt at få tekst og illustrationer til at følges ad. Hvis illustrationerne skulle bringes, dér hvor de omtales i teksten, ville der til de ældste afsnit næsten ikke være billeder, mens der i slutningen ville blive alt for mange. Fra teksten er der jævnligt henvisninger til illustrationerne, der foruden af de nævnte tegninger også består af bl. a. fotografiske gengivelser af lavenes gamle signeter. Det ville have været en lettelse for læseren, hvis der fra oversigten over de bevarede genstande havde været henvisninger til illustrationerne, ligesom også et register savnes.

Når tingene går af brug, glemmes deres navn og funktion let, men heldigvis er der ofte mennesker, der af veneration for tingene alligevel gemmer dem. Smedenes ølskål fra år 1600 er således blevet bevaret tværs gennem århundrederne, selv om man allerede i 1710, da man registrerede lavets ejendele, måtte forklare dens brug. Man var da forlængst gået over til at bruge tinskænkekander og krus. Også i vor tid er kendskabet til en del af lavenes arvegods gået i glemmebogen. Hvem ved f. eks. hvad en stegmets, en æsketønde eller en ryting er? Disse og andre gamle, nu glemte ord burde nok have været forklaret nærmere.

Af de 25 odenseanske lav, der er opført i den afsluttende oversigt, har de 10 udsendt jubilæumsskrifter, hvori deres historie skildres. Der er således 15, der endnu ikke er skrevet noget om, og en større samlet fremstilling af Odenses lavsforhold foreligger heller ikke. Det er derfor værdifuldt, at Finn Grandt-Niel-

sen har skrevet denne bog. Under gennemgangen af lavenes efterladenskaber har han sikkert indsamlet stof, der kan belyse såvel lavenes som de enkelte genstandsgrupperes historie.

Poul Strømstad

Besættelsestidens lokalhistorie

EJNAR JAKOBSEN: *SÆBY UNDER BESÆTTELSEN*. *Sæby 1970, 55 s. 14,85 kr.*

Forfatteren til *Sæby under besættelsen* er tidligere lokalredaktør i byen og leder af det historiske arkiv, og bogen må ses som et afkast af et større arbejde vedrørende Sæbys historie. Det mangler således hverken Ejnar Jacobsen på historisk baggrund eller på lokalkendskabet, der er så attråværdigt, men så uopnåeligt for dem der ikke er født til det.

Bogens *folkelige* mission skal ikke anfægtes. Sikker er der mange vendelboer af den ældre generation der gerne tager med Jakobsen på en følelsesfuld rejse de 25–30 år tilbage i tiden og som vil nikke genkendende til revyen over besættelsestidens store og små begivenheder og dens hverdagsproblemer, dem der først som sidst var befolkningens fælleseje – iøvrigt et punkt hvor fremstillingen er velgørende uheroisk og jordnær.

Formentlig har Ejnar Jakobsen da heller ikke haft videre ambitioner, og for såvidt kunne anmeldelsen slutte her.

Alligevel kan fremstillingen nok give anledning til et par principielle bemærkninger om arbejdets *videnskabelige* værdi. Besættelsestidens politiske historie var i eminent grad regionalhistorie. Gang på gang var det lokale begivenheder der slog igennem og formede beslutningsgangen på Christiansborg, og gang på gang blev afgørende politiske initiativer taget udefra.

Det gælder naturligvis i særlig grad det største af dem alle, det organiserede folkeoprør på landsplan, modstandsbevægelsen, der blev de sidste okkupa-tionsårs vigtigste politiske faktor og skabte *rigshistorien*. Forholdet turde være karakteristisk for alle de tyskbesatte lande i Europa, og man har da også forlængst taget konsekvenserne heraf, først og fremmest i Frankrig, men nu også i Norge, hvor de regionale okkupa-tionsstudier angribes systematisk og med kraft. Desværre er vi herhjemme sørgeligt tilbage – når bortses fra Sønderjylland og Bornholm – og desværre er der store chancer for at vi om et årti er uopretteligt tabt af feltet, fordi modstandsbevægelsens historie som følge af hele ophavssituationen er et stykke samtidshistorie, der dør med de agerende. Der er altså tale om et kapløb med tiden. Det er derfor de få lokalhistoriske studier fra 1940–45 modtages med så stor en forventning *også* af faghistorikeren, og det er derfor man så ofte græmmes, når man ser resultatet af den gode vilje og de mange skønne kræfter.

Det er blevet sagt om den lokalhistoriske forskning, at den giver for mange facts og for få problemer. *Sæby under besættelsen* adskiller sig ikke positivt

herfra. Der er tale om kronologisk fremstilling af stort og småt mellem hinanden og – bortset fra noget beretningsmateriale om modstandsbevægelsen – helt overvejende bygget på pressestof, dvs. på Jakobsens egne reportager, et kildegrundlag der utvivlsomt er med til at give fremstillingen dens præg af overflade og anonymitet. Forgæves leder man efter en organiserende tanke og forgæves søger man efter Jakobsens spørgsmål til besættelsestidens fundamentale problemer – der kunne have konfronteret vores generelle viden med det specifikke i Sæby og øget vort kendskab både til rigshistorien og til et minisamfund under stress. I stedet får vi en harmoniserende og udglattende fremstilling, der kunne være skrevet i 1945, som bevidst eller ubevidst går udenom alle politiske tabu og som kunne være henlagt til enhver anden by i Danmark. (Det skal dog indrømmes at anmelderen har haft svært ved at dølge sit eget engagement under den forgæves jagt på spor af sin Vendsysselundersøgelse i 1943, publiceret i *Historie* i 1969, der kunne have foræret Jakobsen hele augustproblematikken og mere til).

Det kan synes urimeligt at falde over et amatørarbejde som Sæby under besættelsen, fordi det nu tilfældigvis er havnet på ens skrivebord. Lad da disse betragtninger først og sidst være en stille opfordring til, at alle interesserede parter finder sammen i den 11. time i et løsere eller fastere teamwork, der kunne organisere okkupationsforskningen regionalt og give den både niveau og perspektiv. Der er jo en rigdom på materiale, både lokalt og centralt.

Hans Kirchhoff

Trykkeri i provinsen

ET UDDRAG AF VIBORG STIFTSBOGTRYKKERI[S] TOHUNDRED-ÅRIGE HISTORIE 1771–1971 SAMT BERETNING OM BOGTRYKKERIER I VIBORG FRA REFORMATIONSTIDEN INDTIL 1745. *Udgivet i anledning af 200 års jubilæet 17. juli 1971. Viborg Stiftsbogtrykkeri 1971. 205 s., ill. Indb. 52,50 kr.*

Lidt efter midten af reformationsårhundredet var de hastigt opblomstrede provinsbogtrykkerier stort set ophørt, og trykkerierne kom de næste to hundrede år kun på gæstespil uden for København, indtil oplysningstiden med dens læsehunger og publikum for aviser og blade gav mere varig grobund for de mindre trykkerier. Dermed blev hovedstadens monopol brudt, uden at provinstrykkerierne dog i deres første leveår påførte København nogen nævneværdig konkurrence, bl. a. fordi hensynet til de lokale afsætningsmuligheder i ikke ringe grad kom til at præge produktionen. Det er derfor relevant at behandle provinstrykkerierne fortrinsvis i den lokale sammenhæng, og først når de fleste eller alle har fået deres monografi vil det være forsvarligt at påpege de karakteristiske individuelle henholdsvis typiske træk ved deres virksomhed og bedømme dem i forhold til helheden. Et vigtigt hjælpemiddel, Erik Dals og Grethe Larsens bibliografi over danske provinstryk 1482–1830, er endnu på det forberedende sta-

dium. For Jyllands vedkommende forefindes allerede to grundige behandlinger ved Emanuel Sejr, henholdsvis af Aalborg og Aarhus stiftsbogtrykkeri; nu er turen kommet til det stadig levedygtige trykkeri i Viborg, indholdsmæssigt lidt mere beskedent i form af »Et uddrag«, men både hvad fremstilling og tryk angår en smuk publikation, udgivet som jubilæumsskrift i anledning af 200 året for stiftsbogtrykkeriets oprettelse.

Aage Bonde har fået den noget utaknemmelige opgave at skildre de spredte forsøg på at oprette og drive trykkerier i byen i tiden 1528–1745. Efter de hektiske tre år 1528–31, hvor debatten om kirkens reformation leverede stoffet, var der nogle tilløb o. 1700, men først i 1737 fik bogtrykkersvendene Møller og Pauli held til at etablere sig. De kunne støtte sig til et trykkeprivilegium for hele Nørrejylland samt en fritagelse for at sende lejlighedstryk til censurering af universitetet i København. Der blev trykt nogle opbyggelige bøger og forskellige lejlighedsskrifter, hvoraf en del sikkert er gået tabt, men Pauli sprang fra og Møller døde, og manglende medgang medvirkede til at deres efterfølgere snart måtte give op. Det vil sige: den sidste af dem, Johan Holtzberg, flyttede til den større og mere velhavende by Aalborg, åbenbart i erkendelse af at Viborg by ikke var det rette sted for foretagendet. Hans ansøgning fra 1745 om samtidig at få privilegium på udgivelsen af en lærd og politisk avis er et drevent indlæg til fordel for henlæggelsen af en sådan til provinsen – alle »de lærde, men skjulte mænd« i landet, hævder han, vil derved kunne fralokkes bidrag og vise, at landet ikke er så fattigt på talenter som antaget, for de har hidtil holdt sig tilbage på grund af de bekostninger og forsinkelser, der forårsagedes af censurudøvelsen i København formedelst mængden af indløbende oversættelser m. v., og de har på grund af afstanden ikke kunnet forlade sig på de københavnske trykkes diskretion og akkuratesse – synspunkter der ensidigt fremføres for at støtte hans sag, men værd at overveje også i dag, om man vil vurdere provinsens muligheder for litterær udfoldelse i det 16.–18. århundrede. Bonde synes at give ham ret, selv nok så velrenommerede provinsboere måtte ofte lade deres skriftlige arbejder forblive i chatolskuffen (s. 22), og noget er der måske om det, men spørgsmålet står stadig åbent for videre undersøgelse.

Bogtrykkeri er imidlertid også og først og fremmest forretning, dengang forbundet med både forlags- og boghandelsvirksomhed. Man kan med Bonde undre sig over, at en så forholdsvis lille by som Viborg gentagne gange blev stedet, hvor bogtrykkerne forsøgte sig. Nok var der i stifts-, landstings- og latinskolebyen nogen litterær aktivitet og et vist læsekyndigt publikum, men dette var næppe tilstrækkeligt som kundebasis, og navnlig ikke efter at branden 1726 havde gjort byen fattig. Mon ikke snapstingets gamle ry som bogmarked har virket tillokende (jfr. Hugo Matthiessen s. 86)? Dets betydning antydes i en af Bonde citeret skifteforretning, hvor bogtrykker Møllers enke protesterer mod boets forsegling, »da det var vitterligt, at i Snapstinget, som i morgen begynder, kunne til bogbindere og andre afsættes en del af de i stervboen forefindende mange materier« (s. 30). Med de nævnte bogbindere sigtes formodentlig ikke mindst til

de Aalborgensiske, der holdt fast bogudsalg på Viborgmessen. Deres forretning kan have været med til at overbevise Holtzberg om, at det var bedre at forlægge residensen til netop Aalborg.

Tiderne var mere gunstige, da stadsfysikus Mangor tog et nyt initiativ 1771. Skrive- og læselysten var blevet stimuleret af den friere debat, censuren var lige blevet ophævet, og med skabelsen af det oplysende ugeblad »Den Viborger Samler« sikredes der fra 1773 trykkeriet regelmæssige indtægter fra abonnenter og annoncører. Og landets påfølgende almindelige økonomiske fremgang blev naturligvis et ikke uvæsentligt grundlag for dets trivsel. Hans Worsøe giver på grundlag af arkivalier mange interessante og værdifulde oplysninger om trykkeriets forhold i dets mest fremgangsrige periode, som kulminerede o. 1797–1811. Der redegøres for økonomi og lønninger, bogtrykkeriets inventar, materialer, tryksagssortiment, oplagsstørrelser, kunder og priser. Mellem kunderne optræder både den gejstlige og verdslige øvrighed, men også omvandrende kræmmere gjorde deres bestillinger. Det var viser det gjaldt, »Skjøn ungersvend bad sin flikke« og deslige (en morsom opgørelse s. 66). Andre populære artikler var nytårskort og »billeder til bønder«. Blandt bøgerne forekom til stadighed diverse opbyggelige skrifter, derudover blev der trykt lejlighedsskrifter, auktionkataloger og skoleprogrammer, aktuelle pjecer som den om søslaget ved København 1801, solgt i 3000 eksemplarer, og fra o. 1800 oplysende håndbøger og nyttige skolebøger. »Håndbog for den læsende ungdom« (1800) og Cramers regnebog (1807) blev hver inden for et år trykt i ikke mindre end 4000 eksemplarer. Markedet rakte tydeligvis ud over det lokale, allerede Mangor havde bøger i kommission hos Seidelin i Odense og Gyldendal i København. Men bogproduktionen var ikke afgørende. Viborgsamleren, der fra 1798 var en regulær avis, var det bærende fundament med et oplag svarende til o. 350 abonnenter, fortrinsvis i Jylland men dog med repræsentanter for hele landet. Dens betydning for økonomien fremgår af en regnskabsopstilling fra 1810/11, hvorefter den tegner sig for knap halvdelen af indtægten, og bemærkelsesværdigt nok således at annoncerne indbragte mere end abonnementsalget. Næststørste indtægtspost gav leveringen af et stort udvalg formularer og småtryk, først derefter kom indtægten ved fremstilling af bøger.

En af trykkeriets fængslende skikkelser var den entreprenante leder gennem en menneskealder (fra 1797) Anton Franz Just, selv storleverandør af bogmanuskripter, meget praktisk desuden stempelpapirforvalter, boghandler og driver af et læseselskab (jfr. Erhvervshistorisk årbog, II, 1950, s. 44 ff.). Hans fyldige privatarkiv i Landsarkivet for Nørrejylland indeholder øjensynlig et værdifuldt materiale til belysning af disse aktiviteter, forhåbentlig så tillokkende at Worsøe vil fortsætte sine studier heri. Harald Ditzel har behandlet den for trykkeriets historie mindre interessante periode, hvor avisen, fra 1839 Viborg Stiftstidende, indtil udskillelsen fra trykkeriet fik en endnu mere dominerende rolle, og gør udmærket rede for de skiftende faser og deres ledende personligheder. En bibliografi ved Aage Bonde over et udvalg af trykkeriets trykfrembringelser gennem tiderne afslutter bogen. Til sidst fra anmelderen en beklagelse over, at

man i interesse for udstyret har glemt det praktiske. En rygtitel savnes på bindet, og manglende angivelse af forfatterne til de enkelte afsnit i indholdsfortegnelsen, godt gemt hen mellem en afsluttende billedside og kolofonen, opvejes absolut ikke af de mere eller mindre læselige forfatterunderskrifter, der er reproduceret de respektive steder i bogen.

Harald Ilsøe

Tingbøger og landbohistorie

ALFRED KAAE: FÆSTER OG HUSBONDE I HAMMERUM HERRED.
Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt 1971. 107 s. 17,25 kr.

Før Hans H. Fussing i sin disputats om herremand og fæstebonde i 1942 benyttede tingbøgerne til belysning af fæsteforholdene i det ældre danske landbosamfund, var dette rige, men noget vanskeligt tilgængelige materiale kun i ringe grad blevet inddraget i den landbohistoriske forskning. Med Fussings store arbejde var vejen i nogen grad banet for kommende detailstudier på grundlag af tingbøgerne. I de mellemliggende år er der da også fremkommet flere sådanne studier, og 1971 udkom den flittige lokalhistoriker Alfred Kaaes studier i Hammerum herreds tingbøger 1689–1751. Dette arbejde kan opfattes som et forsøg på at videreføre Fussings undersøgelser inden for det begrænsede område, som et enkelt herred udgør. At det ikke er første gang forfatteren har beskæftiget sig med tingbogsstoffet mærkes på den kompetente gennemgang af det materiale, der fremlægges i bogen. (Som eksempel på Kaaes tidligere tingbogsstudier kan nævnes: Vestjyske godsejere og deres bønder, 1965). Bogen om Hammerum herred er da også blevet et værdifuldt bidrag til belysning af forholdet mellem fæster og husbonde i en tid, »da bønderne blev mere og mere uselvstændige i deres forhold over for godsejerne gennem pasordninger og stavnsbånd« (s. 11).

Der indledes med en kort beskrivelse af det store Hammerum herred, præget som det var af sin beliggenhed midt i den jyske hede. Herredet var relativt tyndt befolket, og landsbyerne var følgelig små og spredtliggende. De naturgivne forhold havde ikke fristet til større godskoncentrationer, og der var da også kun to hovedgårde inden for herredet med lidt mere end 200 tdr. hartkorn underliggende bøndergods; det var Lergrav og Sindinggård. Tvis kloster og godset Herningholm, der begge opfyldte kravene til komplette sædegårde, lå ganske vist inden for herredet i geografisk henseende, men ikke i retslig. Der er ingen tingbøger bevaret fra de to sidstnævnte godser, så forfatteren har altså en vægtig grund til at lade dem ude af en undersøgelse, der næsten udelukkende bygger på tingbøger. Stamhuset Lundenæs (Skjern sogn, Bølling herred) ejede en hel del bøndergods i Hammerum herred, og dertil kom bøndergods under større gårde i herredet (f. eks. Tanderup og Møltrup). Endelig var der strøgods og enkeltgårde, ejet af forskellige inden eller uden for bondestanden.

De mange retssager er ordnet efter hvilket gods eller hvilken ejer de impli-

cerede bønder var knyttet til. Derefter er sagerne samlet i grupper, der belyser vigtige sider af fæsteforholdene – så vidt det nu lader sig gøre. De vigtigste af emnerne er restancespørgsmål, til- og fratrædelse af fæstegård (herunder forsiddelser), og forholdet mellem fæstebønder og fogeder. Men flere af sagerne berører fæsternes retsstilling generelt set. Ved de fleste godser er rømningssagerne i forbindelse med soldatervæsenet behandlet som et særligt punkt.

Når fæstere kom i restance med deres afgifter til godset, var det almindeligt, at godsejerne lod restancerne læse på tinge for ved rettens hjælp at få deres tilgodehavende hjem. Denne praksis giver os mulighed for gennem tingbøgerne at få vigtige oplysninger om restancerne og deres evt. følger. Kunne en fæster ikke betale sin restance inden for en nærmere fastsat frist, var ejeren ifølge loven i sin gode ret til at kræve fæsteren tiltalt for fæstets forbrydelse. Manglende betalingsevne var dog ikke altid uden videre ensbetydende med en forsiddelsesdom. Fæsterne under Lundenæs fik således mulighed for at indgå særlige afbetalingsakkorder, der – hvis de ellers blev overholdt – kunne sikre fæsternes forbliven ved deres gårde. Det var jo i godsets interesse at holde en fæster ved magt, hvis der ikke var udsigt til at få en bedre.

På andre godser inden for herredet blev der ganske givet set noget strengere på restancerne. Fæsterne under Tanderup synes så godt som ikke at have haft restancer, men det skyldtes næppe velstand blandt godsets bønder, snarere tværtimod. En række hårde forsiddelsesdomme netop fra dette gods gør det rimeligt at forklare de manglende restancer ved en strengere godspolitik. Fæsterne fik ikke lov til at oparbejde restancer af betydning, før de blev sat fra deres gårde. Der vides mindre om størrelsen og hyppigheden af restancer ved de helt små »godser« og på strøgodset, men der er vidnesbyrd om, at endog mange års landgilderestancer kunne tolereres (s. 102).

Loven kunne have vide rammer, og der er da også eksempler på godsejere, der med rettens bistand fik fæstere udsat på tvivlsomt grundlag. Omvendt gjaldt det om at holde de formuende fæstere ved gård så længe som muligt, hvis der da ikke var udsigt til at en søn kunne overtage fæstet (s. 68).

Et altid aktuelt emne er spørgsmålet om korporlig afstraffelse af bønderne, og det berøres da også i denne undersøgelse. Der er enkelte vidnesbyrd om at en hidsig ladefoged kunne lægge hånd på hovbønderne, men noget tungtvejende problem synes der ikke at have været tale om. Træheste fandtes muligvis på godserne i herredet. Tingbøgerne giver dog intet belæg for, at de har været i brug i denne periode.

Bøndernes indbyrdes stridigheder endte undertiden ved birketinget. Der føres vidner i forbindelse med sagen, og derigennem får man ofte et ret levende billede af, hvordan uenigheden kunne opstå. Det mest spændende ved disse sager er måske næsten de tilsyneladende ordrette referater af bøndernes tale. Sådanne sager er mesterligt genfortalt af Kaae, så man får et livagtigt indtryk af sceneriet, når det ene ord tog det andet, og det hele måske endte i slagsmål.

Selv om forfatteren først og fremmest koncentrerer sig om fæsternes forhold,

kommer han dog også ind på selvejerbøndernes problemer. (s. 20–33). Det drejer sig særlig om en mindre gruppe selvejere, der ved deres gårdes herlighedsret er knyttet til Lundenæs gods. Den almindelige tendens er her som andre steder i landet en stigende tilbøjelighed til negligering af selvejernes rettigheder. Man forsøger på enhver måde at lempe selvejeren ind under det almindelige fæstesystem, hvilket dog ikke sker uden kraftig protest fra bøndernes side.

Efter en gennemlæsning af de mange sager, der fremlægges, er det et ret trøstesløst billede, man synes at have for sig, præget af fattigdom og tiltagende undertrykkelse af bondestanden. Om modstanden mod de bånd, der pålægges denne stand, taler ikke mindst de mange rømningssager deres tydelige sprog.

Man må give forfatteren ret, når han konkluderer, at de fæstere, der har været under et gods med hovedgård inden for herredet, synes at have haft de vanskeligste kår, bl. a. på grund af hoveriet, som langt de fleste fæstere under strøgods og helt små »godser« var fri for. Dertil kommer, at kontrollen med fæsterne alt i alt ikke synes at have været så streng på det spredtliggende gods.

Det siges udtrykkeligt, at alle sager inden for det nævnte tidsrum er taget med i fremstillingen. Det er på en måde prisværdigt, men alligevel kan det ikke nægtes, at netop denne grundighed af og til kan give fremstillingen præg af opremsning. Bogen ville efter anmelderens mening ikke være blevet dårligere eller mindre saglig, om en del uvedkommende navnestof og løsrevne sager var udeladt. De mange detaljer kan være lidt tunge at komme igennem, men dette kunne i nogen grad være afhjulpet ved lidt flere sammenfatninger undervejs. Bogen havde fået større perspektiv, hvis udviklingen lidt oftere, end det er tilfældet, var blevet sat ind i en større landbohistorisk sammenhæng.

Hvis der overhovedet skal være illustrationer i en afhandling som denne, må man kræve, at de på en eller anden måde refererer sig til teksten. Det kniber lidt hist og her. F. eks. siger et tilfældigt valgt billede af en gård bygget i midten af forrige århundrede ikke meget om forholdet mellem fæster og husbonde i begyndelsen af 1700-tallet (f. eks. s. 40). Og så en ting til: man savner en samlet litteraturliste.

Alt taget i betragtning er bogen dog et udmærket bevis på hvor mange sider af landbohistorien, der kan belyses ved hjælp af tingbøger. Dette er vigtigt, når der arbejdes med perioder, fra hvilke andet bevaret kildemateriale er sparsomt.

Margit Mogensen

Den sønderjyske politiker Laurids Skau

H. V. GREGERSEN: LAURIDS SKAUS BREVVEKSLING MED POLITISKE VENNER I SØNDERJYLLAND. I-II. 1970. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland som nr. 42 i Selskabets skriftserie. Indb. 90 kr.

Med udsendelsen af ovennævnte publikation, der sammenlagt udgør 936 sider inklusive registre, har seminarielektor H. V. Gregersen afsluttet et mange-

årigt arbejde med udgivelsen af breve til og fra Laurids Skau. Den nu udsendte brevsamling slutter sig intimt til den i 1966 udgivne brevveksling mellem Laurids Skau og hans politiske venner i København.

Hovedpersonen i den nu afsluttede brevudgave er så afgjort bonden Laurids Skau fra Sommersted, der fra 1839 og indtil sin død i foråret 1864 indtog en central stilling i det danske Nordslesvig. Det er Skaus røst, man først og fremmest hører, når man gennemblader de mange sider. Som det altid er tilfældet med en beåndet brevskriver, fortæller brevene ikke så lidt om ham selv, ligesom skjulte sider af hans meget sammensatte karakter afdækkes. Som hovedpersoner fremtræder desuden professor Chr. Flor (1792–1875), som først og fremmest har æren af at have »fundet« den unge bonde fra Sommersted og forstået at udnytte hans evner i den fælles nationale opgave, og Røddinghøjskolens første forstander Johan Wegener (1811–83), den idealistisk indstillede folkevækker der havde svært ved at følge den politisk begavede bonde fra Sommersted og vanskeligt ved at godkende de politiske kompromisser, som denne fandt det nødvendigt at arbejde for. Som bipersoner, men derfor ikke uinteressante, optræder desuden Peter Hiort Lorenzens 4 børn, bl. a. de to sønner: den senere officer Frederik Lorenzen og herredsfoged H. R. Hiort-Lorenzen samt endelig Laurids Skaus 3 sønner Peter, Jens og Knud, der overlevede faderen, men dog alle døde i en relativ ung alder.

Samtlige offentliggjorte breve er gengivet in extenso, hvilket har den store fordel for forskningen, at brevmaterialet for al fremtid er sikret og gjort let tilgængeligt. Man kan naturligvis påpege adskillige gentagelser, som man nok kunne have undværet, og som er en medvirkende årsag til, at udgaven er svulmet op. På den anden side kan nogen måske finde fornøjelse i at sammenligne, hvorledes brevskriveren behandler de talrige begivenheder, som brevene skildrer, overfor de enkelte modtagere af brevene.

Brevene er aftrykt i kronologisk rækkefølge, dog således at de er ordnet i 5 grupper. 1. halvbind indeholder korrespondancen mellem Skau og professor Flor i årene 1839–58, med højskoleforstander og senere præst på Lolland Johan Wegener dækkende årene 1843–63 og brevene til og fra Hiort Lorenzens børn fra årene 1852–59. I 2. halvbind følger afslutningen af denne brevrække dækkende perioden 1860–64, og der sluttes af med brevvekslingen mellem faderen og de 3 sønner fra årene 1859–64.

Det ligger i sagens natur, at den sidste gruppe af breve indtager lidt af en særstilling, idet disse breve indeholder en betydelig del af, hvad man kunne kalde almindeligt »familiestof«, herunder ikke så lidt af faderlige bekymringer over de studerende sønners forbrug af penge. På den anden side fortæller faderen også i brevene til sønnerne om det, der optog ham på den hjemlige politiske scene. Det er formodentlig også grunden til, at brevene overhovedet er blevet optrykt.

Man kan derfor rejse det spørgsmål, om fremtidige brugere af brevudgaven ikke havde været bedre tjent med, at man ikke havde delt brevene i grupper efter modtagere og brevskrivere, men havde aftrykt dem alle mellem hinanden

i streng kronologisk rækkefølge. Som det foreligger, er man tvunget til at slå frem og tilbage, når man ønsker at fordybe sig i skildringen af en bestemt politisk begivenhed eller omtale af en person. Udgiveren har ikke været blind for dette synspunkt, og han der derfor ved afslutningen af den store brevdugave udarbejdet en kronologisk oversigt over samtlige offentliggjorte breve i de to udgaver med henvisning til deres placering i samlingerne.

Det bør heller ikke lades uomtalt, at udgiveren har nedlagt et betydeligt arbejde i udarbejdelse af noter og henvisninger. Det er en stor lettelse for brugerne, at noterne er anbragt direkte efter det brev, i forbindelse med hvilke de skal benyttes. Der ligger også meget værdifuldt stof gemt i noterne. Det er ikke sjældent, at noterne benyttes til gengivelse af andet relevant brevmateriale, som udgiveren har benyttet under sit arbejde.

Som hjælpemidler for benytterne af den store brevdugave findes desuden en tidstavle over de begivenheder, som omhandles i brevene samt person- og sagregister. Det forekommer en smule besynderligt, at ikke alle personer, der nævnes i personregisteret, er identificeret. Det *kan* være forbundet med et urimeligt besvær at fastslå fødsels- og dødsår for samtlige personer, men en angivelse af deres stilling burde nok være taget med. Lad gå, at man tillader sig at gå ud fra, at alle nu og i fremtiden kender Orla Lehmann og Carl Ploug, men hvem er William Walker Stockfleth? Er han meget mere kendt end amtmand U. A. Holstein eller overpræsident Sophus Rosen i Flensborg, om hvilke der i personregisteret er udførlige oplysninger om fødsels- og dødsår samt embedsmæssige karriere. Der kunne nok være anvendt mere stringens ved personregisterets udarbejdelse.

Harald Jørgensen

Portrætbuster på prædikestole

JØRGEN SLETTEBO: RENAISSANCE-HOVEDER. *Borgere i sønderjysk kirkeinventar. Fra Als og Sundeved. Hefte 47. Sønderborg 1968. 85 s. Ill. 10 kr.*

Møbelkunsten har alle dage haft god grobund i Slesvig og Holsten; allerede i 1400-tallet tales der om panel- og kistemagere, og mange af deres arbejder, især i kirkerne, er bevarede. Heller ikke efter reformationen skortede det på kirkelige opgaver til billedskærerne, da der nu blev stort behov for stolestader og prædikestole. At det kan lønne sig at kigge nærmere på sidstnævnte inventarstykker, også når det er fremstillinger af verdslige mennesker, man søger, viser Jørgen Slettebo i sin artikel om renæssancehoveder; det fremgår dog ikke af titlen, at emnet er udskårne og malede »borgere«.

Når talen er om udskårne renæssancehoveder, tænker man vel først på kister beregnet til brudeudstyr eller anden opbevaring. Kisternes forsider er oftest delt i tre eller fire felter, der hver har en medaljon med et hoved. Lignende ud-

formning kendes i felterne på enkelte prædikestole, f. eks. i Ullerup kirke, men i den foreliggende artikel har det været forfatterens hensigt at gøre opmærksom på tilstedeværelsen af hoveder på den i reglen lidet iøjnefaldende plads i prædikestolens øvre frise.

Det indledende kapitel giver en kort orientering om de bibelske fremstillinger, som naturligvis er de hyppigst forekommende i kirkerne, og om de forskellige opfattelser kunstnerne i tidens løb har haft af historierne. Her vedkender forfatteren sig sin gæld til »Danmarks Kirker«, især for de første kapitlers vedkommende. I den forbindelse er det fristende at udtrykke håbet om, at flere vil følge hans eksempel og udnytte det righoldige stof, de udgivne amter af »Danmarks Kirker« frembyder. Derefter beskrives kirke for kirke, hvad der er af renæssanceinventar i Sønderborg amt, således at heftet tillige kan bruges som vejledning ved besøg i kirkerne. I næste kapitel trækkes det inventar frem, som er dekoreret med de små portrætbuster, der er artiklens egentlige emne. Det viser sig, at hovederne med en enkelt undtagelse udelukkende findes på prædikestole fra o. 1570–1620; disse beskrives nu indgående i kronologisk rækkefølge, idet der inddrages et par sydslesvigske med helt tilsvarende hoveder. Forfatteren stiller sig nu spørgsmålet, hvorfra forbillederne kom? Billedskærerne har øjensynlig ikke brugt levende model, men de må ligesom ved de bibelske scener og de dekorative elementer have benyttet forlæg i form af malerier, tegninger, kobberstik eller træsnit. Hermed er den hævdevundne teori endnu en gang blevet bekræftet.

Da heftet er udsendt i 60-året for grundlæggelsen af Historisk samfund for Als og Sundeved, er der ofret lidt mere på årbogen end vanligt; den er rigt forsynet med billeder specielt optaget til lejligheden af konservator ved Nationalmuseet Mogens Larsen.

Marie-Louise Jørgensen

Maleren fra Åbenrå

HANNE POULSEN: JES JESSEN. *Maleren fra Åbenrå. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1971. 204 sider. 3 farveplancher + 64 sort-hvide illustrationer. Indb. Kr. 31.*

Kunsthistorien interesserer sig for andet end æstetik, men det er måske alligevel karakteristisk, at det er en etnolog, der har behandlet maleren Jes Jessen, der i Weilbachs kunstnerleksikon karakteriseres som »malermester med kunstneriske ambitioner og i besiddelse af nogen karakteriserende og dekorativ evne«. Sammedets hævdes det, at det er hans stilling som Eckersbergs første lærer, der har bevaret hans navn i dansk kunsthistorie.

Da Hanne Poulsen påviser, at hans indflydelse på Eckersberg må have været minimal, eftersom denne rømmede af lære efter tre års forløb og indtil da som yngste læredreng måske aldrig havde gjort et strøg med en pensel, men vel hovedsageligt havde været beskæftiget med at rive farver, rense pensler og

løbe ærinder, er spørgsmålet nu, om det er lykkedes forfatteren at redde ham for kunsthistorien.

Gennem en dokumentation, der bygger på et flittigt eftersøgningsarbejde, er det ialtfald lykkedes hende at dokumentere ham som individ med et mangesidigt virke, hvis to hovedområder var dekoration af sønderjyske kirker og portrætmaleri i østjyske købstæder. En fortegnelse over hans arbejder på de to felter findes s. 110–131. At han også har været virksom som dekorationsmaler på panelværk og bohave i verdslige huse har længe været hævdet. Det er selvfølgelig ikke så let at dokumentere som for kirkemaleriets og portrætmaleriets vedkommende, men man kan nå langt ved en jævnføring med Jessens arbejder i kirkerne. Det sker på s. 88 ff.

Beskrivelsen holder sig ikke snævert til bogens hovedperson, men placerer ham i tid, rum og miljø. Hans arbejder bliver derved anbragt i deres naturlige sammenhæng. Ud fra stilling, miljø og virkeområde kommer Jes Jessen til at stå som en typisk repræsentant i den sidste ende af en malertradition med håndværksmæssig baggrund.

Som portrætmaler var han måske nok ingen stor kunstner. Rækken af portrætter synes ikke at vise nogen egentlig kunstnerisk udvikling. Opbygningen er skematisk og karakteristikkene af den portrætterede mindre fremragende. Hanne Poulsen fastslår, at Jes Jessen hjalp derpå ved forskellige ting, bl. a. ved at indføre bygninger, skibe og mindre brugsting, der placerede modellen i hans daglige miljø, og ved individuelle forskelle i figurernes påklædning. Dette i forbindelse med hans pertentlige malemåde gør hans portrætter til vigtige kulturhistoriske dokumenter. Større betydning har han nok haft i dekorationsmaleriet, hvor hans stil øver betydelig indflydelse på malemåden i landsdelen. At han var en betydelig mester på dette felt, fremgår af forfatterens karakteristik: »Ingen anden håndværker i hverken kongeriget eller i hertugdømmerne har på »bondemøbler« malet blomster, der kunstnerisk står på højde med det bedste af Jes Jessens brogede buketter på sort bund«.

Til teksten og katalogdelen slutter sig noter, litteraturfortegnelse og en nyttig ordliste. Skal der rettes nogen indvending mod bogen, bliver det mod dens lille format, der gør at man kan have den i en lomme, hvis man vil efterse hans arbejder i sønderjyske kirker, men medfører, at de gengivne billeder – der iøvrigt er smukt trykt – bliver noget små, især hvor man sætter to på siden. Desuden ville man godt have haft flere farveplancher. De tre gengivne viser en altertavle, et portræt og et prospekt. Men man havde gerne set flere portrætter i farver og fremfor alt nogle prøver på hans dekoration på træ både af panelværk og af møbler. Men denne indvending må utvivlsomt adresseres til andre end til forfatteren.

Med et studie som denne, med Kjeld Snedkers om Toreby-maleren og med Steensbergs om Niels Dyhr er dansk folkekunst ved at komme ud af anonymiteten. Men der er endnu meget at gøre. Forhåbentlig får Hanne Poulsen også fremtidig mulighed for at medvirke.

Udgravninger på Grønland

H. C. GULLØV OG H. C. KAPEL: HÅBETS KOLONI. *Hans Egedes første syv år på Grønland. 64 sider. Nationalmuseet 1971. – Bogen foreligger også med grønlandsk tekst. 16 kr.*

Bogen er udgivet i forbindelse med 250 års dagen for Hans Egedes ankomst til Grønland d. 3. juli 1721. De arkæologiske undersøgelser, der bringer nyt stof til forståelsen af Hans Egedes første 7 år på Grønland, blev gennemført ved to kampagner: en prøvegravning i 1969 samt en større anlagt undersøgelse i 1970 hvori bogens to forfattere, omslagets fotograf samt undertegnede deltog.

Jørgen Meldgård har skrevet bogens forord, hvori det fremhæves, at sigtet med publikationen er, på baggrund af de arkæologiske vidnesbyrd, at supplere vor historiske viden om Hans Egedes første tid på Grønland samt se nærmere på de sider af tilværelsen som kun lejlighedsvis berøres i de skriftlige kilder, d. v. s. dagliglivet i kolonien. Selvom det med basis i det arkæologiske materiale også er fristende at søge nye facetter af personen Hans Egede, kommer bogen ikke nærmere ind på dette emne.

For at opfylde denne målsætning er publikationen inddelt i 3 hovedafsnit: 1) En summarisk gennemgang af »Koloniens historie« på basis af de tidligere kendte kilder, 2) »Kolonien og dens huse« hvor udgravningsresultaterne fra våningshuset og smedjen samt resterne af de ikke udgravede anlæg sammenholdes med de historiske beretninger om bygningernes konstruktion og indretning. I tredje og sidste afsnit benyttes en del af resultaterne i de foregående to kapitler til at give en skildring af »Livet i kolonien«. Hertil kommer et afsnit med litteraturkommentarer samt 6 sider plancher med fund fra udgravningerne. Hele bogen er rigt illustreret.

Der kan være grund til at gå nærmere ind på afsnit 2, idet det arkæologiske materiale sammenlignes med et antal synsforretninger fra perioden 1725–27. Den rekonstruktion af våningshuset, der er gengivet side 37, havde således ikke været mulig, hvis kun den ene kildegruppe havde været anvendt. Alligevel skal man være forsigtig overfor rekonstruktionen, idet inventarets placering i rummene er foretaget ud fra et skøn ligesom anbringelsen af de tre formodede bilæggerovne er usikker, ja det er overordentligt tvivlsomt, hvorvidt det i det hele taget kan lade sig gøre at fyre i de to ovne, der er tilsluttet den nordlige skorsten, idet man ved fyring og askeudtagning har haft vanskeligt ved at komme til. Også bryggerkedlens placering er usikker, ligesom skillerummene mellem selve våningens stuer i virkeligheden hviler på meget svage arkæologiske vidnesbyrd.

Et interessant aspekt, der tages op i kapitel 2, er våningshusets grundplan, som er vestnorsk, mens konstruktionsdetaljerne i husets ydervægge viser slægtskab med dansk bindingsværk. Dette emne uddybes øverst s. 28, men det er ud fra teksten uklart, hvad forfatternes egentlige synspunkt er.

På side 55 siges det, at restaureringen foruden et omhyggeligt opmålingsar-

bejde samt iagttagelser under afdækningen tillige hviler på rekonstruktion på papiret, hvormed sikkert skal forstås den endelige gennemarbejdning af materialet på tegnebordet. Dette sidste er imidlertid ikke rigtigt, da udgraverne ved restaureringen endnu ikke var klar over skorstenenes og ildstedernes nærmere placering. Et eksempel på de uheldige konsekvenser heraf er fundamentet til bageovnen (fig. 14 side 31), der i restaureret stand fremtræder som et kvadratisk græstørvbelagt område med sten i siden, mens dette ved nærmere efterforskning i København har vist sig at indeholde både en skorsten og en bageovn.

Akkulturationsprocessen mellem kolonialister og eskimoer er kun glimtvis berørt. Dette spørgsmål, kan vi håbe, bliver taget op ved senere lejlighed i den publikation over hele udgravningsmaterialet, der lægges op til i nærværende arbejde, idet man understreger, at det skitserede forsøg på tolkning af fundene først vil kunne få gyldighed, når grundige videnskabelige undersøgelser lægger bund under formodningerne. Akkulturationsproblemet ønskes fra forfatterens side yderligere belyst ved udgravning af eskimoiske fælleshuse fra samme tid.

Søren Frandsen

Historiske noter indeholder bidrag fra: arkivar Dorrit Andersen (D.A.), professor, dr. theol. Troels Dahlerup (T. D.), universitetslektor, dr. phil. Poul Enemark (P.E.), museumsinspektør John Erichsen (J.E.), arkivar C. Rise Hansen (C.R.H.), bibliotekar Harald Ilsøe (H.I.), stud. mag. Per Malmberg Jensen (P.M.J.), redaktør Marie-Louise Jørgensen (M-L.J.), arkivar Helle Linde (H.L.), overinspektør Peter Michelsen (P.M.), forlagsredaktør Kirsten Prange (K.P.), universitetslektor Knud Prange (K.P.) og arkivar Hans H. Worsøe (H.H.W.).

Hvem besøger museumsudstillinger? I forbindelse med Brede-udstillingen »Klæ'r skaber Folk« har stud. mag.'erne Anne Walbom og Max Vinner foretaget en publikumsundersøgelse. 1432 besøgende har udfyldt et skema med 16 spørgsmål, og herom kan man læse i: *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne*, nr. 91, 1972. Svarene siger ganske meget om de besøgendes alder, uddannelse, vaner og ønsker; og reaktionen overfor udstillingens opbygning, den automatiske omvisning, skiltningen m. m. kan sikkert give udstillingens arrangører noget at tænke over. Det var nok en god idé om museerne med mellemrum lavede undersøgelser af denne art for at se om udstillinger nu

også virker efter deres hensigt. Nogle tankevækkende tal fra denne undersøgelse: 53 % af gæsterne var under 21 år og 23 % mellem 22 og 35 år.

K.P.

Ny åbningstid. Landsarkivet i Viborg har ændret sin gamle åbningstid (kl. 9–17), så læsesalen nu er tilgængelig fra kl. 8,30 til 16,30. Det er sket efter at man har spurgt de besøgende om deres mening. Ca. 23 % var ligeglade, knap 7 % ville begynde dagens arbejde kl. 8, knap 3 % kl. 8,30 og godt 67 % foretrak den gamle åbningstid. *K.P.*

Specialarkiver for grene af administrationen kendes i udlandet som samlinger, mere eller mindre frigjorte af rigsarkiverne. I England har spørgsmålet om de nationaliserede jernbaners (British Railways Board's) arkiver været diskuteret; der var planer oppe om at anbringe dem i York som del af et foreslået jernbanemuseum. Modforestillinger indgik, og ved ministeriel erklæring i begge Parlamentets huse bestemtes, at jernbanearkiverne fra 1. april 1972 skulle henlægges under Public Record Office, foreløbigt som British Railways Historical Records Centre (Porchester Road, London W.2), for, når de nye engelske arkivbygninger midt i 1970-erne tages i brug, helt at

indlemmes i P.R.O. sammen med de nyere jernbanearkivalier, der måtte findes værdige til stadig opbevaring.

C.R.H.

Arbejderbevægelsens historie har i mange lande været genstand for en omfattende forskningsaktivitet som et af de centrale fænomener i den moderne samfundsudvikling. Men hidtil har emnet kun i begrænset omfang haft danske historikers bevågenhed. Dog har der i de seneste år vist sig tegn på en ændring heri. Derfor har en gruppe historikere og andre interesserede i 1970 taget initiativet til oprettelse af »Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie«, der har til formål »at inspirere til og befordre studiet af arbejderbevægelsens historie«. Selskabets udgiver en årbog, der skal indeholde afhandlinger og kilder vedrørende dansk og udenlandsk arbejderbevægelse, samt anmeldelser. Årbogens første bind udkom i slutningen af 1971. Desuden planlægges udgivelsen af en skriftserie, ligesom selskabet i 1972 vil afholde et seminar til drøftelse af bl. a. kilde- og metodeproblemer. Selskabets adresse er: Runebergsallé 32, 2860 Søborg.

D.A.

Kunsthistorie er som videnskabelig disciplin af yngre dato her i landet; trods flere seriøse forsøg har faget ikke formået at manifestere sig med et selvstændigt, levedygtigt tidsskrift. Med HAFNIA Copenhagen Papers in the History of Art (1970) synes Kunsthistorisk Laboratorium at råde bød herpå. Formatet er stort, typografien tiltalende, og illustrationerne fortrinlige. Tidsskriftet skal efter planen udkomme hvert andet år; første nummer er redi-

geret af bibliotekar Hakon Lund og indledes af professor Else Kai Sass, som giver et summarisk rids af kunsthistorie som dansk universitetsfag. Selve artiklerne dækker både i geografisk og kronologisk forstand et bredt spekter: Øystein Hjort behandler fresker i det 12. århundredes Mellemitalien (The Frescoes of Castel Sant' Elia. A Problem of Stylistic Attribution), Thomas Riis beretter om en tysk kunstner, der bl. a. malede for Christian III (Jacob Binck in Lübeck), og Hakon Lund skriver om arkitekten Eigtveds ombygninger for A. G. Moltke (Niels Eigtved als Herrenhofarchitekt). Lisbeth Balslev Jørgensens emne er nordsjællandske sommerhuse omkring århundredskiftet (Sommerhaus mit Loggia oder Söller). Fremtidige numre af tidsskriftet burde indeholde register, mens en rubrik til anmeldelser og debat utvivlsomt kunne afhjælpe et stort savn.

J.E.

Illustrering af lokalhistoriske arbejder kan være svært. I bd. 14 af Heimens giver det norske Kunstindustrimuseums direktør Laurits Opstad en række kortfattede, men meget nyttige råd for den der skal redigere billedstoffet i en sognehistorie. Samtidig beskrives en praktisk metode hvorved man kan bruge kort til at anskueliggøre sine forskningsresultater.

K.P.

Lokalt kulturværn er hovedtemaet i Heimens hefte 2, 1971. Hans Try op-ridser nogle hovedpunkter i problematikken og derefter følger artikler om museernes placering i det lokale kulturmiljø, de små lokalmuseers berettigelse og museerne som kulturformidlere. Den sidste artikel er skrevet af muse-

umsinspektør Else-Marie Boyhus. De samme emner behandles også i *Heimen*, hefte 1 og 2, 1972. K. P.

Et eksempel til efterfølgelse. »... en forskare och författare skriver med den önskan att bli läst av så många som möjligt som kan vara intresserade av ett behandlat ämne. Bibliografien är ett bekvämt hjälpmedel härför, ju behövligare ju mer en produktion är spridd och splittrad. När denne omständighet i hög grad föreligger kan en bibliografi betraktas som en konsekvent skyldighet – i detta fall en följdverkan av ett halvt sekels agerande.« Dette citat stammer fra forordet til »Sigfrid Svenssons tryckta skrifter under 50 år«, en bibliografi, som den svenske etnolog Sigfrid Svensson selv har udarbejdet over sin store videnskabelige produktion. Bibliografien, der dækker tidsrummet 1922–1971, er ordnet efter år, og inden for de enkelte år efter bøger, tidsskriftartikler, artikler i dags- og ugepressen, samt anmeldelser. Den er forsynet med et sagregister og indeholder desuden en fortegnelse over de anmeldelser, Sigfrid Svensson har udarbejdet. P.M.J.

Danske Opslagsværker, tidligere omtalt i F. og N. xxiv s. 585, er 1971–72 blevet forøget med endnu nogle hæfter, hvori redaktørerne af nogle vigtige opslagsværker redegør for disses tilblivelse, opbygning og plan. Aage Hansen fortæller om *Ordbog over det danske Sprog*, passende krydret med personlige erindringer om værkets redaktører og medarbejdere gennem halvanden menneskealder. Bl. a. gives der her som i Georg Ronas skildring af de forskelligartede problemer forbundet

med redaktionen af *Kulturhistorisk Leksikon* bidrag til en karakteristik af mennesket og redaktøren Lis Jacobsen. Elna Møller fortæller, også med strejf ind i personalhistorien, om det omhyggelige arbejde der ligger til grund for beskrivelserne og illustrationerne i den store museums katalog, som hedder *Danmarks Kirker*, og Niels Nielsen skildrer tilblivelsen af *Trap Danmark*, 5. udgave, med tilbageblik til de tidligere udgaver og redegørelse for udarbejdelsen af den af den nye kommuneinddeling af 1970 nødvendiggjorte orienteringsnøgle. Om redaktionen af vor ældste og mest traditionsbundne håndbog, Statshåndbogen eller rettere: *Kongelig dansk Hof- og Statskalender*, giver Albert Fabritius besked og siger med morsom nøgternhed om gennemførelsen af en redaktionel skæringsdag, 1. okt., at det må anses for at være af værdi for benytterne, »at statshåndbogen dog er rigtig én dag om året«. Derudover rummer den (ikke afsluttede) række af hæfter oplysende artikler om nationalbibliografien *Bibliotheca Danica 1482–1830*, inkluderet en gennemgang af katalogen over Det kgl. Biblioteks danske afdeling, om *KTAS' telefonbog*, herunder dens overgang til edb-behandling og planerne om nye alfabetiseringsregler, om tilblivelsen af *En lokalbibliografi*, d. v. s. den meget omfattende og omtalte Søllerødbibliografi, og om *En oversættelsesordbog*, bl. a. om ordbogserfaringer fra arbejdet med det store fransk-danske ordbogsværk. Alt meget lærerig og undertiden fornøjet læsning. H.I.

4 *Lokalstudier* er titlen på en samling af handlinger udgivet af Erhvervsarkivet 1971. Forfatterne er tre af arkivets

medarbejdere: Ib Gejl, Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen – sidstnævnte tegner sig for to afhandlinger. De 4 bidrag der har været offentliggjort i amtshistoriske årbøger (Århus og Randers), dækker et bredt område, fra: Manufakturhuset i Århus 1757–63 over Familien Schmalfeld og J. E. Schmalfelds tobaksfabrik i Århus og Arveprinsesse Carolines Børneasyl til Med Randersborgere i Skydepavillonen i 1870'erne. Den fælles titel har klang af programerklæring, og de tre forfattere mener da også »at virkelig samfundshistorie kun kan dyrkes gennem lokalstudier«.

K.P.

100 år og 600 år. Hansische Geschichtsblätter, der udgives af Hansischer Geschichtsverein, nåede i 1970 til 88. årgang, som er viet et dobbelt jubilæum, nemlig foreningens første 100 år og 600-året for Stralsundfreden mellem Danmark og Kölner Konføderationens maritime købstæder. Indledningsvis giver Ahasver v. Brandt en udførlig historiografisk redegørelse for foreningens virke i de forløbne 100 år; i sandhed en anselig række publikationer, foreningen kan fremvise lige fra seriøse kommenterede kildeudgaver som Hanserezesse til instruktive populæroversigter som Pfingstblätter, monumentale monografier side om side med dybtgående specialanalyser i artikelform i Hansische Geschichtsblätter. Ikke mindre overvældende er det forskergalleri, foreningen har kunnet mønstre til studiet af hanseatisk historie. Hugo Weczerka giver en oversigt over foreningens årsmøder og skiftende ledelse. Stralsundfredens forhistorie fra mødet i Greifswald få dage efter Valdemar Atterdags erobring af Visby

1361 behandles indgående af Jochen Götze, hvorpå Ahasver v. Brandt analyserer selve forhandlingsforløbet og traktatdokumentet. Særlig opsigtsvækkende er måske Philippe Dollingers vurdering af Stralsundfredens betydning i hanseatisk historie. For Schäfer var den indledningen til hansaens blomstringsperiode, for Rörig var den begyndelsen til nedgangsepoken med overgangen til den protektionistiske politik og splittelsen mellem de enkelte byinteresser. For Dollinger tør den næppe betragtes som et vendepunkt, men snarere som en accentuering i en allerede igangværende udvikling. I en afsluttende artikel tager Heinz Stob kejsers Karl IV's Østersøpolitik op på ny efter Reinckes indgående behandling af temaet; men Stralsundfreden og kejserens forhold til det mecklenburgske fyrstehus drages stærkere ind i overvejelserne i forbindelse med Lybæks stilling til det danske kongevalg efter Valdemar Atterdags død. Med det udførlige jubilæumshæfte er *Hansische Umschau* blevet forvist til et selvstændigt hæfte (Teil II) i jubilæumsåret. Der er god grund til at henvende danske læsers opmærksomhed på denne meget alsidige og sagkyndige årlige forskningsoversigt i Hansische Geschichtsblätter. Det er korte anmeldelser af historisk litteratur fra Vest-, Nord- og Østeuropa, samt det hanseatiske centralområde. De beskæftiger sig med alle forhold, der kan have interesse for og relation til handels-, rets-, samfærdelses-, kulturel og politisk historie med kontaktfaser til hanseatisk historie eller tyske hansebyers historie. Man indskrænker sig sjældent til præsentation af bogens eller artiklens hovedtema, men engagerer sig oftest kri-

tisk, dog ifølge sigtet udelukkende med henblik på hanseatisk emnegebet. En overordentlig omfattende og alsidig forskningsoversigt, som især byder på meget af interesse for danske handelshistorikere.

P.E.

Danmarks Riges Breve og Diplomatarium Danicum er igen nedkommet med velskabte bind i begge rækker; det er 3. rækkes 7. bind omfattende de 3 år 1364–1366, virkelig en glædelig begivenhed for danske historikere.

C.R.H.

Diplomatarium Norvegicum eller – som undertitlen oprindeligt lød – Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i Middelalderen, fortsætter, ledet af en særlig kommission under Norsk historisk Kjelde-skrift-Institut. 1. bind udkom midt i forrige århundrede. Nu foreligger 2. hefte af bind XXI (i kommission hos A/S Bokcentralen); hvorefter af dette bind kun registret mangler. Princippet er det gamle, at et bind udsendes, når en passende mængde aktstykker foreligger; de ordnes kronologisk inden for det enkelte bind, og tidsgrænsen nedefter er sat til og med 1575. Aktstykkerne i bind XXI (896 sider) er hentet fra mange arkivfunds; ofte er originalerne nu gået tabt. Fra dansk side kan man glæde sig over, at Langebeks *Diplomatarium* i det danske Rigsarkiv og sammes excerpter i Det kgl. Bibliotek har kunnet være så nyttige ved overleveringen af et stort antal aktstykker.

C.R.H.

Biblioteket i det lokalhistoriske arbejde. Danmarks Biblioteksskole har afholdt

sit første lokalhistoriske kursus, som har fået ovenstående titel. Der var lagt en omfattende plan for de to uger hvor bibliotekarer fra hele landet fulgte 30 dobbelte undervisningstimer. 24 lærere gennemgik en lang række af de emner der er aktuelle for bibliotekernes lokalhistoriske virke, og der blev aflagt besøg på flere institutioner i København: Landsarkiv, Stadsarkiv, By-museum og Det kgl. Bibliotek. Der er grund til at være Biblioteksskolen taknemmelig for dette værdifulde initiativ – og bedst af alt: der meldte sig så mange deltagere at kurset måtte gentages i februar 1973.

K.P.

Roskilde og Kolding under databehandling. Arkitekt Per Jacobi har udsendt et duplikeret hefte med den forskrækkende titel: Visualisering af byplanoplysninger (Kunstakademiets arkitektskole, 1970). Der redegøres her for hvordan »byplanrelevante« oplysninger kan gengives i form af kort, der kan bruges i arkitektarbejde. Lokalhistorikere – med og uden adgang til databehandlingsanlæg – vil imidlertid kunne hente megen inspiration i Jacobis undersøgelser. På grundlag af folkeregisteroplysninger fra Roskilde er der udarbejdet en række kort der viser den geografiske fordeling af byens indbyggere under hensyn til familiestørrelse, alder, erhverv o.s.v. Man kan her direkte aflæse en række interessante forhold, for eksempel: den gennemsnitlige familjestørrelse vokser med afstanden fra byens centrum der stort set beboes af enlige eller barnløse familier, der findes kvarterer hvor procentdelen af skilte og separerede er forholdsvis høj, og de forskellige sociale lag bor i hver sin del af byen. Hvad

det sidste angår, er der ikke blot den ventelige forskel på direktører-fabrikanter og arbejdere, men også på faglærte og ufaglærte arbejdere. Denne undersøgelse – og undersøgelsen af Kolding (anvendelsen af byens ejendomme til boliger, butikker, kontorer o. s. v.) vil være udmærkede udgangspunkter for en historikers eller etnologs arbejde.

K.P.

Mønstringslister for skibsbesætninger er et omfattende arkivmateriale. Også i England har spørgsmålet om opbevaring, resp. kassation af disse Crew Lists and Agreements 1861–1913 sat sindene i bevægelse. Resultatet blev, at 10 % udvalgt efter statistiske kriterier skulle opbevares i Public Record Office foruden nogle lister for særligt kendte (noteworthy) skibe. Englænderen nøjedes dog ikke hermed. National Maritime Museum fik derefter lov at tage 10 % (kronologisk udvalgt) til opbevaring, og resten stilledes til disposition for forskellige arkiver og andre interesserede institutioner i England og i oversøiske lande. Der udarbejdes nu lister, der viser, hvor de bevarede arkivalier skal søges. En fredsommelig løsning af et kildent spørgsmål. C.R.H.

Kadrejere er et af hovedemnerne i Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1971, men den indeholder bl. a. også et skifte efter en skipper fra begyndelsen af 1700-årene og en redegørelse for sømandsgravsten på Sild. Kadrejere var de småhandlende, der før i tiden fra både falbød varer til forbisejlende eller til skibe, der lå for anker. Det meste af denne artikel handler om forhold i Helsingør, men der gives også oplysninger om kadrejeri andre steder, både her i landet og ude i verden.

P.M.

Markfællesskabet i landsbyen og for så vidt også købstaden trænger i dets mangfoldige udformninger stadig til at blive belyst fra nye sider, også i udenlandske mønstre. I England er »open fields« til dels endnu bevaret i Laxton i Nottinghamshire, nu under en slags fredning. I købstaden Stamford i Lincolnshire holdt systemet sig indtil udskiftning så sent som i 1875. Stuart Elliott belyser i *The Agricultural History Review* Vol. 20, 1972, s. 155–169 dette fællesskabs karakter og opløsning med påpegning af årsagerne hertil. Bymarken havde 4 vange, der drevs i trevangsbrug, et fænomen også kendt herhjemme; den omfattede 1700 acres, hvoraf 1300 var under plov, 130 eng, 250 anvendt til anden græsning og overdrev. Ejendoms- og brugsforholdene var indviklede; institutioner kom i 1800-årene i besiddelse af jorden i stigende grad, men Markien af Exeter (Cecil-familiens overhoved) på det nærliggende Burghley House ejede dog 985 acres og forpagtede en anelig del af anden jord, der siden bortfæstedes til de egentlige landbrugere, i 1840erne 75, hvoraf de 60 var fæstere under Lord Cecil. Modstandere af lorden var bl. a. den lokale bladejer og en velhavende borgerfamilie, der efterhånden ønskede at realisere sine ejendomme til højest mulige priser. Cecilernes politik står ikke helt klar, men synes præget af et velvilligt patron-forhold fra før-industriell tid; men forfatteren finder, at dette trak det korteste strå over for en voksende befolkning i købstaden, der ønskede at udnytte først overdrevene nær byen og siden også de dyrkede marker til bebyggelse og anden benyttelse under indhegning. Over for disse kræfter, der tog sig selv til rette,

kom fællesskabet til kort, så meget lettere som købstadssamfundet kun i ringe udstrækning var afhængig af landbruget. Udskiftningen i 1875 kom som en forsinket bekræftelse på en udvikling, der skyldtes hårde økonomiske kendsgerninger. Af interessante iagttagelser i den lille afhandling fortjener at fremhæves, at kartoffeldyrkning under et fællesskab medførte ulemper, idet »stubbene« på kartoffelagre unægtelig måtte blive meget golde, når vangen indtoges til fællesgræsning. C.R.H.

Bondeoptegnelser om fortids landbrug og liv har betydelig interesse. I Fynske Årbøger 1971, s. 16–43 giver Birte Hjorth Pedersen i *Optegnelser fra Drejø 1794–1845* uddrag af en gammel bog, skrevet af bolsmand Niels Strangesen (f. 1775, d. 1861). De noget ubehjælpssomme notater har bl. a. interesse ved deres oplysninger fra fællesskabets tid (Drejød udskiftedes først 1832–33). En ombytning af mindre jordstykker 1822 viser, at heller ikke under fællesskabet kan der regnes med absolut stabilitet i jordfordelingen. C.R.H.

Tidskriftet *Tools & Tillage*, som nu med 3. og 4. hefte for 1970 og 1971 har fuldendt sit første bind, fortjener en vid udbredelse såvel i Danmark som i det øvrige Norden og i udlandet. Det er ved at blive et hovedorgan for den side af den landbrugshistoriske forskning, som især udnytter etnologiens og arkæologiens kildestof af materielle levn. Udsprunget af et internationalt samarbejde, som Danmark er blevet et centrum for, er *Tools & Tillage* naturligt et tidsskrift, der spænder over alle de egne af jordkloden, hvor der har været drevet landbrug i den ene eller

anden form. I de her omtalte hefter behandles emner fra Australien og Indien, fra Rusland, Sachsen, Irland og Skotland. Der gives også meget vigtige bidrag til dansk landbrugs historie. Viggo Nielsen giver en kritisk analyse af udgravede *pløjningsspor fra jernalderen* i Store Vildmose. Grith Lerche gennemgår de bevarede rester af *danske middelalderlige plove*. Endelig skriver Svend Nielsen om *de første høstmaskiner i Danmark*, et tilløb til mekanisering før industrialiseringen.

Fra 1972 er udgivelsen af *Tools & Tillage* overgået fra Gads Forlag til Nationalmuseet. Med 1. hefte af andet bind er tidsskriftet blevet mere internationalt end nogensinde. Det eneste direkte danske er meddelelsen om kulstof-14 dateringen af et plovfragment fra Grindsted. Ellers er der væsentlige bidrag om graveredskaber i Andesbjergene (de såkaldte fodplove) og om russiske pløjeredskaber. Især en artikel om tærskværker i Storbritannien er lærerig også for dansk landbohistorie.

P.M.

Fra produktion til service. Norsk lokalhistorie har altid kunnet lære danske lokalhistorikere meget, og Andreas Ropeids i 1968 afsluttede *Hønefoss boka* (bd. 1–3) danner ingen undtagelse; det gælder især de sidste afsnit af bd. 3, der behandler udviklingen fra 1890 til 1963, hvor byen omformes fra industriby til servicecentrum. Bemærkelsesværdige er især afsnittene om arbejderbevægelsen, afholdssagen, samfærdselen og de sammenfattende analyser i kapitlet »Sentrum og service«, hvor et stort statistisk materiale er inddraget og bearbejdet. Netop denne periode, og de problemer, der her behand-

les, er alt for ofte forsømt i de danske by- og sognehistorier. Spørg bare Dybdahl. Betydning nok virker den moderne bogs udstyr håbløst gammeldags, så her kunne nordmændene for engangs skyld lære noget af os. *H.H.W.*

Vikingerne i den nyere forskning behandles af universitetslektor Inge Skovgaard-Petersen i *Historisk Tidsskrift V* hæfte 3. Samtidig med at Inge Skovgaard-Petersen gør de sidste ti års litteratur og arkæologiske forskning omkring vikingetiden til genstand for en grundig metodisk kritik med kyndige indblik i historikerens værksted, giver hun et spændende overblik over forskellige sider af vikingetidens historie. I større afsnit behandles vikingetogene, bosættelserne i England og Rusland, handelen, byerne og samfundsdannelsen. Hovedformålet er dog at lære os ikke blot at lade os underholde ved historisk litteratur, men at tage stilling til det vi læser. En yderst nyttig kunnen også på andre områder end vikingetidens historie. Inge Skovgaard-Petersens sprog er let at læse, og hun identificerer sig på en sympatisk måde også med læsere uden andre forudsætninger end den fælles interesse for emnet. *H.L.*

Mordet i Finderup fylder størsteparten af *Skalk* nr. 6, 1971, og i kronikken prøver museumsinspektør Erik Kjersgaard at opklare den 700 år gamle mordgåde. Som bagmand for kongemordet udpeger han hertug Valdemar af Sønderjylland. Kjersgaard argumenterer bravt for denne teori – og kunne måske have fundet endnu flere argumenter i Yrvings bog om mordet. Det er både dygtigt gjort og spændende. *K.P.*

Dronning Margrete og Kalmar-unions forhistorie er emnet for en svensk doktorafhandling skrevet af amanuensis Michael Linton, Aarhus. En anmeldelse i (Svensk) *Historisk Tidsskrift* nr. 1, 1972, har givet anledning til et replikskifte mellem forfatteren og hans opponenter, Beata Losman (samme tidsskrift nr. 2, 1972). Linton er siden vendt tilbage til emnet i *Scandia* bd. 39, h. 1: *De ekonomiska förutsättningarna för drottning Margaretas politiska program.* *K.P.*

Studenterkår i det 16. århundrede. Gennem udgaver af universitetsmatrikler og mange spredte artikler i de personalhistoriske tidsskrifter kan man følge de danske studenters vandringer til de europæiske universiteter i bl. a. det 16. århundrede. Gennem stambøgerne kan man komme dem en smule ind på livet, men et enestående indblik i deres kår giver Peder Jensen Hegelunds almanakoptegnelser fra Leipzig og Wittenberg 1565–69. Disse er udnyttet af lektor Bue Kaae i »*Studenter fra Ribe i Leipzig og Wittenberg i det 16. århundrede*«. (Fra Ribe Amt 1970). *H.H.W.*

Den danske adel har i tidens løb mistet mange privilegier. Nu sættes der også spørgsmålstegn ved berettigelsen af det eksklusive udvalg af adelslægter, som finder optagelse i Danmarks Adels Aarbog og Nyt dansk Adelsleksikon. Afgrænsningen af adelskab i Danmark har hidtil udelukkende bygget på Anders Thisets opfattelse, der kun anerkendte den gamle indfødte adel og de adelige familier, som havde fået individuelt adelspatent. I *Historisk Tidsskrift V* hæfte 3 tager arkivar Niels G.

Bartholdy i en artikel med titlen Adelsbegrebet under den ældre enevælde 1660–1730 – oprindelig en specialeafhandling – denne opfattelse op til revision. Bartholdy hævder, at der med enevælden indførtes et nyt adelsbegreb baseret på rangforordningen. Han fremlægger beviser både i form af en mere teoretisk analyse af den ældre enevældes adelsbegreb og i form af konkrete eksempler på, at borgerligt fødte i de tre øverste rangklasser fik adelige privilegier på linje med og i samme omfang som medlemmer af de gamle adelsfamilier. Dette rangbestemte adelsbegreb, der tillader borgerlige en hidtil ukendt social opstigning var i overensstemmelse med enevældens behov og en forudsætning for den følgende tids opbygning af en loyal embedsmandsstand. *H.L.*

Treårskrigen 1848–50 kan stadig belyses med nyt stof. I Fynske Årbøger 1971, s. 56–115 udgiver Hans Henrik Jacobsen med en god indledning og afslutning samt noter En fynsk jægers dagbog med tegninger og digte fra treårskrigen. Den er fortalt af Anders Nielsen, født 1825 i Gamborg, og indført i en tidligst i sommeren 1850 udgivet lommebog; optegnelserne slutter 15. juni 1850, da bogen er udskrevet. Notaterne er indskrevet under indkvartering på halvøen Kegnæs på Als i vinteren 1849–50 og foråret derefter. A.N. var med i slagene ved Kolding 23. april 1849 og i Frederits 6. juli s. å. og skildrer levende kampene; en vis kunstneråre havde denne fynske bonde, der gør digte og tegninger; bedst synes de sidste i deres primitivitet, 30 af originalens 63 farvelagte er aftrykt, desværre uden farver. *C.R.H.*

Automekaniker er et nyt erhverv, der naturligvis har eller skal have sin historie. I Danmarks tekniske Museums Årbog 20. årgang, 1972, s. 5–33 aftrykkes smedemester Viggo Jensens En automekanikers erindringer, formentlig nedskrevet i december 1932, om hans arbejde i Dansk Automobil- og Cykefabrik, St. Kongensgade, København; her byggedes det første 4-hjulede motordrevne køretøj i Danmark og siden nye typer, fra 1904–06 karakteriseret som gode og driftssikre. 1907–17 var V. J. leder af H. C. Christiansens værksted på Strandboulevarden med repræsentation bl. a. for Renault og Michelin og med egen karosserifabrik. Fra 1909 arbejdede han også som flyvemekaniker og do-konstruktør, bl. a. af de to »Maager«. Det er personlige minder fra en maskinelt set primitiv tid, der afgjort har fortjent at blive draget frem.

C.R.H.

Fynboernes oprør i august 1943 beskæftiger fortsat Hans Kirchhoff. I Fynske Årbøger 1971, s. 139–65 of-fentliggør han »Bogense, Assens, Fåborg og Kerteminde. Fire studier i det fynske oprørs historie«. Vi er her i »verdenshistoriens sidekulisser«, hvor forfatteren er fængslet af studiet af den dybtgående politiske krises opståen i små, stabile bysamfund og følger konflikter mellem de demonstrerende arbejdere, en del af borgerne og på den anden side øvrigheden, kommunalpolitikere og organisationerne, der også i »oprøret« skal have set »et angreb mod deres egen status og position«; fremstillingens detaljer er veldokumenterede. Kirchhoff, der overlegent udnytter presse (legal og illegal), interviews og korrespondance med endnu

levende aktører samt det store arkivstof, finder ikke bevis for, at odensekommunisterne skal have haft en kommandocentral med virksomme agenter over hele Fyn, man kunne selv i Assens og andre steder. *C.R.H.*

Slædekørsel på tornysteret var en af de fornøjelser, skoledrenge kunne hengive sig til i de gode, gamle dage. I Randers kan man dokumentere dette ved hjælp af et fotografi af et opslidt tornyster, på hvilket læderklappen er erstattet af en træklap. Det er blot en af de festlige og interessante ting, man kan se sig til i Ole Warthoe-Hansens glimrende »Skolehistorisk Billedbog fra Randerseggen og Djursland«, udgivet i samarbejde mellem Selskabet for dansk Skolehistorie og Historisk Samfund for Randers Amt. I denne bog ser man, hvorledes et righoldigt og omhyggeligt indsamlet billedmateriale i vor visuelt indstillede tidsalder kan udnyttes, så det giver en lettilgængelig og fængslende fremstilling af en egns folkeskolehistorie. John Heide har tilrettelagt bogen, så det historiske stof – som også forfatteren har aktuelle kommentarer til – fremtræder på en tidssvarende og vedkommende måde. Selv ikke-historisk interesserede vil uvægerligt få lyst til at blade i det nydelige hæfte og gennem stoffets alsidige behandling sikkert få appetit på mere. Et eksempel til efterfølgelse! *Ki.P.*

Kareter og arbejdsvogne kan man se på Nationalmuseets udstilling »Vogne i Brede«, hvor der vises hestekøretøjer fra 1720-erne til ca. 1930. Som en introduktion til udstillingen har overinspektør Holger Rasmussen skrevet et smukt lille hæfte, hvori han fortæller

om kørsel med hestevogne og om forskellige typer af vogne til person- og arbejdskørsel. Nogle stregtegninger viser vognenes konstruktion; og hæftet, der har samme titel som udstillingen, afsluttes med henvisninger til litteratur om færdsel til lands. Forresten må det også nævnes, at Mads Stage har udført 4 dejlige illustrationer af udvalgte vogne fra udstillingen. *P.M.J.*

Fremstilling af vognhjul er et usædvanligt emne i en lokalhistorisk årbog. Det gælder også *hotelhistorie*. Om begge dele kan man få noget at vide i Bornholmske Samlinger 1971. *P.M.*

Øl og malt. NEU (Nationalmuseets etnologiske undersøgelser) har som spørgeliste nr. 34 ved museumsinspektør Birte Stig Jørgensen udsendt »Brygning af øl«. Det er på høje tid, hvis der skal reddes nogle oplysninger om denne vigtige syssel. Folk, der mener at have noget på hjerte at meddele, kan rekvirere spørgelisten fra Nationalmuseet, adr. Brede. Et vigtigt led i ølfremstillingen var maltproduktionen, som ofte foregik i fællesskab. Til belysning heraf, og af andre fællesforetagender i landsbyen, findes et interessant stykke i Fra Ribe Amt 1970 af Iver Aalling og H. K. Kristensen: Køllehuse og nogle småforeninger.

H.H.W.

Folkelig kagekunst er den betegnelse som Ribe-antikvaren Mogens Bencard spøgende bruger om de terracotta-arbejder, som fra o. 1540 kom til at spille en rolle i adelig og borgerlig arkitektur i Nordtyskland og Danmark. I en artikel »Nordtyske terracotta-arbejder fra Ribe-egnen« i *Mark og Mon-*

tre 1971 tager Bencard sit udgangspunkt i 2 medailloner af rødbrændt ler, som findes på Ribe Museum. Der er grund til at formode, at de to medailloner – som de eneste stykker i Danmark – kan henføres til Hans Phases værksted i Lübeck. De markerer således igen en gang Ribes internationale forbindelser i fortiden. Også Statius von Dürens værksted i Lübeck leverede i midten af 1500-tallet terracotta-arbejder til Danmark. Disse omtales i et særligt afsnit, og der sluttes med en kort beskrivelse af terracotta-udsmykningerne på Riber Kærgaard og Brejninggaard. For den sidste gårds vedkommende i det væsentlige bygget på Birte Marie Ivertsens artikel i *Hardyssels Årbog* 1968. *Ki.P.*

Lyngby kirkes kalkmalerier er titlen på den nydelige publikation, hvormed historisk-topografisk selskab for Lyngby-Taarbæk kommune markerede sit 40-års jubilæum. Axel Bolvig bruger den første halve snes sider til at beskrive og forklare langhusets rigt dekorerede hvælv. De tilsyneladende tilfældigt sammenstillede malerier er udført henimod år 1500 og viser først og fremmest scener af Kristi liv, men giver også plads for billeder af helgener og narrefigurer, samt en stor mængde dyr og planter. Billedernes overvældende rigdom får man et glimrende indtryk af gennem bogens 50 detailoptagelser, hvoraf mange er helsidesillustrationer og ikke få gengives i farver. Det vellykkede resultat skyldes ikke mindst fotograf Lenart Larsen og Middelboes reproduktionsanstalt. *M-L.J.*

Landsteder i Københavns omegn er hovedtemaet i *Gentofte-bogen* 1971. Ef-

ter en pause på 7 år har Historisk-topografisk Selskab for Gentofte, takket være en kommunal bevilling, kunnet genoptage sin publikationsvirksomhed. Den nydelige årbog indeholder – foruden artikler om Dyrehaven og Begebenheder i kommunen – afhandlinger om Øregård, Hvidøre og Landligere og lyststeder i det gamle Ordrup. Endelig beretter kontorchef Kai Stage meget charmerende om sin bedstefar Lorenz Frølichs hjem på Blidah og den kunstnerkreds der samledes der. Der kunne skrives en spændende bog om de københavnske landsteder og deres kulturhistoriske betydning. *K.P.*

Lægeforeningens boliger på Østerbro er et fornemt arkitektonisk og socialt monument. De blev til efter kolera-epidemien 1853, blev fredet godt 100 år senere, men er nu genstand for attentat – kommunen ser dem gerne revet ned til fordel for nybyggeri. Som en appel om at undgå dette fatale fejlgreb har Erik Hansen og Mette Pihler 1971 udsendt en nydeligt illustreret bog med ovenstående titel. Der redegøres for den historiske baggrund for boligernes opførelse, deres anlæg og arkitektur, og der sluttes af med mindre afsnit om miljøet i »Brumleby«. *K.P.*

Fiskerlejet Humlebæk, hvor den gamle husbebyggelse langs stranden i sjælden grad er bevaret, behandles af Asger Schmelling i *Årb. Frborg Amt* 1971, s. 5–159. Her er husenes og deres beboeres, havnens og fiskeriets historie gennemgået; der fortælles også om Krogerup, hvorfra husene tidligere bortfæstedes, og det nu så kendte Louisiana, hvis hovedbygning er opført i flere etaper i 1850'erne og navngivet af

Alexander Brun efter hans 3. ægtefælle Louise, f. Wolff. En god, dokumenteret og velillustreret behandling.

C.R.H.

Odenses middelalderlige arkæologi er et nyt og fremtrædende emne i årgang 1970 og 1971 af Fynske Minder. Her skriver Finn Grandt-Nielsen om to middelalderlige stenhuse og udgravningerne omkring dem. Udgangspunktet for undersøgelserne var en hvælvet kælder, der egentlig har været kendt længe. Den er nu reddet fra ødelæggelse ved at blive flyttet væk fra trafikens malstrøm i en ny gade tværs gennem bykærnen.

P.M.

Fyn og digterne bliver oftest præget af H. C. Andersen. Birger Isaksen skildrer i Fynske Årbøger 1971, s. 116–38 Sophus Michaëlis og Odense og her er Andersen kun en bifigur, mens S. M., en fattig (teater)skrædders begavede søn, får sit forhold til barndomsbyen vel belyst.

C.R.H.

Sognehistorie fra hovedsageligt de store landboreformers tid er resultatet af Svend Frederiksens: Aasum, Træk af sognets historie (Historisk Samfund for Fyn, 1968). På grundlag af ryttergods- og udskiftningsarkivaler m. m. redegøres for især gårdhistorien i tiden før og efter 1800 med ledsagende afsnit om f. eks. sognets fattigvæsen, indførelsen af Roskilde konvents psalmebog o. lign.

T.D.

Duborg-Skolen ved Flensborg har i anledning af et jubilæum udsendt et lille skrift på 76 sider. Skolens spændende

og omvekslende historie er levende skildret af fhv. skoledirektør Bernhard Hansen og rektorerne Henry Jensen og Knud Fanø – henholdsvis perioderne 1920–46, 1946–62 og 1962–70. Lektor Thomas Madsen har skrevet biografier af de lærere der har virket eller virker på skolen, og en kort elevstatistik afslutter det velillustrerede hefte.

K.P.

Abonnementerne får noget for pengene. Da Fortid og Nutid startede i 1914 var det planen at tidsskriftet skulle udkomme med 128 sider om året. Senere blev siderne større og årgangene blev også tykkere. Det er dog navnlig i de sidste år at omfanget er vokset. Det netop afsluttede bind 24 var på 776 sider, mens bind 23 var på 536 sider. Her er der altså sket en forøgelse på 45 %, og bindet er da også det hidtil største i tidsskriftets historie. Årgang 1971 var på 304 sider – omtrent 2½ gange så stort som de første årgange. Udvidelsen hænger sammen med en glædelig vækst i abonnementstallet. 1960: 330 abonnenter, 1966: 450, 1969: 900 og 1972: 1114. Dertil skal lægges 358 abonnerende foreninger og anmeldelseseksemplarer, så i dag udsendes Fortid og Nutid i et oplag på 1472 stk. – man regner med at det største faghistoriske tidsskrift i Norden har 1700 abonnenter. De mange abonnenter har holdt prisstigningerne nede. Bortset fra porto- og momsstigning har abonnementsprisen været uændret siden en mindre justering for 6 år siden. På den baggrund håber vi abonnenterne vil forstå den stigning der nu er sket.

K.P.

NATIONALMUSEET

Besøgstal: 1970. Nationalmuseet: 226.000. Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945: 162.000. Udstillingen i Brede: 183.000. 1971. Nationalmuseet: 205.000. Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945: 150.000. Udstillingen i Brede: 138.000.

Større særudstillinger: 1970: »Wajang – skyggespil fra Java«, februar-marts. »Buddhas veje« (Brede), maj-oktober. »Fredning af fortidsminder«, september-oktober. »Holland værner fortiden«, september-oktober. »Ghana«, oktober-november. 1971: »Billedbog fra Indien«, februar-april. »Klæ'r skaber folk« (Brede), maj-oktober. »Folkekunst fra Peru«, oktober-november.

Publikationer: Ellen Andersen: Folkedragter i Nationalmuseet. Lars Bjørneboe: Ingen kender Dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940–1945. B. Brorson Christensen: The Conservation of Waterlogged Wood in the National Museum of Denmark. Museumstekniske Studier/Studies in Museum Technology, 1. Buddhas veje. Redaktion og tilrettelæggelse: Erik Kjersgaard. Ellen Damgaard og Poul H. Moustgaard: Et hjem – en familie. Folkelivs studier, 3. Danmarks Oldtid, tekst Thorkild Rasmussen, rev. udgave. Folk skaber klæ'r –

klæ'r skaber folk, redaktion og tilrettelæggelse: Henning Nielsen. Fællesvejledning Nationalmuseet, 1. udgave. H. C. Gulløv og H. C. Kapel: Håbets koloni. Jan Hjarnø: Fremmedarbejdere. Ester Kappelgård: Thadesgård. Nationalmuseets kommandørgård på Rømø. Knud J. Krogh og Svend E. Albrethsen: Vikingernes Grønland. Elisabeth Munksgaard: Skattefund fra Jernalderen. The Museum of the Danish Resistance Movement, tekst Aage Roussell, 7. oplag. Jørgen Mågård: Frøslevlejren. Særtryk fra Bov sogns historie. Nationalmuseets Arbejdsmark 1970. Redaktion: Erik Kjersgaard. Nationalmuseets Arbejdsmark 1971. Redaktion og tilrettelæggelse: Henning Nielsen. Niels Skyum Nielsen, Hans-Christian Eisen og Kaare Rübner Jørgensen: Filmen De fem År. Olaf Olsen: Fyrkat. Ein Wikinglerlager in Jütland. Peter Ottosson: Brede Werck. Persien – Iran. Redaktion og tilrettelæggelse: Henning Nielsen. Thorkild Rasmussen: Den gastronomiske arkæolog på udgravning. Knud Thorvildsen: Vikingskibet ved Ladby, 2. uændrede udgave. Vogne i Brede, tekst Holger Rasmussen, ny udgave. Vore Bedsteforældres Tid, redaktion og tilrettelæggelse: Erik Kjersgaard. 2. udgave.

Oplysnings- og undervisningsvirk-

somhed: Foredragsrækker: forår 1970 »Buddhas veje«, efterår 1970 »Ghana«, forår 1971 »Klæder skaber folk«, efterår 1971 »Forskning '71«. Som særlige arrangementer søndag eftermiddag bragte »Etnografisk Orientering« oplysning om gæstearbejdere, indianernes undergang i Nord- og Sydamerika, Afrika m. m. I Oldskriftselskabets sal bragte de arkæologistuderende lysbilledforedrag, demonstrationer af hår- og skægmoder i oldtiden, bronzealderens billedkunst m. v. Emner fra Dansk Folkemuseum blev taget op i særlige gennemgange af stilperioder og levevilkår på landet. I efteråret 1971 påbegyndtes arrangementer for børn, bl. a. marionetkomedier om »Mester Jakel i oldtiden«. I sommeren 1971 blev der i bondesamlingen arrangeret engelsk- og tysksprogede omvisninger på hverdage for turister.

Undersøgelser: Danmarks oldtid: Udgravning af førmegalitisk langhøj ved Lindebjerg, stendyngegrave og kulthuse ved Trandum Skovby, Viborg amt, og Torsted, Ringkøbing amt. Opdagelse af ny type jordfæstegrav under flad mark fra jættestuetid ved Vindinge, København amt. Andre stenalderundersøgelser ved Egebjerg og på Møn. I samarbejde med Bopladsudvalget under Statens humanistiske forskningsråd er undersøgt bopladsanlæg fra yngre bronzealder ved Jyderup, Holbæk amt. Gravningen sluttede 1971. Samtidig påbegyndtes orienterende undersøgelse af tilsvarende anlæg ved Hovergårde, Ringkøbing amt. Her fandtes den hidtil ældste danske stald. Andre bronzealderboplads er undersøgt ved Hald, Viborg amt, samt ved Bjerg og Kærholm i Nr. Omme sogn, Ringkøbing amt. Ved

Hagedsted, Odby og Jyderup, alle i Odsherred, er undersøgt overpløjede bronzealderhøje. Udgravningen af landsbykomplekset fra ældre jernalder ved Grøtoft, Ringkøbing amt, af bopladsen ved Dankirke, Ribe amt, og af bopladsen ved Drengholm fra ældre germansk jernalder blev fortsat. På Bornholm udgravedes brand- og jordfæstegrave fra romersk jernalder på Stålegård. I samarbejde med gdr. Regnar Pedersen undersøgte otte jordfæstegrave fra vikingetid i Sdr. Onsild, Randers amt. I Hodde, Ribe amt, blev der foretaget en delvis udgravning af en boplads fra tiden mellem 100 f. og 100 e. Kr.

Naturvidenskabelig afdeling: arbejdet i Aamosen blev videreført på Ertebøllebopladsen Præstelyngen. I forbindelse hermed undersøgte to stammebåde. I 1971 er der foretaget supplerende mosegeologiske undersøgelser i forbindelse med stenalder-pælebygningerne i Weier, kanton Schaffhausen, Schweiz, samt i den nærliggende mose Egelsee – betalt fra schweizisk side. I Kap Farvel-området på Grønland er der i 1970 foretaget mosegeologiske og botaniske undersøgelser for at udrede vegetationsudviklingen og landets niveauændringer siden sidste nedisning. I samarbejde med Forhistorisk Museum, Århus, er der udført mosegeologiske undersøgelser i forbindelse med bopladserne Brovst og Ringkloster. Ligeledes er der udført en mosegeologisk undersøgelse i Busene Have i samarbejde med Nationalmuseets 1. afdeling. Desuden er der foretaget en lang række mindre besigtigelser. Laboratoriarbejdet har været koncentreret om pollen- og frøanalytiske undersøgelser vedrørende det første agerbrug, navn-

lig på basis af det schweiziske materiale, ligesom en lignende bearbejdelse af det indsamlede grønlandske materiale har fundet sted. En pollenanalytisk datering af de klassiske, sjællandske Maglemosebopladsen på nyt materiale, samt Kongemosebopladsen, er indledt.

Danmarks middelalder: Undersøgelsen af Aggersborg ved Limfjorden er genoptaget. Ved Oksholm i Nordjylland er der fundet rester af en gotisk murstenskirke og spor af en ældre granitkvaderbygning. Den tidligere påbegyndte undersøgelse af resterne af Esrum Kloster er fortsat. I Holbæk Kloster er der foretaget en mindre udgravning i vestfløjen. I Kalundborg er afdækket rester af fundamentet til det runde tårn »Faders Hat« og i tilslutning hertil en svær borgmur med et bagved liggende hus. På Christianshavn undersøgtes Sct. Annægade 14, der er en bindingsværksbod fra Christian den 4.s tid. På Gråbrødre Torv i København har man undersøgt rester af murværk og fundamenter, muligvis fra det tidligere Gråbrødre Kloster. I forbindelse med en udvidelse af Tønder Museum – indrettet i en portbygning til det nedrevne Tønderhus – har man indledt en undersøgelse af borgtomten. Ved en undersøgelse af Pedersborg slotsbanke er fundet tidlig middelalderlig keramik. Rekognoscerings- og fredningsrejser er foretaget i Julianehåb-distriktet i Sydvestgrønland med fund af et stort antal hidtil ukendte ruiner. Ved fåreholderstedet Nunataq er endvidere lokaliseret en kirkeruin, sandsynligvis resterne af »Gardarnes kirke i Midfjord«. Desuden er to nordboruiner udgravet ved fåreholderstederne Nalassut og Saputit.

En række kirker er blevet undersøgt i forbindelse med restaureringsarbejder og/eller varmeinstallationer. Særlig skal nævnes Sct. Mikkel's kirke i Slagelse, hvor der er fremkommet fundamentrester af frådstenskirken fra omkring år 1080, og Sorø kirke, hvor man har åbnet en række af Hvide-slægtens grave og undersøgt de fremdragne skeletter, samt Holmens kirke i København, hvor man har afdækket gravsten fra det 17.-18. århundrede. Ved undersøgelser i Uggeløse, Ramløse og Thorup kirker i Nordsjælland har man konstateret begravelser i tårnet. Ved en igangværende undersøgelse i Himmelev kirke ved Roskilde er der ligeledes fundet en muret grav i tårnet. På Tranekær Slot har man foretaget en undersøgelse af hovedbygningen, hvor man ved pudsafbankning har afdækket store, middelalderlige vinduer. Voldstedsundersøgelserne er ligeledes fortsat; således har man i forbindelse med hævningen af vandstanden i Haraldsted Langsø foretaget en undersøgelse af voldstedet »Ridebanen«s forterræn. Endvidere er der foretaget undersøgelser af nogle middelalderlige voldsteder i Århus. En kurveopmåling er udført af voldanlægget »Brovold« på Als.

Dansk Folkemuseum: Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser har som hovedemne for indsamlingen af beretninger om dagliglivet omkring århundredskiftet haft hjemmebygning af øl, ligesom man har fortsat undersøgelserne af børns og unges lege. Nationalmuseets Købstadundersøgelser har i 1971 anvendt en del arbejde på restaureringen af Brede Hovedbygning, et projekt, der strækker sig over flere år og forventes afsluttet 1974. I Ri-

gensgade-kvarteret er indledt en etnologisk undersøgelse af et kvarter, som i de nærmeste år vil blive totalt forandret. Undersøgelse af enkeltbygninger i forbindelse med ombygning eller nedrivning er foretaget i København, Helsingør, Næstved og Roskilde. I forbindelse med vedtagelse af centerplanen for Roskilde, som vil medføre omfattende ændringer af den centrale bydel, er en undersøgelse af disse dele påbegyndt og forventes fortsat i den kommende tid. Nationalmuseets Købstadundersøgelser har forestået hjemtagningen af Sehested-stuen i Brøndbyvester, samt et kinesisk lysthus fra Tårnbæk Strandvej – det sidste til opstilling i parken i Brede. Nationalmuseets Herregårdsundersøgelser har foretaget en opmåling og undersøgelse af Oregård på Fyn og supplerende undersøgelser af Hofmansgave ligeledes på Fyn. Registrering af 4000 håndarbejder i privateje på Sjælland i forbindelse med Danmarks Folkelige Broderiers udstilling i Slagelse. Undersøgelsen af damask og drejl i privateje i samarbejde med Kunstindustrimuseet er videreført. Undersøgelse af hverdagens og arbejdslivets traditioner i De kongelige Stalde på Christiansborg.

Antiksamlingen: Samlingen har ved museumsinspektør Søren Dietz deltaget i udgravninger ved Asine på Peloponnes, Grækenland. Gravningerne påbegyndtes af det svenske institut i Athen 1970.

Den kgl. Mønt- og Medaillesamling: I løbet af 1970-1971 er undersøgelsen og katalogiseringen af de to store møntfund fra Kirial og Balle på Djursland blevet afsluttet. Det første fund kan dateres til ca. 1365 og rum-

mede i alt 81.422 mønter, hovedsagelig hulpenninge fra forskellige nordtyske byer. Fundet fra Balle indeholdt 12.121 dalere og småmønt fra Danmark og en række fremmede lande med slutmønt 1656.

Erhvervelser: Danmarks oldtid: Ornamenteret, 38 cm lang hjortetakshakke med rester af træskaft. Fra Haldrup strand ved Horsens fjord. Flintknold med kalkskorpe ornamenteret med indridsede mønstre, som det ellers kun kendes fra genstande af ben og horn – det eneste ornamenterede flintstykke fra dansk oldtid. Fra Holmegaards mose. Den hidtil rigest ornamenterede hjortetaksøkse, 34 cm lang, fra slutningen af ældre stenalder. Fundet i Værebros å. Bronzematrice til prægning af presseblik ornamenteret med dyrefigurer fra 7. årh. Fundet på Hyldagergaard i Havdrup sogn, Østsjælland. Skattefund fra 10. årh. bestående af 126 stykker brudsølv og barrer, samlet vægt ca. 4 kg. Fundet i Rebild, Himmerland.

Danmarks middelalder: Som danefæ er modtaget en middelalderlig sølvskål fundet ved stranden i Blåvand.

Dansk Folkemuseum: Dragkiste fra Aunsbjerg, slutningen af 1700-tallet. Spådukke fra begyndelsen af 1800-tallet. Forgyldt konsol i tidlig nyklassisk stil fra slutningen af 1760'erne, antagelig tegnet af N. H. Jardin. Mahognifineret møblement i ny-empire stil fra 1900. Stort kontormøbel fra det Harboeske Enkekloster i Stormgade fra 1758. Voksdukke fra 1860 med stort tilbehør af dukketøj. En samling skomagerværktøj fra Kastrup. Louis XVI spejl med Cramer Wilbechs etikette. Mahognispillebord signeret af Jens Brøtterup. Komplet mågestel til fire

personer. Københavns handskemagerlaugs lade fra 1783.

Antiksamlingen: En tyrrhensk amfora og et koptisk kalkstensrelief. Fire senklassiske mosaikker med kristne motiver fra det østlige Middelhavsområde.

Etnografisk Samling: Maske fra Gurni, Afrika, gave fra Ny Carlsbergfondet. Genstande fra Australien, herunder ni malerier på bark, gave fra Mr. John Irex, Toronto, Canada.

Den kgl. Mønt- og Medaillesamling: Fra Ny Carlsbergfondet er som gave modtaget i alt 12 sølvmønter: to fra Syrakus på Sicilien, én fra Mende i Makedonien og to fra Knidos i Lilleasien, alle fra 5. årh. f. Kr.; endvidere seks mønter præget af Seleukidekongerne i Syrien i 2. årh. f. Kr. Den sidste af fondets gaver er en sjælden tetradrachme præget i Emesa i Syrien af Uranius Antoninus, der 253–54 e. Kr. anerkendtes som romersk kejser i sit hjemland. – Selskabet Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings Venner har skænket to seleukidemønter fra 2. årh. f. Kr. Fra advokat Axel Ernst's og frøken Alfrida Ernst's Legat er modtaget 25 danske og norske mønter fra Christian V.

Nyindretninger: Danmarks oldtid: I vinteren 1969–70 moderniseredes de to sidste rum, nemlig vikingetid og runealder. Genstandene blev nyopstillet i en mere fortællende form end før kombineret med fotostater, grafik og modeller. Tekstning blev gennemført på dansk og engelsk, og kunstigt lys indlagt. På grundlag af de her indhøstede erfaringer påbegyndte man planlægningen af en nyopstilling af hele samlingen. De fem første rum – ældre stenalder til og med landbrugets kom-

me – skal efter planen kunne åbnes i 1973. Nyopstillingen forudsætter en væsentlig udtynding af genstandsmaterialet i publikumsudstillingen. Derfor påbegyndte man en omordning af studierummene, der vil fremtræde som kompaktmagasiner.

Danmarks middelalder: Den såkaldte »lavssal« i specialsamlingerne er nyopstillet. Genstandsmaterialet er noget udtyndet og flyttet sammen i »øjnehøjde«, ligesom der er indlagt kunstigt lys i alle montrer. Et automatisk lysbilledanlæg afspiller et foredrag om lavsinstitutioner og -skikke i et tilstødende rum.

Etnografisk Samling: Den 3. juni 1970 åbnedes første afsnit af de nye udstillingsrum omfattende Afrika og Indonesien. Afrika-rummene var gjort til genstand for de mest radikale ændringer. Vinduer var blændet, nye montere opsat, lys indlagt etc. Ved opstillingen lagde man vægt på at give ikke alene en historisk-etnografisk redegørelse for Afrika i ældre tid, men også for de moderne afrikanske staters næringsveje, politiske og sociale forhold osv. Et oversigtsrum præsenterer verdensdelen som helhed, medens de øvrige rum skildrer de enkelte regioner strækkende sig fra buskmandskulturer i syd til islamisk bonde- og bykultur i nord. En stor del af informationerne gives i billeder og tekst. Antallet af udstillede genstande er skåret ned, og de fjernede genstande er samlet i magasiner bag udstillingsarealet. Et særligt stort problem var opstillingen af Carl og Amalie Kjersmeiers samling af Afrikansk kunst, der ifølge testamentarisk bestemmelse skulle vises samlet. Løsningen på problemet blev anvendelsen af tredive montrer, der ved seks pa-

ternosterværker kan udskiftes efter ønske. Publikum kan selv aktivere transportørerne og vælge den montre, man ønsker at se. I 1971 åbnede man det første rum i den nye opstilling af Grønland. Et stort panorama omfattende et gennemskåret hus, hundeslæde, kajak m. v. giver et sammenfattende indtryk af Thuleeskimoernes tilværelse o. 1900, og via et højtaleranlæg forklares årets gang på bopladsen på dansk, engelsk eller eskimoisk. I 1971 besluttede man endvidere at nedlægge de permanente udstillinger fra Sibirien i stueetagen og omdanne rummene således, at de kunne bruges til større særudstillinger. Et enkelt rum blev indrettet til permanent biograf. I løbet af efteråret opbyggede man den første af de planlagte særudstillinger, nemlig »Persien gennem årtusinder«.

Antiksamlingen: De ny erhvervede senklassiske mosaikker er opsat i trappe rummet ved indgangen til samlingen.

Af større anlægs- og byggearbejder kan endvidere nævnes indretningen af nye lokaler for konserveringsanstalten i Brede, istandsættelse og restaurering af hovedbygningen sammesteds, piloterings- og opretningsarbejder på ejendommen Ny Vestergade 11 med henblik på forbedring af lokale forholdene for Naturvidenskabelig afdeling. Udbygning af Fyrkat Møllegård ved Hobro og hovedistandsættelse af Lindegården i Kalundborg. Ingen af disse arbejder var afsluttet ved periodens udløb.

Vigtige konserveringsarbejder: *Konserveringsanstalt 2, Brede:* Undersøgelse og konservering af tekstilfragmenter fra Peder Vognsens grav (deponeret i Århus Domkirke og Nationalmu-

seet). Undersøgelsen omfatter bl. a. fiberidentifikation udført mikroskopisk på fibre og mikrotomsnit af fibre samt mikrokemiske reaktioner. – Til udstillingen »Buddhas veje« har afdelingen udført diverse restaureringsarbejder. Efter endt udstilling er etnografiske tekstiler rengjort og restaureret til genopstilling i Nationalmuseets samling. – Christiansborg slotsforvaltning. To broderede vægtæpper, det ene forestillende dokken på Christianshavn, det andet forestillende haveanlæg i Glückstadt, er rensat og restaureret. Tæpperne er nu ophængt i Boligministeriets mødelokaler. – Samtlige tekstiler fra Sorø Museum har været til gennemsyn og er efter behov restaureret med henblik på opmagasinering og udstilling. – Restaurering af de kongelige kareter fra Christiansborg Slot er påbegyndt og forventes i nogle år at være i arbejde sideløbende med det daglige konserveringsarbejde. – Restaurering af to gobelinvæve er udført for væverne Benedikte og Jan Groth, Braade. – Erik Menveds og dronning Ingeborgs gravplade i Sct. Bendts kirke i Ringsted har gennemgået en omfattende restaurering og konservering. – For Thorvaldsens Museum er restaureret ni dragtdele, der har tilhørt billedhuggeren Bertel Thorvaldsen. I anledning af en balletkongres er fire mandsballetdragter blevet restaureret for Teaterhistorisk Museum. – Et stort udsnit af tekstiler: dragter, dragtdele, sengeomhæng og rigt broderet sengeinned fra Amagermuseet har været til restaurering og er derefter udstillet i anledning af festlighederne omkring 450-året for de indvandrede hollænderes privilegier.

Frilandsmuseets gård fra Sønder Sejerslev efter genopførelsen på museet.

Peter Michelsen fot. 1971.

FRILANDSMUSEET VED SORGENFRI
NATIONALMUSEETS 7. AFDELING

Besøgstal: 1970: 157.870, 1971:
169.335.

Publikationer: Frilandsmuseet. Vejleder. Ny udgave 1970. Frilandsmuseet. Führer in deutscher Sprache. Ny udgave 1971. Bjarne Stoklund: Skindsko og træsko. Nationalmuseets Arbejdsmark 1971. Peter Michelsen: Huset fra Dörröd. 1971. Peter Michelsen: Frilandsmuseet. Mobilia no. 190, 1971.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I begge årene har været arrangeret et stort antal omvisninger på dansk og tre hovedsprog. Disse offentlige og gratis omvisninger samt demonstrationerne af forskellige former

for husflid bekendtgøres dels gennem et sommerprogram, der udsendes ved begyndelsen af hver sommersæson, dels gennem omtale i dags- og ugepressen. Undervisningsafdelingen har endvidere taget sig af elevhold fra næsten alle trin af skolevæsenet samt givet instruktion til lærere og lærerstuderende.

Vigtige undersøgelser: Der er udført undersøgelser i forbindelse med igangværende genopførelser af gamle bygninger.

Nyindretninger: I 1970 åbnedes en bornholmsk vandmølle fra Pedersker sogn for publikum. I 1971 indviedes en gård fra Sdr. Sejerslev i Emmerlev sogn i Sønderjylland.

LANDBRUGSMUSEET

Besøgstallet i 1970 og 1971 har været henholdsvis 10.850 og 11.198. Sidstnævnte år lukkedes udstillingen 1/10, og flytning til Gl. Estrup påbegyndtes.

I 1970 blev Landbrugsmuseet anmodet om at arrangere en plovudstilling på gården Christiansminde, Sejet ved Horsens, i dagene 25.-26. september, hvor 17. verdensmesterskabspløjning afholdtes. Anledningen til udstillingen var, at 200 år før, i 1770, afholdtes den første danske plovprøve med deltagelse af den norske Falkensterplov og den engelske Lightplough i et forsøg på at indføre lettere svingplove til afløsning af de tunge hjulplove. Der udstilledes 66 plove, fra arden over hjulplove og de ældste svingplove til fabriksploven af 1930. Udstillingen besøgt af ca. 12.000 gæster.

I årene 1970 og 1971 er Landbrugsmuseets samlinger forøget betydeligt. Blandt de største gaver er Landbohøjskolens samlinger af landbrugs- og mejerigenstande, samt en stor og meget værdifuld modelsamling, ialt godt 300 numre, samt godt 800 plancher, tegninger og fotos af førtidige landbrugsredskaber. Fra Danapak, Grenå, er indgået 26 matricer og stempler til mærkning af lurstave til smørdritler. Anledningen var, at fremstilling af smørdritler, iflg. lov af marts 1971, indstilledes.

VIKINGESKIBSHALLEN

I ROSKILDE

Besøgstal: 1970: 137.751, 1971: 139.979.

Udstillinger: De fem vikingeskibe, udgravet ved Skuldelev i Roskilde

fjord. To af skibene, Havskibet og Krigsskibet er færdigrekonstrueret. Rekonstruktionsarbejdet vil i de følgende år omfatte færdiggørelsen af Handelskibet, Langskibet og Færgen.

Særudstillinger: 1970: »*Vikingernes veje*«. En udstilling, som i billeder og fund viste, hvor vidt omkring vikingerne kom i deres spinkle både. »*Ship Shape*« viste den nordiske båds udvikling fra stammebåd til klinkbygget fartøj. 1971: »*Dyk i fortiden*«. En udstilling lavet i samarbejde med en gruppe amatør-sportsdykkere. Efter nedtagning i Vikingeskibshallen genopstillet i forskellige byer med assistance af de lokale sportsdykkerklubber. »*Under sejl påny*« gav gode råd vedr. restaurering af ældre træskibe og har ligeledes været udlånt til forskellige byer og foreninger. I forbindelse med denne udstilling inviterede Vikingeskibshallen til regatta på Roskilde fjord, og 2 tre-mastskonnerter og over 20 to- og en-mastede fartøjer fulgte opfordringen og mødtes til et arrangement, der kom til at betyde indledningen til et nærmere samarbejde mellem landets mange bevaringsinteresserede sejl-skibsentusiaster.

Publikationer: Vikingeskibshallens forlag har i 1970 udsendt bogen: Skonnerten Fulton af Marstal, af Ole Crumlin-Pedersen samt heftet: Skind eller træ, af Ole Crumlin-Pedersen. I 1971 blev udsendt: Roar linde 1971, Hjortspringbåden som kulturaktivitet. I forbindelse med særudstillingen »Under sejl påny« blev udgivet folderen »Brugsbåde«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I Vikingeskibshallens biograf vises farvefilm om udgravningen af vikingeskibene i Roskilde fjord og fil-

men om konservering og genopbygning af skibene. Endvidere råder hal-len over flere film af maritim-arkæo-logisk interesse, som vises for grupper efter anmodning. Vikingskibshallens personale og lokaliteter har desuden været benyttet til forskellige kursus-aktiviteter, som har relation til mari-time og arkæologiske emner.

KØBSTADMUSEET »DEN GAMLE BY«

Besøgstal: 1970 76.121 (betalende), 1971 100.324.

Udstillinger: I tiden 15-31/5 1970 har museet haft en vandrestilling fra Holland om ostindisk porcelæn: »Kinafarer-porcelæn«. Museets klaver-samling har været åben for publikum i påsken og sommeren 1970. Juleudstillingen 1971 var »Fliser fra Hol-land«. Både i 1970 og 1971 holdtes i begyndelsen af september i forbin-delse med Århus Festuge det traditionelle marked, i hvilken anledning Ko-miteen for Århus Festuge i 1970 har overrakt »Den gamle By« et sølvfad som anerkendelse af den ramme, Køb-stadmuseet hvert år har stillet til råd-ighed for markedet. I skoleefterårs-ferierne 1970 og 1971 har der været arbejdet i værkstederne: hos snedker, sølvsmed og bødker samt i spinderi, væveri og farveri. Bagerbutikken har været åben hver sommer ligesom trak-tørsted og vinkælder. Til jul har hvert år nogle stuer fra Frederik VI's tid til ca. 1900 været julepyntet som led i juleudstillingen. Århus fotografiske Amatørklub har begge år lånt et lo-kale til udstilling af medlemmernes fo-tografier, og i 1971 har der været ar-rangeret frimærkeudstilling. Bl. a. i for-bindelse med Århus Festuge har Hel-singør Teater været udlånt til Den jy-

ske Opera, der i 1970 opførte Pergo-lesi's »Il maestro di musica« og Flem-ming Flindts ballet »Sommerdanse«. I 1971 opførtes Stravinsky's »Historien om en soldat« og Flemming Flindts ballet over Vivaldi's »De fire årstider« samt Gluck's »Orfeus og Eurydike«. Endelig har der været optræden af Bir-gitte Grimstad og af radioens drenge-kor samt børneteater.

Publikationer: »Den gamle By«s år-bog 1970. Hans Lassen har skrevet: »La Glace - Kager i hundrede år - 1870-1970«. Gunner Rasmussen har skrevet flere bidrag til »Århus - den-gang og nu«, udgivet af Århus byhi-storiske Udvalg. Gunner Rasmussen har til bogen »Gamle Danske Hånd-værk« skrevet kapitlet om urmageren; Ebbe Johannsen har til samme bog skrevet kapitlerne om gørtleren og kobbersmeden. Ebbe Johannsen har i Sønderjyske Årbøger 1969 skrevet »Om pottemagere og kakler fra Chri-stiansfeld«. Erna Lorenzen har skrevet det tekstile afsnit i Dagligliv i Dan-mark 1720-90: »Modetøj og gangklæ-der« samt artiklen »Mænd set fra tøj-siden, tøj set fra pantelånersiden« i Århus Stifts Årbøger 1970. Henrik Ny-rop-Christensen har i Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 1970 skrevet »Mindehøjtideligheder fra Frederik VI's tid« samt i Dagligliv i Danmark 1720-90 artiklerne »Den honette am-bition« og »Forlystelser«. Aarhus Olie-fabrik A/S har i anledning af selska-bets 100-års jubilæum ladet Bo Bram-sen i samarbejde med Købstadmuseet udgive en rigt illustreret bog om »Den gamle By«, hvoraf 2000 eksemplarer blev stillet til museets rådighed.

Oplysnings- og undervisningsvirk-somhed: Begge år har museet i april

måned arrangeret foredragsrækker: 1970: David Yde-Andersen: Gammelt husgeråd af kobber. Erik Lassen: Danske møbler omkring 1800. Hans Stiesdal: Træk af urets udviklingshistorie. 1971: R. Broby-Johansen: Arbejdet og arbejdsdagens mennesker. Hans Lassen: Malede møbler i »Den gamle By«. Bo Bramsen: Snus og snusdåser. I påsken 1970 var der arrangeret filmforevisning i forbindelse med omvisning i Kirkesamlingen og Tobakshuset ved museets direktør, som også i julen 1970 holdt omvisninger i den nyindrettede sølvsamling. Museets inspektører har fortsat deres foredragsvirksomhed i og udenfor museet, bl. a. for fagskoler og læreanstalter. I begyndelsen af juli 1970 holdt lederne af de europæiske frilandsmuseer kongres i Kiel og Århus.

Undersøgelser: I samarbejde med Kunstindustrimuseet i København er registreringen af damask og drejl fortsat.

Vigtige ny erhvervelser: Museet har modtaget et komplet kobbersmedeværksted fra Randers samt værktøj fra andre håndværk; endvidere bohøve fra 1700-tallet til begyndelsen af 1900-tallet som supplement til museets samlinger. Dette bohøve omfatter såvel hele møblelementer som enkeltmøbler, boligtekstiler og småting fra hjemmene. Af specialsamlingerne er især fajence- og sølvsamlingen samt urmuseet blevet forøget, ligesom toldmuseet, ovnsamlingen og samlingen af musikinstrumenter. Af vigtigere ting kan nævnes: en læderbetrukken barokkiste med rige messingbeslag samt en højrygget stol fra det første Christiansborg med Christian VI's kronede monogram samt mærket KSCB/1740.

Tekstmuseet har modtaget diverse dragter og tekstilt boligudstyr; her bør især fremhæves en silkekjole af tidligt 1700-tals stof. I forbindelse med damask- og drejlregistreringen har museet fået en del dækketøj som gave. Museet har generhvervet en del af de mønter og medaljer, der blev stjålet i 1967.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: I september 1970 er stampemøllen igen kommet under tag efter branden i 1968. – Museet har i det nyopførte hus fra Hobro (indviet 20/11 1970) indrettet sin konserveringsafdeling. – Sølvsamlingen er blevet åbnet i et nyindrettet rum december 1970. – Urmuseet er i påsken 1970 åbnet i nyindrettede lokaler; man har især lagt vægt på at vise danske ure; også urmagerbutik og -værksted er nyistandsat; i forbindelse med urmuseet er indrettet studiemagasin for ure. – Publikumsvestibulen i Mansard-huset er blevet udvidet.

Vigtigere konserveringsarbejder: I forbindelse med nyindretningen af urmuseet er foretaget afdækning og restaurering af adskillige standure; endvidere er urmagerbutikken samt de tilhørende arbejdsrum samt tårnurene blevet restaureret. – Fra magasinerne har man konserveret blikkenslagerværksted og handskeværksted samt garveri. Flere fliseborde og et dekoreret vægpanel fra Feldballe præstegård er blevet afdækket og restaureret. – Der er blevet indrettet studiemagasin for stole.

HANDELS- OG SØFARTSMUSEET
PÅ KRONBORG

Besøgstallet har i finansåret 1970-

Skibsklokke fra fregatten »Constantia Maria« af København.

71 ligget på 73.385, i 1971-72 på 77.673 gæster.

I 1971 arrangerede museet en *udstilling* »Fra det gamle Grønland« i anledning af 250-året for Hans Egedes ankomst til Grønland.

Museet har udgivet sin årbog 1970 (bind 29); og 1971 (bind 30). I 1970 udgav Københavns Universitet »Sømand, fisker, skib og værft. Introduktion til maritim etnologi«, hvis bidrag er skrevet af medlemmerne af Nordisk maritim-historisk arbejdsgruppe, som er fremgået af etnologiske feltundersøgelser i tilknytning til museet. Bogen er i 1972 udsendt i engelsk oversættelse, »Ships and shipyards, sailors and fishermen«. Helsingør skolevæsen har i samarbejde med museet ladet udarbejde en arbejdsmappe med forskellige opgaver til brug under skoleelevers besøg på museet, hovedsagelig om vikingetiden, Asiatic Kompagni, slavehandelen samt de tidligere danske tropebesiddelser.

Af vigtigere *konserveringsarbejder*, foretaget for museet på Nationalmuseets konserveringsanstalt, kan nævnes restaurering af flere gravplader af jern over medlemmer af skudeskiperslægter fra Vester Vandet kirke i Thy samt konservering af den konebåd fra Nantolik, som kong Frederik IX og dronning Ingrid fik foræret under besøget på Grønland i 1968, og som Deres Majestæter har deponeret på museet.

Af vigtige *nyerhvervelser* kan foruden skibsportrætter, arkivalier, konstruktionstegninger, instrumenter, værktøj o. lign. nævnes: Dannebrog med Frederik VII's monogram; Navigationsbog skrevet af Andr. Lor. Floor som krigsfange i prisonskibet »Ba-

hama« i Themsens 1811; kinesisk djunkemodell af sølv (1800-tallet); flere »skipperskeer« fra firmaer i Østersøhavnene; skibsklokke fra ostindiefarereren »Constantia Maria« 1801, der i 1807 toges som prise af englænderne.

Museets chef gennem mere end 43 år, museumsdirektør Knud Klem, trak sig tilbage 31. december 1970, og afløstes af museets inspektør gennem 23 år Henning Henningsen. Museumsinspektør er nu Hanne Poulsen, museumsassistent Erik Dannesboe.

En tilfældig forespørgsel blandt mange resulterede i at Søfartsmuseet i sommeren 1971 kunne erhverve en skibsklokke 42 cm høj med rig støbt dekoration og indskrift i relief: »Constantia Maria« af Kjøbenhavn. Capitain P. Holbech. 1801.

Foruden at være den ældste danske skibsklokke i museet er den en brik til et lille kulturmønster museet allerede i 1944 havde kendt værdigt til publicering i sin årbog, idet man da havde erhvervet en farvelagt tegning af fregatten »Constantia Maria« og to oliemalede portrætter, det ene af kaptajn Peter Nielsen Holbech, det andet af hans far, der som sin søn var kina- og ostindiefarer.

»Constantia Maria« blev bygget i Flensborg 1800-1801 med P. Holbech og hans svigermor, en flensborgsk købmandsenke, som redere. Skibet blev hjemskrevet i København og under skiftende redere sejlede det på Østen med P. Holbech som skipper. Som mange andre danske skibe blev »Constantia Maria« på en hjemrejse i 1807 i den bengalske bugt opbragt af englænderne og prisebedømt. Kaptajnen

med familie blev holdt i krigsfangenskab i to år.

Nu er klokken kommet tilbage til Danmark efter sine mange års udlændighed, og den er i museets udstilling ophængt i en rekonstruktion af en af tidens gængse rødmaledede portgalger. For dette praktiske arrangement stod museets konservator Christian Nielsen.

FISKERI- OG SØFARTSMUSEET
SALTVANDSAKVARIET. ESBJERG

Besøgstal 1970: 77.803, besøgstal 1971: 87.549.

Udstillinger: 1970: »Fisk, fisker, biolog – treklang eller disharmoni«, »Sandrejefiskeriet fra Havneby, Rømø«, »Umanak – et grønlandsk samfund«, »Nordsøfiskeriet under besættelsen«, »Fanø 1970«, »De nordsvenske samer«, 1971: »Venezia lagunen og Diáno dalen«, »Nes – en Færøbygd«, »Sikkerhed til søs«, »Fiskerne på Holmslands Klit«.

Publikationer: A. Hjorth Rasmussen: Nordsøfiskeriet under besættelsen, Redningsskibet F. V. Mortensen, Fiskerdreng på Klitten, Skibsfarten på Ribe. H. Meesenburg har i samarbejde med museet udgivet det kulturgeografiske tidsskrift BYGDs 1. årg. nr. 1–3 og 2. årg. nr. 1–6. S. Tougaard: Silden og Glencolumbkille.

Oplysning og undervisning: Foruden ovenstående: vejledning til skoler, lærere m. m. i forbindelse med akvarium, faste udstillinger og særudstillinger. Museums- og biologiske kurser for kurser under lærerhøjskolen m. m.

Vigtigere undersøgelser: De nordjyske landingspladsers sociale og erhvervsmæssige udvikling. Fiskeriets udvikling langs den jyske vestkyst, spec.

Holmsland sogne. Nordsøfiskeriet under besættelsen. Fiskeriets udvikling i Esbjerg fra 1870–1900. Erhvervsstrukturen i Tønder Marsken før afvandingen i 1920'erne og Biologiske undersøgelser i Vadehavet.

Nyanskaffelser og restaurering. En række bådtyper fra danske farvande, bl. a. Sjægte fra Limfjorden og ro- og sejlbåde fra Vidåen. I 1971 anskaffedes en 17 tons Skagenkutter fra 1922, der er ført tilbage til sin gamle sejlføring og fungerer som biologisk forskningsfartøj og museumsskib.

KUNSTINDUSTRIMUSEET

1970: Besøgstal, 77.239.

*Udstillinger: Museet: Textil Mosaik fra Sverige, Haandarbejdets Fremme, Dora Jung – Vævninger (finske), KAB's jubilæumskonkurrence (lukket udst.), Museets sommerudstilling – Textiler ca. 1930–1970, Annette Juel – vævninger, »Tidløse Ting« – Rat für Formgebung, München og Selskabet for industriel Formgivning. *Stensalen: Igen og Igen. Fotograf Morten Bo; Nr. 7 (Stuart Fox, Lis Janis Miller, Erling Oløe, Joe Ortiz), Stavær. Billedhuggeren Niels Guttormsen, Selskabet for Industriel Formgivning. ID-prisen 1965–1969, »Nye Glas« – Kastrup-Holmegaard, Sergio de Castro – malerier, »De næsten ukendte« – 1800-tallets naivister. *Bibliotekets forværelse: Japanske Træsnit, Kampen mod forureningen – Den grafiske Højskoles elevarbejder.***

Publikationer: Kataloger o. l. til en række udstillinger.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omvisninger i samlingerne

for skoler, foreninger m. m., offentlige omvisninger, offentlig foredragsrække om »Kineserier«, foredrag for medlemmer af Selskabet Kunstindustrimuseets Venner.

Vigtigere undersøgelser: Arbejdet med registreringen af gammelt, dansk damask og drejl blev fortsat i 1970.

Vigtigere ny erhvervelser: Et par urtepotteskjulere af porcelæn, Den kgl. Porcelainsfabrik før 1779, »Rød luftspejling, Firenze«, billedtæppe vævet af Lise Warburg efter karton af Ole Schwalbe, Tete à tete af porcelæn, Wien ca. 1795.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Museet har fået installeret musiksal, der i et time-program, skiftende fra rum til rum, spiller musik, der svarer til de enkelte rums historiske periode.

1971: *Besøgstal*, 99.105.

Udstillinger: Museet: Jules Chéret's plakater, CUBO-Mobilier – civiling. Johs. Larsen, Arkitekt Nils Fagerholt – KVE-Mindelegat, »Nye polske billedvævnninger«, Mindeudstilling – Mogens Ballin's 100-årsdag, »Benny Motsfeldt-Glas«, »Ruth Hull-Stoftryk«, »De bedste schweiziske plakater 1969 og 1970«, Frank J. Malina »Kinetik«, Jan Groth »Gobelin«, »Nye arbejder af Arje Griegst«, »Superfos/nyt navn/nyt design«, »Bag balletten«, »Fliser fra Holland«, »Kobbersmeden i Næstved«, »Per Lütken Glas«, »Henning Koppel – arbejder gennem 25 år«. *Stensalen:* Erling Mandelmann – Reportager, Riten Mozumdar, New Delhi – Tæpper, Indgangen til et Palads – Trykkerbanden – grafik, Mogens Egil – Objekter, Yeung Lai Yin – Maleri – Keramik, Stentøj af Erik Nyholm, Spor og Tegn – Kirsten Klein

og Ole Woldbye, Robert Risager – Multikunst. *Bibliotekets forvarelse:* Toulouse-Lautrec-plakater, Blomster på væggen. Tegninger til hollandske vægdekorationer fra slutningen af 1700-tallet, Franske plakater – Steinlen, Claus Henrik Jensen – Objekter, Bennys badekar, Plakater af Mucha. *Salen:* DSB-bomærke. Resultat af lukket konkurrence. *Grønnegården:* Eva Sørensen – Blå skulptur.

Publikationer: Der er blevet udgivet kataloger o. l. til en række udstillinger.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omvisninger i samlingerne for skoler, foreninger m. m., offentlige omvisninger, foredrag for medlemmer af Selskabet Kunstindustrimuseets Venner, Studiekreds i tekstilhistorie.

Vigtigere undersøgelser: Se 1970.

Vigtigere ny erhvervelser: Væglamper af forgyldt bronze, Frankrig 1780erne, 2 vinkølere af porcelæn fra »Det Classenske Stel«, 1776-77, Lågterriner af sølv, Bernt Christopher Kjelberlade, København 1766, Armstol af egetræ, tegnet af Charles Rennie Mackintosh, Skotland 1900, Desuden begge årene en række arbejder af moderne danske og udenlandske kunstnere.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Indretning af kaffestue i museet, baseret på selvbetjening.

FREDERIKSBORG MUSEET

Besøgstal: Det samlede besøgstal i de to kalenderår var 240.482 i 1970 og 242.605 i 1971.

Udstillinger: I samarbejde med museerne på Sønderborg Slot og Kolding-

hus foranstaltede museet 1970 en mindeudstilling for genforeningen 1920. Udstillingen blev holdt på Sønderborg Slot.

Museet har udlånt en række billeder og genstande til udstillinger, bl. a. til en Johan Rohde-udstilling i Randers 1970, en C. A. Lorentzen-udstilling på Thorvaldsens Museum, en Anne Marie Telmanyi-udstilling samt udstillingerne »Bildnisse und Selbstbildnisse Schleswig-Holsteinischer Künstler« i Flensborg og »Geweven Boeket« i Amsterdam i 1971.

Publikationer: I 1970 udkom femte oplag af museets danske vejledning og fjerde oplag af den tyske. Endvidere udsendtes Povl Eller: Portrætsamlingen på Gammelkjøgegaard. Museet deltog i udgivelsen af kataloget til den ovenfor nævnte mindeudstilling for genforeningen.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I museets foredragssal blev der 1970 arrangeret en serie på fire foredrag. Sammesteds afholdtes i samarbejde med Frederiksborg Kulturcenter tre koncerter i 1970 og to i 1971. I slotskirken blev der på nogle sommersøndage afholdt orgelkoncerter, arrangeret af slotsorganisten, umiddelbart efter museets lukketid. Der var fire koncerter i 1970 og fem i 1971. I sommermånederne maj-september har museet som sædvanligt stillet gratis omviser til rådighed for skoler o. l. Omvisningerne blev varetaget af studenter, der var ansat specielt hertil. I alt blev der foretaget henholdsvis 128 og 107 omvisninger i de to år.

Vigtigere ny erhvervelser: Blandt de vigtigere ny erhvervelser kan nævnes portrætmalerier af Mette Rosenkrantz 1635 udført af Johan Thim, Margre-

the Skeel, salmedigteren Johannes Boye, af Constantin Hansen 1833, miniaturemaleren Liepmann Fraenckel, af Samuel Henriques 1843, højskoleforstander Hans Rosendal, af Thora Holmström ca. 1913, kunsthandlerne Winkel og Magnussen, dobbeltportræt af Michael Ancher ca. 1917 og statsminister C. Th. Zahle, af Sigurd Swanne 1937. Endvidere portrætbuster af amtmand O. D. Schack og biskop Valdemar Ammundsen, begge af Gunnar Hammerich, og af digteren Otto Gelsted, udført af Sigurjón Olafsson samt en miniature af overhofmarskal A. G. Moltke, udført af Cornelius Høyer. Blandt genstandene skal nævnes et skab, udført af deкупør Christian Rønne efter tegning af Heinrich Hansen; det var Rønne, der udførte Hansens rekonstruktion af bedestolens intarsia på Frederiksborg slot. Med skabet fulgte en indrammet prøve på deкупørteknikken.

Ombygninger eller nyindretninger: Bag Slotsherrens hus, museets nuværende kontorbygning, ligger en udbygning, den såkaldte Ølænderstald, hvor amtmanden havde en havestue. Denne bygning er blevet indrettet til cafeteria og restaurant benævnt »Slotsherrens Kro«, som åbnede sommeren 1970. Driften er bortforpagtet. I efteråret 1971 begyndte de vidtløftige arbejder, der forårsages af indlægning af fjernvarme i slottet. Der er opført en stor vekslercentral som fællesanlæg for hele slotsområdet og bygget kanaler herfra til bygningerne på de to andre øer.

Vigtigere konserveringsarbejder: Den vigtigste restaureringsopgave, konservatoratieret har påtaget sig for andre institutioner end museet selv, er en

systematisk gennemgang af malerierne i den såkaldte »Audiensgang« fra Kongefløjen til Audienssalen på Frederiksborg. To eller tre af malerierne, der tilhører staten, bliver restaureret årligt

DE DANSKE KONGERS KRONOLOGISKE
SAMLING PÅ ROSENBORG

Besøgstal: 1970: 124.110, 1971: 126.931.

Udstillinger: »Fra danske dronningers smykkeskrin« forår 1970, »Tobak ved Hove« forår 1971.

Nyindretninger: Indretning af en ny afdeling foreløbig for perioden 1863-1947 er i fuld gang i Christian IX's Palæ på Amalienborg.

Nyerhvervelser: Fra Ny Carlsberg-fondet har samlingen som gave modtaget portrætter af slotsgartnerne P. Lindegaard (malet af Jørgen Roed) og J. P. Petersen (malet af C. A. Jensen). Billederne skal indgå i en planlagt afdeling til belysning af Rosenborgs historie.

Konserveringsarbejder: På Rosenborgs eget tekstilværksted, hvor arbejdet med restaurering af riddersalens gobeliner er fortsat, er tillige foretaget en større istandsættelse af en silkevægbeklædning i det af Frederik IV indrettede sovegemak i slottets stueetage. Endvidere er bl. a. udført istandsættelse af tekstiler fra Amalienborg, Frederiksborg, Clausholm, Vallø og private samlinger.

TØJHUSMUSEET

Besøgstal: 1970: 78.892 - Krudtværksmuseet 3.349, 1971: 82.847 -

Krudtværksmuseet 2.361.

Udstillinger: 1970: »Civile uniformer. Hoffet og Eterterne. Rideudstyr«. »Militæriffler fra 2. Verdenskrig«. 1971: »Fra Ditmarsken til Brømsebro. 1500-1645«. Udstilling af kongelige danske våben m. m. i Tokyo, maj 1971. Udstilling på Nyborg Slot i anledning af Nyborgs byjubelæum. En særudstilling om »Faldskærme«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Tøjhusmuseets foredragsrække »Våbenfremstilling i Danmark« afsluttedes med 4 foredrag i perioden februar-marts 1970. Foredragsrækken »1. Verdenskrig og Danmark« påbegyndtes i 1971 med 4 foredrag i perioden 12. oktober-23. november.

Vigtige nyerhvervelser: 1970: 2-løbet tysk bæltespændepistol 1939-45. Østrigsk pallask for tungt rytteri ca. 1730. På klingen: VIVAT CAROLUS VI. Schwedendegen, jordfunden, ca. 1625. Engelsk rytterkærde (Pappenheimer o. 1650). Proportional-cirkel (beregningsskole for artilleri) af Karl von Mander, Frederik IV's instrumentmager. En række flymodeller. Kammerherreuniform ca. 1850. 1971: Svensk Tapstudserpistol M.1820/57. Smith & Wesson revolver M. no. 1. Engelsk rytterkærde, ca. 1650. Østrigsk søofficerssabel M.1850 med skede. Fabrikant A. N. Hvidts samling af 44 danske og udenlandske kogekar og feltflasker. 3 medaljer fra den baltiske frihedskrig 1919-20. Galla- og daglig uniformer for overlæge og undermaskinmester i marinen.

Ombygninger: Brandsikringsarbejdet på Chr. IV's Bryghus er blevet fortsat. Dog kan i denne forbindelse nævnes, at nylægningen af det kæmpemæssige tag er tilendbragt.

JAGT- OG SKOVBRUGSMUSEET,
HØRSBOLM

Besøgstal: 1970: 16.400, 1971: 16.364.

Vigtigere nyerhvervelser: Blandt adskillige jagtvåben, der er indgået som gaver, kan der være grund til at fremhæve en hjemmelavet haglbøsse kaliber 8, som omkring 1870 blev fremstillet af Eli Søren Machholt, Omø. En anden nyerhvervelse er en enkeltløbet perkussionsbøsse til strandjagt fremstillet 1892 af bøssemager Waismann, Assens.

De zoologiske samlinger er forøget med monterede hoveder af en kafferbøffel og en elipsevandbuk fra Kenya samt med et kronhjortgevir, hvis ene stang er omvokset af en egestamme. Dette sidste præparat var en gave fra Hertugen af Würtemberg til Frederik d. 3., der indlemmede det i Det kgl. Kunstkammer.

Som gave har museet modtaget et maleri, Den døende hjort, af Axel Salto.

Ny- eller ombygninger: Foredragsalen er blevet ombygget og moderniseret, så der nu er gode garderobe- og toiletforhold i tilknytning til den. Der er plads til ca. 150 tilhørere.

Museet har hidtil været opvarmet fra 2 brændefyr baseret på brændedeputat fra statsskovene. Disse brændefyr er blevet udskiftet med oliefyr.

DANSK PRESSEMUSEUM OG ARKIV

Museet blev i 1970 besøgt af ialt 2.471 personer. Heraf var 1.253 gruppebesøgende. Museet arrangerede det nævnte år en mindre særudstilling om »Pressen og Genforeningen i 1920«.

Til brug for besøgende har der på museet været fremlagt en lille folder om museets indhold, ligesom udlændinge orienteres ved en engelsksproget pjece.

Af *nyerhvervelser* i 1970 modtog arkivet en ret omfattende samling af illegale blade, pjecer og bøger, samt protokoller fra Randers Amtskreds under Dansk Journalistforening dækkende perioden 1925-60. Tilgangen af nye numre udgjorde i 1970 ialt 80.

Besøgstallet for året 1971 udgjorde ialt 2.410, hvoraf 1.212 var gruppebesøgende. En del af grupperne (i overvejende grad orienteringsklasserne) fik tildelt opgaver til besvarelse. I 1971 blev der ikke afholdt nogen specialudstillinger. Af *nyerhvervelser* til arkivet kan nævnes forskellige breve til redaktør Frede Jordan, Aalborg, samt materiale fra presseudstillingerne i København 1901 og 1925. Endelig kan nævnes, at arkivet fra den norske ambassade modtog 5 komplette årgange af den norske eksilregerings blad: Norsk Tidning. Til museets samlinger skænkede Aalborg Stiftstidende Bladets første indøvelsesapparat til bladets senere EDB-anlæg.

KØBENHAVNS UNIVERSITETS
MEDICINSK-HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: Museet har p. gr. a. opvarmningsforholdene atter i år kun været åbent i sommermånederne maj-september. Omvisningen af de besøgende er foretaget af en for åbningsperioden ansat specialuddannet kustode. 1970: 2.356, hvilket er en stigning på 100 pct. fra museets første åbningsæson.

Udstillinger: Overlæge, dr. Chr. Hvidt har forestået en opstilling af hø-

reapparater, der viser disses udvikling, og overlæge, dr. med. F. Djørup har færdiggjort en udstilling af trepanationens historie. Dr. A. Nielsen har arrangeret en særudstilling af røntgenapparater i anledning af 75-året for W. C. Røntgens opdagelse af X-strålerne.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I hvert semester har der om onsdagen været forelæsninger over udvalgte emner fra medicinens historie. Desuden har professoren og museumsinspektørerne holdt indledningsforedrag samt forestået undervisning og omvisning ved holdbesøg af læge- og farmacistuderende, fra gymnasier, sygeplejeskoler m. m.

Forskning: Den medicinsk-historiske forskning er foretaget dels af museets faste personale, dels af gæster, der for kortere eller længere tid har benyttet instituttets arkiv, bibliotek, instrumentsamlinger etc. til videnskabeligt arbejde. Således er ca. 20 større afhandlinger under udarbejdelse, bl. a. biografier over Carl Emil Fenger, (1814-84), Chr. G. Kratzenstein (1723-95) og Adolph Hannover (1814-94) samt undersøgelser over leprogen odontodysplasi, den kirurgiske kniv, det lægevidenskabelige fakultet gennem 500 år, leprogen arthropathi, ionrøntgenrørens historie, røntgendosimetrenes historie, otologiens historie og blærestenslidelsernes historie.

Publikationer: Lunt, D.A.: An odontometric study of mediaeval Danes. Acta Odontologica Scandinavica. Suppl. 55, Vol. 27. 1969. Marvitz, L.: Z. Fraenkel: Om de kunstige Tænders Nytte og Skade. 1822. Faksimileudgave med introduktion og noter. 1969. Møller-Christensen, Vilh.: Osteo-Archäologie in Dänemark. Jahr-

buch der Universität Düsseldorf 1968 /69. Møller-Christensen, Vilh.: Provisional results of the examination of the whole Naestved leprosy hospital churchyard - ab. 1250-1550. Nordisk medicinhistorisk årsbok 1969. Weiss, D.: Leprosy, Echinococcosis and Amulets. A study of a Danish inhumation. Weiss, D.: On the oldest datable skeletons with leprosy bone changes from the Naestved leprosy churchyard in Denmark. 1969.

Ordnings- og registreringsarbejder: Registreringsarbejdet vedr. ny indgåede genstande samt ældre genstande i studiesamlingerne er fortsat. Biblioteket og håndskriftarkivet bliver p. t. revideret og nyopstillet, ligesom bibliotekskatalogen omordnes og arkivregistraturer udarbejdes.

TEATERHISTORISK MUSEUM

Besøgstal: 1970: 19.896 1971: 17.174.

Udstillinger: Constantin Hansens plastisk udskårne dukker i håndmalede dekorationer angivende ikke definerbare scener fra samtidens skuespil (1830'erne). Belysningslegemer anvendt på Hofteatret tilbage til 1818, (den argantiske lampe). Balletkostumer fra Bournonvilles tid. (Toreadoren og Fjernt fra Danmark) tillige med balletmester Hans Becks internationale samling af farvelagte balletlitografier. I samarbejde med Nationalmuseets etnografiske afdeling Dansemasker fra Thailand.

Publikationer: Selskabet for dansk Teaterhistorie har til sine medlemmer udsendt Gunnar Sandfelds 3. bind om provinsens scener: Komedianter og Skuespillere. Robert Neiiendam: 6te

bind af Det kgl. Teaters Historie, (1890-92) Efterladt ms.

Oplysning og undervisning: Studenter i Teatervidenskab er undervist af amanuensis Klaus Neiiendam i forbindelse med demonstration af Museets samlinger. 1970: 110 foredrag med påfgl. omvisning for foreninger, seminarier, gymnasier o.l. i 1971 var tallet: 115. Organiserede besøg af turistgrupper med foredrag på tre sprog. Henholdsvis 1472 og 1565 personer. Kun i 5 sommermdr. A.O.F. har i 1970 afholdt en aftenserie om dansk ballet med deltagelse af bl. a. Erik Bruhn, Fredbjørn Bjørnsson, Allan Fridericia og Erik Aschengreen. Under instruktion af Elsa Marianne v. Rosen opførtes for 1. gang siden 1858 Bournonvilles ballet »Abdallah« af medlemmer af Det kgl. Teaters corps de ballet.

I 1971 hed serien »Opera, hvorfor og hvordan?« Her medvirkede Götz Friedrich, Niels Viggo Bentzon, Ib Hansen, Thyge Thygesen, Margrethe Danielsen og Niels Andersen. I september 1971 var museet vært for en kongres for medlemmer af »The International Federation for Theatre Research«. Alle foredrag fandt sted i Hofteatret, der var ca. 200 deltagere. For Birger Bartholins International Ballet Seminar dansede Solvejg Østergaard og Arne Bech Tyroler pas de deux'en fra Bournonvilles »Wilhelm Tell.« Norddeutscher Rundfunk har optaget en serie om dansk romantisk ballet og Sveriges Radio og T.V. en dito om fru Heiberg.

Undersøgelser. Ca. 500 teaterkostumer, som af Det kgl. Teater er deponeret på Nationalmuseets 3. afdeling, da museet ikke har mulighed for at opbevare dem på betryggende måde.

Nyerhvervelser: 1 Regence stol fra det første Christiansborg (mrk. Chr. 6 og årstallet 1740). 1 spillebord reddet fra slotsbranden 1794. 1 spejl med konsol, tegnet af C. F. Harsdorff. Mohammers buste af Gösta Ekman. 15 Hans Bendix tegninger af Poul Reumert. Carl Henning Pedersens scenemodel til Alban Bergs »Wozzek«. Omfattende arkiver, f. eks. Teaterdirektør Johannes Niensens, Torben Meyers, redaktør C. E. Jensens samt grosserer Kaj Larsens store samling af skuespillerbreve.

Nyindretninger. Ballettens og dekorationernes afdelinger er nyindrettede og nyophængte. I det såkaldte Caroline Mathilde kabinet har røde silkedamasktapeter hidtil dækket det oprindelige støvtapet (papier velouté) fra 1750, opsat her ved indretningen af Hofteatret 1766; der er fundet indskrifter udført med sminkestift fra 1783, det er uelskværdige bemærkninger om nogle af ballettens damer.

Konservering. 5 Bournonville balletdragter er istandsat af Konserveringsanstalten i Brede. Under ledelse af arkitekter fra den kgl. Bygningsinspektørs tegnestue er Frederik den Syvendes kongeloge og den tilhørende tesa-lon istandsat. Det samme gælder ballettens rum og Caroline Mathildes kabinet, som for fremtiden kun vil blive benævnt som landets ældste skuespillergarderobe.

HEDESELSKABETS MUSEUM

Besøgstal: 1970: 1386. 1971: 1155.

Udstillinger: Ved en udstilling i Åbenrå 1970 demonstreredes sønderjysk landbrug gennem 50 år efter genforeningen.

Publikationer: I 1971 er udarbejdet en artikel: Tørvegravning i oldtiden, der er offentliggjort i tidsskriftet MIV.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I 1970 har museet været besøgt af 27 skoler og i 1971 af 31;. I forbindelse med hvert besøg er der holdt foredrag og vist lysbilleder.

Vigtigere undersøgelser: Der er arbejdet med henblik på en større samlet redegørelse om Danmarks moseindustri gennem tiderne.

Vigtigere nyhervvelser: Bl. a. nogle gamle træplove samt 2 tørvepresere.

Nyindretninger: En omplacering har fundet sted, hvorved der er skabt større forenkling og bedre oversigt. En del materiale er anbragt på magasin.

WILLEMOESGAARDENS MINDESTUER

Besøgstal 1970-71: 5036.

Nyhervvelser: En film, der er optaget i de Plum'ske købmandsgårde i Assens og i Assens og omegn i 1926. Filmen, der er af den brandfarlige type på 35 mm, hvor al gang foregår i løb, er nu kopieret på 16 mm film, og i den rette hastighed. En del af museets opstillinger er ændret, og nye er kommet til. Således er et rum nyindrettet med bygningshistoriske genstande, hvoraf kan nævnes bindingsværk med udskårne knægte, dør- og portoverliggere, hustavler, billeder af gamle huse, en del gammelt værktøj og et par fine ovnplader. I en sidebygning er 1. sal, der henlå som loft, samt loftetagen gennemgribende restaureret. Ydervæggene er isoleret og beklædt med vand-

faste spånplader, lofterne er ligeledes beklædt, og der er lagt nye gulve oven på de bestående, der var meget dårlige. På 1. sal er indrettet et »galleri« til ophængning af by- og personalhistoriske fotografier samt udstilling af genstande i tilknytning hertil. Her er endvidere indrettet arkiv og kontor. Loftetagen er indrettet til magasin.

Fjernvarmeinstallationen er samtidig udbygget, således at alle museets lokaler nu kan opvarmes. Sidste etape af den elektriske installation er fornyet.

De gamle bygninger er nu gennemrestaureret såvel ud- som indvendig og pladsen er udnyttet fuldtud.

BAKKEHUSMUSEET

Besøgstal: ca. 5000 om året.

Udstillinger: varierede udstillinger af museets ting.

Publikationer: katalog, særtryk og kort.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: foredrag for foreninger og skoler.

Vigtigere nyhervvelser: Mange mindre med tilknytning til husets kreds.

BORNHOLMS MUSEUM

Besøgstal: ca. 25.000.

Vigtigere undersøgelser: Indsamling gennem flere år af oplysninger om laksefiskeri med faststående krogredskab. Rapport herom er under udarbejdelse.

Vigtigere nyhervvelser: En række kirkelige malerier i forarbejde af Paul Høm, der smykker museets nye apsis bag »kirkesalen«. Altertavle fra Peders kirke. Som gave fra nationalmu-

seet: 1 kg kobberblindmønter fra vraget af »Den gyldne sol«, der strandede ved Sandkås på Bornholm i 1673.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Erhvervelse af en tilgrænsende tømmerplads, der gør det muligt dels at sikre museets erhvervelsesmuligheder på længere sigt, dels efterhånden at flytte diverse landbrugseffekter fra kældrene til tømmerpladsens bygninger. Tilbygning af apsis i »kirkesalen«. Indretning af kabinet bag kirkesalen med fotos og malerier af kendte bornholmske personer i ældre tid. Indretning på 1. sal af 3 mindre stuer med tidsypiske interiører. Fortsat udbygning af snedkerværksted og tekstilatelier. Grundig restaurering af »Erichsens Gård« i Laksegade, Rønne, samt indlæggelse af elvarme samme sted.

ESBJERG MUSEUM

Besøgstallet 1970: 5124, *1971:* 2886.

Følgende udstillinger har været afholdt på museet: »Køkkentøj«, »Smeden«, »Smykker fra oldtid til nutid«, »Nyt fra oldtiden«, Våbenudstilling.

Museet er medudgiver af årsskriftet »Mark og Montre«.

Begge år har der været afholdt kulturhistoriske foredragsrækker à 10 aftener i vinterhalvårene samt afholdt studiekredse og aftenhøjskole om arkæologi.

Af *vigtigere undersøgelser* har der været foretaget følgende: *1970:* 7 overpløjede høje i Kvaglund-området, vikingeboplads i Gammelby, boplads fra førromersk jernalders III periode samt kogegruber fra yngre bronzealder ved ny lufthavn ved Skast. *1971:* Middelaldergårdtomt i Tjæreborg, gravhøj ved Centralsygehuset i Esbjerg, grav-

høj ved Briksbøl, boplads fra førromersk jernalder i Sædding samt fortsat vikingetidsbopladsen i Gammelby.

FALSTERS MINDER

Besøgstal: 1970: 2876, 1971: 4.000.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har begge år været afholdt 5 offentlige foredrag om egnshistoriske emner og i vintersæsonerne tillige ugentlige foredrag for omsorgsklubben »Guldborgsund«. Museet har hvert af de nævnte år været besøgt af ca. 80 skoleklasser, hvis elever er blevet undervist af skolens egne lærere.

Nyerhvervelser: En barselspotte fra pottemagerværkstedet på Øland. Forme og andet tilbehør til fremstilling af chokolade- og marcipanfigurer m. v. En samling gamle redskaber m. v. til fremstilling af håndrullede cigarer. Et trense-apparat fra beg. af 1800-årene til hårfletningsarbejde.

Nyindretninger: I salen på 1. sal er opbygget et »gadeparti« med guldsmedebutik og -værksted samt en facade med vinduer for forskellige fag: Bager, tobakshandler, barber m. v. med tilsvarende gamle skilte. I »købstadstuen« er opsat silketapet, der er nedtaget fra et udvalgsværelse på det komm. rådhus, hvor tapetet har siddet i ca. 50 år.

FREDERICIA MUSEUM

1970. Besøgstal: ca. 2.000.

Udstillinger: Åbent-hus aften med 1200 besøgende. (ikke medregnet).

Oplysningsvirksomhed m. m.: 25 skoleklasser, 4 foreninger, 2 hold rekrutter.

Vigtigere ny erhvervelser: Overofficiant-uniform samt ordner. Stationsforstander-uniform. Sølv-gardinier, puncheske, bestik. Fa. Borgerlige begravelsesselskabs arkivalier, samt kiste. Actiebageriets arkivalier. Slæde-sprøjte. Tidlig udgave af røgdykkerudstyr. Reformert kirkekrone. 3 telegrafapparater.

1971. *Besøgstal:* 2.737.

Udstillinger: Dyrker tobak på 4. år. Foto-udstilling: gl. apparater samt billeder. Maleri-udstilling. DKM's planche-udstilling fra forskellige museer.

Publikationer: Brochure om belysningssamlingen. Folder om museet.

Oplysningsvirksomhed m. m.: 26 skoleklasser, 4 foreninger, 3 hold rekutter, 3 aftenforedrag.

Vigtigere ny erhvervelser: Nord-Europas største samling af belysning, ca. 550 stk. Købt for tipsmidler. Automobil-sprøjte, 1937. Pånægssprøjte, 1933. Markdirektionens arkivalier, samt arkivskab. 2 støbejerns-kirkegårdsstole. Spisestuemøblement, egetræ. Sofa og stol, ny-empire. Større samling landbrugsredskaber. By-postmærker. 10 store fotos til telegrafsamlingen. Arkivalier vedr. A. Matthiessen, Hugo M.s fader.

Ny- eller ombygninger: Ombygning af kustodejlighed i hovedbygningen til belysningssamlingen.

Vigtigere konserveringsarb.: Tobaks-huset (for tørring af tobak).

BANGSBOMUSEET

1970. *Besøgstal:* 13.313.

Udstillinger: »Besættelsestiden 1940-45«. – »De næsten ukendte – 1800 tallets naivister.« – »Juletræ og legetøj fra århundredskiftet.«

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag på museet samt i foreninger. Undervisning af skoleelever på museet – hovedsageligt indenfor områderne søfartshistorie, oldtid og besættelsestid.

Vigtigere ny erhvervelser: Kuttermotor, Houmøller 1911. – Kuttermotor, Gamma 1930 – Distanceviser til fregatter, 1700-tallet. – Dukker ca. 1850 og 1880. – Hårarbejder, hårarbejdsprøver og hårarbejdsredskaber. – Charabanc og jagtvogn.

Ny- eller ombygninger: Museet har af Frederikshavn kommune fået overladt samtlige de til Bangsbo hovedgård hørende staldbygninger til museumsformål. Samtidig er lejet den tilhørende forpagterbolig til bolig for museets inspektør ligesom kontor og studielokale er indrettet her.

Vigtigere konserveringsarbejder: »Eltingåskibet« – handelsskib fra 1100-tallet af vikingeskibstypen.

1971. *Besøgstal:* 13.220.

Udstillinger: »Kvindesysler – Kvindedragter«. I anledning af Dansk Kvindesamfund's 100-års jubilæum. »Dyk i fortiden – arkæologi under vandet.« »Vendsysselbanen«. I anledning af 100-året for Vendsysselbanens indvielse. »Køkkentøj«. I samarbejde med Frederikshavn bibliotek. »Juletræ og legetøj«. Traditionel udstilling hvert år i december, men hvert år med nyt indslag.

Publikationer: »Bangsbomuseet 1946-1971«. I anledning af museets 25 års jubilæum.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Som i 1970.

Vigtigere ny erhvervelser: Guldring med indlagt hårarbejde. 1780erne. – Guldbrosche med indlagt hårarbejde.

de. Beg. af 1800 tallet. – Kæde af hestehår med medaillon af skildpadde. Beg. af 1800 tallet. – Jagtvogn »Phaeton«. – Sofa, mahogni 1830-40. – En samling nazistiske emblemer, besættel-sestiden 1940-45.

Ny- eller ombygninger: Ladebygning- en fra 1630 delvis restaureret og ind- rettet til museum for hestekøretøjer med tilknytning til bylivet. Langtids- plan for museets fremtidige udvikling under udarbejdelse.

Vigtige konserveringsarbejder: »El- lingåskibet« færdigkonserveret efter 3 års forløb. Forbrug ca. 3.000 kg po- lyetylenglykol. Genopbygning af skibet igangsat.

FREDERIKSVÆRK MUSEUM

Besøgstal: ca. 1200 pr. år.

Ny- eller ombygninger, nyindretnin- g: Efter sammenlægning af Frede- riksværk by med omliggende kommu- ner er der indgået et samarbejde mel- lem Frederiksværk Museumsforening og Historisk Forening for Ølsted og Omegn. Foruden at fremme fælles in- teresser af økonomisk art går samar- bejdet ud på at søge oprettet et mu- seum i omegnen af Frederiksværk. Det- te museum skal henhøre under Ølsted historiske Forenings arbejdsområde og især omfatte bondekultur, mark- og landbrug samt jordfund, medens Fre- deriksværk Museum skal virke som by- museum med minder fra byens gamle fabriks- og håndværksvirksomheder m. m. De bevilligende myndigheder ser velvilligt på sagen, der antagelig vil kunne virkeliggøres inden for en kor- tere årrække.

FUR MUSEUM

Fur Museum, som både er et kul- turhistorisk og naturhistorisk Museum, med kulturhistorisk samling fra øen Fur og med en geologisk samling fra hele det nordvestlige Jylland, specielt fra molerforekomsterne i Limfjorden, har i de senere år været inde i en ud- vikling, der har medført, at man har fundet det nødvendigt at foretage en udflytning og omfattende udvidelse af museet.

Der blev foretaget en omordning af samlingerne i 1970/71. Der blev end- videre udarbejdet forklaringer og op- sat mere kort- og planchemateriale, så samlingerne blev lettere tilgængelige for det besøgende publikum og skoler, der benytter samlingerne til studium og undervisning.

Besøgstallet var i 1970/71, ialt 6.675 De forbedringer, som er foretaget efter Museets ændrede status, har medført, at besøgstallet for 1971/72 steg til 9.954 besøgende.

Publikationer: Furs Geologi af Hel- ge Gry. Furs Topografi, 1860, R. H. Kruse. Viborg Amts Museer, =MIV. med artikel: Svenske-Hulen på Fur m. fl. Moleret i Limfjorden, teksthef- te til skolesamling. Der er udarbejdet en skolesamling, der udlånes til skoler- ne i Viborg Amt.

Den nuv. museumsbygning er byg- get til museum og der er ca. 100 m² udstillingsrum i stueetagen og ca. 50 m² i loftsetagen. Der er indrettet ma- gasin og arbejdsrum på loftet. Toilet- ter og rum med håndvask er moder- niseret og beklædt med fliser. Der er påbegyndt en *undersøgelse* af en bron- zealderhustomt fra yngre Bronzealder. Af særlig interesse derfra kan nævnes

en påfaldende stor mængde flint og flintaffald. Nationalmuseet har overtaget gravningen og vil fortsætte den i august 1972.

DEN GAMLE GAARD
FAABORG

Besøgstal: 1970: 4129, 1971: 4472.

Vigtigere nyerhvervelser: 2 fjerbilleder af Vilh. Kiebitz, en samling honningkageforme, sølvske af Faaborgmesteren Carl Fr. Schytte (borgersk. 1832) og en sølvske af Faabm. Hans Adolf Pedersen (borgersk. 1805).

Nyindretninger: Tyverialarm installeret. Lyø-stuerne, almuestuen, vævestuen istandsat. 3 nye montrer til porcelain anskaffet. Montrer til glas uddvidet.

GRINDSTED MUSEUM

Efter total lukning i et par år åbnedes igen for publikum d. 4. november, 1970.

Besøgstal: 1970: 250, 1971: 525.

Udstillinger: Kulturhistoriske fotografier fra Grindstedegnen optaget af apoteker S. Levin Hansen omkring 1920. Smykker fra oldtid til nutid (med bistand fra Esbjerg, Ribe og Kolding museer, Nationalmuseet, Georg Jensens sølvsmide m. fl., samt private.)

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsaftener (i samarbejde med egnshistorisk arkiv på Grindsted Bibliotek) med lokale og fremmede foredragsholdere. Folkeuniversitetsforelæsninger. (C. J. Becker og O. Voss).

Vigtige nyerhvervelser: Redskaber til jydepottefremstilling (har tilhørt jydepottekonen Mathilde Nielsen, Stil-

bjerg) og tekstiltilvirkning. Diverse smedjeværktøj.

Nyindretninger: Efter kommunens overtagelse af museets samlinger er museumsbygningen (fra 1842) grundigt restaureret. Overtagelse af en tilstødende bygning (bibliotek, bygget i 1934) under forberedelse.

Vigtige konserveringer: Hele samlingen er gennemgået, konserveret og nyregistreret med bistand af en konservator fra Esbjerg Museum.

HADERSLEV MUSEUM

Kommunalreformens gennemførelse pr. 1/4 1970 medførte en administrativ ændring, idet museets drift blev overtaget af Sønderjyllands amtskommune samt Haderslev kommune. Ændringen har ligeledes medført, at museet har skiftet navn til Haderslev Museum. Museet er fortsat anerkendt som arkæologisk landsdelsmuseum for Nordslesvig. Pr. 1. januar 1970 er mag. art. Erik Jørgensen ansat som museumsinspektør og museumspædagog.

Besøgstal: 1970 og 1971 ialt 15.638.

Udstillinger: Der har været afholdt ialt 17 særudstillinger, nemlig 8 kulturhistoriske og 9 kunstudstillinger.

Publikationer: I perioden er museets årsskrift nr. 13.2 udkommet. Udover årsberetningen indeholder årsskriftet bl. a. artikler af museumsinspektør Hans Neumann, museumspædagog Erik Jørgensen samt cand. mag. Henrik Fangel.

Oplysnings- og undervisningsvirksomheden: Der har været afholdt ialt 8 folkeuniversitetsforelæsninger, heraf 3 om vikingetiden og 5 om jern-

alderen. En studiekreds med emnet: Flintredskaber og flintteknik gennem stenalderens forskellige kulturaftnit har ligeledes haft god tilslutning. Museet bruges i stigende grad i skolernes undervisning, og flere elevhold har deltaget i udgravninger og andet museumsarbejde. Til skolebrug er indkøbt flere transportable båndoptagere, der gengiver indtalte vejledninger. Til vejledning for publikum iøvrigt er installeret 2 båndafspillere samt 1 bånd- og lysbilledapparat. Båndafspillerne gengiver en indtalt vejledning på 3 sprog.

Vigtigere undersøgelser: Museet har i årene 1970 og 1971 gennemført ialt 10 arkæologiske undersøgelser, hvoraf den vigtigste er en undersøgelse af en tuegravplads fra ældre jernalder ved Årupgård, Gram sogn. Undersøgelsen, der har været gennemført i samarbejde med Det Arkæologiske Bopladsudvalg under Statens Humanistiske Forskningsråd, har foreløbig omfattet ialt 58.000 m². Herved er fundet ca. 1100 grave næsten alle bestående af lave høje med ringgrøft og en central urnegrav. Foruden mange velbevarede urner er fundet usædvanligt gravgods, bl. a. broncenåle, halsringe, bæltespænder etc.

Vigtigere nyerhvervelser: Til supplerung af museets efterhånden vægtige sølvsamling er indkøbt sølvting af adskillige Haderslevmestre. Særlig bør fremhæves et sølvbæger skænket af proprietær K. N. Lauesen, Hejlsminde ved Haderslev. Bægeret er en bryllupsgave fra en af danskhedens forkæmpere i udlændighedsårene 1864-1920 Laurids Skau, hvis navn er indgravet. Fra fru Herlak, Århus, modtog museet en meget værdifuld gave, nem-

lig den kjole fru en bar, da hun som lille pige sammen med kong Chr. den X ridende på den hvide hest og siddende på kongens skød overskred grænsen nord for Christiansfeld i forbindelse med Nordslesvigs genforening med kongeriget i 1920.

Vigtigere konserveringsarbejder: Den vigtigste og mest omfattende konserveringsopgave har været sammensætningen og konserveringen af urnerne fra Årupgård.

HELSINGØR KOMMUNES HISTORISKE SAMLING

Besøgstal: 1970: 3726, 1971: 4068.

Udstillinger: 10 udstillinger, f. eks. Skoleudstilling, Sangforeningsudstilling, Genforeningsudstilling, Juleudstillinger.

Publikationer: Udsendt museets trykte publikation SAGA, 1971. Tryksagen EGNEN, tryksagen KLOKKEN.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Hver formiddag undervisning af skoleklasser, fra tid til anden også børnehaver, iøvrigt aftenbesøg f. eks. folkepensionister, folkedansere, husholdningsforening, historisk forening. Desuden udsendt undervisningskasser, hjulpet elever i åbningstiden om eftermiddagen med studieopgaver, modtaget hold af voksne studerende.

Vigtige undersøgelser. Behandlet fredningssager angående Rytterskolen i Tikøb, bevarelse af to gårde omkring gadekæret i landsbyen Mørdrup.

Vigtige nyerhvervelser: 5 malerier og tegninger med topografisk motiv af kendte kunstnere fra forrige århundrede, f. eks. Viggo Johansen, Hornbæk mod Nakkehoved 1873, Constantin Hansen, Smeden i Hornbæk 1868.

Nyindretninger. Indlagt særbelysning i næsten alle skabe, forskellig projektorbelysning ved billeder og faner.

Vigtige konserveringsarbejder: To store faner sat i glas og ramme: Skytstefane med Frihedsgudinden og socialdemokratisk fane med Jacobinerpige.

HERNING MUSEUM

Museets aktivitet udadtil har været begrænset af stor aktivitet indadtil med byggeri. Med en ny udstillingshal og et indgangsparti er der skabt forbindelse mellem museets tre ældre bygninger, som derfor under ombygningen måtte holdes lukket for publikum. Mens kun frilandsmuseet var tilgængeligt, måtte to små foldere fra foråret 1971 satse på emner derfra: den ene om et af husene (An Mari's hus), den anden om lysestøbning.

En *særudstilling* om brændevin vises maj-juni 1971 i Handelsbanken i Herning, og en folder om emnet blev udgivet. Udstillingen er siden vist i afdelinger af Handelsbanken over hele Danmark, indtil efterår 1972.

Juni 1971 blev den ny udstillingshal ramme om udstillingen »Gemme, stille, lægge, putte«, om de mange genstande, som var nødvendige i en forrådshusholdning. I udstillingens katalog er hver enkelt genstand omtalt, med funktion og evt. historie og tilhørsforhold. Udover kataloget findes til undervisning et uddybende lærerhefte.

I museets ovenlyssal har der som lån fra andre museer været særudstillinger om lertøj og smykker, den sidste dog opbygget med museets egne genstande og et tilsvarende katalog. Til skoler

har Herning museum vandrende udstillinger. Store kasser sendes ud og klappes op som udstillinger om stenalder, jyddepotter og om belysning; til den sidstnævnte findes lærerhefte og elevmappe.

Nyheden fra vinteren 1971 er mindre kasser, »Herning minimumuseum«. Heri ligger genstande, som eleverne må røre ved, og historien om dem hører de imens på det medfølgende lyd-bånd.

MUSEET FOR HOLBÆK OG OMEGN

Besøgstal, 1970: 6.895 *1971:* 10.145.

Udstillinger: 1970: 14, *1971:* 16.

Publikationer: 1970: På min vej gennem Holbæk. Årsberetning 1969/70. *1971:* Museum og undervisning. Kirker og kirkekunst i Holbæk. Årsberetning 1970/71.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 1970: Alm. museumsundervisning for skoleklasser. 2 aftenskolehold. Diverse foredrag for foreninger m. v. *1971:* Alm. museumsundervisning for skoleklasser. 3 aftenskolehold. 1 foredragsrække. Diverse foredrag for foreninger m. v.

Vigtigere undersøgelser: 1970: Udgravninger i Sortebrødreklostret i Holbæk. *1971:* Undersøgelse af tomten af den Lundske pottemagergård i Holbæk. Udgravning af jernudvindingsplads på Tuse Næs.

Vigtigere nyerhvervelser: 1970: Et spidsbundet lerkar, Ertebølle-kultur. 3 bronzeøkser fra tidlig bronzealder. Et skivehjul af rodtræ. Et standur af Holbæk-fabrikat, ca. 1810. Et kaffestel med 24 miniature-prospekter vedrørende slægten Seidelin. 1870. En tysk ma-

skinpistol, 1942. 1971: 9 flintoldsager fra mellemistid. 2 epitafier fra 1672 med rammer af Lorentz Jørgensen, det ene med maleri af Heinrich Dittmers. 2 muselmalede tallerkener, Antvorskov, 1811-12. Et krus af lertøj, med tinlåg. Holbæk-arbejde, ca. 1840. Et pandekagefad, Holbæk-lertøj, ca. 1880-1900. En samling tinsoldater, ca. 500 stk., ca. 1870-1915.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger. 1971: Et empirehus fra 1846 er istandsat med henblik på kommende oldsagsudstilling.

Vigtigere konserveringsarbejder: 1971: Standur af Holbæk-fabrikat. ca. 1810. Oprindelig bemaling med rosedekorationer er fremdraget.

HOLSTEBRO MUSEUM

Besøgstal: 5000.

Udstillinger: En sølvskat fra Amerika, Fredning af fortidsminder, Mønter fra Chr. V regeringstid, Div. udstillinger i Sparekassen og på biblioteket.

Publikationer: Holstebro museum årsskrift 1969-70, 1970-71.

Vigtige undersøgelser: To gravfund fra æ. rom. jernalder ved Tinggård i Sevel. Enkeltgravsfund ved Herrup med A-økse samt spor efter træskaft.

Nyerhvervelser: Sølvbæger, mester Peder Rasmussen, Holstebro (1696-1765). Sølvtekande, mester Joachim Weller, Holstebro (1725-1793). 840 sølvsker fra Amerika.

Nyindretning: Oldsagssamlingen nyopstillet med tekster og fotos.

HØRSBOLM EGNS MUSEUM

Besøgstal: 1970: 1231, 1971: 2221,

af hvilke 1218 besøgte særudstillingen »Karlebo i gamle dage«.

Udstillinger: 1970: I samarbejde med Hørsholm kunstforening og Hørsholm skole har museet vist vandreudstillingen »De næsten ukendte - 1800-tallets naivister«. 1971: »Karlebo i gamle dage«. Udstillingen var arrangeret i samarbejde med Karlebo kommunes kulturudvalg. Den omfattede et meget stort antal genstande - møbler, redskaber, inventar og tekstiler samt malerier, fotografier og postkort. Langt de fleste af de udstillede genstande var udlånt af indbyggere i Karlebo kommune.

Publikationer: 1970: A. H. Brandt: Træk af Karlebo kommunes historie. 1971: E. O. Errebo-Knudsen: Mathildevejen. (Nyudsendelse af forfatterens artikel i Frederiksborg Amts historiske årbog for 1945).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 1970: Foredrag med lysbillede om »Strandvejen før og nu« af museumsleder T. Topsøe-Jensen. I marts dannedes en arkæologisk klub. I forbindelse med museumsforeningens generalforsamling vist film fra museets arkiv, herunder en film fra 1920 om livet ved Rungsted fiskerleje. Foreårsudflugt til Kokkedal slot og park. I samarbejde med F.O.F. og A.O.F. en foredragsrække på i alt 5 foredrag. Egnen og landskabet (amanuensis P. Chr. Nielsen). Egnens historie indtil 1730 (museumsleder T. Topsøe-Jensen). 1971: Godset og skovene (amanuensis P. Chr. Nielsen). Hirschholm slot (museumsleder T. Topsøe-Jensen). Caroline Mathilde og Struensee (museumsleder T. Topsøe-Jensen). I forbindelse med museumsforeningens generalforsamling holdt landinspektør Erik

Munk et foredrag med lysbilleder om: Landsbyerne i Storbyområdet. I oktober påbegyndtes en ny foredragsrække på 5 foredrag.

Vigtige ny erhvervelser: 1970: En barokstol, erhvervet fra Hirschholm Slot. To malede og forgyldte stole, ca. 1760, der efter alt foreliggende har stået på Hirschholm Slot. En smuk tegning (sepia) af Donse Dam, udført af Eduard Storch i 1811. Et maleri, forestillende kammerråd Chr. Christensen og hans hustru som nygifte i hjemmet i Hørsholm omkring 1870. En stor og repræsentativ samling redskaber og genstande, der i slutningen af forrige århundrede blev anvendt i et malerværksted, og en stor samling gammelt snedkerværktøj. 1971: En velbevaret gammel langbænk. Samlingen af håndværksting blev forøget med endnu en stor gave af snedkerredskaber. Af de mange billeder, museet har fået, skal nævnes et enkelt, et maleri af Carsten Henrichsen af Øresundskysten nær Smidstrup.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: 1970-71: Sidst på året 1970 påbegyndtes en istandsættelse af 4 af museets lokaler. Da museet åbnede i maj 1971, var istandsættelsen tilendebragt, og i forbindelse med restaureringen var der foretaget en delvis nyopstilling af samlingerne i de pågældende rum. I efteråret 1971 blev en istandsættelse af endnu et lokale samt museets forstue påbegyndt og tilendebragt inden åbningen i 1972.

Vigtigere konserveringsarbejder: 1971: Den ovenfor omtalte barokstol fra Hirschholm Slot blev i løbet af året fuldstændig restaureret på Nationalmuseets konserveringsanstalt i Brede og ført tilbage til sit oprindelige udseende.

KALUNDBORG OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal: 4628 i 1970/71 og 4254 i 1971/72.

Udstillinger: Hviderne og deres værker (Plancheudstilling, sommer 1971).

Publikationer: Chr. Waagepetersen i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1971 »En koffardiskipper og hans Skib«, i Skalk 1970/2 »Stoppet med mit hår«, i »Jul i Kalundborg« 1970 og 1971 »Kalundborgs middelalderlige Byplan«, »Om Ole Lunds Gaard og Anders Faaborg, der byggede den.«

Oplysningsvirksomhed: Chr. Waagepetersen: foredragsrækker i Kalundborg aftenskoleundervisning. Foredrag i Holbæk Museumsforening. Formanden: Byvandring m. kirke- og museumsbesøg, Museumsomvisninger, Studiekreds i LOF: Kalundborgegnens forhistorie og historie.

Undersøgelser: Museet har fulgt udgravnings- og restaureringsarbejder i Kalundborg.

Ny erhvervelser: Genstande fra det 19de årh. indbo og klædning, derunder en samling kvindedragter fra Røsnæs. Jordfund fra middelalderen. Indkøbt engelsk saltglaseret stengods og ostindisk porcelæn, som supplerer af det på museet udstillede bordservice, og svarende til skår fundne i Kalundborg fra det 18de årh.

Ny- eller ombygninger: Nationalmuseet fortsætter restaureringen af statens fredede ejd. »Lindegaarden«, hvorefter samlingerne vil blive omordnet.

Vigtigere konserveringsarbejder: Maleri af Slagelse fra ca. 1800.

MUSEET PÅ KOLDINGHUS SLOT

Besøgstal: 1970: 65.597, 1971: 63.975.

Udstillinger: Deltager i Genfor- eningsudstillingen på Sønderborg slot, Det kinesiske porcelainsskab, Arkitek- turtegninger og jordfund.

Publikationer: Sigvard Skov: Sot og Helse, 1. udg. 1970, Sigvard Skov: Sot og Helse, 2. udg. 1971, Kinafarer- Porcelæn 1600-1800, 1970. Genfor- eningen i 1920 udg. af Frederiksborg, Koldinghus og Sønderborg, 1970.

Oplysningsvirksomhed: En række fo- redrag i og udenfor museet.

Nyerhvervelser: Udstyr fra museets grundlægger, tandlæge A. M. G. Friis' klinik, Hedvig Collin: Syning af dan- nebrogtsflag til Sønderjylland (1919), hollandsk og kinesisk keramik, faner fra Kolding Brandvæsen, Troldhedeba- nen og flere foreninger.

Nyindretninger: Stue 2 er nyindret- tet som ramme om slottets historie.

KØBENHAVNS BYMUSEUM

Besøgstal, 1970: 65.181, 1971: 58.690.

Udstillinger: 1970: »Polske Mindes- mærker«, »Københavns Brandvæsen gennem 100 år«, »Børnene leger«, Københavns Kommunes Kulturfonds vandreudstilling. 1971: »»Der var en- gang«, Th. Philipsens malerier fra Ka- strup og Saltholm«, »Socialdemokra- tiet 1871-1971«, »København i med- gang og modgang«, »Tapetets historie i 250 år«.

Publikationer: Erhvervelser og jagt- tagelser (særtryk af Historiske Medde- lelser om København). Ny og udvidet vejledning i Bymuseet på dansk og en- gelsk.

Oplysningsvirksomhed: Omvisnin- ger.

Vigtigere undersøgelser: Udgravnin-

ger i Nørre Søgade, Murergade, Ka- strup m. v.

Vigtigere Nyerhvervelser: Møble- ment, tegnet af Th. Bindsbøll, to pa- steller af Jens Juel, forestillende N. H. Massmann og hustru, kunstmaler Horns samling på ca. 600 stk. tapet- prøver fra 1600-tallet til nutiden.

Ombygninger: Nyindretning af kon- torer, nyophængning af portrætter af københavnere, nyindretning af laugs- samlingen.

KØGE MUSEUM

Besøgstal, 1970: 10.159, 1971: 9.762.

Udstillinger: 1970: »De næsten ukendte«, Naturfredningsforeningen, Rådhuskonkurrencen, Modelskibe, 1971: Daldorphs Hus, 100 års politi- ske karikaturer, Julekrybber.

Foredrag, 1970: 3 dragtforedrag, 3 arkæologiske foredrag, 1971: 3 an- tikvitetsforedrag, 3 om musik.

Undersøgelser, 1970: Arkæologisk: Oldtidsveje på Stevns. 1971: Arkæolo- gisk: Veje, se Skalk nr. 2-72, hustomt, Vestergade, Køge.

Nyerhvervelser, større, 1971: Møb- ler til komplet Hedeboestue, gave. Sølv strøbøsse, køb.

Ombygninger: Hovedreparation af kælder, hovedreparation af 1500-tals hus. 1971: 1500-tals hus nyindrettet.

Konservering, større: Renæssance- møbler, dør, loft.

LIMFJORDSMUSEET

I de sidste 2 år er det lykkedes museet at hæve *besøgstallet* fra ca. 700 i 69 til 2424 i 1970 og 2575 i 1971. Museet holder kun åbent (ordinært) fra 1 maj til 1. november.

Udover den permanente udstilling, hvor der løbende er foretaget småændringer, har museet hver sommer haft en *særudstilling*, som satte focus på en særlig gren af museets emner. I 1970 var det »Hvo som vil over . . .« en udstilling om færger og færgefart på fjorden; i 1971 hed udstillingen »Ski-be og skippere« og skildrede livsvilkår og betingelser for småskibsfarten og dens udøvere på fjorden. I juleugen 1971 vistes en mindre maleriudstilling »De næsten ukendte – til søs« om fire marinemalere fra 1848 til 1950.

I årene 1970-71 er på museet blevet opbygget en stor fotosamling – gennem lån af meddelernes fotoalbums – og en samling af etnologiske optegnelser (+ lydbånd) og dokumenter. Derudover er museets genstande registreret om fra hovedprotokol til kartotekskort, og et nyt magasinerings-system er indført.

De vigtigste *nyerhvervelser* i 1970-72 har været en sejsljægt fra Sundby Mors, komplet med sejl og ror; en lang række dag- og ladebøger fra Limfjordsskipperne; forhandlingsprotokollerne fra »Limfjordsskippernes Sammenslutning« i hele denne forenings funktionstid; og til slut et par malerier af Limfjordssmåskibe. Til alle disse ting er knyttet fyldige oplysninger i form af interviews.

Museet har i foråret 1972 fået istandsat sin kælderetage, som tidligere var uanvendelig på grund af fugt. I de istandsatte rum er indrettet værksteder og magasiner samt et mørkekammer.

Museet har i 1971 stået for udgivelsen af en *publikation* om Løgstør Grunde og Frederik d. VII's Kanal af

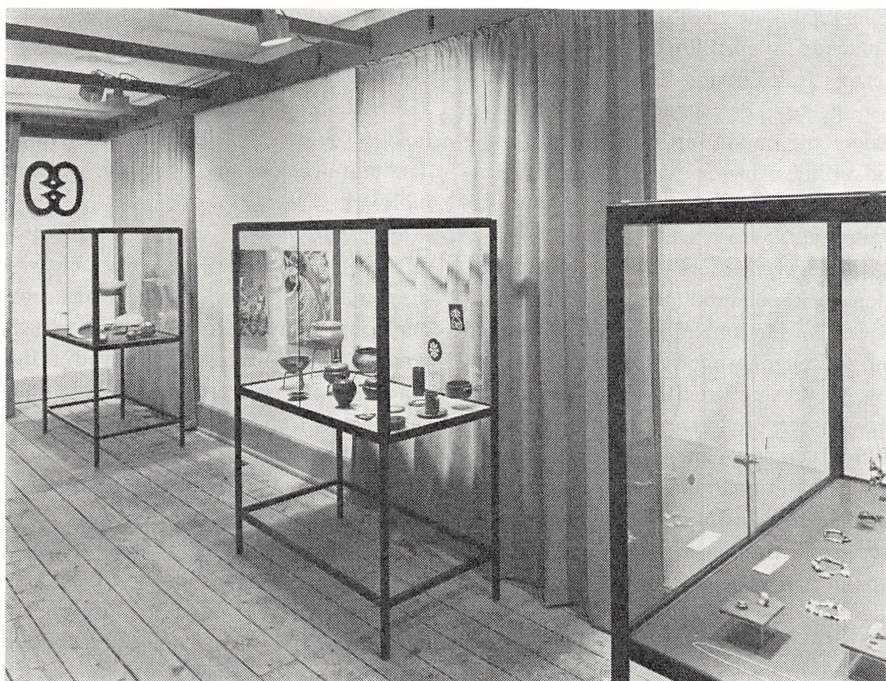
N. H. Lindhard. Til brug i sin oplysningsvirksomhed har museet anskaffet et diavisionsapparat.

LOLLAND-FALSTERS STIFTSMUSEUM

Besøgstal, 1970: 11.223, 1971: 14.620.

Udstillinger: 1970: »Stoftryk«, »Ny i Danmark« (fremmedarbejdere), »Hovedvandsæg« (Handelsbankens forskellige afdelinger), »Krydderhaver for alle« (Det lolland-falsterske Fællesskue). 1971: »Broderier fra Lolland-Falster«, »Ghana«, »Bondekultur i Korssting« og »Plovens Historie« (de to sidstnævnte på Det lolland-falsterske Fællesskue).

Publikationer: 1970: Stiftsmuseets årsskrift (heri bl. a. Else-Marie Boyhus om Hovedvandsæg). Hovedvandsæg, vejledningen til udstillingen i Handelsbanken. Ove Nielsen: Fremmed i Danmark (arbejdshæfte om de polske roearbejdere og det moderne fremmedarbejderproblem). Juleposen »Gammel Jul«. Korsstingsmønstre fra Lolland-Falster, mappe med 38 mønstre efter de folkelige broderier. Museer i Storstrømsamtet, en oversigt udarbejdet på foranledning af museernes samarbejdsudvalg. Dobbelt postkort med motiv fra en af museets stoftrykblokke. 1971: Stiftsmuseets årsskrift (heri bl. a. Else-Marie Boyhus og Kjeld Snedker om udgravningerne i Vejleby). Vejledning til Frilandsmuseet i Mariibo. »Landbruget omkring 1800«: nr. 1 »Mandens Hverdag« nr. 2 »Kvindens Hverdag«, mapper med undervisningsmateriale. »Mad«, mappe med opskrifter på egnsretter. Juleposen »Gammel Jul« andet reviderede oplag. Farvepostkort med motiv fra Fal-

Lolland-Falsters Stiftsmuseum. På første sal i hovedmuseet er der nu indrettet to sale til skiftende udstillinger. De blev første gang taget i brug i nov. 1971 til udstillingen »Ghana«.
Foto: J. H. Piepgrass.

stergårdens hverdagsstue. Ove Nielsen har i Historie og Undervisning skrevet om museumspædagogik og Else-Marie Boyhus har i det norske tidskrift »Heimen« nr. 2 1971 skrevet artiklen »Noget om formidling«.

Undersøgelser: Med støtte fra Carlsbergs Mindelegat for Brygger I. C. Jacobsen er der i 1970 og 1971 foretaget omfattende udgravninger i Vejleby. Her har i den sene vikingetid og den tidlige middelalder ligget en omfattende bebyggelse ved den inderste krog af den nu udtørrede Rødbyfjord. Der er lokaliseret mange hustomter bl. a. nær bebyggelsens vestlige afgrænsning en trelænget gård med et tværmål på ca. 20 meter, åben mod syd. Løs-

fundene er talrige, og så godt som al keramikken er af den type som kaldes »vendisk«. I det nærliggende Ågeby er der foretaget prøvegravninger, der viser spor af en middelalderlig bebyggelse med endnu rigere forekomster af »vendisk« keramik. Ved Lidsø i den nu udtørrede Rødbyfjord er undersøgt en boplads fra yngre jættestuetid. I de rige kulturlag var der overalt rester af afbrændte huse i form af lerklining, og der er gjort omfattende redskabsfund og fund af potteskår med grubeornamentik. Knoglematerialet er meget righoldigt og godt bevaret.

Ombygninger: Moderniseringen af Hovedmuseet er blevet fortsat: anden sal er færdig og den rummer nu for-

uden et lokale til skiftende udstillinger, følgende nyopstillinger: polsk samling, lertøj fra Lolland-Falster, folkekunst og legetøj. På første sal er ovenlyssalen og endnu et rum til skiftende udstillinger blevet nyindrettet. På Fri-landsmuseet er Falstergården færdigindrettet.

Konserveringsarbejder: Falstergården og kapellanboligen på Frilandsmuseet. På Nationalmuseet er samlingen af folkelige broderier blevet istandsat, og Nr. Ørsløv krucifikset er ved at blive konserveret. De omfattende jordfund især fra Vejleby bliver konserveret på Nationalmuseets konserveringsanstalt for jordfund, særlig bemærkelsesværdig er konserveringen af en stor enkeltkam af ben.

MARSTAL OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal årligt: ca. 20.000.

Undersøgelser: Undersøgelser af plads, hvor der er fundet ca. 100 Lyngby-pile.

Nyerhvervelser: 2 skibsmodeller, 2 skibsakvareller, ca. 100 skibsfotos, fajancer, sølvhovedvandsæg.

MORSLANDS HISTORISKE MUSEUM

Besøgstallet for de 2 år ligger på 2.700.

De faste *udstillinger* er en forhistorisk og en historisk samling, medens vi desuden har haft en udstilling om Chresten Dalsgaard og en om Dürer.

Museet har stået åbent for øens skoler, og dette tilbud er blevet flittigt benyttet.

Vi arbejder uden fast inspektør.

NÆSTVED MUSEUM

Besøgstallet var på o. 6200, hvori indgår museumsgæster, som kom til

specialudstillingerne. Disse omfattede: et stort antal genstande, skænket fra Gunderslevholm, en fallos-sten og »Blomster og engelsk Fajance«. Desuden afholdtes en lille udstilling med Tirslund-arbejder på Næstved centralbibliotek.

Publikationerne, som er duplikerede, omfatter alene museumsundervisningen, hvortil der er udarbejdet emner som: Laurits Pottemager, Sydsjællandsk bondekultur og Næstved i Besættelsestiden. Lærere fra to skoler har fået instruktion om museets pædagogiske muligheder.

Ved en udgravning i Holmegårds mose fandtes noget sensationelt: en itubrudt fallos-formet flintesten med indridsede figurer. Næstved Sportsdykkerklub har arbejdet med lokalisering af moleanlæg fra den gamle, tilsandede indsejling til Karrebæk fjord.

Af *gaver* skal nævnes en flisemo-saik med mytologisk emne, lavet af K. Hansen Reistrup hos Kähler i 1894. Fra boet efter fru Marie de Neergaard, Gunderslevholm, modtog museet 125 genstande, overvejende tekstiler. En interessant gave var et smedevendestykke fra ca. 1850: et pengeskrin, formet som et hus.

Der indkøbtes en glasfigur fra Holmegård: en dyrefremstilling, som kun kendes i et par eksemplarer. En hel del Kähler-keramik blev erhvervet.

I fire rum er der foretaget *omordninger*. Således blev landbrugsafdelingen nyopstillet med undervisning for øje.

ODENSE BYS MUSEER

Besøgstal 1970: Møntergården 7.097, 1971: 7.996, Den fynske Landsby 1970: 68.989, 1971: 68.331, Fyns

Stiftsmuseum (arkæologi og kunst) 1970: 14.795, 1971: 23.150, H. C. Andersens Hus 1970: 135.788, 1971: 136.734, H. C. Andersens Barndomshjem 1970: 5.597, 1971: 4.587, Carl Nielsens Barndomshjem 1970: 821, 1971: 1.126, i alt 1970: 233.087, 1971 i alt: 241.924.

Udstillinger: Møntergården: Stokkebyes Tobaksmuseum, Holland værner fortiden, 1971 Hvad Brockmann-karreem gemte (Odense Centralbibliotek), Fliser fra Holland. Fyns Stifts Kunstmuseum: Moderne amerikanske kunstplakater, Viggo Bertram Jacobsen (mindeudstilling), Minos Argyrakis malerier og tegninger, »Rum i rum« (Ib Gertsen), Gruppe 5 (norske kunstnere), Richard Mortensen, Kujahn Blask (mindeudstilling), 1971 Brücher Henriksen, Asger Andersen, Ghana i dag, Det synes vi om, Picasso, Kurt Trampedach, Odense Teater (jubilæum) og Fotografi (Poul Olsen).

Publikationer: Fynske Minder 1969 og 1970, Anderseniana 1970 og 1971, Erling Albrechtsen: Fynske Jernaldergrave IV (Fynske Studier IX), Odense Bys Museer, beretning 1969-70 og 1970-71.

Vigtigere undersøgelser: Undersøgelse af middelalderlige bygningsrester i ejendommene Overgade 1 og 3 samt udgravning af kulturlag fra sidst i 1000-årene til midten af 1200-årene sammesteds.

Vigtigere ny erhvervelser: Jonas Skougaards H. C. Andersen-samling som gave fra Hr. M. K. Gudmundsen.

Vigtigere nyindretninger: Stuehuset i Tommerup præstegård, der blev åbnet for publikum i juni 1971 i anledning af Den Fynske Landsby's 25-års jubilæum.

KULTURHISTORISK MUSEUM, RANDERS

1970: *Besøgstal:* 44.751.

Udstillinger: Hest (hesten som brugsdyr; som motiv i kunst, folkekunst og på brugsting; hesteavl, osv.) Billeder af Kristi liv. (Fotografier fra danske kirker af Gerard Francheschi). Grønland i focus (om grønlandske forhold i dag). Ny i Danmark (om fremmedarbejderne). Byens lægevæsen (i anledning af Randers Lægeforenings 100-års jubilæum).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der holdtes foredrag og/eller omvisning i museet for 255 grupper (folkeskoleelever, seminarieelever, studenter, foreninger etc.) med ialt 6217 deltagere.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af stenalderboplads på Skansen, Ebeltoft. Udgravning af bronzealderhøj ved Hemmed, Norddjursland, Udgravning på gravplads fra romersk jernalder i Hornslet. Udgravning af ødekirketomt på Kjellerup Hovedgård i Svenstrup.

Vigtigere ny erhvervelser: En større samling brugsting og andet bohave fra ældre Randershjem.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Efter etablering i nyt museum i 1969 blev der i 1970 nyopstillet en række nyere tids interiører i udstillingsområdet, samt indrettet nyt tekstilmagasin.

Vigtigere konserveringsarbejder: Museets tekstilsamling blev rensat, nybeskrevet og ordnet systematisk i dertil nyindrettet magasin.

1971: *Besøgstal:* 47.979.

Udstillinger: Fredning af Fortidsminder. (Udarbejdet af Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning). De Randers Piger. (Kvindehistorisk ud-

stilling i anledning af Dansk Kvinde-samfunds 100 års jubilæum, arr. i samarbejde med DK's Randerskreds, Mødrehjælpen, Husligt Arbejderforbund, Kvindeligt Arbejderforbund, Fagfor-eningen for konfektion og Randers Husmoderforening). Ane Brügger udstillede en række keramiske arbejder hvor hovedvægten var lagt på forskellige glasur-eksperimenter. Bente Wulff Rasmussen viste en række keramiske arbejder hvor hovedvægten var lagt på nye formudtryk. Hadsten-udstillingen 1971, hvortil KHM bidrog med ud-lån af gamle hestevogne. Ghana-glimt. (Udstilling om det moderne Ghana udarbejdet af Nationalmuseet). Rand-rusianeren Wulff Joseph Wulff i Gui-nea. (Udarbejdet af KHM). Håndma-let porcelæn med motiver fra oldtidens kunst fremstillet af en gruppe lærer-inder i porcelænsmalning. Kunstneren Per Kramer, Århus, præsenterede sin »lydskulptur« Jagtinstinkt. 90-erne. Udarbejdet af KHM og vist i Aalborg i forbindelse med Pinsemarkedet. Dronningborg Slot. Udgravningsresul-tater fra undersøgelserne foretaget for RFF. Dyk i fortiden. Udarbejdet af Svømmedykkerklubberne i Dan-mark. Folketingsvalget 1971. Arr. i samarbejde med alle de politiske par-tier der opstillede i 1971. Børnetegnin-ger fremstillet på KHM i forbindelse med arrangementer i efterårsferien. Det er så dejligt ude på landet. En udstilling om landsbyen Torup ved Langå pga. undersøgelser foretaget af studerende fra Institutet for Folkemin-devidenskab ved Københavns Univer-sitet.

Oplysnings- og undervisningsvirk-somhed: Der holdtes foredrag og/el-ler omvisning i museet for 300 grup-

per (uddannelsessøgende, foreninger, etc.) med ialt 7812 deltagere.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af Dyssetomt ved Nielstrup i Sønder-hald hrd. Bronzealdergrav på Vester-skovmark, Gerlev hrd. Stenaldergrav(e) og boplads ved Rimsø, Djurs nørre hrd. Grave og hustomt fra yngre stenalder på Østergårdsmark ved Langå. Grav fra romersk jernalder i Årslev, Søn-derhald hrd. Gravhøj og hustomter fra yngre stenalder/ældre bronzealder ved Hemmed, Djurs nørre hrd. Området hvor middelalderens Gråbrødrekloster og senere Dronningborg Slot var belig-gende i Randers. Sondage i ældre sten-alder-boplads ved det kommunale rens-ningsanlæg i Langå.

Andre undersøgelser (til dels stadig igang): Etnologiske undersøgelser i landsbyen Torup ved Langå udført af stud. i folkemindevidenskab. Etnologi-ske og arkitektoniske undersøgelser i landsbyen Dumitra, Rumænien (støttet bl. a. af Kulturministeriet). Undersø-gelse af vindfløjenes brug, typer og ud-bredelse fortrinsvis i Østjylland. Bør-nearbejdere i Randers. Omvandrende syersker. Randers (tobaks-)piber. Ar-bejder af Randers guld- og sølvsmede.

Vigtigere nyerehvervelser: 3 komplet-te stuer (spisestue, dagligstue og herre-værelse) fra lejlighed i Søren Møllers-gade; fremhæves kan ostindiske bron-zer, gammelt sølvtøj, tegninger, rade-ringer og malerier af en lang række danske kunstnere, raderinger af Rem-brandt og Ostade, træsnit af Dürer, en stor bogsamling og møbler.

Ny- eller ombygninger, nyindretnin-ger: De tre ovenfor nævnte stuer er genopbygget nøjagtigt som de stod i den oprindelige lejlighed, dog således, at publikum kun har adgang til at be-

trage dem udefra gennem vinduerne. Stuerne er placeret i fortsættelse af de tidligere interiører på museet.

Vigtigere konserveringsarbejder: Museets sølvsamling og våbensamling er gennemgået, rensset og til dels nybeskrevet. Desuden er en lang række genstande af træ blevet xylamon-behandlet. En stærkt fragmenteret egekiste fra gravhøj i Hemmed er dels blevet understøttet af fiberglas, dels behandlet med glycol.

DEN ANTIKVARISKE SAMLING I RIBE

Besøgstal: Ialt 15631 i 1970 og 15539 i 1971. Det præger besøgstallet for 1971, at Porsborgs Kælder har været lukket i 5 måneder og Quedens' Gaard i 1 måned p. g. a. kustodemangel.

Udstillinger: 1970: I samarbejde med Ribe Kunstmuseum udstillingen »De næsten Ukendte«. I samarbejde med lektor Lennart Edelberg, Ribe Katedralskole, en udstilling med titlen »Dharma«, om den indiske gudeverden. Materialet til denne udstilling stammer fra Ribe Katedralskoles samling. Udstillingen »Vikingerne Vej« på Quedens' Gaard. Udstillingen byggede på materiale lånt fra Vikingeskibshallen i Roskilde og på fund fra vikingebopladsen i Okholm ved Ribe. Udstilling med titlen »Ribe, Danmarks port mod vest«. Med genstande, kort og tekst vistes Ribes historie fra år 0 til 1850 og byens vækst og nære forbindelser med Tyskland og nordømrådet. Fortidsmindeforvaltningens vandreudstilling: »Fredning af fortidsminder«. Moderne smykker og anden kunstindustri i samarbejde med Que-

dens' Gaard's Kunsthåndværk. Udstilling på Quedens' Gaard i anledning af Dansk Kvindesamfunds 100-års jubilæum. Udstillingen hed »Kvinder, det er sagen«. I Ribes gamle apotek, som stod tomt, vistes 1971 tre særudstillinger: Vandreudstillingen »Holland værner fortiden« stillet til rådighed af Den hollandske Ambassade i København; en plancheudstilling af arkitekt Claus Ribers plan for udnyttelsen af et kvarter i Ribes nordlige del, samt en udstilling om Ribe apoteks historie bestående af plancher, tekster og udvalgte genstande fra apoteket, dels stammende fra cand. pharm. fru M. Linds samlinger og dels fra museets egne samlinger. I 1971 var ophængt en maleriudstilling af Ribemaleren Hans Bitch-Larsen. Udstillingen »Slidte stole«, hvor den armløse stols stilhistorie siden vikingetid fremstilledes ved ydmyge eksempler fra museets magasiner. I butiksvinduer i Ribe vistes i 1971 særudstillingerne: »Husets kander« og »Trykt med træ«, om henholdsvis dagligdagens kander gennem tiden og om bloktrykkets forskellige anvendelser i forskellige lande til forskellige tider. I en sparekasse har været arrangeret en udstilling, »125 år i Ribe«, i anledning af sparekassens 125 års jubilæum. På Quedens' Gaard udstilledes »Nyt fra i år«, samlingens vigtigste ny-erhvervelser. I forbindelse hermed har man søgt at vise som udstilling, hvordan en museumsgenstand registreres og opbevares. Konkurrencen om en ny turistplakat for Ribe-egnen afsluttedes med præmiering af seks af de 112 indkomne forslag. Forslagene var udstillede i Quedens' Gaard. I efteråret vistes i Quedens' Gaard 2 særudstillinger: »Med venlig hilsen« og »Hvad

blev det brugt til«. »Med venlig hil- sen« viste et udvalg af museets man- gesidige samling af postkort, herunder færdigtrykte lykønskingskort og hånd- klippede gækkekort fra 1700-tallets slutning, kort fra perioden 1864-1920, fra første verdenskrig og fra Ribe- emigranter i U.S.A. Desuden kort fra det gamle Ribe og almindelige pro- spektkort. »Hvad blev det brugt til?« 1971, viste en samling genstande, som inden for de sidste 5000 år har været brugt af mennesker til meget forskel- lige formål. De er idag løsrevet fra deres samtidige virkelighed, og deres brug kan være svær at regne ud. I Porsborgs Kælder var som lån udstil- let et vandbøffelhorn, fundet på stran- den ved Mandø i 1971. I Holland og Nordtyskland er gjort en del lignende fund, mens dette såvidt vides er det an- det horn fundet i Danmark.

Publikationer: »Mark og Montre 1970«, udgivet i fællesskab med de an- dre museer i Ribe amt. Gurli Ander- sen og Mogens Bencard: Til Dig, som lever lækker. En antikvarisk kogebog. De danske provinsbogtrykkeres jubilæ- umsskrift 1970. »Mark og Montre 1971«, udgivet i fællesskab med de an- re museer i Ribe amt. »Domkirken i Ribe. Vejledning for besøgende« ved Elna Møller og Mogens Bencard. Des- uden oversat til engelsk og tysk.

Oplysnings- og undervisningsvirk- somhed: Antikvarisk Selskabs fore- dragsserie 1970 omfattede følgende fo- redrag: Torkil Funder: »Indiske Hel- ligsteder«. Henrik Thrane: »Luristan- ske Bronzer.« Ida Nicolaisen: »Tuare- gerne, - et afrikansk nomadefolk.« Arild Hvidtfeldt: »Mellem to kultu- rer«. Udflugt 1970 til udgravningerne ved Årupgård, Sct. Thøgers Kapel, til

Spandet og Vodder kirker. Stine Wiell: »Oldtidens ansigter«. Olaf Olsen: »He- denskab og kristendom«. Albert Ban- telmann: »Morphologie und Besied- lungsgeschichte der Westküste«. Jørgen Steen Jensen: »Ribe Mønt«. Mogens Bencard: »Ribes handel i middelalde- ren.«

Antikvarisk Selskabs foredragsserie 1971: Inger-Lise Kolstrup: »Trosfore- stillinger bag den romanske granit- skulptur.« Tage E. Christiansen: »Gyldne altre.« Jørgen Jensen: »For- historiens historie.« Erik Molkte »Kat- hoveddøren.« Øystein Hjort: »Vore romanske kalkmalerier i europæisk sammenhæng.« Ole Højrup: »Om at høre leen.« Broby Johansen: »Den ki- nesiske kunst's forudsætninger.« Johan Lange: »Vore gamle kirkegårdes træer og deres rolle i nordisk kulturhistorie.« Knut Kristiansen: »Mira Bai fra Ra- jasthan« og »Lalla fra Kasmir«. Vest- jysk Kammerensemble: »Idéhistoriens afspejlinger i musikken.«

Undersøgelser, 1970: I haven til fo- tograf F. Lydoms hus i Sønderportsga- de er foretaget en udgravning, der havde til formål at undersøge strati- grafien på stedet. Ældste lag kunne dateres til ca. 1100. I forbindelse med den påtænkte prøvegravning af værft- et Ydre Bjerrum, Ribe Domkirkes Landsogn, er dette blevet opmålt af Nationalmuseets 2. afdeling. På jern- banens terræn, hvor tidligere Sct. Ni- colaj kirke og nonnekloster har ligget, er foretaget en orienterende gravning. Kirkegården har været brugt som sog- nekirkegård op til det 15. århundrede. Under udgravningen er man stødt på en del grave, hvoraf een kunne dateres til germansk jernalder. På bopladsen Okholm, Vester Vedsted sogn, er der

foretaget supplerende undersøgelser af det middelalderlige kulturlag ved museumsinspektør Jørgen Madsen, Århus. Man fandt herved en risflettet og en simpel tømmerstave brønd fra ca. 1100. 1971: I haveområdet, matr. 355a Korsbrødregade er foretaget en undersøgelse, inden arealet blev lagt ud som parkeringsplads.

Udgravningen gik til 3 meters dybde og prægedes helt til bunden af opfyldningslag. Der fandtes spor af et hus fra 1400-tallet, og i de naturlige sandaflejringer i udgravningens bund af et hus fra 1200-tallet. En stor mængde digelfragmenter og bronzeklumper i lagene fra 12- og 1300-tallet tyder på, at der har ligget et bronzestøberi i området. I skårmaterialet er importeret keramik dominerende. På gårdejer Andreas Hansens jord i *Sejstrup* er foretaget en undersøgelse af en stendynge, man var stødt på ved pløjning. Fra bunden af pløjelaget til ca. 80 cm.s dybde fandtes et anlæg af sten af skiftende størrelse over et område på forløbsigt 5 × 7 meter. Imellem stenene fandtes en del forarbejdet flint og mange potteskår fra store kar. Skårene daterer fundet til dolktid, 1800-1700 år før Kristus. I Puggårdsgade 5 foretog samlingen en opmåling og fotografiering af et gulv fra ca. 1550, som kom til syne, da man ombyggede husets indre. I Grønnegade 12 opmålte og fotograferede man bygningskonstruktioner og tømmerbemaling, der blev blotlagte ved en ombygning. I Alsbrogaard ved *Sejstrup* opmålte og fotograferedes en trelænget gård fra ca. 1860, som havde usædvanligt mange af sine oprindelige træk bevaret, bl. a. et bryggers med bageovn.

Vigtigere nyhvervelser: En priori-

tering forekommer meningsløs, og en oprensning er for omfattende.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: I Hans Tavsens hus er der foretaget nyopstilling af ældre og yngre stenalder i rum I. Taget på huset Sor-tebrødregade 3, som ejes af Antikvarisk Samling, er blevet fornyet. Porsborgs Kælder er blevet restaureret, og samlingerne er nyopstillet. I Quedens' Gaard er ejendommens oprindelige vaskehus blevet indrettet og åbnet for offentligheden. Radiosamlingen sammesteds er blevet nyopstillet.

ROSKILDE MUSEUM

Besøgstal: 4000.

Samlingernes stærke vækst i de senere år har bevirket, at museet nu er at betegne som et museumsmagasin med udstillingsmuligheder for knap 20 % af materialet og med så overfyldte magasiner, at en egentlig ordning af disse i øjeblikket er umulig, ligesom også enhver større udstillingsvirksomhed er utænkelig. Museet har draget konsekvensen deraf ved som entrebillet at udlevere en 8-sidet folder, der gør opmærksom på de nævnte forhold og virker som fører; samtidig er gennemført en ometikettering. Hovedvægten må i museets ydre virksomhed lægges på udlån til andre museers udstillinger samt især på museumslektoratets virksomhed, der ikke alene omfatter egentlig undervisningsvirksomhed for folkeskolen, tekniske skoler, gymnasier og seminarier men også samarbejde med studiekredse, foreningsvirksomhed og arrangementer for pensionister. Der har dog været arrangeret enkelte småudstillinger især af

grupper af nyerhvervelser og specielt jule- og fastelavnsudstillinger.

Publikationsvirksomheden er fortsat med serien Fra Roskilde Museum (Niels A. Christiansen: Barndommens Land (Barndommuseet) og Arthur Fang: L. A. Ring og Roskilde), samt med museumslektoratserien for Roskilde og Holbæk Museum, (Niels A. Christiansen: Museum og undervisning). Museet har overladt det rent praktiske arkæologiske undersøgelsesarbejde til Roskilde Arkæologiklub (nødgravninger, indsamlinger og undersøgelser i Roskildes middelalderlige lag, stenaldergravninger i Vindinge ved Roskilde m. m.)

Nyerhvervelsernes antal har stadig været stort i 1970, men er indskrænket af økonomiske grunde i 1971, erhvervelserne omfatter især middelalderlige grundfund, genstande til barndommuseet (større samlinger af billedark, legetøj, børnebøger, m. m.), ting vedr. egnens bondekultur (specielt hedebotekstiler), tegninger og malerier med særlig henblik på topografi og personalhistorie, juleting, sølv, møbler, keramik og glas; større forøgelse er også tilgået Gustav Wied samlingen. Der arbejdes med en konserveringsordning evt. i tilknytning til andre sjællandske museer.

SAMSØ MUSEUMSGAARD

Besøgstal: 1970-71: 4735. 1971-72: 7141. Museet åbent fra 1. maj til 1. november.

Udstillinger: Museet er bygget og indrettet som en gammel Samsøgaard (3-længet) fra først i 1800-tallet, desuden findes en righoldig oldtidssamling ca. 5000 stk.

Nyindretninger: En ny glasmontre til skiftende udstillinger, i år udstilles et 4000 år gammelt jættestuefund udgravet på Samsø.

Vigtige konserveringsarbejder: Vores broncesamling delvis konserveret på Nationalmuseet. Museet har en fast amatørkonservator ansat 17 timer ugentlig.

SILKEBORG MUSEUM

Besøgstal, 1970: 23.538, 1971: 27.214.

Udstillinger: 1970 særudstilling »Dansk glas«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 1970 to foredrag, 1971 to foredrag og studiekredse.

Vigtigere konserveringsarbejder: Omkonservering af Tollundmandens læder-tilbehør.

SKAGENS FORTIDSMINDER

Besøgstal: 17.700.

Publikationer: Vejledninger for publikum.

Vigtigere nyerhvervelser: Modeller af forhistoriske fartøjstyper.

Nyindretninger: Nyindretning og sikring af tingene ved montre.

SKANDERBORG MUSEUM

Besøgstal fra den 6/4 71 til den 31/12 71: 1.100. Museet åbnede i de nuværende lokaler den 6/4 71.

Publikationer: Museumsforeningen for Skanderborg og omegns årsskrift »Skvæt« for 1970-71. Artikler: Skanderborg Museum indtil 1965, af overlærer Niels Gjesing, Skanderborg. En gravhøj ved Brørup Skovgård, af mu-

seumsinspektør Søren H. Andersen, Moesgård.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Aftenhøjskole 1971. Emner: Folkevisen, jysk granit og gyldne altre, håndværkerlavene, samt en oversigt over tiden ca. 1100 til 1450.

SKIVE MUSEUM

Besøg: 1970: 5.325, 1971: 7.250.

Udstillinger: 14 kunstudstillinger og 3 kulturhistoriske udstillinger.

Publikationer: Arbejdsmappe til undervisningsbrug om »Køkkenmøddingen ved Krabbesholm«. Årbog for museerne i Viborg Amt.

Undervisningsvirksomhed: Til skolerne er fremstillet kasser med undervisningsmateriale.

Nyindretninger: 1971 blev museets oldsagssamling nyopstillet. Museets grønlandssamling er blevet nyordnet.

Konservering: I 1971 påbegyndtes indretningen af en fælles konserveringsanstalt for museerne i Viborg Amt på museet.

STRUER MUSEUM

Besøgstal: 581 + 648.

Vigtigere ny erhvervelser: Klaver, lamper.

SYDSJÆLLANDS MUSEUM, VORDINGBORG

1970. *Besøgstal:* 9000, heraf 2000 skolebørn, der har besøgt museet som led i skoleundervisningen.

Undersøgelser: Fortsat undersøgelse af tidlig Maglemoseoplads i Bar-

mosen nordvest for Vordingborg samt prøvegravning på formodet »Brommeplads« på Knudshoved odde. I anledning af ombygning af apoteket i Vordingborg er officinet fra 1826 blevet opmålt og fotograferet. Udstyret og inventaret er overført til museets magasin med fremtidig genopstilling for øje. Under nedrivningen er præstegården i Vordingborg fra 1860'erne blevet gennemfotograferet.

1971. *Besøgstal:* 8672, heraf 2067 skolebørn, der har besøgt museet som led i skoleundervisningen.

Undersøgelser: Fortsat udgravning af boplads fra yngre bronzealder på Knudshoved odde. I forsommeren 1971 afsluttedes undersøgelserne i Bar-mosen af tidlig Maglemoseoplads.

Nyerhvervelser: Maleri, udsigt fra Oringe mod slotsruinen, dateret 1828.

Nyindretninger: Nyopstilling af oldsagssamlingerne er under forberedelse.

SÆBY MUSEUM

Besøgstal: 1970: 3600, 1971: 4500.

Undersøgelser: Udgravninger ved Sæby kirke for at finde rester fra det i 1460-1536 værende karmelitterkloster. Kun ringe resultat.

Nyerhvervelser: En komplet skolestue best. af kateder, 10 2-mands borde, bøger, billeder, udstoppede dyr og fugle (fra slutningen af 1800-tallet). Dele af inventar til apotek, mere følger i dette kalenderår, så museet til vinter kan indrette et komplet lille apotek. Herskabskaret (1860) m. tilh. seletøj, landbrugsredskaber, værktøj (snedker, hjulmager, sadelmager, violinbygger m. m.), tekstiler, køkkenredskaber m. m.

Ny- eller ombygn. m. m.: Magasin

og kontor i museumsbygningen, landbrugsafdeling i kælder samt opstilling af apotek. Urtehave m. 32 forsk. lægeurter, frigivelse af lejlighed i museumsbygningen, hvor skolestuen er opstillet.

MUSEET PÅ SØNDERBORG SLOT

Besøgstal, 1970: 62.000, *1971:* 65.000.

Udstillinger: 1970: 50-års mindeudstilling for Nordslesvigs genforening med Danmark. Arrangeret i hele sydfløjens 2. sal i samarbejde med Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot og Museet på Koldinghus. Foruden genstande fra de tre museer var der lånt til udstillingen bl. a. fra Rigsdagen, Folkehjem i Åbenrå og flere private. *1971:* Sønderborg Søfart 1571-1971 i anledning af Sønderborg Skipperlaugs 400-års jubilæum. Udstillingen viser laugets klenodier og dokumenter samt skibsbilleder, modeller, kister, redskaber m. v. Sønderborg slots bygningshistorie. Udstillingen omfatter 12 billed- og tekstplancher, 4 modeller af slottets byggefaser, udarbejdet af H. Gydesen, og 4 montrer med fund fra slottet. Udstillingen fortsætter indtil videre. Portrætter i museets eje, fortrinsvis af C. W. Eckersberg og C. A. Jensen. »Holland værner Fortiden«, vandreudstilling.

Publikationer: 1970: Katalog til Genforeningsudstillingen, rigt ill. *1970:* Sammen med Historisk Samfund for Als og Sundeved årbogen »Fra Als og Sundeved« 1969: »Fra Afstemning og Genforening«. Heri artikler af museets medarbejdere Inge Adriansen, H. C. Petersen og J. Slettebo.

1971: Sammen med Historisk Samfund for Als og Sundeved årbogen »Fra Als og Sundeved« 1972, der bestod af: Sønderborg Skipperlaug 1571-1971, skrevet af Niels Knudsen.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 1970: Besøg hvert år af ca. 22.000 skole-elever, *1971:* heraf fik ca. 16.000 omvisning eller vejledning ved museets to kustoder. Der blev desuden givet sær omvisninger for danske og udenlandske hold. Museumspædagogen har deltaget i museets udstillings- og publikationsvirksomhed, især ved fremskaffelse af baggrundsmateriale og udarbejdelse af tekster. Hun har desuden fungeret som kontakt til lokale skoler ved emnedage etc. Museets leder har holdt foredrag på museet samt i foreninger m. v. forskellige steder i Nordslesvig. Museets årsberetninger trykkes i »Fra Als og Sundeved« og »Sønderjyske Årbøger«.

Undersøgelser: 1970: Museumspædagogen har indsamlet materiale vedrørende Havbogade, Sønderborg. Hun har desuden sammen med museets leder gennemgået lokale aviser 1918-20 med henblik på at fremskaffe materiale til Genforeningsudstillingen. *1971:* Undersøgelsen af Havbogade er fortsat, især med interviews af nuværende og tidligere beboere samt med omfattende fotograferinger.

Nyerhvervelser. 1970: Museet modtog i forbindelse med Genforeningsudstillingen en del gaver fra perioden 1914-1920. Som testamentarisk gave modtoges en del malerier samt en del sølvtøj, bl. a. tre hovedvandsæg. Ved køb erhvervedes en sølvthekande, tre portrætter af C. W. Eckersberg, et maleri af Hendrick Krock, et skovbillede af O. D. Ottesen, et selvportræt af V.

Kragh-Hansen og en collage af Franziska Clausen samt tegninger af Gebaur og Johs. Carstensen. Til malerikøbene modtog museet tilskud fra Ny Carlsbergfondet. 1971: Som gave er modtaget et fornemt udkåret, alsisk egetræsskab fra 1700-tallets midte, flere uniformsdele, adskillige genstande til tekstsamlingen og en samling is- og marcipanforme. Som testamentariske gaver er modtaget flere malerier, bl. a. tre af Alfred V. Jensen, og en samling kopper, fade og kander. Med støtte fra Fonden til Fædrelandets Vel er købt et barok-egetræsskab og med støtte fra ministeriets dispositionsfond er erhvervet en stor tinkande med et mesterstempel fra Sønderborg. Den nyoprettede Mønt- og Medaillesamling er blevet stærkt forøget både ved gaver og køb. Endelig har museet købt tre malerier og et par stik af C. A. Lorenzen.

Ombygninger: Restaureringen af Sønderborg slot fortsætter og forventes i hovedsagen afsluttet 1973. Museet har foreløbig overtaget de fleste rum i sydfløjen og har her arrangeret en række midlertidige opstillinger fra forskellige af museets afdelinger.

Konservering: Flere malerier, to skabe og nogle kister er blevet konserverede. En del oldtidsmateriale er sendt til konservering.

HANNE'S HUS
SØNDERHO

Besøgstal 1970: 5.029, *1971:* 6.639.

Publikationer: Sønderho, Position: 55° 21" N. br., 8° 28,2" ø. lgd. er udsendt i 1970 under redaktion af Jørgen Brinch.

MUSEET FOR VARDE BY OG OMEGN

Besøgstal: 5430.

Udstillinger: 13.

Publikationer: Mark og Montre 1970, 1971: H. K. Kristensen: »Gamelt importmateriale fra Indien«, J. Ahlefeldt-Laurvig: »En smørskål fra fajancefabrikken i Kastrup«, Laura Halkjær Kristensen: »Nogle almue-tekstiler på Varde museum«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Poul Eller »Portrætter af Kr. IV«. Aftenskole: 6 foredrag med lokalhist. emner.

Vigtige undersøgelser: Udgravning af 2 enkeltgravshøje i Øse.

Nyindretning: Kælderetagen og magasinet omordnet.

VENDSYSSEL HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: 15.604.

Udstillinger: Butikker, Bordtøj gennem tiderne, De næsten ukendte, Uld og hør, Landbrugsredskaber og køkkentøj på Hjørring dyrskue, Holland værner fortiden på Hjørring seminarium, Husgeråd, Mad i gamle dage og landbrugets redskaber i Sindal ved byens 100 års jubilæum.

Publikationer: K. Sørensen: Bordtøj, udstillingskatalog. Uhrmageren der solgte sin kone, genoptryk af skillingsvise fra Hjørring. Store Vildmose, forslag til et vildmosemuseum på Hjermit-slevgård. Sandflugt, forslag til et sandflugtsmuseum i Rubjerg Knude fyr. Husgeråd, katalog til museets sommerudstilling. Palle Friis, Holger Rasmussen og Svend Thomsen: De næsten ukendte, særtryk af Dansk kulturhistorisk Museumsforenings årbog 1971, tilrettet P. V. Glob. Palle Friis: Brudstykker af en dagbog i Historisk Sam-

funds festskrift til Holger Friis. Palle Friis: *Museer i Vendsyssel 1970 og 1971*.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Metodikkursus for Danmarks Lærerhøjskole »Museets brug i undervisningen«.

Vigtigere undersøgelser: Undersøgelse af offermose fra ældre jernalder, »Egebjerg«, Ugilt s. Undersøgelse af jernalderardspor i samarbejde med kontorchef Viggo Nielsen, kulturministeriet. Store Vildmose, Tolstrup s.

Nyindretninger: Museet har af byrådet fået overladt hele den gamle gymnasiebygning i Museumsgade 2, der nu bliver indrettet til museets administration med bibliotek, arkiv, kontorer og værksteder i de gamle klasselokaler.

VESTFYNS HJEMSTAVNSGAARD

Besøgstal: Ca. 4.000.

Publikationer: Årsskrift, Vestfyns Hjemstavn.

VIBORG STIFTSMUSEUM

Besøgstal, 1970: 31.738, 1971: 28.006, ialt: 59.744.

Udstillinger: I 1970 arrangerede museet udstillingen »Hvad har vi gjort« en oversigt over museets arbejde i det tiår der er gået, siden det blev kommunal institution. Derudover arrangeredes 7 vinduesudstillinger over forskellige emner fra Furs geologi til kaffekopper, samt en udstilling af helleristningstegninger. I 1971 lånte museet udstillinger om Afrika på Moesgård, om forurening af NOAH, om fredning af Rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning. Museet selv stod for udstillingerne »Ædle kvinder, skønne mø-

er«, »Keramikere i Paradis«, »Kirker omkring Viborg«, »Gaver der ikke kan købes«, samt præsentationsudstillinger af museets publikationer på Biblioteket.

Publikationer: I 1970 udkom 1. bd. af Bidrag, redigeret af Erik Levin Nielsen og med bidrag af bl. a. Erik Levin Nielsen og Peter Seeberg. Til den nyopstillede bronzealdersamling blev der udgivet et katalog og leksikon »Bronzens tidsalder« ved M. Bro-Jørgensen. I 1971 udkom 1. bd. af tidskriftet MIV, udgivet af Museer i Viborg amt med bidrag af alle museets medarbejdere. Desuden deltog M. Bro-Jørgensen, E. Levin Nielsen og H. Langballe i udgivelsen af lærerskolehæftet »Viborg Album«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I 1970 har museets medarbejdere ledet to aftenhøjskoler med emner fra museets virksomhed. Derudover afholdtes en foredragsdag for amtets lærere. Mindre afdelinger af museets særudstilling »Hvad har vi gjort« har været udstillet på amtets skoler, og desuden har en særudstilling om Umanak i Grønland, udarbejdet af Fiskerimuseet i Esbjerg været vist på skoler og institutioner. På Hvolris har der været afholdt en række studiegravninger for amatørarkæologer. I 1971 afholdtes foredrag i en aftenhøjskole, et sommerkursus for Lærerhøjskolen, samt en række foredrag for et amerikansk college på Studentercentret i Hald. Desuden har museets medarbejdere deltaget i en række foredrag på skoler og i foreninger. Museet har sammen med amtets øvrige museer stillet 6 vandresamlinger til rådighed for skolerne med emner fra molerets geologi til knivens historie, samt to plancheud-

stillinger om maleren Chr. Dalsgård og om Albrecht Dürer.

Vigtigere undersøgelser: I Viborg by har museet i 1970 afsluttet undersøgelserne af Ibsgade med fastlæggelse af en række kirke- og klostertomter. Derudover arbejdedes med udgravningerne af Asmildkloster, som afsluttedes i 1971 med påvisningen af en ældre træbygning fra o. 1100-1200. Udgravningerne øst for Domkirken påviste et antal begravelser fra tidlig middelalder og under dem spor af en træbygning ældre end den ældste stenbyggede kirke på stedet. Hvolrisområdets udgravning i 1970-71 koncentrerede sig om et antal romertidsgrave dels ø. for området dels på området ved stenkredsen. I Bjerringbro viste der sig ved udgravningen af en bronzealderhøj under højen stolpespor af en rektangulær bygning, måske et dødehus. I Troelstrup v. Møldrup udgravede museet en langhøj med 4 store stenkister omgivet af et stolpehegn og senere dækket af høj. Anlægget er fra midten af y. stenalder. I Gedsted undersøgtes rester af en landsby med brolagte gader og rester af pottemagerovne, som er fra midt i førrom. jernalder.

Vigtigere nyerhvervelser: To komplette samlinger af smede- og skomagerværktøj, 1 par bemalede alkovedøre, samt en bemalet hatteæske.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: I 1970 åbnede museets nyopstilling af bronzealderssamlingen i kælderen til det gamle rådhus. I 1971 påbegyndtes nyopstillingen af middelaldersamlingen på museets loftsetage.

Vigtigere konserveringsarbejder: Diverse reb, læderstrimler og et sølvbelagt jernbeslag fundet på Borgvold. Barokkaret fra Marsvinslund.

VÆRLØSE MUSEUM

Besøgstal: 1970 og 1971 ca. 2800. Deraf ca. 40 skoleklasser, foreninger, selskaber og aftenskoler.

Udstillinger: I øjeblikket en udstilling om vandmøller fra 1300 tallet på museet. I 1970 en udstilling i bibliotekets sal om kort (topografi) og i 1971 en fotoudstilling samme sted. Ved Historisk forenings generalforsamling yderligere udstilling af de ca. 200 genstande vi modtager gennemsnitlig hvert år.

Publikationer: Et årsskrift på 32 sider med lokalt indhold.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Aftenhøjskole med god tilslutning (Kend din egn) og foredrags- og demonstrationsvirksomhed for foreninger, omsorgsklubber o. l. på egnen. Skoleklasser modtager orientering om egnens historie belyst gennem fund og genstande.

Vigtigere undersøgelser: Sammen med Nationalmuseet foretaget undersøgelser angående middelalderligt pottemagerværksted, efteråret 1970 og sommeren 1971. Desuden gennemsyn af nedbrydningstomter efter gamle huse og gårde. Gennemfotografering af gårde og huse, der forsvinder (også interiører).

Vigtige nyerhvervelser: To gamle vindfløje 1778 og 1805, tekstiler og gammelt værktøj fra smed, tømrer og maler.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Vi er i 1969 flyttet fra den gamle skole i Lille Værløse til Mosegården og det har været nødvendigt at isolere, få el-varme i visse rum og få nogle montere til vore småting og dragter.

Vigtigere konserveringsarbejder: Hos fingersnilde folk har vi fået re-

staureret en del møbler og mindre genstande, også en medtaget vindfløj.

ØLGOD MUSEUM

Besøgstal: Egnsmuseet, 1970: 852, 1971: 808, Mejerimuseet »Hjedding«, 1971: 1050, Skolemuseet »Hodde gl. Skole«, 1971: 1350, ialt 3152.

Udstillinger: 1 (Hans Egede).

Publikationer: Museets årsskrift 1970, 1971. Mark og Montre 1970: Hodde skole 1831-1956. Mark og Montre 1971: »En levende begravet hest.« »Andelsmejeriet Hjedding«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Ølgod sogn fra oldtid til nutid. 5 foredrag.

Vigtige undersøgelser: udgravning af brandpletgrave i Ådum.

Ølgod museum har overtaget driften af mejerimuseet »Hjedding« Danmarks første andelsmejeri.

ØREGAARD MUSEUM

Besøgstal: Ca. 4.000.

Publikationer: Katalog med indledning om Gentofte kommunes historie.

Vigtigere ny erhvervelser: Jens Juel: Søgården i Gentofte ca. 1802.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Udvidelse af Gentoftesamlingen i forbindelse med en nyophængning.

AABENRAA MUSEUM

Besøgstal, 1970: 13.268, 1971: 15.712.

Udstillinger: Udstilling af fotos fra Aabenraa fotoclub. »Genforeningsudstilling«. I anledning af 50 året for genforeningen. De fire museer i Nord-slesvig udstillede et udvalg af deres

bedste ting. Udstilling »Mennesker og miljø«. Fotografier af fhv. hoffotograf Elfelt og genforeningsbilleder af fotograf P. Clausen, Aabenraa. Salgsudstilling arrangeret af Terre des hommes. Oldemors juletræ (juletræ pyntet som på vore bedste- eller oldeforældres tid). 1971: Arkitekttegninger og modeller af en »agora« ved Aabenraa. Elevarbejder fra gymnasiet på Aabenraa Statsskole (tegninger og keramik m. m.). Aabenraa Fotoclub. Udstilling af fotos. Udstilling af kunstværker Hanne Vedels arbejder og smykker fremstillet af juveler Bent Gabriel, Kolding. Terre des hommes: Salgsudstilling af ulandsarbejder. Sønderjylland mellem 1864 og 1920. Fotoudstilling arrangeret af de fire museer, Historisk Samfund m. m. Oldemors juletræ. Man har på museet to gange samlet byens børn. I december til juleklip og i marts til klipning af gækkebreve.

Ny erhvervelser: Da museet har specialiseret sig i Aabenraas søfart, har man med glæde som gave modtaget 1 skibsbillede malet af J. Böttger, Altona, af barken Catharina af Aabenraa. 1841. 1 skibsbillede af briggen Jupiter af Aabenraa, ukendt maler, malet 16.6.1813. Erhvervet ved køb et oliemaleri af fregatten Calløe bygget 1855-56, malet af den engelske skibsmaler Tudgay. Af konsul George Jorck og hustru Emma Jorck's fond har man fået midler til at købe et William Green ur. William Green var en søn af den til Aabenraa fra England indvandrede Peter Green, og museet ejer nu ure fabrikeret af faderen Peter Green, og sønnerne Jonathan og William. Museet har suppleret sin samling af sølv fremstillet af Aabenraa-guldsmede både ved køb og gaver. Af

mindre gaver af alle slags har museet modtaget et utal.

Nyindretninger: Museet har i de to kalenderår fået forbedret belysningsforholdene i søfartsafdelingen og i den etnografiske samling.

Konserveringsarbejder: Tre af de bedste skibsmodeller er blevet grundigt restaureret af ekspert i søfart, der hører til museets velyndere, og som har gjort det gratis.

Dansk kulturhistorisk Museumsforening

Mødet fandt sted i Folkets Hus i Halmstad, fredag den 1. september 1972 kl. 14.00, hvor følgende museer var repræsenteret: Bangsbomuseet, Djurslands Museum, Esbjerg Museum, Falsters Minder, Forhistorisk Museum Moesgaard, Frederiksborgmuseet, Gilleleje Museum, Helsingør Bymuseum, Helsingør komm. Saml. i Espergærde, Holbæk Museum, Horsens historiske Museum, Hørsholm egnens Museum, Jagt- og Skovbrugsmuseet, Museet på Jægerspris Slot, Kalundborg Museum, Kunstindustrimuseet, Københavns Bymuseum, »Den gamle By« Århus, Køge Museum, Langelands Museum, Musikhistorisk Museum, Nationalmuseet 1. afd., 2. afd., 3. afd., Næstved Museum, Odense Bys Museer, Orlogsmuseet, Kulturhistorisk Museum Randers, Antikvarisk Samling Ribe, Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning, Rosenborgsamlingen, Roskilde Museum, Svendborg Amts Museum, Sydsjællands Museum, Søllerød Kommunes Museum, Sønderborg Museum, Thisted Museum, Tøjhusmuseet, Varde Museum, Vendsyssel historiske Museum, Viborg Stiftsmuseum, Værløse Museum, Ølgod Museum, Aabenraa Museum samt Aalborg historiske Museum.

1. *Valg af dirigent:* Efter formandens velkomst og på dennes forslag valgtes overlæge E. Hovesen, Grenå, til mødets dirigent.
2. *Nye medlemmer:* Fra Flyvehistorisk Fællesudvalg, Vedbæk, forelå ansøgning om optagelse i foreningen. Ansøgningen godkendtes enstemmigt.
3. *Styrelsens beretning for 1971/72:* Formanden, museumsinspektør Peter Seeberg indledte styrelsens beretning med at mindes overinspektør, dr. phil. Aage Roussell, Museet for Danmarks Frihedskamp og museumsleder Eilif Larsen, Hobro, der begge var afgået ved døden i årets løb.

Seeberg fortsatte med at henvise til den afklarede fornemmelse af letsindighed overfor de daglige gøremål, som afholdelse af årsmødet i det fremmede giver, og han henviste derpå til Magnus Barfod, der var i Halland for ca. 900 år siden, og om hvem Magnusdrapa bl. a. siger:

Høyt steg flammer i vinden
Viskdalske enker fikk våke.

Det var Seebergs ønske, at danske museumsfolk ikke gav anledning til slige excesser.

Vedrørende *museumslovenes revision* udtalte Seeberg, at den evige uafklarethed med hensyn til mange museers økonomiske eksistens er det stadige interne onde, som tanker og samtaler ideligt kredser om. Vil ministeriets museumsudvalg, som nu er nedsat og har påbegyndt sit arbejde, afklare dette spørgsmål, eller vil udvalgsarbejdets økonomiske konsekvenser af folketinget blive udskudt eller skubbet videre til andre offentlige instanser i byrdefordelingens fornuftsbesmykkede navn. Om dette kan næppe noget medlem af museumsudvalget skønne noget.

I beretningen henvistes derpå til *museumsudvalget*, hvis nedsættelse denne forening har et betydeligt ansvar for, og som har til formål at udarbejde en betænkning som baggrund for en fælles museumslov gældende alle museumstyper, men måske med særlige afsnit for de kulturhistoriske og kunstmuseerne. Den kritik sammensætningen af dette femten-mands udvalg har vakt, blev omtalt, idet udvalget bortset fra de »fødte« medlemmer og en repræsentant for provinskunstmuseumsforeningen og en for denne forening også omfatter et antal museumsinteresserede medlemmer, heriblandt også et par museumsfolk, alle udpeget af kulturministeriet. En række museer, således den kulturhistoriske specialmuseumsgruppe og hovedstadens kunstmuseer har gennem disse valg kunnet føle deres interesser dårligt repræsenteret. Til utilfredsheden har også bidraget, at det efter kommissoriet igrunden var ret ubegrænset, hvad udvalget kunne beskæftige sig med. »Ikke sært, at de pågældende museumsgrupper har følt, at der blev truffet bestemmelser henover hovedet på dem«. Formanden udtalte videre: Museumsudvalget er på godt og ondt blevet et interessefelt for samtlige danske museer. Det første de har haft, vistnok. Det er her muligt at begå dumheder på alles vegne og med temmelig langsigtet virkning. Det er derfor uhyre vigtigt, men sandeligt ikke mindre uhyre vanskeligt at formulere forløsningsmuligheder for tendenser, som alle allerede er enige om, på en måde, der virker forenklende og ikke forsnørklende. At udvalget udelukkende skulle besidde sådanne egenskaber, vil denne forsamling med rette være i tvivl om.

Beretningen omtalte endvidere, at udvalget strukturelt arbejder med to begreber, som allerede er diskuteret på Grenåmødet: *Amtsmuseumsråd* og i forlængelse heraf et offentligt organ, *amtsmuseumsnævn* til fordeling af særlige bevilinger, samt et *stats museumsråd*, hvis sammensætning ikke er afklaret, men hvis opgave det vil være dels at være tilsyn som vort nuværende lokalmuseumstilsyn, dels at være et fælles kommunikationsorgan for samtlige museer. Seeberg anbefalede dette råd, idet han udtalte: Mon museerne ikke kan være tjent med at have et råd, som alle de øvrige kulturelle grupper har det: Biblioteker, teatre, musik. Det er jo museumsfolk, der skal styre det i fællesskab?

Om de økonomiske konsekvenser sagdes det i beretningen, at hverken de statsdrevne eller direkte statsstøttede museer ville blive inddraget under loven,

men at den afgørende reform for tilskudsmuseerne vil være, at tilskudsbremserne reduceres. Der har været talt om, at det absolutte loft ved 200.000 kroner skulle fjernes, mens 125 %-reglen skulle bevares. Den første forbedring vil blive hilst af de større, professionelt drevne museer med tilfredshed, mens de mindre museer vil se på det som en privilegering af dem, der har nok i forvejen. Herom udtaltes det: 125 %-reglen opretholdes dels som et bremseprincip, dels som en slags udkikspost. Fra denne regel kan ministeriet overse de økonomiske konsekvenser indenfor en lovs funktionstid. Den er ualmindeligt besværlig at bringe en museumsbestyrelse og en kommunalbestyrelse til forståelse af, når man samtidig taler om basisår som en selvfølge. Fin-des der noget, der hindrer museernes udvikling, er det vistnok dette stykke hvis såfremt ifald. Den nedre grænse ved 20.000 kroner bør forhøjes, den er en sultegrænse, der, om den bevares, bør flyttes til 50.000 kr.

Hvad museerne har brug for er videre rammer at arbejde under, mere uvilkårligt udløste tilskud fra staten, ligesom der må kunne opbygges en rådighedssum, der kan anvendes til de museer, som er i en virkelig klemme. Mange museumsfolk og styrelsesmedlemmer er mere interesseret i, *hvornår* de kan få noget ud af de forjættelser, som den nuværende lov allerede rummer; thi en revision af loven med flytning af basisåret har allerede farvet mange museers budgetter og planlægninger. Det må være et ubetinget ønske fra denne forenings side, at folketinget får mulighed for at ændre basisåret, så den række af museer, der har bygget noget op på dette, får de fordele, flytningen medfører. Udvalgets arbejde og forslag vil ikke kunne præsenteres folketinget før i samlingen 1973/74.

Beretningen omtalte derpå museernes udbygning af deres *forhold til primær- og amtskommunerne* og de særdeles betydelige resultater, der er opnået. Mens græsset gror, dør »hønsemor« imidlertid ikke. Alene i Ringkøbing amt har tre museer kunnet ansætte daglige ledere, men også andre steder er der tale om betydelige fremskridt. Det fælles initiativ i amterne har samlet sig om pædagogisk arbejde og konserveringsanstalter, således at der på nuværende tidspunkt er et lille antal amtskonserveringsanstalter undervejs. Det er karakteristisk, at disse konserveringsanstalter ikke ønsker at blive selvforsynende institutioner, men virke som igangsættere og på de vanskeligste områder som medlemmer til special- og centralkonserveringsanstalterne.

På *udstillingsområdet* foregår der samvirke af frugtbar art, udtalte Seeberg og henviste til samarbejdet mellem hovedstadsmuseer og provinsmuseer og til hovedstadsmuseernes anbringelse af udstillinger i provinsen.

Udstillingsaktiviteten ved danske kulturhistoriske museer er som den pædagogiske aktivitet voldsomt forøget. Det er som det skal være, og der kan komme meget mere ud af det. Men forøgelsen skaber rimeligt nok uro hos dem, der har ansvaret: Er det nok blot at lave en pressesucces, er det tilstrækkeligt at producere sig som et dagblad, der skal ud hver eneste dag, eller har museerne ikke et ansvar dels overfor selve vidensbegrebet, dels overfor et publikum, som

ikke kan være tjent med andet end det mest omhyggeligt forberedte og gennemarbejdede.

Udstillingen som fænomen gennemgår også en slags intern bearbejdning. Hvad er udstilling? Hvorfor ikke film eller bog. Udstillingens genremæssige særkende må lægges fast, og udstillingen som formidling må undertiden forlades og erstattes af andre genrer, hvor dette skønnes fornuftigt.

Udover udstillingen bevæger *de historiske værksteder* sig, som vil give et begrænset publikum lejlighed til at deltage i arbejdsprocesser og leveduligheder fra forhistorisk og historisk tid. De udgør en art neorealistiske happenings med pædagogisk udbytte af format. De vokser i dag frem i forbindelse med museer eller på egen hånd. De er kommet for at blive. Museerne bør hjælpe dem, hvor de findes. De er én af vejene til at fastholde museerne som folkelige og ikke blot publikumsinstitutioner.

Formanden omtalte andre tendenser undervejs, nemlig *styrkelsen af museerne som forskningsinstitutioner*. Skal museerne specialisere deres forskning for at følge med institutterne og søge fælles beskyttelse sammen med disse eller ligger vejen i sammen med de nye grupper, som samler sig omkring museerne, at bygge disse op som frie forskningssteder med en anden arbejdsangang end de gamle akademiske institutioner.

Museerne har ikke fundet deres plads, heller ikke her, men der er al mulig grund til at uddybe den rolle, museerne allerede har påtaget sig: At formidle det stædige overskud af interesse for studium, forskning og kreativt arbejde, som til stadighed dukker op individuelt eller gruppemæssigt indenfor et museums arbejdsforhorisont.

I beretningen omtaltes et kommende *samarbejde på nordisk plan*: De mange strømninger, som nu gør sig gældende inden for museumsverdenen, de gode kontakter, som efterhånden er knyttet også udadtil, har også vakt forestillinger om, at der bør skabes fællesinstitutioner på nordisk plan på områder, hvor det næppe er rimeligt at lade de enkelte lande skøtte deres eget. En nordisk fællesinstitution omfattende en udstillingscentral, et dokumentationscenter og eventuelt en fælles basisuddannelse, alt styret af museerne selv er foreløbigt blot udkastet som en tanke, man kan vende og dreje på, men et samarbejde ville løse nogle af vore egne fremtidsproblemer.

Hvad det *organisationsmæssige område* angår, har de senere års drøftelser gået i den retning, at det ville være praktisk med en enkelt museumsorganisation. Sammenslutninger kan være praktiske, men de kan også reducere en egentlig aktivitet for en mere abstrakt. En dansk museumsorganisation bør således efter styrelsens opfattelse ikke føre til sammensmeltning, men højst til en konfederation af frie fraktioner, der selv afgør hvilke fælles interesser, de faktisk har.

Inden for en sådan institutionsorganisation vil der være de samme mangler, som der allerede er i kulturhistorisk museumsforening: De mange medarbejders manglende indflydelse og styrelsesmedlemmernes manglende tilstedevæ-

relse blev påpeget. Det er et alvorligt problem, som vil vokse i de kommende år, efterhånden som styrelsesmedlemmerne bliver sig deres indflydelsesmuligheder bevidst.

Faglige personaleorganisationer som Magisterforeningens museumssektion, Konservatorforbundet, eller personprægede sammenslutninger som Foreningen af danske Museumsmænd og Skandinavisk Museumsforbund dækker tilsammen en del af de roller, som institutionsforeningerne ikke kan dække, men hvordan kommer vi videre?

Styrelsen har overfor en situation under udvikling ment, at *foreningens vedtægter* måtte tillempes: For det første må det sikres, at samtlige museumsgrupper i foreningen repræsenteres i styrelsen, for det andet må det overlades til det enkelte museum, hvorvidt det vil lade sig repræsentere af et styrelsesmedlem, en leder, en medarbejder, for det tredje at det præsidentielle formandsvalg bør afløses af et parlamentarisk, hvor formanden vælges af og i styrelsen. Såfremt disse vedtægtsændringer godkendes af forsamlingen, vil der blive tale om praktisk talt nyvalg af bestyrelsen, forhåbentlig med det resultat, at der dristigt kan sigtes langt og nåes meget.

Foreningens sekretariat har betydet en kolossal aflastning også i det forgangne år, og den rutine, indsigt og intuition, som Kirsten Rex Andersen råder over, vil hjælpe den nye styrelse godt igang.

Formanden nævned, at møderne på *Lakolk*, i *Grenå* og kurset på *Brandbjerg* højskole alle havde været overtegnede. Endvidere, at medlemsbladet *STOF's* redaktion er blevet overdraget Finn Grandt-Nielsen, Odense, hjulpet af et redaktionsudvalg bestående af Peter Laursen, Bangsbomuseet, Hans Jepsen, Orlogsmuseet og Niels-Knud Liebgott, Nationalmuseets 2. afd. og endelig omtaltes, at *Arv og Ejes* antologiske karakter har været udsat for kritik, og at styrelsen er enig i, at den blandede karakter nok bør opretholdes til en vis grad.

Ørslev Kloster har fået nyt tag, spisestuen er blevet sat i stand, og andre rum skal i den kommende tid restaureres. Det går godt, der er meget stor søgning, og økonomien er sikret ved en udvidet velvilje fra komtesse Olga Spønnecks Legats side.

Om foreningens placering i museumsverdenen udtalte Seeberg: »Foreningen råder over et praktisk potentiel, som sætter den i stand til at organisere og løse opgaver, som ingen anden dansk museumsorganisation ville have så let ved at gøre det. Men foreningen er ikke konsolideret. Det betvivles endnu af mange medlemmer, mange museer, at den overhovedet behøves. Det bliver færre og færre; lad det blive ingen.

Uden organisationens selvfølgelige placering i medlemmernes bevidsthed kommer vi ikke videre. Hvad nogle mente, var fremskridt, kommer da let til at virke som overgreb.«

Formanden bragte endelig en varm tak til ministeriet og dets embedsmænd, til lokalmuseumstilsynet, til de øvrige organisationer, til foreningens sekretær,

Munthe Morgenstjerne og til sekretariatets daglige leder, Kirsten Rex Andersen.

Som formand for ICOM's danske Nationalkomite rettede Seeberg til slut en bøn til deltagerne om at ville støtte den verdensmuseuskongres, der skal finde sted i Danmark i 1974.

I tilslutning til beretningen meddelte formanden, at han med beklagelse måtte oplyse, at han samme dags morgen fra ministersekretær Kjær, Kulturministeriet, telefonisk havde fået meddelelse om, at en lovrevision med henblik på flytning af basisåret ikke ville finde sted i den kommende folketingssamling. Denne oplysning affødte en række protestfyldte indlæg fra deltagerne. Der blev således henvist til, at en lang række museer i god tro havde budgetteret ud fra den forudsætning, at en flytning af basisåret ville finde sted, og at disse museer i finansåret 1973/74 ville blive stillet over for uoverskuelige økonomiske problemer. Forsamlingen pålagde derfor styrelsen over for ministeren indtrængende at henstille, at basisåret, som tilsigtet, bliver flyttet, og at staten dermed indfrier de forventninger, museerne med rimelig grund har næret og ud fra hvilke, de har disponeret. Forsamlingen ønskede endvidere, at der rettes henvendelse til Kommunernes Landsforening samt Amtsrådsforeningen for hermed at søge disses støtte til henvendelsen. Henvendelsen, der vedtoges af forsamlingen, udsendtes samme dag til dagspressen.

Formandens beretning godkendtes med akklamation.

4. *Godkendelse af regnskab for 1971/72:* Kassereren gennemgik regnskabet, der vedtoges, og styrelsen meddeltes decharge.
5. *Fastsættelse af kontingent:* Styrelsen foreslog uændret kontingent, hvilket godkendtes.
6. *Forslag til ændring af vedtægter.* Da kun 44 museer var repræsenteret, og da dette var mindre end halvdelen af foreningens medlemmer (jfr. gældende loves § 9), fastslog dirigenten, at forsamlingen ikke var beslutningsdygtig, hvorfor vedtagelse af nye vedtægter måtte udskydes til en kommende ekstraordinær generalforsamling.
En gennemgang af det tidligere udsendte forslags enkelte punkter fandt herefter sted, hvorunder en række ændringsforslag drøftedes og optoges i udkastet med henblik på forelæggelse for en kommende ekstraordinær generalforsamling.
7. *Forslag fra styrelse og medlemmer:* Der forelå ikke forslag til behandling under dette punkt.
8. *Valg til styrelsen:* Under henvisning til udskydelse af vedtagelse af nye vedtægter stillede formanden forslag om, at styrelsen, uden at ny- og genvalg

finder sted, fortsætter styrelsesfunktionerne, indtil afholdelse af den kommende ekstraordinære generalforsamling har fundet sted. Dette forslag blev enstemmigt vedtaget.

9. *Valg af revisorer:* På valg var museumsinspektør Jens Ole Lefevre, Skive, som genvalgtes.

10. *Styrelsen konstituerer sig:* Punktet udgik.

11. *Eventuelt:* *Palle Friis*, Hjørring, oplyste, at indhold og retningslinier for Arv og Eje havde været gjort til genstand for drøftelse, og at man var enedes om fremtidigt at ville tage et enkelt emne op til behandling, idet dette dog påtænkes belyst gennem flere artikler. Friis anmodede om tilslutning hertil. Forslaget vedtoges enstemmigt.

Sekretæren meddelte, at museumskommissionen efter tilsagn af dennes formand, kontorchef Thrane agter at nedsætte et underudvalg til behandling af specialmuseernes forhold, og at styrelsen i denne anledning i løbet af efteråret vil indkalde denne museumsgruppe til et orienterende møde, sandsynligvis på Frederiksborg.

Dirigenten hævdede generalforsamlingen kl. 16.30, hvorefter formanden takkede dirigenten for hans fortræffelige ledelse af mødet og deltagerne for den livlige debat. Formanden gav endelig tilsagn om at den ekstraordinære generalforsamling snarest belejligt ville blive indkaldt og afholdt på et centralt sted.

B. Munthe Morgenstjerne

Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver

SLA's årsmøde fandt sted fredag den 1. september 1972 i Folkets Hus i Halmstad i forbindelse med Dansk historisk Fællesforenings årsmøde. Formanden, skoleinspektør *A. Strange Nielsen* bød velkommen til mødet, der ikke havde samlet så mange deltagere som sædvanligt, og efter at rigsarkivar, dr. *Johan Hvidtfeldt* var valgt til dirigent, fik formanden ordet for at aflægge beretning om året, der er gået.

1. *Formandens beretning*: SLA er i årets løb vokset med 24 medlemmer og består nu af 121 aktive og 11 passive medlemmer, og flere arkiver er under oprettelse, så SLA sikkert næste år er DHF's største fraktion.

Ca. 100 ud af 175 arkivløse kommuner har reageret på den i fjor udsendte situationsrapport.

Kulturministeriet har i år ydet 3000 kr. i *tilskud* til sammenslutningens arbejde, men der er ikke kommet nogen dyrtidsregulering og heller ingen almindelig regulering, skønt medlemstallet er steget med 70 % siden 1969, da beløbet blev fastsat. DHF har ydet 2000 kr.

Sammenslutningen har i det forløbne år fortsat sin *kursusvirksomhed* i lokalhistorisk arkivararbejde med regional kurser i Ringsted og på Sostrup Slot ved Grenå med ialt 104 deltagere. Det er tanken at fortsætte med kurser i det kommende år.

Et længe næret ønske om kontakt med Danmarks Biblioteksskole for at drøfte *bibliotekarers uddannelse* i lokalhistorisk arkivararbejde er omsider gået i opfyldelse, dog ikke med oprettelse af et liniefag, men drøftelserne har alligevel resulteret i, at DB har indbudt til et 14-dages kursus i lokalhistorisk arbejde i almindelighed for bibliotekarer. Det er allerede fuldttegnet og dubleret.

Fra nytår er gennemført en *bladsammenslutning*, hvor SLA's »Lokalhistorisk Arkiv« er sluttet sammen med SLF's »Lokalhistorisk Kontakt«. Resultatet er blevet et større og pænere blad: Lokalhistorisk Journal.

Formanden omtalte videre oprettelsen af *arkivforsyningen*, som påtager sig at skaffe sammenslutningens medlemmer arkiveringsmateriel af god kvalitet og til en overkommelig pris. Det er også omsider lykkedes at få den i så mange år omtalte og savnede *vejledning* i lokalhistorisk arkivararbejde udsendt, og den forhandles gennem DHF's ekspedition i Hillerød.

Strange Nielsen kom derefter ind på problemerne i forbindelse med undervisningsministeriets cirkulære om *skolearkivalier*: »Det er nedslående at se, at arkiverne i følge cirkulæret ikke kan bruges til noget, og der er da også til styrelsen indløbet mange protester. Vi forstår godt medlemmernes reaktion, men det er ugørligt for os at tage endeligt standpunkt, før ordlyden af et kassationscirkulære er fastslået. Vi føler det som en tilsidesættelse, at SLA godt kan nævnes i cirkulæret, men ikke har haft lejlighed til at blive hørt. SLA vil rette henvendelse til ministeriet herom og samtidig gøre opmærksom på, at cirkulæret også er uheldigt, fordi det glemmer at nævne forskelligt skolehistorisk materiale. Det er styrelsens opfattelse, at skolearkivalierne bør tilgå lands-

arkiverne, hvis de afleveres, men vi er ængstelige for, at fremtidige kassationsbestemmelser kan betyde tilintetgørelse af materiale, som vi finder bevaringsværdigt. SLA's styrelse vil prøve at gøre sin indflydelse gældende i de organer, hvor denne sag forhandles. Forhandlinger med rigsarkivaren og det af DHF nedsatte skolehistoriske udvalg har allerede fundet sted.«

Strange Nielsen sluttede med en tak til landsarkivar, dr. Harald Jørgensen for modtagelsen af Nordisk Arkivnyt og til de statslige arkiver for de udsendte frieksemplarer af arkivregistraturerne, som er til megen nytte.

Efter formandens beretning fik redaktøren af Lokalhistorisk Journal, overlærer *Niels-Jørgen Hansen* ordet for en kort redegørelse for bladet, dets indhold og drift.

2. *Regnskabet*: Kassereren, socialinspektør *Olav Christensen*, Haderslev, forelagde regnskabet, som balancerede med 33.445 kr. og havde en kassebeholdning på 5.817 kr. mod 6.296 sidste år. Der henlægges fra i år 4000 kr. hvert år til SLA's jubilæumsudstilling i 1974.
3. *Kontingentet*: Kontingentet fastsættes uændret til 80 kr. for aktive og 100 kr. for passive medlemmer.
4. *Valg*: Formanden genvalgte og desuden genvalgte *Olav Christensen* og *Laust Kristensen*. Bibliotekar, fru *Gerda Reppke* ønskede af helbredsmæssige grunde at træde tilbage, og i hendes sted valgtes overbibliotekar *Hans Eriksen*, Grindsted.
Som revisor genvalgte museumsinspektør *Hans Neumann*, Haderslev.
5. *Eventuelt*: Der var ikke indkommet forslag til styrelsen, men under »Eventuelt« oplyste *formanden*, at man i styrelsen overvejer, om denne bør udvides med to medlemmer, og om der ikke bør mobiliseres nogle erfarne arkivfolk uden for styrelsen til at hjælpe med ved det efterhånden omsiggribende konsulentarbejde i denne tid, hvor mange nye arkiver ser dagens lys.
Kurserne: Der opstod en drøftelse af sammenslutningens kursusvirksomhed, herunder spørgsmålet om holdstørrelser, begyndere og viderekomne samt muligheden for specialkurser.
Tilsyn: På en forespørgsel om et evt. tilsyn med arkiverne henviste formanden til arkivernes egne vedtægter og til i øvrigt at kontakte SLA's styrelse eller et af landsarkiverne, hvis man er i tvivl om, hvor visse arkivalier hører hjemme. Rigsarkivaren tilsagde støtte med hensyn til teknisk og anden ekspertise.
Skolearkivalierne endnu en gang: På en forespørgsel om, hvorvidt man kunne være sikker på, at der ikke kasseres skolehistorisk stof, når noget sådant når frem til de statslige arkiver, svarede rigsarkivaren: »Vi har ingen bemyndigelse til at kassere skolestof«.

Ingen andre begærede ordet, og dirigenten kunne slutte mødet.

Niels-Jørgen Hansen

Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger

Ca. 25 repræsentanter var mødt til SLF's repræsentantmøde fredag den 1. september 1972 kl. 14 i Folkets Hus i Halmstad. Under den sidste del af mødet – efter at SLA havde afsluttet sit møde – kom dog adskilligt flere til.

1. *Valg af dirigent.* Professor, dr. phil. Olaf Olsen valgtes énstemmigt.
2. *Arsberetning.* Formanden, overlærer Ole Warthoe-Hansen, rettede en speciel velkomst til de 7 nye foreninger, der i årets løb havde tilsluttet sig SLF: Frederikssund historiske Forening – Historisk Selskab for Glostrup, Brøndbyerne, Herstederne og Vallensbæk – Lejre Fredningsforening – Arkiv og Byhistorisk Samfund for Kolding og Omegn – Slægtshistorisk Forening, Århus – Vinderup Samlerforening – Selskabet for Aalborgs Historie. Sammenslutningen tæller hermed 43 medlemmer, og de gamle amtshistoriske samfund er nu kommet i mindretal. De sidst tilkomne medlemmer betyder ikke nogen stor numerisk tilvækst i antallet af enkeltmedlemmer – det er ca. 27.000, – fordi de nye selskaber endnu er ret små.

I anledning af at der fra nogle foreningers side sidste år var fremkommet en vis mistolkning af styrelsens hensigt med udsendelsen af *spørgeskemaerne* vedr. medlemmernes erhvervsfordeling, skulle det atter i år understreges, at meningen havde været at undersøge, hvilke samfundsgrupper der eventuelt ikke var repræsenteret i foreningerne, for da at gøre forsøg på at få disse grupper i tale. Besvarelserne havde imidlertid kun givet visse retningslinier og havde ikke kunnet bære nogen egentlig systematisk analyse.

I øvrigt er interessen for lokalhistorie i stærk vækst, det ses bl. a. af de mange nystiftede små selskaber, der dukker op landet over, arbejdende med diverse lokalhistoriske aktiviteter: arkivvirksomhed, slægtsforskning, arkæologi, udgivervirksomhed, møder, udflugter.

Sammenslutningen af de 2 blade, »Lokalhistorisk Arkiv« og »Lokalhistorisk Kontakt«, til »Lokalhistorisk Journal« var foregået gnidningsløst. De to bladredaktioner havde i fællesskab udformet retningslinier for det fælles arbejde, redaktørposten blev overdraget overlærer Niels-Jørgen Hansen fra SLA, mens SLF's kasserer, amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen, havde påtaget sig indtil videre at varetage bladets økonomi. Udgifterne fordeles nogenlunde lige- ligt mellem SLA og SLF. Prisen, der p. t. er 15 kr. pr. årgang, har vist sig slet ikke at kunne holde, og en forhøjelse må forudses. »Lokalhistorisk Journal« udsendes vederlagsfrit til foreningernes bestyrelsesmedlemmer i det antal eksemplarer, den enkelte bestyrelse måtte ønske det, og i 2 eksemplarer til hvert arkiv.

I *konsulentvirksomheden* har der ikke helt været den vækst, som man måske havde kunnet vente, vel nok fordi en del henvendelser nu rettes til Lokalhistorisk Institut i stedet for til Viggo Petersen, eller fordi kendskabet til den nye virksomhed ikke er udbredt nok. Det bør overvejes at lade trykke nye foldere med fyldig orientering om konsulenttjenesten til uddeling blandt for-

eningernes medlemmer. Fra Kulturministeriet er modtaget det sædvanlige beløb, kr. 3.000, til konsulentvirksomheden – selv om SLF havde ansøgt om det dobbelte.

Sommerkurset, »Stationsbyen – et virkefelt for lokalhistorisk indsamling og registrering«, ledet og tilrettelagt af arkivar Viggo Petersen og afholdt på Korinth Landbrugsskole, havde kun samlet 30 deltagere, men havde bud til langt flere, da det netop er den slags stof, der er behov for i undervisningen.

Til forbedring af selskabernes *økonomi*, som bestandig er et ømtåleligt punkt, må forøgelsen af medlemstallet være meget afgørende. I Vejle og Ribe amter har man gennemført hvervekampagner (se Lokalhistorisk Kontakt 1971, nr. 3). I Gl. Randers amt er ideen fulgt op – med fint resultat (se Lokalhistorisk Journal 1. årg. nr. 2). Udgivervirksomhed øver stedse større indflydelse på foreningernes økonomi – med uens udbytte. Lokalhistorikerne kunne måske lære lidt af moderne forlagsfolk, og visse tekniske og økonomiske problemer omkring bogudgivelserne kunne tages op på regionale kurser for årbogsredaktører.

Foreningernes strukturproblemer trænger sig på efter den nye administrative inddeling af landet, og har naturligvis ikke fundet sit leje. Opgaven i fremtiden vil være at forene de to tilsyneladende modsatte tendenser: nødvendigheden af i visse sager at arbejde i større enheder og kravet om, at lokalhistorisk arbejde også skal foregå inden for mindre lokaliteter. I det østjyske amt har de tre store lokalhistoriske foreninger nedsat et fællesråd, som forsøger at finde frem til de arbejdsområder, som kan løses i fællesskab: f. eks. fælles ansøgning om amtstilskud, projektering af fælles udgivelser, fælles udflugter o. s. v.

Formanden opholdt sig herefter ved et par *bemærkelsesværdige aktiviteter*, der havde fundet sted i årets løb. Samarbejdet mellem Danmarks Radio ved Ole Brage og lokale instanser om indsamlingen af gamle film og billeder begyndte i Sønderjylland og foldede sig i foråret ud i fuldt flor på Lolland-Falster – et sjældent stykke samarbejds kunst til lige stor og frugtbar indtægt for såvel lokalhistorien som for Danmarks Radio. Men sjælen i dette inspirerende arbejde var museumsinspektør Else-Marie Boyhus. En buket roser til Else-Marie Boyhus! (som ikke var til stede, men i stedet fik roserne pr. telegram).

Også Holbæk amt burde fremhæves for det betydningsfulde historiske arbejde, der havde fundet sted her i sommer: et feltfod-folkeuniversitet oprettet i Annebergsamlingerne ved Nykøbing S., en bronzealderudstilling arrangeret i samarbejde med danske og svenske museums kredse. Tusinder af mennesker besøgte denne udstilling, bl. a. 800 skolebørn, og der indkom over 100 indberetninger om nye helleristningsfund, hvoraf de 30 viste sig at være rigtige. I stedet for en Oscar eller Bodil hædrer vi manden bag succes'en, sognepræst Ove Bruun-Jørgensen, med en flaske! (1 flaske Cognac overrækkes).

Med de 800 skolebørn i Annebergsamlingerne er man inde i problemet: *lokalhistorieundervisning*. Der findes ingen rigtig vejledning, og arbejdet hermed, målsætning og metode er overladt den enkelte udøver. Kunne der ikke på

Lærerhøjskolen oprettes faste kurser i kulturhistorie og undervisning? Den nære historie uden for vor dør må udnyttes. »Fra det nære, kendte og enkle til det fjerne, ukendte og komplicerede« er en god pædagogisk læresætning: det er menneskets sag, vi tjener, og ikke blot en anonym historisk videnskab.

Diskussion.

Arkivar *Hans H. Worsøe* gjorde i forbindelse med formandens efterlysning af Lærerhøjskolekurserne opmærksom på, at Danmarks Lærerhøjskoles afdeling i Skive i samarbejde med Landsarkivet i Viborg havde oprettet årskurser i lokalhistorie, »Danmarkshistorien i lokalhistorisk perspektiv«, og opfordrede interesserede til at kontakte de lokale afdelinger af Lærerhøjskolen.

Arkivar *Finn H. Lauridsen* redegjorde for erhvervsundersøgelsen og henviste i øvrigt til sin 2-siders artikel herom i det nummer af *Fortid og Nutid* (bd. XXIV s. 633–34), som udkom i disse dage.

Arkivar *Viggo Petersen* aflagde beretning om sit arbejde som lokalhistorisk konsulent i perioden 1. september 1971–1. september 1972. Selv om der kun havde været 49 henvendelser mod sidste års 61, havde antallet af regulære henvendelser været stigende, fordi der i tallet fra sidste år var indeholdt langt flere småhenvendelser end i år. Nu drejede det sig i højere grad om henvendelser fra folk, der virkelig havde noget at spørge om. Der var de også brugt det samme antal timer på arbejdet som sidste år, og bevilningen var overskredet med nogle hundrede kroner. Skriftlig besvarelse var givet til 34 personer, til 9 var givet oplysning om arkivalier og litteratur, der var foretaget gennemgang af 7 manuskripter (mod 4 sidste år). Blandt manuskripterne havde nogle været både helt fremragende og nogle andre ubrugelige. Fem forespørgsler drejede sig om gårdhistorie og fem oprettelse af eller indsamling af materiale til lokalhistoriske arkiver, spørgsmål der i regelen henvistes til SLA, én havde fået hjælp i dateringen af et kort, og én elementær rådgivning ved start af en lokalhistorisk undersøgelse.

Amanuensis, mag. art. *Knud Prange* aflagde beretning for årets arbejde på Lokalhistorisk Afdeling. Der havde været undervisning to timer ugentlig for etnologer (Vejledning i brug af trykte kilder) og for historikere (specialeseminar) og i foråret 1972 et 24 timers kursus fordelt på 5 dage i arkivbenyttelse for folkemindestuderende, et pædagogisk kursus, der med sine 300 opgavesæt og dupliserede grundbog kunne bruges af andre.

Specialevejledning for historiestuderende, der mødte med et lokalhistorisk emne, var givet til 13 personer, ialt 26 vejledninger.

Deltagelser i møder, et halvhundrede, såvel tjenstlige som i arbejdsgrupper, og foredrag i studiekredse, foreninger og på kurser havde beslået en ikke helt ringe del af tiden, endvidere var udarbejdet en del skriftlige arbejder. Knud Prange sluttede med at tale om de opgaver, der måtte tages op på et eller andet tidspunkt: håndbogen, lokalhistorie i skolen, genoptryk af topografiske værker og meget mere. Der var opgaver nok. Opfor-

drede dem, der havde tanker om at udgive topografiske værker, til at kontakte Lokalhistorisk Institut.

Verner Hansen fremdrog spørgsmålet om anvendelsen af de studerendes specialeopgaver i årbøgerne. *Knud Prange* mente, at specialeopgaverne var for store og i almindelighed ikke lod sig anvende uden omskrivning. Det kunne være vanskeligt at formå studenten hertil, da det jo var på et tidspunkt, hvor han netop stod foran sin endelige eksamen. Noget kommer dog frem i årbøgerne, således i Holbæk amts og Frederiksborg amts historiske årbøger. *Knud Prange* lovede at orientere de respektive foreninger, når studenter beskæftigede sig med lokalhistoriske emner, der ville kunne anvendes i årbøgerne. *Landsarkivar P. Kr. Iversen* var enig med *Knud Prange* i, at specialerne ikke umiddelbart lod sig anvende. De måtte bearbejdes. I Sønderjyske årbøger bringes dog nu netop to og i de kommende år også et par. Mente i øvrigt, at universitetslærerne måtte lære de unge at skrive, så en almindelig læser kunne forstå det.

Beretningen godkendtes.

3. *Regnskabet 1971–72*. Under sin gennemgang af regnskabet gav kassereren, *J. Ingemann Pedersen*, fornøjelige, personlige kommentarer, der tjente til at illustrere Sammenslutningens virke, og regnskabsaflæggelsen blev således et utraditionelt supplement til formandens beretning. Kassebeholdningen var i forhold til sidste år reduceret fra kr. 11.217,37 til kr. 6.931,62. Regnskabet balancerede med kr. 49.904,06, budgetforslag for 1972/73 med kr. 33.481. Der blev givet decharge for regnskabet.
4. *Fastsættelse af kontingent*. Under henvisning til driftsunderskuddet på regnskabet 1971/72 foreslog formanden en kontingentforhøjelse fra 3 % til 4 % af medlemskontingenterne eller 65 øre pr. medlem som minimum. Efter nogen diskussion vedtoges forslaget.
5. *Tilskuddene fra stat, amt og kommuner*. I sin omtale af de meget forskelligartede tilskud, der ydes fra amterne, efterlyste formanden mere ensartede og mere rimelige tilskud overalt i kongeriget og desuden mulighed for fra amterne at opnå specialtilskud til særlige, større opgaver. For at øge de kommunale tilskud burde der rettes henvendelse til de nyoprettede kulturudvalg om støtte til det lokalhistoriske arbejde, opmærksomheden burde ikke mindst henledes på, at lokalhistorien har tilbud til folkeskolen og den højere skole, aftenhøjskolen og til socialforvaltningen i omsorgsarbejdet blandt pensionisterne. Formanden skitserede nu sine tanker om, hvorledes man bedst kunne orientere amter og kommuner og forsøge at interessere de enkelte amtsråds- og kommunalbestyrelsesmedlemmer for det lokalhistoriske arbejde: forbindelse optages med formanden for Amtsrådsforeningen og formanden for Kommunernes Landsforening. En hvidbog – trykt i offset – på ca. 50 sider stykket sammen af avisudklip om den lokalhistori-

ske situation og vækst over hele landet uddeles gratis til alle medlemmer af amts- og kommunalråd i 10 forskellige udgaver med speciel forside til hver egn eller amt.

Under sin omtale af statstilskuddene til foreningen berørte formanden det forhold, at kun halvdelen af SLF's medlemmer – nemlig de gamle amtshistoriske samfund – modtog statstilskud – og fandt, at denne skævhed før eller siden måtte rettes op.

Diskussion.

Olaf Olsen redegjorde for sin forespørgsel til foreningerne vedr. en eventuel omlægning af statsstøtten (p. t. ialt kr. 53.000), således at pengene samledes i én pulje og fordeltes til de foreninger, som havde særlige projekter i gang, f. eks. større bogudgivelser, særlige udstillinger eller medlemskampagner. Baggrunden for hans initiativ var en frygt for, at det ikke lod sig gøre at få forøget statsstøtten væsentligt under de nuværende forhold. Man måtte på længere sigt befrygte, at staten i højere grad ville søge at lægge tilskudsbyrden til de lokalhistoriske foreninger ud til amter og primærkommuner, som jo alle har fået kulturudvalg. Reaktionen på forslaget var meget forskellige. Nogle havde tiltrådt forslaget, andre udviste usikkerhed og tilbageholdenhed. Men da 4 amtssamfund havde meddelt, at de simpelthen ikke var i stand til at undvære den årlige bevilling fra kulturministeriet i det daglige arbejde, måtte forslaget selvsagt tages af bordet. Indtil videre må vi derfor fortsætte med den hidtidige linie. At udvide kredsen af tilskudsmodtagere med primærkommunale historiske foreninger anså han for helt urealistisk. Efter kommunalreformen må vi være glade, så længe staten ikke søger at frigøre sig for sine gamle forpligtelser over for de amtshistoriske samfund.

P. Kr. Iversen støttede *Olaf Olsen*: Staten måtte tage sig af de centrale organer, og de små kommunale foreninger måtte oppebære støtte fra kommunerne. Det ville i øvrigt være rimeligt, om amtet støttede med et vist beløb pr. beboer. I Sønderjylland ydede amtet således 15 øre pr. beboer.

Også *amtmand M. Edelberg* tilsluttede sig *Olaf Olsens* synspunkt: amtskommunerne burde støtte amtssamfundene og primærkommunerne de andre. I Ribe amt havde man forsøgt fra kommunerne at få 10 øre pr. indbygger i tilskud, hvilket kun var lykkedes i få tilfælde. De største kommuner havde kun bevilget 1 øre pr. indbygger. Der måtte etableres et samarbejde mellem Amtsrådsforeningen og Kommunernes Landsforening i tilskudsspørgsmålet, da det var for irrationelt at skulle trække pengene fra en række forskellige kommuner.

O. Warthoe-Hansen fremkom med eksempler på stigning i tilskuddene fra visse kommuner i det gamle Randers amt til støtte både for arkivdannelsen og for diverse lokalhistoriske arbejder.

M. Edelberg, E. Salomonsen, J. E. Tang Kristensen og *P. Kr. Iversen* udtrykte skepsis over for udsendelsen af en hvidbog, dels fordi man fandt,

den ville være en økonomisk belastning for SLF, dels fordi man tvivlede på virkningen af den.

6. *Optagelse af kommuner som medlemmer.* Spørgsmålet var sat på dagsordenen, fordi en jysk kommune havde ønsket optagelse i SLF. Da i mellemtiden den pågældende kommunes lokalhistoriske arkiv havde indmeldt sig i SLA, var det aktuelle spørgsmål bortfaldet, men sagen ønskedes alligevel forelagt generalforsamlingen. *Verner Hansen* fandt, at SLF's karakter ville ændres, hvis andre end foreninger kunne optages, og mente ikke, at der var nogen basis for ændring af vedtægterne. *P. Kr. Iversen* understregede, at man måtte være en forening for at kunne optages.

7. *Udgivelse af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser.* *Finn H. Lauridsen* redegjorde for den genudgivelse, der nu – efter forslag af professor *Kr. Hald* – var påbegyndt med udsendelsen af Ribe amt og gav et rids af Landhusholdningsselskabets virksomhed fra dets stiftelse i 1769. Dets formål var at »opmuntre ved Priser og Præmier Landmanden, Konsteren og Handelsmanden«, altså et alment patriotisk formål. I 1810 bad Rentekammeret om besked om forholdene i landet. Via Landhusholdningsselskabet sendtes spørgeskemaer til 108 udpegede medborgere, der mentes at have forstand på forholdene. Hvor det ikke lykkedes at sikre sig forfattere på denne måde, sendtes eksperter ud. 1826–44 udkom på dette grundlag de 19 bind, Vejle som det første, Holbæk det sidste med meget stor forskel både i sidetal (Skanderborg: 749 sider, Århus: 64 sider) og i kvalitet. Fremgangsmåden ved genudsendelsen af Amtsbeskrivelserne sker på den måde, at SLF forestår genoptrykkningen og lægger pengene ud – ved hjælp af overskuddet fra Billedbogen – indtil den enkelte forening selv bliver i stand til at betale. Bøgerne trykkes i et noget større oplag, end den enkelte forening har bestilt, således at salg siden vil kunne ske fra SLF. Foreningerne kunne støtte projektet ved at opfordre sine medlemmer til at abonnere.

8. *Foreningers og arkivers medlemskab af såvel SLA som SLF.* Et par foreninger havde stillet spørgsmålet, om man kunne være medlem af begge sektioner. *P. Kr. Iversen* fastslog, at det afgørende måtte være, at man opfyldte betingelserne for at blive medlem. Arkiver, der ikke er en forening, hører ikke hjemme i SLF.

9. *Ændringer af lovene til evt. vedtagelse i 1973.* På sidste års generalforsamling var der kommet ønske frem om en ændring af paragraf 5, således at halvdelen af bestyrelsen vælges hvert andet år, i stedet for som nu hele bestyrelsen hvert år. Det vedtoges til næste år at bringe lovændringerne frem på generalforsamlingen.

10. *Valg af formand og styrelsesmedlemmer.* Formanden, overlærer *Ole Warthoe-Hansen*, og de fire styrelsesmedlemmer: stadsbibliotekar *Annalise Børresen*,

redaktør Verner Hansen, arkivar Finn H. Lauridsen, amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen genvalgtes. Ligeledes revisoren: skoleinspektør Chr. Petersen.

11. *Eventuelt.* Mødet sluttede på festligste vis med, at *Olaf Olsen* uddelte checks til alle de amthistoriske foreninger – ialt 17 – der havde skudt penge i bildebogsprojektet. Som en første rate kunne nu udbetales det femdobbelte af det i sin tid indbetalte beløb. Endnu var tilbage et restoplæg på 5.000 ex. og *Olaf Olsen* appellerede indtrængende til foreningerne om at agitere for værket og medvirke direkte til salget heraf. Når alt var solgt, kunne der måske blive en lige så stor sum til uddeling til foreningerne som den, man havde modtaget i dag, alt afhængig af hvor meget salgskostningerne for restoplaget ville løbe op til.

Til slut berørte *E. Salomonsen* i anledning af et aktuelt tilfælde spørgsmålet om forlagsindlæggelserne i årbøgerne og udlån af medlemslister. Rigsarkivar *Johan Hvidtfeldt* henviste til en tidligere truffet afgørelse i sager af denne art og fandt, at det måtte være rigtigt ikke at udlevere medlemslister og ikke anbefale forlagsindlæggelser.

Mødet sluttede kl. 16.45.

Annalise Børresen

Dansk historisk Fællesforening

Fredag den 1. september om eftermiddagen holdtes sammenslutningernes repræsentantmøder. Derefter var der åbent hus i Folkkrørelsesarkivet för Halland og i Hallands Museum. Om aftenen samledes mødets deltagere til Hallandsaften i Folkets Hus. Arrangementet var hårdt ramt af sygdom. Både årsmødets svenske arrangør, landsantikvarie Arne Modén, og samtlige foredragsholdere ved Hallandsaftenen var blevet syge, men det lykkedes antikvarie Lennart Lundborg, som med kort varsel overtog ansvaret for arrangementerne, at skaffe andre foredragsholdere. Antikvarie Lundborg fortalte selv om Aktuel arkæologi i Halland, naturvårdskonsulent Ove Olsson talte om Hallands natur – et Norden i miniature – og Stina Lindblom sluttede aftenen med et causeri kaldet Promenade i Halmstad. Foredragene var ledsaget af lysbilleder.

Repræsentantmødet lørdag den 2. september kl. 9 fandt sted i den store sal i Folkets Hus. Formanden bød velkommen til kontorchef E. Thrane, Ministeriet for kulturelle anliggender, og til foreningens æresmedlem rigsarkivar Johan Hvidtfeldt. Dommer Worsaae valgtes til mødets dirigent, og gav ordet til formanden, som efter mindeord over fhv. landsarkivar Harald Hatt, overinspektør, dr. phil. Aage Roussel, driftsbestyrer J. Chr. Petersen, assistent Eilif Larsen og overarkivar Aage Rasch og frue, aflagde

1. *Formandens beretning:* I årets løb er optaget følgende nye medlemmer:

Flyvehistorisk Museum, Værløse, Lejre Fredningsforening, Selskabet for Ålborgs Historie, Vinderupegnens Samlerforening, Arkiv og byhistorisk Samfund for Kolding og Omegn, Historisk Selskab for Glostrup, Brøndbyerne, Herstederne og Vallensbæk, Frederikssund historiske forening, Glamsbjerg Kommunes lokalhistoriske Arkiv, Ølstykke lokalhistoriske Arkiv, Lokalhistorisk Arkiv for Jelling Kommune, Hedensted lokalhistoriske Arkiv, Hanstholms lokalhistoriske Arkiv, Holbo Herreds lokalhistoriske Arkiv, Rødby Lokalhistoriske Arkiv, Åskov kommunes lokalhistoriske Arkiv, Egnsarkivet i Galten, Lokalhistorisk Samling på Saxkøbing Bibliotek, Byhistorisk Arkiv for Aalborg, Holsted lokalhistoriske Arkiv, Vallø lokalhistoriske Arkiv, Grenå Egnsarkiv, Rougsø Kommunes lokalhistoriske Arkiv, Hadsten lokalhistoriske Arkiv, Øse og Næsbyerg lokalhistoriske Arkiver, Vanløse Bydels historiske Arkiv, Ringkøbing lokalhistoriske Arkiv, Lokalhistorisk Forening for Nørre Åby, Midtdjurs lokalhistoriske Arkiv, Rosenholm Egnsarkiv, Lærestolen i Middelalder-Arkæologi ved Aarhus Universitet og Lokalhistorisk samling for Herstedernes kommune.

Medlemstallet er herefter 356, nemlig 129 i Dansk kulturhistorisk Museumsforening, 122 i S sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver og 45 i S sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger, hvortil kommer 60 foreninger og institutioner direkte i Dansk historisk Fællesforening.

Styrelsen har konstitueret sig med fhv. museumsdirektør Knud Klem som næstformand, arkivar Helle Linde som sekretær, sognepræst O. Bruun Jørgensen som kasserer og amanuensis Knud Prange som redaktør.

Den daglige ekspedition på kontoret i Hillerød er varetaget af fru Grethe Petersen. Uafhængigt heraf administreres det danmarkshistoriske billedværk af cand. jur. Stig Hvidtfeldt, Gentofte.

I *tilskud* til foreningens drift har Kulturministeriet ydet det ansøgte beløb, 14.000 kr., samt af tipsmidlerne 4.000 kr. som 2. del af en 3-årig bevilling til trykning af institutionsberetninger i Fortid og Nutid. Undervisningsministeriet har ydet 4.500 kr. til foreningens udgivervirksomhed samt 2.000 kr. til Fortid og Nutid. Fra Dansk historisk Fællesfond har foreningen modtaget 1150 kr.

Kulturministeriets tilskud til de lokalhistoriske foreninger er i forhold til sidste år forøget med 4.500 kr., hvortil kommer et tilskud på 3.000 kr. til SLA. Til gruppen af historiske amtssamfund m. v. er der ialt ydet 53.000 kr., og selv om beløbet stadig er alt for beskedent i forhold til det kulturelle arbejde, der udføres i foreningerne, må vi dog med glæde konstatere, at den nedgangslinie, som indvarsledes sidste år, nu er brudt. Medvirkende hertil har måske været, at en deputation fra DHF d. 20. januar 1972 forelagde de lokalhistoriske foreningers problemer for kulturminister Niels Matthiasen. Vi mødte hos ministeren en forståelse for vort arbejde, som vi trods mange anstrengelser aldrig formåede at fremkalde hos hans forgænger.

Før mødet med kulturministeren rejste styrelsen over for amtssamfundene spørgsmålet om en ændring af statsstøttens form, således at man i stedet for den nuværende form med mange små bidrag til de enkelte foreninger samlede hele beløbet i en pulje, der kunne fordeles blandt foreninger, som havde behov for større beløb til udgivelse af bøger el. lign. Det viste sig imidlertid, at en del af foreningerne ikke så sig i stand til at undvære den faste årlige statsstøtte i deres almindelige virksomhed, og forslaget måtte derfor tages af bordet.

Det er en vigtig opgave for DHF at støtte det arbejde, der foregår i *det lokalhistoriske institut*, som nu har virket i snart to år. Vor ekspedition varetager salget af de skrifter, som direkte eller indirekte udsendes af instituttet, og vi optager disse i vort katalog. Institutet er gået i gang med forberedelserne til den nye, forøgede udgave af vor Håndbog for danske Lokalhistorikere, som i sin nye skikkelse vil få et endnu bredere sigte end sin forgænger.

Efter udsendelsen af bd. XXIV, hefte 6, der skulle være udkommet i efteråret 1971, men først foreligger nu, er *Fortid og Nutid* 1 hefte bagud. Det manglende hefte foreligger i korrektur og forsinkelsen skulle forholdsvis hurtigt kunne indhentes. Det netop afsluttede bd. XXIV er på 776 sider, en forøgelse på 45 % sammenlignet med det foregående bind. På grund af et stigende abonnenttal har vi kunnet undgå prisforhøjelser i hele 5 år. Prisen er i dag 28,75 kr. pr. årgang (2 hefter), men fra og med næste årgang må der ske en justering. Der er nu 1472 abonnenter; sidste år var tallet 1347.

I vor *skriftserie* er udsendt to nye bøger, *Carsten Bregenhøj: Etnologisk inter-*

viewteknik, og A. Strange Nielsen: *Lokalhistoriske arkiver*. Kort tid efter årsmødet udkommer endvidere en heraldisk håndbog, *Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde*, og sæsonen skulle bringe to eller tre andre nyudgivelser foruden en række genoptryk af udsolgte bøger. Årets genoptryk omfatter *Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning*, som forfatteren har omarbejdet og udbygget, *Ib Kejlbo: Historisk Kartografi*, som er ajourført, og *Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik*, som er optrykt uændret. Da der vil gå nogen tid, før den nye udgave af *Håndbog for danske lokalhistorikere* kan blive en realitet, påtænker vi at udsende et fotografisk optryk af 1. udgave endnu en gang; værket er stadig meget efterspurgt. Med et salg af ca. 5000 bøger og en omsætning excl. moms på ca. 106.500 kr. (sidste år 117.500) er vort bogsalg fortsat meget stort. Boglagerets salgsværdi er pr. 1. april 1972 opgjort til ca. 250.000 kr., en stigning på ca. 24.000 kr. Eftersom der ikke er gæld af nogen art på boglageret – alle fremstillingsomkostninger er betalt, og der er afregnet fuldt ud med forfatterne for alle trykte eksemplarer – repræsenterer disse 250.000 kr. en reel reservekapital for foreningen.

I opgørelsen er hverken medregnet det danmarkshistoriske billedværk eller lageret af ældre årgange af *Fortid og Nutid*.

Den længe bebudede *Dansk historisk årsbibliografi*, som udsendes af Den danske historiske Forening, Det kgl. Bibliotek og DHF i fællesskab, er omsider en realitet. Årgang 1967 er netop udsendt, 1968 skulle komme inden længe. Udsendelsen administreres af DHFs ekspedition.

Den store lokalhistoriske bibliografi på amtsbasis – nu kaldet *Dansk Lokalbibliografi (DLB)* – som skal udgives af DHF i samarbejde med Det kgl. Bibliotek, har udsendt en klar og udførlig vejledning til brug ved udarbejdelsen af bibliografierne. Det egentlige bibliografiske arbejde er indledt for Roskilde amts vedkommende, efter at amtsrådet i indeværende finansår har bevilget 25.000 kr. til formålet – et smukt eksempel til efterfølgelse.

Årets *sommerkursus* afholdtes på Korinth Landbrugsskole d. 27.–30. juli under ledelse af arkivar Viggo Petersen og samlede 30 deltagere. Emnet var »Stationsbyen – et virkefelt for lokalhistorisk indsamling og registrering«. Undervisningsministeriet, der hidtil har financieret alle vore sommerkurser, afslog uventet vor bevillingsansøgning med henvisning til manglende midler. Der er imidlertid håb om, at vi til efteråret kan få pengene ved efterbevilling. Sker dette ikke, vil foreningen være 5.000 kr. fattigere og kan antagelig ikke gennemføre noget sommerkursus til næste år.

Til *postvæsenet* har foreningen efter anmodning udarbejdet en fortegnelse over historiske mærkedage 1974–83 at anvende ved forberedelsen af kommende frimærke-emissioner.

Til gennemførelsen af større arrangementer ved *SLAs jubilæum i 1974* har styrelsen overført 4.000 kr. til SLA og stillet et tilsvarende beløb i udsigt såvel i 1973 som i 1974. Desuden har vi på grund af et udeblevet statstilskud

bidraget med 2.000 kr. til SLA's drift og ydet SLF et beløb på 1.000 kr. til »Lokalhistorisk Kontakt«, der nu er sluttet sammen med SLA's blad til Lokalhistorisk Journal.

Med udsendelsen af bind IV er *Danmark. Historisk billedbog* omsider bragt til en heldig afslutning. Det redaktionelle arbejde har budt på mange problemer, og foreningen har al grund til at takke billedredaktøren, museumsdirektør Jørgen Paulsen, der har ydet et kolossalt arbejde, og som mere end nogen anden har æren for det smukke værk, samt landsarkivar P. Kr. Iversen, der fik ideen til værket.

Af oplaget på 15.000 eksemplarer er indtil nu solgt ca. 10.000. Et foreløbigt regnskab for salget er trykt i dette hefte. Regnskabs tal bør suppleres med den oplysning, at vi har afregnet samtlige udgifter til trykkeri, bogbinder, forfattere m. v., også for den endnu usolgte del af oplaget. Dette betyder, at det foreløbige overskud på ca. 260.000 kr. vil blive forøget meget væsentligt, efterhånden som restoplaget sælges. Dette har en netto-salgsværdi på ca. 700.000 kr., og selv om der må regnes med betydelige beløb til reklamebrochurer og annoncer, må det dog formodes, at det samlede overskud på værket mageligt skulle kunne passere en halv million kroner. Det kan endda blive endnu større, hvis de historiske foreninger selv vil gøre en energisk indsats for salget. Derved kan salgsomkostningerne begrænses stærkt.

På årsmødet har SLF og de deltagende lokalhistoriske foreninger modtaget deres andel af det foreløbige overskud. For de historiske foreningers vedkommende vil beløbet være 5 gange så stort som det tilskud, hvormed de i sin tid bidrog til værkets udgivelse.

Beretningen godkendtes uden bemærkninger.

2. Kassereren aflagde *årsregnskabet* og takkede revisorerne for deres store indsats med omlægning af regnskabet. Regnskabet godkendtes uden bemærkninger.
3. *Kontingentet* fastsattes uændret.
4. *Valg.* Olaf Olsen meddelte, at han egentlig ønskede at forlade formandsposten nu. Da Vagn Skovgaard-Petersen imidlertid har indvilget i at lade sig opstille til formandsposten om 2 år, lovede Olaf Olsen at fortsætte så længe. Knud Klem trak sig tilbage, og i stedet valgtes Jørgen Slettebo. O. Bruun Jørgensen, Kr. Hald, Knud Prange og Helle Linde genvalgtes. De øvrige medlemmer indsattes af sektionerne. Revisorerne Olav Christensen og Ejgil Pedersen genvalgtes. Formanden takkede Knud Klem for hans mangeårige arbejde i bestyrelsen, og Knud Klem sagde tak for godt samarbejde.
5. Under eventuelt spurgte *Niels-Jørgen Hansen*, om det var muligt at udvide DHF's kontorpersonale og centralisere en del af foreningernes kontorarbejde.

Især var der behov for et kontor for Lokalhistorisk Journal. *Formanden* svarede, at økonomien ikke tillader en udvidelse af kontoret i Hillerød nu, men at det i høj grad må indgå i foreningens planlægning at udbygge ekspeditionen til et forlagskontor. *Karen Andersen* rejste spørgsmålet om årsmødet 1973, og sagde at det var for dyrt i år. Foreningen ville være velkommen i Frederikshavn næste år. *Formanden* svarede, at mødet i år var blevet afkortet med en dag på grund af det høje prisniveau i Sverige. Der har været forslag om at henlægge mødet til Lolland-Falster eller Nordvestjylland næste år. Det vedtoges at stille mod at holde årsmødet 1973 på Lolland-Falster.

Om eftermiddagen var der byvandring i Halmstad ved antikvarie Lundborg og amanuensis Karin Jonsson og derefter udflugt til Simlångsdalen under ledelse af naturvårdskonsulent Ingvar Nilsson. Man så herregården Vapnö og dalen, hvorefter udflugten afsluttedes med middag på Simlångsgården.

Søndag var der heldagsudflugt til det nordlige Halland, hvor man om formiddagen besøgte gravfeltet ved Broåsen i Grimeton og Varberg slot, som forevistes af intendent Björn Petersen. Efter frokost på Varberg slot fortsattes til Abild kirke og Falkenberg, hvor udflugten og årsmødet sluttede, inden tog og biler kørte til Varberg med de jyske deltagere og busserne tilbage til Halmstad med de øvrige deltagere.

Helle Linde

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

Driftsregnskab for året 1971/72 samt status pr. 31.3. 1972

Foreningsvirksomheden

Indtægter:

Kontingenter	17.639,51
Renter	1.456,86

Tilskud:

Kulturministeriet	13.000,00
Dansk historisk fællesfond	1.100,00

Udgifter:

Tilskud til Lokalhistorisk Kontakt	1.000,00
Tilskud til S. L. A.s arbejde	2.000,00
Tilskud til S. L. A.s Jubilæumsudstilling	4.000,00
Årbogsprisen 1971	3.000,00
Årsmødet	530,11
Rejser og møder iøvrigt	4.271,13
	<hr/>
	4.801,24
Honorarer til foreningens embedsmænd	5.700,00
Lønninger til kontoret	34.705,18
Kontorudgifter	11.541,17
Kursusvirksomhed	960,76

Skriftserien:

Bogsalg (excl. moms)	106.485,86
Boglager pr. 31.3.1972	58.496,00
Boglager pr. 31.3.1971	52.810,00
	<hr/>
	5.686,00
Tilskud fra Undervisningsministeriet til fortsat udgivervirksomhed.....	4.500,00
Tilskud fra Kulturministeriet til Danske Segl	3.000,00
Tilskud fra S. L. A. til Lokalhistorisk Arkivarbejde	4.000,00
Trykning og indbinding	43.819,33
Reklamer	9.372,50
Forfatterhonorarer og afregning for bøger i kommission ..	34.634,44
Redaktion og administration	4.440,13

Tidsskriftet Fortid og Nutid

Abonnement og salg	25.417,61
Tilskud fra Kulturministeriet til institutionsberetninger	4.000,00
Tilskud fra Undervisningsministeriet	2.000,00
Trykning og indbinding	14.891,42
Forfatterhonorarer	9.298,50
Forsendelse	3.223,09
	<hr/>
	187.387,76
	<hr/>
	188.285,84

<i>Driftsoverskud</i>	<hr/>	<hr/>	898,08
-----------------------------	-------	-------	--------

Status pr.	31.3.1971	31.3.1972
AKTIVER		
Girokonto	624,62	11.808,83
Sparekassen i Tølløse. Checkkonto	4.840,21	2.712,11
do. - Sparekassebog	8.290,70	3.895,06
do. - Sparekassebog	0,00	8.900,00
Kassebeholdning	979,71	436,16
Lagerbeholdning. Bøger	52.810,00	58.496,00
Udestående fordringer	17.554,56	19.087,22
Tilgodehavende moms	5.156,11	0,00
Mellemregning med Historisk Årsbibliografi	0,00	11.000,00
	89.006,67	116.335,38
PASSIVER		
Forskud fra Historisk Billedbog	38.000,00	38.000,00
Skyldige omkostninger	0,00	22.091,37
Skyldig A-skat	663,00	2.374,00
Skyldige feriepenge	0,00	1.197,70
Skyldig moms	0,00	1.430,56
Kapitalkonto	50.343,67	51.241,75
	89.006,67	116.335,38

Alrø, den 21. august 1972.

Olaf Olsen
professor, dr. phil.
formand.

Undløse, den 21. august 1972

Ove Bruun Jørgensen
sognepræst
kasserer

Foranstående regnskab er gennemgået af underskrevne revisorer og fundet i overensstemmelse med foreningens bogføring.

Boglageret er optaget til en ansat produktionspris og herefter nedskrevet med 30 pct. Ved lageroptællingen har revisionen ikke medvirket. Udestående fordringer er optaget i regnskabet på grundlag af de os forelagte optællingslister.

Tilstedeværelsen af alle øvrige opførte beholdninger er kontrolleret.

Haderslev, den 18. august 1972

Olav Christensen
socialinspektør

Faxe Ladeplads, den 18. august 1972

Ejgil Pedersen
kontorchef

DANMARK . HISTORISK BILLEDBOG

Samlet driftsoversigt for tiden 12.12. 1967 – 31.7. 1972

Salg af bøger				1.324.370,01
+ direkte fremstillingsomkostninger			758.398,80	
<i>Salgsomkostninger:</i>				
Forsendelse og porto.....	109.986,65			
Annoncer og brochurer	66.216,85			
			<u>176.203,50</u>	
<i>Administrationsomkostninger:</i>				
Lønninger	93.065,92			
Kontorhold	23.947,78			
Møde- og rejseudgifter	2.495,81			
Revision	9.000,00			
Diverse	318,61	128.828,12		1.063.430,42
				<u>260.939,59</u>
+ renteindtægter				20.583,13
				<u>281.522,72</u>
			<u>Overskud. . . .</u>	<u>281.522,72</u>

som er overført til kapitalkonto.

Balance pr. 1.8. 1972

*Aktiver:**Likvide beholdninger:*

Postgiro nr. 146270	6.923,33	
---------------------------	----------	--

Landmandsbanken, Gentofte afdeling:

Indlån nr. 7-67611	165.194,61	
--------------------------	------------	--

Checkkonto nr. 4401-9	5.260,38	177.378,32
-----------------------------	----------	------------

Debitorer		34.390,40
-----------------	--	-----------

Lager af bøger		0,00
----------------------	--	------

Lageret består af:

Bind I	5.104 stk.	
--------	------------	--

Bind II	5.076 stk.	
---------	------------	--

Bind III	5.473 stk.	
----------	------------	--

Bind IV	5.618 stk.	
---------	------------	--

Ialt bind I-IV	21.271 stk.....	<u>211.768,72</u>
----------------	-----------------	-------------------

Passiver:

Skyldig merværdiafgift		527,00
------------------------------	--	--------

Revisionsfirmaet H. E. Noiesen vedrørende 1971/72		2.500,00
---	--	----------

Kapitalkonto:

Soldo pr. 1.8.1971	224.598,27	
--------------------------	------------	--

+ overskud overført fra driftsoversigt	4.143,45	
--	----------	--

	<u>228.741,72</u>	
--	-------------------	--

÷ udbetalt til Sammenslutningen af Lokalhistoriske foreninger	20.000,00	208.741,72
---	-----------	------------

		<u>211.768,72</u>
--	--	-------------------

Foranstående regnskabsoversigt har vi udarbejdet på grundlag af det for »Danmark-Historisk Billedbog« førte bogholderi. Indestående på giro og bankkonti er afstemt.

København, den 29. august 1972.

Revisionsfirmaet H. E. Noiesen

Niels Noisen

statsaut. revisor

cand. jur.

Dansk kulturhistorisk Museumsforening

Den ekstraordinære generalforsamling fandt sted på hotel Stavrbj Skov lørdag den 4. november 1972, kl. 14.00 med deltagelse af repræsentanter for følgende museer:

Djurslands Museum, Esbjerg Museum, Falsters Minder, Fredericia Museum, Fiskeri- og Søfartsmuseet Esbjerg, Frederiksborgmuseet, Herning Museum, Vendsyssel historiske Museum, Horsens Museum, Kalundborg Museum, Køge Museum, Kunstindustrimuseet, Langelands Museum, Landbrugsmuseet, Musikhistorisk Museum, Nationalmuseet, 1. afd., oplysningsafd., Odder Museum, Odense Bys Museer, Odsherreds Folkemuseum, Orlogsmuseet, Antikvarisk Samling Ribe, Skive Museum, Sønderborg Slot, Varde Museum, Viborg Stiftsmuseum, Værløse Museum, Aalborg historiske Museum, Forhistorisk Museum Moesgaard samt »Den gamle By« Aarhus.

Formanden, museumsinspektør Peter Seeberg, bød velkommen og indledte mødet med en kort orientering om udviklingen i forbindelse med revisionen af museumsloven: Den på mødet i Halmstad vedtagne protest mod udsættelse af lovrevisionen med henblik på flytningen af basisåret blev den 5. september tilstillet Ministeren, og samtidig blev en kopi heraf sendt til Kommunernes Landsforening og Amtsrådsforeningen for også herigennem at søge støtte overfor Ministeren. Amtsrådsforeningen har senere henvendt sig for at få yderligere oplysninger. Den 26. september svarede Ministeren, at under henvisning til den betydelige finanspolitiske stramning og den nedsatte kommissions ikke færdige arbejde kunne man ikke ændre basisåret i indeværende samling, og 7. oktober fremsattes forslaget uden ændringer.

Den 5. oktober opfordrede museumsforeningen Ministeren til at skabe muligheder for en ekstra dispositionssum på mindst 250.000 kr. til anvendelse for støtte til de museer, som ved udsættelsen sættes i en særlig vanskelig situation. På denne henvendelse har Ministeren den 19. oktober svaret, at man for tiden undersøger mulighederne for tilvejebringelse af en sådan dispositionssum, og at man senere vender tilbage til sagen.

1. *Valg af dirigent:* På formandens forslag valgtes overlæge E. Hovesen, Grenå, til mødets dirigent. Denne takkede for valget og konstaterede mødet lovligt indvarslet.

2. *Forslag til vedtagelse af nye vedtægter:* Forslaget, der i forvejen var tilsendt samtlige medlemmer, blev forelagt og vedtoges af forsamlingen, hvor 1 deltager undlod at stemme, medens de øvrige stemte for vedtagelsen.
3. *Valg til styrelsen:* De af styrelsen foreslåede kandidater til styrelse og suppleanter blev enstemmigt valgt. Styrelsen ser herefter således ud: Palle Friis, Vendsyssel historiske Museum, Søren Gregersen, Odsherreds Folkemuseum, Mette Müller, Musikhistorisk Museum, Helge Nielsen, Køge Museum, Niels Oxenvad, Odense Bys Museer, Vald. Smed, Odder Museum, Torben Witt, Aalborg historiske Museum og Mogens Ørsnes, Nationalmuseets 1. afd. Som suppleanter: Søren Mandøe Hansen, Ølgod Museum, Jørgen Jensen, Nationalmuseets 1. afd., J. Schou-Christensen, Kunstindustrimuseet og Ulla Thyring, Herning Museum.
4. *Eventuelt: Chr. Waagepetersen, Kalundborg* ønskede i forbindelse med foreningens udgivelser, at der hvert år på årsmødet blev forelagt forsamlingen planer for indholdet af Arv og Eje, således at man havde mulighed for som medlem af foreningen at være medbestemmende og evt. få publiceret, hvad man havde om de pågældende emner. Der blev påpeget, at den i § 6 fastsatte dagsorden for årsmødet er, hvad der mindst skal med, og der er således intet i vejen for at tilføje et punkt, der hedder f. ex. »Arv og Eje«.

Dirigenten hævdede mødet kl. 14.50, hvorefter Peter Seeberg takkede denne for veludført hverv. På den afgående styrelses vegne takkede han fordi »I så længe har fundet Jer i os« og lovede den nye styrelse støtte fra forsamlingen.

Umiddelbart efter den ekstraordinære generalforsamling holdt den nye styrelse konstituerende møde og de enkelte poster blev fordelt således:

Formand: Mogens Ørsnæs, næstformand: Palle Friis, kasserer: Vald. Smed og sekretær: Torben Witt.

De repræsentanter til forskellige udvalg og foreninger, som styrelsen udpeger fortsætter uden ændringer.

Torben Witt

Love for Dansk kulturhistorisk Museumsforening

- § 1 Foreningens navn er Dansk kulturhistorisk Museumsforening.
- § 2 Foreningens formål er at varetage de kulturhistoriske museers praktiske og økonomiske interesser og at fremme det faglige og kollegiale samarbejde mellem museerne.
- § 3 Foreningen omfatter danske kulturhistoriske museer, der ifølge deres vedtægter har en offentligt tilgængelig samling, som ikke er afhængig af kommercielle interesser.
Endvidere optages institutioner, hvis arbejdsområde grænser til de kulturhistoriske museers.
Optagelse sker ved almindelig afstemning på foreningens ordinære generalforsamling (årsmødet) efter indstilling fra styrelsen.
- § 4 Foreningen er tilsluttet Dansk historisk Fællesforening, således at ethvert af museumsforeningens medlemmer er medlem af denne, men foreningen bevarer iøvrigt sin fulde frihed.
Museumsforeningen er repræsenteret i Fællesforeningens styrelse med 2 medlemmer og i redaktionen af Fortid og Nutid med 1 medlem.
Foreningen kan iøvrigt med generalforsamlingens godkendelse være tilsluttet andre faglige organisationer.
- § 5 Årsmødet, der er foreningens ordinære generalforsamling, finder sted i løbet af august eller september måned og indkaldes med mindst 14 dages varsel.
I årsmødet kan ethvert medlem deltage med en eller flere repræsentanter for ledelse og styrelse.
Ved afstemninger kan det enkelte museum – for Nationalmuseet de enkelte afdelinger – kun afgive en stemme.
- § 6 Årsmødets dagsorden skal indeholde følgende punkter:
1. Valg af dirigent
 2. Nye medlemmer
 3. Styrelsens beretning
 4. Aflæggelse af regnskab
 5. Forslag til budget
 6. Forslag fra styrelse og medlemmer
 7. Valg til styrelsen
 8. Øvrige valg
 9. Eventuelt
- Forslag til punkt 6 skal være indsendt til styrelsen inden 1. juni.
- § 7 På årsmødet vælges en styrelse bestående af 8 medlemmer. I styrelsen skal være repræsentanter for Nationalmuseet, specialmuseerne, de fagligt ledede lokalmuseer og de styrelsesdrevne lokalmuseer.
Styrelsen vælges blandt personer knyttet til medlemsinstitutionerne.
Af styrelsen afgår efter tur 4 medlemmer hvert år. Genvalg kan finde

sted, men samme person må kun indehave styrelsespost 4 år i træk. De 4 medlemmer, der går først, dog 5 år.

- § 8 På årsmødet vælges endvidere for et år ad gangen 4 suppleanter til styrelsen repræsenterende de ovennævnte museums-kategorier, samt for 4 år ad gangen 2 revisorer og 1 revisorsuppleant.

Tillige vælges den ene af foreningens to repræsentanter til styrelsen for Dansk historisk Fællesforening.

- § 9 Styrelsen vælger selv blandt sine medlemmer formand, næstformand, kasserer og sekretær.

Ved stemmelighed i styrelsen har formandens stemme udslaget.

Styrelsen aflægger på årsmødet beretning for foreningens virksomhed i det foregående år og forelægger med revisorerens eventuelle bemærkninger årsregnskab til godkendelse.

Foreningens regnskabsår er finansåret.

Styrelsen forelægger til godkendelse på årsmødet budget for det kommende år – herunder forslag til medlemskontingentets størrelse.

Styrelsen udpeger blandt fagligt uddannede museumsledere 2 medlemmer til Statens Lokalmuseumstilsyn samt blandt personer knyttet til medlemsinstitutionerne 1 repræsentant til Dansk historisk Fællesforenings styrelse og 1 repræsentant til redaktionen af Fortid og Nutid.

- § 10 Ændringer af disse love kan vedtages på en ordinær generalforsamling (årsmødet) med simpel stemmeflerhed, såfremt halvdelen af foreningens medlemmer er repræsenteret eller skriftligt over for styrelsen har givet deres stilling til kende.

Er mødet ikke beslutningsdygtigt kan de pågældende forslag til lovændringer genfremsættes på det følgende årsmøde eller på en ekstraordinær generalforsamling, der indkaldes med mindst 14 dages varsel, og kan da vedtages med almindelig stemmeflerhed blandt de mundtligt eller skriftligt afgivne stemmer.

- § 11 Den første styrelse efter disse vedtægter vælges på den generalforsamling, der vedtager vedtægterne.

Således vedtaget på den ekstraordinære generalforsamling på Stavrby Skov den 4. november 1972.

INDHOLD

<i>Kommentar: En ny rubrik: Debat</i>	1
<i>Svend Gissel: Den senmiddelalderlige krise i nordisk belysning</i>	3
<i>Gregers Hansen: Købmændene i Saksøbøing og Maribo i 1700-årene</i>	20
<i>Lise Hesselager: Danske småtryk</i>	63
<i>Debat</i>	99
Peter Riismøller: Om spækhuggere	99

Anmeldelser 104

Jens Christian Hansen: Geografi og lokalhistorie, Rolf Danielsen: Geografi og lokalhistorie og Rolf Fladby: Hvordan kan bygdehistorien disponeres (Knud Prange) 104 – Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik (Lars Friis) 106 – Anne Riising: Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse (Åge Fasmer Blomberg) 108 – A. Strange Nielsen: Lokalhistoriske arkiver (Anne Riising) 110 – Stiftamtmand og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848–1970 og Dømere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–69 (Hans H. Worsøe) 111 – Landsarkivet for Sjælland, Kirkebøger: Bornholm, Lolland-Falster, Helsingør stift, Gl. Roskilde, Holbæk, Sorø og Præstø amter (Hans H. Worsøe) 113 – Ole Degn: Landhusholdningsselskabets arkiv. Registratur og journalregistre I (Viggo Petersen) 115. – 3. udskrivningskreds' Arkiv 1788–1956 (Åge Fasmer Blomberg) 116 – Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969 (Troels Dahlerup) 117 – Hanserezesse IV Abteilung, 2. Band 1535–37 (Poul Enemark) 118 – Axel Steensberg: Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede. 1620–1720 og 1720–1790 (Holger Rasmussen) 121 – Kai Uldall: Billeder af dansk folkekunst (Holger Rasmussen) 124 – Sømand, fisker, skib og værft (Holger Rasmussen) 125 – For sportens skyld (Finn H. Lauridsen) 126 – Christian Waagepetersen: Lysekroner i Skandinavien fra gotik til klunketid (Gudmund Boesen) 130 – Rudolph Bertouch: Menigmands minde (Holger Rasmussen) 132 – Tue Gad: Helgener (Thelma Jexlev) 133 – Jørgen Ahlefeldt-Laurvig og Kai Uldall: Fajencer fra fabriken i St. Kongensgade (Marie-Louise Jørgensen) 136 – Niels-Knud Liebgott: Kakler (Rikke Agnete Olsen) 138 – Knud Bidstrup: Ebenezers disciple (Finn H. Lauridsen) 140 – J. Svennung: Jordanes und Scandia (Kristian Hald) 143 – Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I (Christian Lisse) 144 – C. Rise Hansen: Hovetiet på Ringsted Kloster 1570–1620 (Margit Mogensen) 147 – The Agrarian History of England and Wales (C. Rise Hansen) 151 – E. O. A. Hedegaard: Krigen på Sjælland 1807 (F. Askgaard) 155 – Svend Bjørke, Henning Kiær og J. W. Gordon Norrie: Den anden slesvigske krig i politisk og krigshistorisk belysning (F. Askgaard) 158 – Poul Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800 (Hans Chr. Johansen) 160 – Gustav Lehrmann: Københavnske kig (Poul Strømstad) 165 – Københavnerne fortæller (Finn H. Lauridsen) 166 – Ellen Damgaard og Poul H. Moustgaard: Et hjem – en familie (Steffen Linvald) 168 – Torben Topsøe-Jensen: Fem mil langs Øresund (Steffen Linvald) 170 – Olaf Olsen: I Jacob Madsens fodspor (Knud Prange) 175 – Finn Grandt-Nielsen: Lav og lavsting i Odense (Poul Strømstad) 176 – Ejnar Jakobsen: Sæby under besættelsen (Hans Kirchhoff) 178 – Et uddrag af Viborg Stiftsbogtrykkeris tohundredårige historie 1771–1971 (Harald Ilsøe) 179 – Alfred Kaee: Fæster og husbonde i Hammerum herred (Margit Mogensen) 182 – H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevvæksling med politiske venner i Sønderjylland. I–II. (Harald Jørgensen) 184 – Jørgen Slettebo: Renaissance-hoveder (Marie-Louise Jørgensen) 186 – Hanne Poulsen: Jes Jessen (Holger Rasmussen) 187 – H. C. Gulløv og H. C. Kapel: Håbets koloni (Søren Frandsen) 189
--

<i>Historiske noter</i>	191
-----------------------------------	-----

<i>Museernes virksomhed 1970–71.</i>	203
--	-----

<i>Årsmøderne i Halmstad 1972</i>	248
---	-----

Dansk kulturhistorisk Museumsforening	248
Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver	255
Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger	257
Dansk historisk Fællesforening	264